

**Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott Nyelvészeti Program**

Rózsavölgyi Edit

**A téri viszonyok kódolása
a magyarban és az olaszban.
Kontrasztív tipológiai elemzés**

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető: Dr. habil. Szűcs Tibor

Pécs
2015

*Otthon vagy? Hol vagy "otthon"? Csak a nyelvben,
Minden más fonák, zavaros, homályos.
Mint egy barokk képen – arany keretben
Egy férfi –, idegen vagy és magányos.¹*

¹ Márai Sándor, *Ötvenhét. Versciklus. Egy – hetvenkettő* (1944-45). In Márai Sándor 2010. *Halotti beszéd. Összes versek*. Helikon, Budapest, 227

Doktori értekezés benyújtása és nyilatkozat a dolgozat eredetiségéről

Alulírott

név: Rózsavölgyi Edit

születési név: Rózsavölgyi Edit

anyja neve: Balogh Edit

születési hely, idő: Barcs, 1961. augusztus 5.

A téri viszonyok kódolása a magyarban és az olaszban. Kontrasztív tipológiai elemzés

című doktori értekezésemet a mai napon benyújtom a

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Nyelvtudományi

Doktori Iskola

Alkalmazott Nyelvészeti

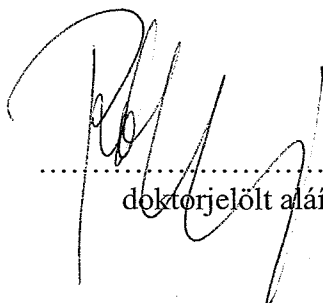
Programjához.

Témavezető neve: Dr. habil. Szűcs Tibor

Egyúttal nyilatkozom, hogy jelen eljárás során benyújtott doktori értekezésemet

- korábban más doktori iskolába (sem hazai, sem külföldi egyetemen) nem nyújtottam be,
- fokozatszerzési eljárásra jelentkezésemet két éven belül nem utasították el,
- az elmúlt két esztendőben nem volt sikertelen doktori eljárásom,
- öt éven belül doktori fokozatom visszavonására nem került sor,
- értekezésem önálló munka, más szellemi alkotását sajátomként nem mutattam be, az irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek, az értekezés elkészítésénél hamis vagy hamisított adatokat nem használtam.

Dátum: Pécs, 2015. január 23.

.....
doktorjelölt aláírása

Témavezetői nyilatkozat a dolgozat benyújtásához

Alulírott dr. Szűcs Tibor habilitált egyetemi docens nyilatkozom, hogy Rózsavölgyi Edit doktorjelölt

A téri viszonyok kódolása a magyarban és az olaszban. Kontrasztív tipológiai elemzés
című doktori értekezését megismertem, nyilvános vitára bocsátását támogatom.

Dátum: Pécs, 2015. január 20.

.....

témavezető aláírása

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	8
1.1. A téma kijelölése	8
1.2. Az értekezés tudományterületi elhelyezése	12
1.3. Célok, források, módszerek	20
2. AZ ÉRTEKEZÉS TUDOMÁNYELMÉLETI HÁTTERE	21
2.1. Bevezető megjegyzések	21
2.2. Univerzalizmus – relativizmus	22
2.3. Strukturális – funkcionális	25
2.4. A kognitív tudomány	32
2.4.1. A kognitív nyelvészet	34
2.5. Nyelv és gondolkodás viszonya	35
2.5.1. Nyelvi univerzalizmus: René Descartes, John Locke	40
2.5.2. Nyelvi relativizmus: Giambattista Vico, Jean-Jacques Rousseau, Wilhelm von Humboldt	42
2.5.2.1. A nyelvi relativitás elmélete	44
2.5.2.1.1. A Franz Boas, Edward Sapir és Benjamin Lee Whorf teremtette hagyomány	44
2.5.2.1.2. A nyelvi relativitás érvényesülésének igazolását célzó legújabb kutatások	50
2.6. Nyelvtipológia: az univerzalizmust és a relativizmust összekötő híd	59
2.7. A nyelvi univerzálé-kutatás tipológiai és generatív hagyománya	64
2.8. Dan Slobin <i>thinking for speaking</i> koncepciója	68
2.9. Daniel L. Everett <i>language: the cultural tool</i> felfogása	70
2.10. A szemantikai tipológiában megvalósuló relatív univerzalizmus, azaz a (látszólagos) ellentmondás feloldása	72
3. A TÉRI NYELV FORMAI REALIZÁLÓDÁSA A MAGYARBAN ÉS AZ OLASZBAN A NYELVTANOK ÉS A LEGÚJABB SZAKIRODALOM ALAPJÁN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV OKTATÁSÁNAK SZEMPONTJAIRA	73
3.1. Bevezető megjegyzések	73
3.2. A magyar téri nyelv	77
3.2.1. Igei kifejezés (VP) (különös tekintettel a helyviszonyokat és a mozgást jelölő igékre)	77
3.2.2. Az igekötő	79
3.2.2.1. Kialakulása	79
3.2.2.2. Osztályozása és szerkezeti helye	82
3.2.3. Funkciói	86
3.2.3.1. Az igekötő szerepe célra irányuló predikátumokban	88

3.2.2.3.1.1. Helyváltás, irányjelölés kifejezése	88
3.2.2.3.1.2. Állapotváltozás kifejezése	94
3.2.2.3.2. Nem célra irányuló predikátumokban	95
3.2.2.3.3. Szóképzés	96
3.2.2.3.4. Akcióminőség kifejezése	99
3.2.2.3.5. Aspektus kifejezése	102
3.2.3. Helyhatározóragos névszói kifejezés (főnévi, melléknévi, névmási alaptagú NP)	104
3.2.3.1. A helyhatározóragok kialakulása	104
3.2.3.1.1. Agglutinálódás	105
3.2.3.1.2. Többfunkciójú primer rag hasadása	106
3.2.3.1.3. Raghalmazás	107
3.2.3.2. A magyar névszórendszer tipológiai jellemzői	107
3.2.3.3. Az irány- és helyhatározóragok a magyar névszói paradigmában	108
3.2.3.3.1. A bel- és külviszonyragok rendszerének 3 x 3-as szerveződése	108
3.2.3.3.2. Egyéb helyhatározói rendeltetésű esetragok	109
3.2.3.3.3. A helyhatározói rendeltetésű ragok morfofonológiai szerkezete	113
3.2.3.4. Funkciómegoszlási tendenciák az irány- és helyhatározói ragok körében	114
3.2.3.5. Az irány- és helyhatározóragos NP szintaktikai viselkedése	117
3.2.3.6. A helyhatározóragok szemantikai terheltsége	119
3.2.3.7. Névmási alapszavú NP-k	122
3.2.3.7.1. Személyes névmások	124
3.2.3.7.1.1. Morfoszintaktikai jellemzőik	124
3.2.3.7.1.2. Személyes névmások – tárgyi egyeztetésű személyragok	127
3.2.3.7.1.2.1. Differential Object Marking	130
3.2.3.7.1.3. A személyes névmások funkciói	135
3.2.3.7.1.3.1. Deixis	135
3.2.3.7.1.3.2. Koreferencia	138
3.2.3.7.2. Visszaható és kölcsönös névmások	139
3.2.3.7.2.1. Morfoszintaktikai jellemzőik	140
3.2.3.7.2.2. Funkciójuk	142
3.2.3.7.3. Mutató névmások	143
3.2.3.7.3.1. Morfoszintaktikai jellemzőik	143
3.2.3.7.3.2. Funkcióik	145
3.2.3.7.3.2.1. Deixis	146
3.2.3.7.3.2.2. Koreferencia	150
3.2.3.7.4. Vonatkozó névmások	151
3.2.3.7.4.1. Morfoszintaktikai jellemzőik	152
3.2.3.7.4.2. Funkciójuk	152
3.2.3.7.5. Kérdő névmások	154
3.2.3.7.5.1. Morfoszintaktikai jellemzőik	154

3.2.3.7.5.2. <i>Funkciójuk ...</i>	154
3.2.3.7.6. <i>Határozatlan névmások ...</i>	154
3.2.3.7.6.1. <i>Morfoszintaktikai jellemzőik ...</i>	154
3.2.3.7.6.2. <i>Funkciójuk ...</i>	155
3.2.3.7.7. <i>Általános névmások ...</i>	155
3.2.3.7.7.1. <i>Morfoszintaktikai jellemzőik ...</i>	155
3.2.3.7.7.2. <i>Funkciójuk ...</i>	157
3.2.4. <i>Névutói kifejezés (PP) ...</i>	157
3.2.4.1. <i>A névutók kategorizálásával kapcsolatos problémák ...</i>	157
3.2.4.2. <i>A névutók kialakulása ...</i>	160
3.2.4.2.1. <i>Ósi, teljesen grammatikalizálódott névutók ...</i>	160
3.2.4.2.2. <i>Újabb keletkezésű névutók ...</i>	162
3.2.4.3. <i>Ragtalan NP-t vonzó névutók ...</i>	163
3.2.4.4. <i>Ragos NP-t vonzó névutók ...</i>	169
3.2.4.5. <i>A névutók szintaxisa ...</i>	172
3.2.4.6. <i>A névutók szerepe a mondatban ...</i>	176
3.2.4.7. <i>A névutók szemantikai terheltsége ...</i>	177
3.2.5. <i>Határozószói kifejezés (ADVP) ...</i>	180
3.2.5.1. <i>Meghatározása, kialakulása ...</i>	180
3.2.5.2. <i>Morfoszintaktikai jellemzői ...</i>	182
3.2.5.3. <i>A határozószók szerepe a mondatban ...</i>	185
3.2.5.4. <i>A határozószók szemantikai terheltsége ...</i>	186
3.2.5.5. <i>Névmási alapszavú határozószók ...</i>	187
3.2.5.5.1. <i>Morfoszintaktikai jellemzőik ...</i>	187
3.2.5.5.2. <i>Funkcióik ...</i>	189
3.3. <i>Az olasz téri nyelv ...</i>	190
3.3.1. <i>Igei kifejezés (VP) (különös tekintettel a helyviszonyokat és a mozgást jelölő igékre) ...</i>	190
3.3.1.1. <i>Leonard Talmy mozgásigékre vonatkozó tipológiája ...</i>	191
3.3.1.1.1. <i>A standard olasz helye a Talmy-féle tipológiai (verb-framed / satellite-framed) felosztásban ...</i>	194
3.3.2. <i>Az olasz igehez kötődő szatellit elemek ...</i>	198
3.3.2.1. <i>Igei prefixumok (prefissi verbali) ...</i>	198
3.3.2.2. <i>A helyhatározószói partikula az IP szerkezetekben ...</i>	201
3.3.2.2.1. <i>Morfoszintaktikai jellemzői ...</i>	203
3.3.2.2.2. <i>Szemantikai jellemzői ...</i>	205
3.3.2.2.3. <i>Az ige + helyhatározói partikula szerkezetek kialakulása ...</i>	206
3.3.2.2.4. <i>Az ige + helyhatározói partikula szerkezetek grammatikalizációja ...</i>	208
3.3.3. <i>Prepozíciós kifejezések (PrepP) ...</i>	212
3.3.3.1. <i>Néhány megjegyzés a prepozíciók kialakulására vonatkozóan ...</i>	212
3.3.3.2. <i>Az olasz névszórendszer tipológiai jellemzői ...</i>	212
3.3.3.3. <i>A prepozíciós kifejezések morfoszintaktikai jellemzői ...</i>	214

3.3.3.3.1.	<i>Egyszótagú prepozíciók</i>	215
3.3.3.3.2.	<i>Többszótagú prepozíciók</i>	218
3.3.3.3.3.	<i>Prepozíciós szókapcsolatok</i>	223
3.3.3.4.	<i>A PrepP szintaktikai viselkedése</i>	224
3.3.3.5.	<i>A prepozíciók szemantikai terheltsége</i>	225
3.3.3.6.	<i>Névmási alapszavú PrepP-k</i>	233
3.3.3.6.1.	<i>Személyes, visszaható, kölcsönös és birtokos névmások</i>	234
3.3.3.6.1.1.	<i>Morfoszintaktikai jellemzőik</i>	234
3.3.3.6.1.2.	<i>Funkcióik</i>	245
3.3.3.6.2.	<i>Mutató névmások</i>	246
3.3.3.6.2.1.	<i>Morfoszintaktikai jellemzőik</i>	246
3.3.3.6.2.2.	<i>Funkcióik</i>	247
3.3.3.6.3.	<i>Vonatkozó névmások</i>	250
3.3.3.6.3.1.	<i>Morfoszintaktikai jellemzőik</i>	250
3.3.3.6.3.2.	<i>Funkcióik</i>	252
3.3.3.6.4.	<i>Kérdő névmások</i>	253
3.3.3.6.4.1.	<i>Morfoszintaktikai jellemzőik</i>	253
3.3.3.6.4.2.	<i>Funkcióik</i>	253
3.3.3.6.5.	<i>Határozatlan névmások</i>	253
3.3.3.6.5.1.	<i>Morfoszintaktikai jellemzőik</i>	253
3.3.3.6.5.2.	<i>Funkcióik</i>	260
3.3.4.	<i>Határozószói kifejezések (ADVP)</i>	260
3.3.4.1.	<i>A határozószó meghatározására vonatkozó megjegyzések</i>	260
3.3.4.2.	<i>A határozószók morfoszintaktikai jellemzői</i>	261
3.3.4.3.	<i>A határozószók szerepe a mondatban</i>	265
3.3.4.4.	<i>A határozószók szemantikai terheltsége</i>	266
3.3.4.5.	<i>Névmási alapszavú határozószók</i>	266
3.3.4.5.1.	<i>Morfoszintaktikai jellemzőik</i>	267
3.3.4.5.2.	<i>Funkcióik</i>	272
3.4.	Részösszefoglalás	273

4.	A TÉRI NYELV TANÍTÁSÁRA VONATKOZÓ GYAKORLATI SZEMPONTÚ JAVASLATOK A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV (OLASZ ANYANYELVŰEKNEK TÖRTÉNŐ) ÉS AZ OLASZ MINT IDEGEN NYELV (MAGYAR ANYANYELVŰEKNEK TÖRTÉNŐ) OKTATÁSÁHOZ	278
4.1.	Bevezető megjegyzések	278
4.2.	A kognitív nyelvészet eredményeinek a nyelvpedagógiában való alkalmazhatósága a téri viszonyok tárgyalása alapján	279
4.2.1.	A téri tartomány konceptuális felosztása	282
4.2.1.1.	Lokalizálás	284
4.2.1.1.1.	<i>A lokalizálás módbeli aspektusa</i>	287
4.2.1.1.2.	<i>Helyjelölés</i>	288

4.2.1.1.2.1. Rámutatósos helyjelölés	291
4.2.1.1.2.2. Belső vagy felszíni érintkezéssel helyviszony	292
4.2.1.1.2.2.1. Topológiai tartomány	292
4.2.1.1.2.2.2. Toponímia	298
4.2.1.1.2.3. Külső, nem érintkezéssel helyviszony	298
4.2.1.2. Mozgás	303
5. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK ÉS KITEKINTÉS	308
SZAKIRODALOM	312
OLASZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ. LA CODIFICA LINGUISTICA DELLE RELAZIONI DI SPAZIO IN UNGHERESE E IN ITALIANO. ANALISI CONTRASTIVA SU BASI TIPOLOGICHE	339
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	363

1. BEVEZETÉS

1.1. A téma kijelölése

Disszertációmiban az olasz és a magyar téri viszonyok nyelvi kódolását vizsgálom. A tanulmány több tudományág határmezsgyéjén, a kognitív nyelvészet – amely már önmagában véve is határtudomány a nyelvészet, a pszichológia és az antropológia között –, a nyelvtipológia és a kontrasztív nyelvészet átfedésében két egymástól igen távol álló nyelv tipológiai alapú összevetésével foglalkozik, de nem korlátozódik a tipológiai és kontrasztív nyelvészetben eddig alkalmazott paradigmákra, hanem ezeket továbbépítve, a kognitív nyelvészeti szempontokat is figyelembe veszi.

A mai kognitív elméletben, ahol az emberi megismerés, a gondolkodás és a nyelvhasználat kérdései szorosan összekapcsolódnak, a gondolkodás és a nyelv viszonyának tanulmányozásában az egyik központi tematika a téri megismerés és a téri kifejezések kapcsolata. Az ilyen irányú vizsgálódások egy sor kérdést érintenek: A gondolkodás befolyásolja a téri kifejezéseket, például elsajátításukban, vagy a nyelvi kifejezések hatására bontakozik ki a tér tagolása? Mennyire önkényesek a nyelvek a tér fölbontásában, vannak-e egyetemes elvek, amelyek meghatározzák a térviszonyok kódolását? S maga a téri orientációra való képesség nem alapja-e egész emberi megismerési rendszerünknek? Ezekre a dilemmákra még nincs kielégítő válasz. Bár nem ígérhetem, hogy ez a disszertáció fényt vet majd rájuk, remélem, hogy egy kicsivel közelebb visz a lényeg megértéséhez.

A nyelvtipológia az összehasonlító nyelvtudományoknak az az ága, amely a természetes nyelvek struktúrájában megmutatkozó variációs lehetőségeket tárja fel, a szisztematikus szerkezeti egyezések és eltérések alapján jellemzi és osztályozza a nyelveket² (vö. 2.6.). A nyelvek így kialakított csoportjainak megnevezésére a *(nyelv)típus*

² A modernkori nyelvészetben az összehasonlító stúdiumok három fő módszere alakult ki: a történeti összehasonlító nyelvészet, a nyelvtipológia és az areális nyelvészet. A történeti összehasonlító módszer a nyelvek egy csoportja genetikai v. genealógiai rokonságának bizonyítását célozza meg arra az előfeltevésre

kifejezést használjuk. A nyelvtípusok a valóságban ténylegesen nem realizálódó, a nyelvleírás elméleti modelljeiként szolgáló kategóriák, az egymástól függetlenül is létező, de egy adott típusban egymással korreláló szerkezeti sajátosságok kombinációi. A nyelvtipológia segíthet az egyes nyelvek magasabb szintű szerkezeti rendszerezésében, általa föltárható a nyelvek látszólag kaotikus variabilitása mögött rejlő rendszer.

Mivel azonban – mint említettem – a típusok csupán explikatív jellegű elvonatkoztatások, a gyakorlatban a nyelvek közötti kontrasztív, illetve összehasonlító elemzések adják az empirikus alapot a nyelvtipológia feltevéseihez. Ezért is tekinthetjük a kontrasztív nyelvészetet alkalmazott nyelvtipológiának (l. Szűcs 2009: 61). A kontrasztív nyelvészet egy olyan ténylegesen és eredményesen alkalmazható egybevető módszert kínál, amellyel le tudjuk írni a két vagy több nyelv között levő egyezéseket és különbségeket.

Hogyan tudjuk megvalósítani a kognitív szemlélet és a tipológiai alapú kontrasztív nyelvészet integrációját? Egy új, körülbelül húsz éve született nyelvészeti diszciplína, a szemantikai tipológia (*semantic typology*) keretében. Ez a funkcionális alapú vizsgálódás *lényegében* más, mint a korábbi tipológiai alapú kontrasztív kutatások. Egy hagyományos tipológiai indíttatású munka a hangsúlyt a formai eszköztárra fekteti, esetünkben az egyes nyelvek helykifejezéseiben megmutatkozó sajátos formai készlet bemutatására összpontosítana, összevetné például a vizsgált nyelvek viszonylatában a különböző adpozíciók használatát a téri kódolásban. Munkámban én is elvégzem ezt a fajta kontrasztív elemzést, a szóban forgó két nyelv nyelvtanát és a legújabb szakirodalmat alapul véve kiválasztom és elemzem mindkét nyelv azon moduljait, amelyek témám szempontjából lényegesek. Meggyőződésem azonban, hogy érdemes és szükséges túllépni a

támaszkodva, hogy az érintett nyelvek egy közös alapnyelvre vezethetők vissza. Ez a fajta osztályozási stratégia tekint vissza a legrégebbi múltra (a világ nyelveinek történetét a XVIII. században kezdték tanulmányozni a tudományos megközelítés igényével), következésképpen ennek van a legnagyobb irodalma, a legjobban kidolgozott módszertana és terminológiája. Az areális nyelvészet a három összehasonlító módszer közül a legfiatalabb. Egy adott földrajzi térben élő beszélőközösségek (gyakran nem rokon) nyelveinek kölcsönhatását vizsgálja, azt kutatva, hogyan jelentkeznek a szomszédos nyelvek érintkezéséből adódó közös nyelvi sajátosságok a kérdéses területen.

nyelvszerkezetek pusztá összevetésén, ugyanis egy nyelvközösség világtudásának és kulturális háttérének elhanyagolása veszélyt rejt magában: a felszíni forma mögött rejlő, kulturális és konceptualizációs különbségek elsikkadnak. Ha a fogalmainkkal a világot szétdarabolva boncolgatjuk, és azután nem varrjuk össze a szálakat, vagyis nem törekszünk nagyobb rendszerbe fogni az elszigetelt jelenségeket, jelentéseket, akkor pontosan az a része vész el az egésznek, amely közelebb vihet bennünket emberi mivoltunk egyik központi problémakörének pontosabb megértéséhez, a gondolkodás és a nyelv, a nyelvhasználat viszonyának feltérképezéséhez. Érdeemes tehát a kognitív nyelvészet szempontjait is bevonni a kutatásba, ugyanis ennek funkcionális jellege meghaladja a hagyományos (kontrasztív) nyelvészet módszertani fókuszát, amely a nyelvhasználat helyett a nyelvszerkezetre összpontosít.

A szemantikai tipológia arra keres választ, hogy a nyelvek milyen szemantikai paramétereket alkalmaznak egy meghatározott szemantikai mező strukturálására. A szemantikai paraméterek grammatikai és lexikai struktúrákban képeződnek le, amelyek alapján vizsgálhatóvá, megfoghatóvá válnak. Általa áttekinthetjük, miként kezelnek a különböző nyelvek egy bizonyos szemantikai tartományt, például a téri tájékozódást, és elképzelést alkothatunk egy nyelvközösség fogalomalkotásáról.

A disszertáció gondolata tapasztalati indíttatású. A Padovai Tudományegyetemen – olasz anyanyelvű egyetemi hallgatóknak – a magyart mint idegen nyelvet oktató munkásságom 29 éve alatt az elméleti feltevéseken túl módomban volt a gyakorlatban is megtapasztalni, melyek a magyar nyelv azon kritikus területei, amelyek különös nehézséget okoz(hat)nak a magyart mint L2-t³ elsajátító idegen ajkúak számára. Az évek során kb. 150

³ Munkámban az L1 és L2 kifejezést az *anyanyelv*, illetve az *idegen nyelv* szinonímájaként használom. Eltekintek tehát attól a különbségtől, amely az idegen nyelv és L2 mint „második nyelv” esetleges eltérő értelmezéséből fakad, mivel az itt tárgyalt témakör szempontjából a különbségtétel nem releváns. Attól függően, hogy a szóban forgó nyelv milyen szerepet tölt be a beszélőközösségben, a *második nyelv* műszó jórészt egy kiegészítő szerepű, mindennapi használatú nem-anyanyelvre vonatkozik, s alkalmazása célszerű lehet például az angolszász világban, ahol maga a kifejezés megszületett; a magyarnak ez a Szépe (1981) által *környezetnyelvnek* is nevezett szerepe azonban elenyésző. Az *idegen nyelv* az előbbivel ellentétben egy forrásnyelvi környezetben tanult nem-anyanyelvet jelöl szorosabb értelemben; tágabb értelemben ugyanakkor jelentheti egyszerűen az anyanyelv ellentétét, függetlenül attól, hogy a nyelvsajátításnak milyen fokáról, módjáról, illetve megvalósulásáról van szó (vö. Éder 1984).

hallgatóm volt, a velük végzett munkának köszönhetem, hogy jómagam is úgy tudok az anyanyelvemről gondolkodni, mintha kívülről szemlélném.

A hagyományosan problémásnak számító jelenségek körébe soroltakon túl (a magánhangzó-illeszkedés, az igekötők, a kettős, tárgyas – tárgyatlan ragozás tárgyköre) olasz – magyar viszonylatban határozottan a gondot okozó nyelvi kifejezések közé sorolható a téri viszonyok nyelvi kódolásának kérdésköre is. Ez utóbbi eltér a többi, előbb felsorolt nyelvi formától a tekintetben, hogy az olasz nyelvben is létezik: ott is árnyalt a térre vonatkozó nyelvi kifejezésrendszer. Ezért nem magától értetődő, nem rögtön szembetűnő, milyen bonyodalmakba ütközik egy olasz, ha a magyar HOL-rendszerben ki akar igazodni, és az adott beszédhelyzethez illő, jól megformált téri kifejezéseket akar használni. A szóban forgó jelenség azért is más és gondot okozó téma, mert nem lehet elszigetelt nyelvtani alakként kezelni. Ha például egy helyváltoztatást akarunk érzékeltetni, először is ki kell választanunk a megfelelő mozgást jelölő igét, amelyhez nagy valószínűséggel igekötőt is kapcsolunk, aztán odaillő helyhatározót kell találnunk, s azt is el kell döntenünk, hogy ez utóbbit esetraggal, névutóval vagy netalán határozószóval fejezzük-e ki. Kiemelhetünk ugyan egyes jellemző téri kifejezéseket, és elemezhetjük, illetőleg összevethetjük őket több nyelv viszonylatában, de csak úgy tudjuk megfelelően értékelni működésüket, ha egy teljes nyelvi rendszerben betöltött szerepüket vizsgáljuk. Egész rendszereket párhuzamba állítani pedig nem könnyű dolog.

A téri kódolásnak a nyelvtanban nincs egységes tárgyalása. A HOL-rendszerre való utalásokat találunk ugyan a nyelvtankönyvekben, de bemutatásuk, kezelésük nem egységes, sem egy adott nyelven belül, sem nyelvközi perspektívában, ugyanakkor az itt-ott fellelhető, a térbeli viszonyok kódolására vonatkozó információ gyakran hiányos. Ezért lehetetlen a téri nyelvre vonatkozó átfogó, megbízható leírást találni, illetve komoly összevetést végezni a tanulmányozott nyelvek között, ha nem váltunk paradigmát.

Ki kell emelnem tehát munkám hasznosíthatóságát az olasz anyanyelvű hallgatóknak a magyar mint idegen nyelvi oktatásában. Olyan gyakorlati szempontú javaslatokat teszek a vizsgált kérdéskör terén, jelezve a nyelvelsajátítás folyamatában valószínűsíthető nehézségi pontokat, amelyek alapján lehetőség adódik a hibák elkerülésére, a rossz beidegződések

megelőzésére. Ha tisztában vagyunk a feltételezhető problémákkal, a várható tévedésekkel, akkor ezeket a diákokkal is előre tudjuk láttatni, és megfelelő módon tudjuk kezelni. A téri relációk leírásában, a tér mint referencia-rendszer kódolásában a szóban forgó két nyelv nagy eltéréseket mutat. A tipológiai alapú kontrasztív vizsgálat egyrészt segít jobban megérteni a tárgyalt jelenséget, elméleti szempontból pedig rávilágít a szóban forgó két nyelv sajátosságaira, jellegzetességeire, s ebből a fajta tudásból a nyelvtanuló profitálhat a nyelvelsajátítás egyéb területein is. Mindezek alapján javaslom egy „téri kódolás” című fejezet felvételét egy jövőben írandó, funkcionális alapú nyelvtankönyvben.

1.2. Az értekezés tudományterületi elhelyezése

A fizikai tér az egyik legelsődlegesebb, legkonkrétabb tényező az ember életében. A testtel, téri orientációval kapcsolatos tapasztalatok megelőzik a gondolkodás minden formáját, a nyelvtudás képességét is beleértve. A fizikai térélmény ugyanakkor olyan mentális képeket teremt, amelyek alapul szolgálnak átvitt fogalmi struktúrák kialakításához, jelentéséhez, ahol megőrződik az eredeti szemantikai tartalom vagy annak egy része. Így a téri tapasztalat alapján kialakított fogalmak, reprezentációk, a téri vonatkozás egy absztrakt helyzet, tárgy, esemény stb. leírásában is közrejátszik, a téri séma egy tágabb gondolati rend alapjává válik. Gondoljunk pl. olyan kifejezésekre mint „beleszeret valakibe”, de „ki-ábrándul valaki-ből”.

A 1970-es években Lyons *Local Hypothesis* elmélete vetette fel, hogy minden fogalom a téri reprezentációból ered: “*The term localism is being used here to refer to the hypothesis that spatial expressions are more basic, grammatically and semantically, than various kinds of non-spatial expressions ... in that they serve as structural templates ... for other expressions; and the reason why this should be so, it is plausibly suggested by psychologists, is that spatial organization is of central importance in human cognition*” (Lyons 1977: 718). Ebből az elképzelésből kiindulva Jackendoff kifejlesztette az 1980-as években a *Thematic Relations Hypothesis* feltevését, amely szerint egy eseményre, történésre vagy állapotra vonatkozó szemantikai mezőben a fő funkciók a téri lokalizációban használt szerepek képviselői, azoknak egy részhalmaza (Jackendoff 1983, 1987). Lakoff és Johnson is alapvető fontosságúnak tartják a tér fogalmát: „*most of our*”

fundamental concepts are organized in terms of one or more spatialization metaphors” (Lakoff & Johnson 1980: 17). Az egyik univerzális és talán leginkább kézenfekvő és közismert kapcsolat a tér- és időviszonyok formai eszköztárának megfelelése.

Jackendoff (1987, 1992) és Talmy (1985) egy önálló téri megismerő rendszert, egy téri modult képzelnek el. Ezt a hipotézist alátámasztani látszik az a tény, hogy a téri kifejezések jól körülírható grammatikai és lexikai mezőt alkotnak. A téri nyelv viszonylag zárt és jól tagolt rendszer, a téri kifejezések száma korlátozott (maximum száz), a téri viszonyok kódolása szegényes (Landau 1996). Ezért is indokolt a tér mint referencia-rendszer kódolásának kiemelt tanulmányozása a nyelven belül, amely a kutató számára általában nehezen elhatárolható szubjektív „kísérleti alanyként” mutatkozik meg.

A kognitív tudomány szemlélet keretében végzett legújabb kutatások azt az elképzelést látszanak megerősíteni, hogy mind az ember, mind az állat rendelkezik veleszületett, erősen beidegzett, feladat-orientált képességekkel, amelyek nyelvtől és fajtól függetlenek. Ezen kognitív rendszerek alapján tudjuk megalkotni a tárgyak, személyek, téri és mennyiségi relációk, illetőleg a társas kapcsolatok gondolati reprezentációját. Központi készségrendszerein túl az embernek vannak fajspecifikus, kizárólag emberi képességei, mint a nyelv és a zene. Felmerül a kérdés, hogy a környezet és a kultúra hogyan hatnak, hogyan befolyásolják természeti adottságainkat. Az érem másik oldaláról nézve a dolgokat az a dilemma vetődik fel, hogy a velünk született, a tárgyak, a geometriai és mennyiségi relációk leképezési képességének nem fajspecifikus magrendszerei hogyan és milyen korlátok közé szorítják a kultúrák által meghatározott különböző nyelvi kifejezéseket (és a zene, illetve képi megjelenésű, azaz vizuális rendszerű művészetek alkotásait).

A téri fogalomrendszer kialakítása és megszervezése minden állandó bázissal rendelkező, mozgásra képes faj számára elengedhetetlen. Ahhoz sem fér kétség, hogy a tér kódolását szolgáló struktúrának központi szerepe van az emberi gondolkodásban. Elég például a téri metaforáknak sok más területen való alkalmazására, a diagramok és táblázatok megismerésben betöltött szerepére vagy a memóriában a térnek tulajdonított kiemelkedő fontosságára gondolnunk.

A téri megismerés és a térre vonatkozó nyelvi kifejezésrendszerek kapcsolatának vizsgálata a gondolkodás kutatásában és a pszicholingvisztikában klasszikus téma. A mai kognitív elméletben szintén kulcskérdésként kezelt témakör. A téri relációk reprezentációjának kutatása több okból is releváns (vö. Levinson–Wilkins (eds.) 2006, Lukács–Király–Racsmány–Pléh (szerk.) 2003):

1. Ha feltételezzük, hogy a téri gondolkodásra vonatkozó univerzálék a téri nyelvben megmutatkozó univerzális fogalomalkotásban fejeződnek ki, az ilyen irányú vizsgálódás segít megérteni az ember téri gondolkodásának mögöttes fogalmi szerkezetét.

2. Ha úgy véljük, hogy szoros kapcsolat létezik a téri nyelv és a téri gondolkodás között, akkor legalábbis részben hasonlóknak kell elképzelnünk a szemantika és a fogalomalkotás szerkezetét. Tehát nyelvi univerzálék esetén kognitív univerzálék hatásával kell számolnunk. Kulturális eltérések esetén viszont a mögöttes kognitív meghatározottság szerepét át kell értékelnünk. Mindez azt sugallja, hogy párhuzamosan kell tanulmányoznunk a téri nyelvet és a téri gondolkodást.

3. A nyelveken belül tapasztalható jelentős eltérések lehetővé teszik a kulturális sokszínűség szemléltetését. Minden nyelv sajátos perspektívába helyezi a kognitív rendszert. Az emberi téri tájékozódás és annak kódolása több tekintetben is rejtélyesnek tűnik első pillantásra. Először is: az ember – bizonyos állatfajokhoz képest (pl. denevér, bálna, méh, galamb) – nem rendelkezik különösebben fejlett téri strukturálódással. Másodszor: az emberi fajon belül is vannak jobban tájékozódó egyedek (pl. vadászok, tengerészek, taxisofőrök). Mindez arra utal, hogy a téri gondolkodás részben kulturális tényezők függvénye, ez a tény pedig határokat szab a tér kódolását szolgáló rendszerek terén a kognitív univerzáléknak.

Különböző népek fogalomalkotása között jelentős eltérés lehet, főleg ha egymástól földrajzilag és/vagy kulturális szempontból távol állnak. Nyelveink más-más módon láttathatják a világot. Előfordulhat, hogy egy olyan fogalom, amely egy bizonyos kultúrában kulcsfontosságú szerepet kap, hiányzik egy más nyelvet beszélő közösség repertoárjából, de az is lehet, hogy ugyanaz a reláció konceptualizálódik, csak másként (vö.

Sapir–Whorf-féle hipotézis 2.5.3.-ban). Ha megvizsgáljuk, a nyelvek miként reprezentálják a valóságot, eltéréseket, még hozzá koncepcionális eltéréseket találunk.

Az emberi nyelvek alapvetően megegyeznek egy mélystruktúra szinten, azaz általános érvényű szemantikai jellemzőkkel, illetőleg nyelvi univerzálékkal rendelkeznek (Bach–Harms 1968/1978; Birnbaum 1971/1976; Comrie 1981/ 1983; Jakobson 1966/1976; Ramat 1984; Shibatani–Bynon 1995; Song 2001; Cinque 2012). Így a világ nyelveiben univerzális igény áll fenn a tér mint referencia-rendszer kódolására. De bármennyire is univerzálisnak állítjuk be ezt a rendszert, érdekes, nem véletlenszerű eltérések mutatkoznak a különböző nyelvek között abban a tekintetben, hogy mit kódolnak és hogyan. A magyar rendszerben például a mozgásnak kiemelkedő jelentősége van. A biológiai adottságokon túl nyelvi és kommunikációs nézőpontbeli tényezőket kell feltételeznünk, amelyek irányítják, hogy melyik viszonyt kódoljuk (Tversky–Clark 1993). A nyelvet mindig kultúrkontextusban kell értelmeznünk, mint külső világunk képét (Bańcerowski 1999a, 2006, 2008b). A kommunikációs cél érdekében az egyes nyelvek különböző nyelvi eszközöket alkalmazhatnak, típusuknak megfelelően.

Mivel a térszerkezet kezelésére azonos antropocentrikus viszonyítási pontot használunk, a testünket, és mivel az emberi test felépítése azonos, földrajzi, illetve kulturális hovatartozástól függetlenül azt várnánk, hogy a vele kapcsolatos nyelvi kifejezések legalábbis hasonlóságot mutassanak a különböző kultúrákban. Ám a különböző testrészeket a nyelvek másképpen kezelik, ezért a testbeágyazottságból kiindulva, és éppen azzal összefüggésben, az emberi testet körülvevő teret is másképpen osztják fel, vagyis eltérő módon konceptualizálják a térbeli viszonyokat (Kövecses–Benczes 2010: 95-100).

Az idegennyelv-tanulás szempontjából mindez azt jelenti, hogy a diákoknak tudniuk kell: nem várhatják, hogy az elsajátítandó idegen nyelvben akár a nyelvi forma, akár a formai kifejező eszköztár mögötti konceptuális struktúra egy az egyben párhuzamba állítható legyen az anyanyelvi szerkezetekkel. El kell fogadniuk, hogy alkalmazkodniuk kell a nyelvben is a máséhoz. Meg kell tanulniuk összehasonlítani az anyanyelv és a célnyelv közötti nyelvi ÉS kulturális sémákat, meg kell érteniük az anyanyelvük és az elsajátítandó L2 között levő koncepcionális eltéréseket, és teljesítményüket nem csupán

nyelvileg, hanem kulturális megfelelés szempontjából is a célnyelv elvárásaihoz kell igazítaniuk (vö. Holló 2008: 81).

Hozzáteszem, hogy a technológiai fejlődés eredményei és a globalizáció szükségletei új ösztönzést adtak az idegennyelv-oktatásnak, ugyanis a kommunikációs, a nyelvhasználói készségek kerültek egyértelműen előtérbe. Ha a nyelvhasználatot úgy értelmezzük, mint társas kapcsolatteremtést, elengedhetlenné válik, hogy az idegen nyelvet beszélők rendelkezzenek a nyelvi kompetencián túl olyan kulturális ismeretekkel is, amelyek sikeressé teszik őket kapcsolataikban. Ez a tény újraértelmezi az idegennyelv-oktatást és -tanulást, ugyanis egy új nyelvi kód elsajátításán túl részévé válik a másság meglátása, a világ új perspektívában való érzékelése, ami aztán visszahat a tanuló saját kulturális énjére, ennek is új távlatokat adva. Szélesebb társadalmi keretekben gondolkodva az idegennyelv-oktatás kulcsfontosságú szerepet kap, hisz olyan interkulturális kommunikációs készségek birtokába kell juttatni a diákokat, amelyek által a XXI. században eredményesen érintkezhetnek másokkal, és képesek a másságot inkább előnynek, mint hátránynak értékelni.

Kultúránk meghatározza azt, ahogyan látjuk a világot. A dolgokat saját kulturális beállítódottságunkon keresztül szemléljük, és hajlamosak vagyunk másokat bírálni saját elvárásaink és feltételezéseink alapján, ami nem kedvez a kultúraközi kapcsolatok kiépítésében, főleg ha a szóban forgó kultúrák lényegesen eltérnek egymástól. Ezért kell különösen nagy hangsúlyt fektetnünk azon képesség kialakítására és fejlesztésére, amely lehetővé teszi, hogy valaki hatékonyan tudjon kommunikálni idegen nyelven a saját kultúrájától eltérő kultúrájú emberekkel, azaz rendelkezzen interkulturális kommunikatív kompetenciával (Lawrence 2010: 33, O'Dowd 2006: 86).

A kultúraközi kommunikációban kiemelkedő szerepe van az összehasonlító-elemző tanulásnak. A magyar és az olasz geneológiai és tipológiai jelleméből és szerkezetéből adódóan két igen távoli nyelv. Az indoeurópai, neolatin olasz és az uráli, finnugor magyar geneológiai különbözőségét a nyelv működésében megmutatkozó tipológiai eltérések csak erősítik. Az olasz a flektáló és izoláló nyelvek határán álló nyelv, a magyar dominánsan

szuffixáló agglutinatív.⁴ A morfoszintaktikai tipológia szempontjából izoláló nyelv az agglutinatív szinte tökéletes ellentéte. Különösen érdekes két egymástól ennyire eltérő nyelvnek az egybevetése a térviszonyok kódolása terén, hisz nagyobb a valószínűsége, hogy a térbeli relációk nyelvi leképezésének összességében átfogóbb képét kapjuk, nyelvspecifikus lebontásokban. A nyelvek tipológiai alapú kontrasztív egybevetése előtérbe állítja az egyes nyelvek sajátosságait, megkülönböztető jegyeit is.

A tipológiai kutatásokban eddig általában a nyelv azon területeit tanulmányozták, ahol a variáció behatárolt (l. fonetika), illetőleg ahol úgy tűnik, hogy a típusok korlátozottak, és beláthatóan erős univerzálékkal lehet számolni (l. morfoszintaxis), ám kevés teret kapott és kap a jelentéstan. A kognitív nyelvészet álláspontja szerint a nyelvi kifejezések lényegi része a szemantikai szerkezet, amelytől nem tekinthetünk el (vö. 2.4.1.). Az összehasonlító szemantika még gyerekcipőben jár, csak néhány elszigetelt tartomány, mint például a színek, az etnobotanikai kifejezések vagy a családi viszonyok, rokonságterminológia terén van némi átfogó elképzelésünk arról, hogy mik a nem rokon nyelvek közti eltérések paraméterei. E jelentéstartományok mögött a világ egy olyan strukturálódása áll, amely lehetővé teszi a szóban forgó jelenségek objektív leírását és összehasonlítását egy szinte magától adódó metanyelv segítségével, továbbá a lexémák egy viszonylag kis halmaza alkotja őket, ezért pontosan körvonalazható szférát képviselnek. Ám a térviszonyok kódolásának vizsgálata, valamint összevetése bonyolultabb és elvontabb feladatnak bizonyul, ugyanis egyrészt a fent említett jelenségekhez viszonyítva kevesebb az elemzés bázisát szolgáltató fix referenciális vonatkoztatási pont, másrészt pedig maguk a térrelációk is altartományokra oszlanak. Ugyanakkor nem áll rendelkezésünkre egy magától értetődő metanyelv, amelyet az egész lokális domén minden nyelv viszonylatában való ábrázolására és összevetésére felhasználhatnánk.

⁴ „Tiszta” típus nem létezik a valóságban, a nyelveket a mennyiségileg domináló szerkezeteik szerint soroljuk ebbe vagy abba a típusba, ami jelentheti azt, hogy egy nyelv struktúrájában többé-kevésbé periférikusan megjelenhetnek egy eltérő típus domináns elemei is. Az olasz esetében azt kell mondanunk, hogy a flektáló és az izoláló nyelvek határán helyezkedik el. Névszórendszerében inkább az izoláló típus jellemzőit mutatja, hiszen a névszók nem ragozódnak, bár nem és szám szerint flektálódnak. Az igerendszerében viszont rendszeres flektálódás figyelhető meg, ennek alapján pedig nehézségekbe ütközne izoláló nyelvként való osztályozása. A magyar ugyanakkor koherensen agglutinatív, bár befogad bizonyos flektáló jelenségeket is, pl. az igerendszerben, ahol a személyragok flektáló vonásokat mutatnak.

A téri szemantikai mező feldolgozása elszórtan van csak jelen a szakirodalomban. Úttörő jellegű a hollandiai Max Planck Institute (MPI) for Psycholinguistics (Nijmegen) egy hosszútávú, egy évtizedes, 40 kutatót felsorakoztató, a téri nyelvre és a megismerésre vonatkozó projektje, amelynek eredményeként mind genealógiai, mind tipológiai és areális szempontból eltérő 12 nyelv – amelyek között sem a magyar, sem az olasz nem szerepel – térre vonatkozó kifejezési eszköztárának és téri koncepciójának leírását és összehasonlítását végezték el (Levinson–Wilkins 2006).

A szemantikai tipológia hagyománya még nem alakult ki: disszertációm e fiatal stúdium további kidolgozásához, módszertani megalapozásához kíván hozzájárulni. Egy ilyen kutatási keret kialakítása azért fontos, mert egyrészt kitágítja a tipológia szerkezet-centrikus jellegét a kognitív nyelvészet funkcionális beállítottságával, továbbépítve a különböző nyelvek összevetését a köztük lévő kulturális és konceptualizációs eltérések figyelembevételével és a nyelvhasználatra való fókuszálással. Ez pedig azzal a reménnyel kecsegtet, hogy teljesebb képet kapunk a nyelvek variabilitásának behatároltságáról, ily módon a nyelvtipológia továbbfejlődéséhez vezet. Másrészt a grammatikai és a szemantikai viszonyok közötti megfelelések megfoghatóvá válnak azon feltevés alapján, hogy a grammatika (a morfológia és a szintaxis) szerkezetileg leképezi a jelentésviszonyokat.⁵ Meggyőződésem, hogy a nyelv összes rétegének bevonása a nyelvközi vizsgálódásokba, és annak elismerése, hogy a szintaxis és a lexikon nem két különálló, egymás számára hozzáférhetetlen modul, hanem a nyelv szerveződésében kontinuumot alkotó, egymással korreláló részrendszerek, szintén sok pozitívumot hozhat a vizsgált jelenségek értékelésében. Bár ilyen irányú kutatások még csak elszórtan vannak jelen a szakirodalomban, az irántuk való kíváncsiság már megfogalmazódott: *„a tipológia továbbfejlődéséhez ... a nyelvi szintek összekapcsolásával globálisan áttekinthetővé válik egy-egy egészrendszer átható szervező elv ... – a szerkezetek szintjén. A szemlélet dimenziójában ... a kognitív szemantika képes efféle együttláttatásra. Ezért is tartanám ígéretesnek a két megközelítés találkozását. ... a nyelvi szintek kontinuitását, átjárhatóságát kell hangsúlyozni. Ez ...összhangban áll a funkcionális szemlélet lényegével, de egyben a*

⁵ Természetesen a szemantikai szinthez az ellentétes póluson szorosan kapcsolódik a fonológiai szerkezet is, de ez utóbbival ebben a tanulmányban nem foglalkozom.

tipológia újabb tanulságaival is, jelesül a nyelvi szinteken áthajló komplex típus lényegi megragadásának igényével is. A kognitív szemantika pedig várhatóan hamarosan megújítja magát a kontrasztív nyelvészetet is, amennyiben – annak látóköreit nagyvonalúan kitágítva – a nyelvi megismerés és a nyelv szerkezeti szerveződése között föltételezett általános összefüggésrendszeren túlmenően a figyelmet egyre inkább a minél mélyebb értelmű átfogó látásmód felé tereli, ahonnan még egyes részrendszerek is – újabb megvilágításba kerülve – lényegi kötődések révén egységesebb keretben szemlélhető és magyarázható jelenségkörökké válhatnak, s a nyelvi világ fölfedező meghódítását ígérik” (Szűcs 2009: 69–70).

A szemantikai tipológia keretén belül végzett eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy sok eddigi, a téri kódolást (is) érintő nyelvi univerzálét és a téri nyelvre vonatkozó általános paramétert el kell vetnünk, ugyanis ellentmondanak a nyelvi adatoknak. Ez nem jelenti azt, hogy nem lehet felállítani a téri nyelvre vonatkozó általánosításokat, de úgy tűnik, hogy ezeket elvontabb szemantikai jellemzők szintjén kell keresni. Lényeges eltérések mutatkoznak a nyelvek között magában a koncepcióban is, amely a formai megformáltság alapját képezi.

Az elemzésben szinkrón nyelvi szinten mozgok, tehát egyidejű, mai köznyelvi állapotot írok le, de ahol a tények magyarázata megkívánja, a diakrón dimenziót is figyelembe veszem.

Olaszországban a témával még egyáltalán nem foglalkoztak. Magyarországon Farkas Mária 1986-ban készült, „A hely- és időhatározós szószerkezetek kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben” című kandidátusi értekezése számíthat előzménynek. Dolgozatomban a fent elmondottak alapján új megvilágításba szeretném helyezni a kérdéskört, felhasználva a legújabb kutatások eredményeit.

1.3. Célok, források, módszerek

Munkám a szemantikai tipológia, egy új, funkcionális alapú diszciplína keretébe illeszkedik. Azt kutatom, milyen paraméterek használatosak a téri szemantikai mező strukturálására genetikailag és tipológiailag egymástól igen távol álló két nyelvben. A magyarban és az olaszban a téri viszonyok kódolására használt szerkezetek, valamint a nyelvhasználati adatok mögött meghúzódó kognitív téri koncepció feltérképezésére teszek kísérletet egy szinkrón elemzés keretein belül.

A kontrasztív elemzéshez a két nyelv legújabb nyelvtanait és a legfrissebb szakirodalmi adatokat vettem alapul, amelyek a standard nyelvet képviselik.

Az elméleti irányultságon túl a következő célkitűzéseim vannak:

1. A téri nyelv formai realizálódásának pontos leírása a magyarban és az olaszban a nyelvtanok alapján. Azon genealógiailag és tipológiailag meghatározott repertoár behatárolása, amelyből a szóban forgó nyelvek választhatnak a térviszonyok kódolásakor.
2. Elvégzem a két tanulmányozott nyelv téri repertoárjának és alapszerkezeteinek összevetését. A nyelvek felszíni szerkezetében megjelenő nagy változatosság azt sugallja, hogy egy elvontabb szinten, a szemantikai strukturáltság és koncepció terén alkothatunk helytálló általánosításokat.
3. A két téri nyelv egymással és a szakirodalomban rendelkezésre álló adatokkal való párhuzamba állítása lehetővé teszi, hogy az eddigi szemantikai tipológiai kutatások alapján született eredmények helytállóságát megerősítsük vagy elvessük.
4. A két téri nyelv egymással való szembesítése alapján gyakorlati szempontú javaslatokat teszek arra vonatkozóan, hogy a két szóban forgó nyelvet mint idegen nyelvet tanulók körében milyen stratégiák alkalmazása javasolható a téri relációk nyelvi reprezentációjának oktatása terén. Reményeim szerint eredményeim hasznosíthatóak lesznek a nem magyar ajkúak számára készülő tananyagok, tankönyvek tervezésében és kivitelezésében is.

2. AZ ÉRTEKEZÉS TUDOMÁNYELMÉLETI HÁTTERE

2.1. Bevezető megjegyzések

A nyelvek tanulmányozásának és leírásának több módja létezik. A nagy genfi nyelv tudós Ferdinand de Saussure tanítja, hogy a nyelvész által elsődlegesnek ítélt szempontok határozzák meg az elemzés tárgyát és a kutatás körülményeit, ugyanakkor a nyelv tudomány tárgya nem létezik az elemzés szempontjainak megválasztása nélkül: „*Bien loin que l'objet précède le point de vue, on dirait que c'est le point de vue qui crée l'objet, et d'ailleurs rien ne nous dit d'avance que l'une de ces manières de considérer le fait en question soit antérieure ou supérieure aux autres*” (de Saussure 1916/1982: 23). Elméleti keret nélkül nem képzelhető el tudományos elemzés. Minden kutatónak állást kell foglalnia egyik vagy másik tudomány szemlélet mellett, amely aztán meghatározza a kutatási stratégia megválasztását is. A következő oldalakon disszertációm tudományelméleti hátterét szeretném felvázolni tudományterületi elhelyezése céljából.

Először az volt a tervem, hogy egy rövid összefoglalót írok a kognitív nyelvészetről, a nyelvtipológiáról és a kontrasztív nyelvészetről, amely tudományterületek átfedésében íródik az értekezés. Amikor nekiláttam a munkának, két dolog eltérített eredeti szándékomtól. Az egyik annak konstatálása, hogy a nemzetközi és a magyar nyelvészeti szakirodalomban és a fent említett kutatási horizontokba illeszkedő más értekezésekben, illetve tanulmányokban már sok ilyen irányú értékes áttekintést találunk (l. többek között Abler 2013; Bańcerowski 1999b, 2002a, 2002b, 2002c, 2009; Croft 2003, 2008, 2010, 2012; Croft–Poole 2008a, 2008b; Dezső 1975, 1976, 1982, 1984, 1986, 2004; Dezső–Nemser 1972; Gibbs 1995; Grandi 2008; Havas 2011a, 2011b; Horváth 2011; Janda 2010; Kertész 2000a.; Kövecses–Benczes 2010; Miller 2003; Ramat 1976, 1984; Renzi 1976; Skalička 1967/1976; Szathmári 2001; Szelid 2007; Szűcs 2009; Tolcsvai Nagy 2013a; Vajda 1972). A másik tényező, ami befolyásolt e fejezet elkészítésében, annak felismerése, hogy amennyire alaposak és kiválóan használhatók az egyes elméletek egymástól elvonatkoztatott, gyakran építő kritikát is megfogalmazó körvonalazásai és értelmezései, annyira hiányzik a különböző koncepciók érintkezési pontjainak, illetve mind történeti

távlatú, mind jelenkori összefüggéseinek (és divergenciáinak) meglátása, a különböző elméletek összehangolhatóságának lehetőségeire vonatkozó átgondolás. Holott a modern tudományosság egyre szélesebb körben elfogadott ismerve éppen az interdiszciplinaritás, amit én is célként tűztem ki tanulmányomban, amikor arról szóltam, hogy elemzésem több tudományág határmezsgyéjén helyezkedik el. Ezért végül a most következő tudományelméleti bevezető az említett szakterületeket közösen érintő mozzanatokra fókuszál, azzal a reménnyel, hogy az egyes diszciplínák leírásának szokásos módja helyett, amit elődeimnél jobban én sem tudnék művelni, valami izgalmasabbat kínál, és az olvasóval való közös elmélkedésre késztet. A kérdéskör ilyenemű feldogozásával több olyan motívumot érintek, amely nem feltétlenül tartozik a hagyományos összefoglalók körébe. A lehetőségekhez képest igyekszem minden felhasznált terminust, koncepciót és módszertani elvet esetenként a szövegen kívül is, a megszokottnál időnként talán bővebb lábjegyzetben körvonalazni, példákkal megvilágítani, illetve szakirodalmi utalásokkal alátámasztani, ami esetleg feleslegesnek vagy túlzottnak tűnhet. Ezért előre is elnézést kérek.

2.2. Univerzalizmus – relativizmus

A nyelv vizsgálatának történetében a nyelv mibenlétének alapkérdésére adott válasz, és ennek következtében maga a kutatási program mindig is két egymással ellentétes pozíció körül bontakozott ki. Az egyik állásfoglalás szerint a nyelv az emberi elmében gyökerezik, tehát a külvilágtól független kognitív képesség. Ebben a koncepcióban a nyelvtan szerkezete az ember (külvilág befogadására alkalmas) kognitív képességének reflektálódásaként, specifikus (belső) utasítások eredményeként értelmezhető, és nem mint a külvilág lenyomata. Eme álláspont logikus következménye, hogy a nyelvtan, legalábbis egy központi magja, minden nyelvben egy és ugyanaz; a nyelvek közötti különbségek a nyelvek felszíni struktúrájában megmutatkozó nem lényegi eltérések, egy közös univerzális grammatika változatai. Az univerzális grammatika alapelvének egyik legelső és leghatározottabb megfogalmazása a XIII. századból, Roger Bacon, másik nevén Doctor Mirabilis (1214–1294) brit filozófustól származik: „*Grammatica una et eadem est*

*secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur*⁶. De míg a középkorban az ember kognitív képessége és a nyelv közötti kapcsolat Isten által adatott, hét évszázaddal később Noam Chomsky nem teológiai, hanem biológiai alapon hangoztatja az emberi nyelvek (alapstruktúrájának) lényegi egységességét: „...a part of the human biological endowment is a specialized “language organ,” the faculty of language (FL). Its initial state is an expression of the genes, comparable to the initial state of the human visual system, and it appears to be a common human possession to close approximation” (Chomsky 2002: 85).

A másik, relativistaként emlegetett nézet képviselői az empirikusan megfigyelhető óriási nyelvközi variabilitásra helyezik a hangsúlyt, amelyben véleményük szerint a külvilágnak az emberi elmén való visszatükröződése mutatkozik meg. A nyelvtudósoknak az evolúciós aspektust is figyelembe vevő tábor a azt állítja, hogy a nyelvtan az idők folyamán az egyén és a környezete kölcsönhatásán keresztül alakult ki, így a nyelv szerkezete egy a nyelven kívüli valóság visszaverődésének tekinthető. Ezen az alapon könnyen magyarázható például a nyelvtani többes szám jelölése mint az ember azon kognitív képességének leképeződése a nyelvben, hogy mennyiségbeli különbséget tesz a külvilágban észlelt entitások között. A nyelv e *sui generis* felfogása, amely az általánosba be nem illeszthető egyedi jellemzőkre fókuszál, már a bibliai ihletésű középkori bölcselek között is talált támogatókra, többek között Pierre Helie (1100–1166) grammatikus és teológus személyében, aki hitt Bábel tornyának történetében (Ter. 11, 1–9⁷), és meg volt

⁶ "I have to take issue with Paul Kiparsky's translation of the Roger Bacon quote: "According to Jakobson (Selected Writings II. 581) Roger Bacon said: *Grammatica una et eadem est secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur.* ("In substance grammar is the same in all languages, though it may vary in accidental (i.e. non-essential) ways.") Jakobson's source is G. Wallerand, *Les Oeuvres de Siger de Courtrai (1913)*" [p. 43] ... In scholastic philosophy, this was a clear reference to the very nature of grammar itself, which is "one and the same" (*una et eadem*) in all languages. In contrast, "accidentaliter", though an adverb, refers to the "accidentia" 'accidents', i.e. the superficial features which we see but which are just sort of there, telling us little or nothing about the substantia. We see this in the scholastic understanding of the eucharist, which has the "accidents" of bread and wine, though its substance is the body and blood of Christ. Bacon is thus making a very strong statement about universal grammar not that his understanding could be identified with Chomsky's)." (Leo Connolly, With reference to Linguist [13.2976](https://linguistlist.org/issues/13/13-2985.html) Available online at <https://linguistlist.org/issues/13/13-2985.html> Accessed on 24th April 2014)

⁷ Mózes Első Könyve. A Teremtésről. In *Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás. Budapest, a Brit és Külföldi Biblia Társulat és a Magyar Biblia Társulat kiadása, 1948, 5–54: 13.

győződve arról, hogy a bábeli katasztrófa következtében a különböző nyelvek eltérései oly mértékűek, hogy nyelvtanaik egyáltalán nem egyeztethetők össze (Duffield 2011: 22). A nyelvi relativitás koncepciójára, legfontosabb képviselőire hamarosan visszatérek, addig is álljon itt egy idézet napjaink egyik legbefolyásosabb, a nyelvi univerzálékat kétségbe vonó nyelvésztől, Stephen C. Levinsontól és szerzőtársától, Nicholas Evanstól, amely jól érzékelteti a nyelvi variabilitást hangsúlyozó tézis gondolatát: „... *languages differ so fundamentally from one another at every level of description (sound, grammar, lexicon, meaning) that it is very hard to find any single structural property they share. The claims of Universal Grammar ... are either empirically false, unfalsifiable, or misleading in that they refer to tendencies rather than strict universals. Structural differences should instead be accepted for what they are, and integrated into a new approach to language and cognition that places diversity at centre stage*” (Evans–Levinson 2009: 429).

Az imént vázolt két véglet között mozog a nyelvtudomány. Már az antikvitás korabeli nyelvbölcselek analógia (szabályszerűségek keresése) – anomália (a kivételek létének kidomborítása) vitájában csírájában ott van az örök kérdés: a nyelvben az azonosságok vagy a különbségek döntőek? Az analogisták (Arisztotelész (i.e. 384–22), Arisztarkhosz (i.e. 216–144), Dionüsziosz Thrax (i.e. 170–90)) a nyelv egységességét hirdették; az anomalisták, élükön Krátész-szel (i.e. III. század vége) és az i.e. 310 körül alapított és a kora középkorban is (i. sz. III. századig) befolyásos (görög és római) sztoikusokkal, a nyelvi szabálytalanságoknak tulajdonítottak meghatározó szerepet⁸ (vö. Kálmán–Trón 2005: 99–103).

A szélsőséges pozíciók több köztes elméletet, kutatási programot fognak közre, amelyek magyarázó ereje, empirikai megbízhatósága véleményem szerint kiterjedtebb,

⁸ A görögök analógia – anomália disputáját a római Marcus Terentius Varro (i.e. 116–27) legjelentősebb nyelvtudományi munkájából, a 25 könyvből álló *De lingua Latina* című művéből ismerjük közelebbről. Varro köztes álláspontot képvisel a kérdésben. Az a tény, hogy európai hagyomány szerint a (filozófia keretein belül üzött) nyelvbölcselet történetének kezdetét egyértelműen az ókori görögökhöz és rómaiakhoz kötjük, nem jelenti azt, hogy ezen a vonulaton kívül ne léteztek volna olyan, az európai gondolkodást is befolyásoló eszmeáramlatok, amelyek érdemben ne foglalkoztak volna a nyelvet érintő kérdésekkel. Gondoljunk csak a görög tradíciót megelőző indiai nyelvészetre, amelynek legkiemelkedőbb képviselője Pāṇini (i.e. IV. század), az *Aṣṭādhyāyī* ('Nyolc könyv') című szanszkrit nyelvtan szerzője, de az arab és kínai grammatikai hagyományok is számottevőek voltak.

ezért választottam ilyen keretrendszert én is elemzésem számára. Logikusnak és gyümölcsözőnek tűnik egy olyan koncepció kialakítása, amely középutat próbál képviselni a két pólus között, magába foglalva a két alappozíció vitathatatlan eszméit, elkerülendő az univerzalista, illetve a relativista álláspont polarizálása következtében fennálló azon veszélyt, hogy a kutatás köréből kirekesztve némely fontos tényezőt azon az alapon, hogy a két felállás közötti ellentmondás feloldhatatlan, hamis végkövetkeztetésekhez juthatunk.

2.3. Strukturális – funkcionális

A modern nyelvtudomány terén két fő elméleti irányzat sorakoztatja fel a kutatókat: a tág értelemben vett strukturális szemléletű⁹ és az univerzalizmus táborát gazdagító nyelvelméleti modellek, amelyhez e vonulat kiteljesedésének tekinthető, és minden kétséget kizáróan kitüntetett szerepet játszó chomskyánus generatív nyelvészet is sorolható, illetve a funkcionális szemléletű,¹⁰ relativista beállítottságú, a nyelvi szerkezeteken

⁹ Formális nyelvelméleti modelleknek is nevezik őket, mivel a nyelvi struktúra, a nyelvi forma áll a kutatás középpontjában. A XX. század első felében kibontakozó strukturális megalapítója, Ferdinand de Saussure (1857–1913) svájci nyelvudós új koncepciót honosított meg a nyelvtudományban, amikor a nyelvet konvencionális jelek összességéként, egymással kölcsönösen összefüggő, grammatikai, fonológiai és lexikális elemek rendszereként határozta meg, és az egyéni elmén kívül létező társadalmi jelenségként, objektivizálódott (külső) produktumként tartotta számon. Saussure újgrammatikusként indult, a strukturalista címkét később ragasztották rá a *langue* és *parole* közötti különbségtételen alapuló nyelvészeti felfogása következtében. Saussure igen keveset publikált, de ami fennmaradt tőle, az meghatározó jellegű mind saját kora, mind a későbbi idők nyelvtudománya számára. Alapműve a posztumusz *Cours de linguistique générale* (1916), amelyet Charles Bally, Albert Sechehaye és Albert Riedlinger tanítványai adtak közre, és Saussure előadásainak általuk lejegyzetelt anyagát tartalmazza.

A két világháború között született elméletek (Prágai Nyelvész Kör felfogása, a koppenhágai glosszematikai irányzat (Louis Hjelmslev koncepciója), az amerikai deskriptív nyelvészet, a genfi és a londoni nyelvészeti iskola) általában koherensen, míg a mai strukturális szemléletű felfogások (elsősorban a generatív nyelvészet és annak különböző elágazásai, például Charles J. Fillmore esetenyelvtana (*Case Grammar* 1968), Joan Wanda Bresnan és Ronald M. Kaplan lexikai alapú nyelvtana (*Lexical-Functional Grammar* 1982, Bresnan (ed.) 1982) részben építenek Saussure nyelvfelfogására. A formális irányzatok általában a svájci nyelvudós által kijelölt nyelvelméleti vizsgálódások tematikáját követik, illetve ahhoz viszonyulva határozzák meg saját feladatukat és célkitűzéseiket, de többé-kevésbé el is szakadnak tőle.

Már a strukturális időrendben első, 1926-ban megalakult prágai iskolája is lényegesen eltávolodott a saussure-i irányvonalától a funkcionális szemlélet felé fordulva. Képviselői (többek között Vilém Mathesius (1882–1945), Vladimír Skalička (1901–1991), Roman Oszipovics Jakobson (1896–1982), Nyikolaj Szergejevics Trubeckoj (1890–1938)) a nyelvet, bár a saussure-i rendszerszerűség gondolatának hangsúlyozása mellett, következetesen funkcionális rendszernek tekintették, abban az értelemben, hogy a nyelvnek meghatározott feladata van. Szemléletükben a nyelv szociális (közlési és poétikai) és az érzelmek kifejezésére szolgáló expresszív funkciója hangsúlyozódik. A *langue/parole* dichotómiában a *parole* elsőbbségét hirdették, tehát a kutatás kiindulópontjának a beszédet/szöveget tartották a genfi mester *langue*-központúságával szemben.

¹⁰ A „funkcionális” kifejezést a szakirodalomban különféleképpen használják. Itt Ladányi Mária meghatározására támaszkodom, aki a fogalomnak egy tágabb és egy szűkebb olvasatát különíti el,

túlmenően a rendszer működésére, a nyelvhasználatra, a nyelvi variációkra is kitékintő iskolák. Ez utóbbiak körében kiemelkedik a holista kognitív nyelvészet,¹¹ amely a XX. század végén, a 80-as évektől erősödött meg és terjedt el világszerte annyira, hogy az évszázadot korábban gyakorlatilag egyedül uraló strukturális nyelvelméleti modellek, és az 50-es évektől a nyelvtudomány domináns nyelvelmélete, a generatív(-transzformációs) grammatika méltó riválisává válhatott, és megingathatta a strukturalizmus vezető pozícióját.¹² Bátran állíthatjuk, hogy napjainkra a nyelvtudomány egyik meghatározó

elnevezésükben is megkülönböztetve a két értelmezést. A tágabb értelemben vett funkcionalitásra a „funkcionális szemléletű” terminust alkalmazza, míg a szűkebb értelmezésű jelölésére a „funkcionális” kifejezéssel él (Ladányi 2005:11). Definíciójuk a következőképpen szól: „... tágabb értelemben funkcionális szemléletűeknek nevezem mindazokat a nyelvészeti irányzatokat, amelyek a funkcionalitást cselekvéseméleti keretben, mint az ember célszerű tevékenységéhez kötődő fogalmat közelítik meg. Ebből adódik, hogy a funkcionális szemléletű irányzatok a nyelv két alapvető funkciójának, a kommunikatív és a kognitív funkciónak, valamint a nyelv rendszerbeli összefüggéseire kötődő funkcióknak (pl. az alapvető disztinktív funkciónak vagy a különböző nyelvi szintek működéséhez köthető egyéb funkcióknak, részletesebben lásd Dressler 1995) nem közvetlen, de fontos szerepéről beszélnek a struktúrák kialakulása, működése és elsajátítása kapcsán. (Ezek az irányzatok a strukturális szemléletű/formális modellek riválisai.) A funkcionális szemléletű irányzatokon belül szűkebb értelemben véve azokat az irányzatokat nevezem funkcionális irányzatoknak, amelyek kifejezetten a nyelv kommunikatív funkciójára építik a nyelvelméleti modelljüket” (Ladányi 2005: 11).

¹¹ Bár erre a nyelvelméleti modellre legtöbbször csak „kognitív nyelvészet” címkével utal a tudományos közvélemény, a „holista” jelző kitétele indokoltan látszik. A nyelvészet kognitív paradigmaváltása már a ma kognitív nyelvészetnek nevezett irányzat kialakulása előtt, a kognitív tudomány (*cognitive science*) kibontakozásában jelentős szerepet betöltő generatív nyelvészet hatására történt meg. A Chomsky-féle nyelvelméleti modell megjelenése jelöli tehát a nyelvtudásnak a kogníció részeként való felfogását, és a nyelvtudománynak mint a nyelvi tudás feltérképezésével foglalkozó szaktudománynak a kognitív tudomány mint az ember megismerőképességének feltárását célzó diszciplína részévé válását. Ennek ellenére a „kognitív” kifejezést nem a generatív nyelvészet jelölésére alkalmazzuk, hanem a Chomsky által kezdeményezett kognitivist program nyomán megszülető, de a generatív grammatikától elszakadó holista kognitív nyelvészet megnevezésére, amelynek megjelenése egy második kognitív fordulatot eredményezett a nyelvészetben (Boross 2010: 63). Ez utóbbi a nyelvet szintén egy tudásfajtának fogja fel, és a nyelv funkciói közül a megismerésben betöltött szerepére helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor a generatív nyelvészettől lényeges aspektusokban tér el (l. 1. táblázat): elsősorban éppen a holista mibenlétében, ami azt jelenti, hogy nem fogadja el a generatív grammatika moduláris felfogását, sem a nyelvnek a többi tudásfajtától való függetlensége tekintetében, sem a nyelv moduláris kompozícióját illetően (a különböző nyelvi szintek egymástól való függetlenségét és az autonómiával rendelkező szintaxis előtérbe helyezését a nyelv többi komponensével szemben). Éppen ellenkezőleg azt hangsúlyozza, hogy a nyelv működése nem különíthető el a többi kognitív rendszer (figyelem, emlékezet, gondolkodás, fogalomalkotás) működésétől, és a nyelv különböző aspektusai között sem lehet éles határokat vonni. A formális kognitív generatív és a funkcionális holista kognitív irányzatok közötti átmenetet képviseli a „moduláris kognitív nyelvészet”, amely a generatív grammatikához közel álló szemantikaelméleteket foglalja magába (Gibbs 1995; Kertész 2000a, 2000b).

¹² Vannak, akik a holista kognitív nyelvészet térhódítását valóságos paradigmaváltásként értékelik (vö. Pléh Csaba és Lányi Gusztáv megítélését a pszichológia területén végbement és sokak által tudományos forradalomként emlegetett kognitív szemléleti változásról (Pléh–Lányi 1984)), és a holista kognitív nyelvészetet a formális nyelvértelmezéssel egyértelműen szembeállítandó modellként tartják számon (Bańczerowski 2009). Ha azonban így teszünk, szem elől tévesztjük, kirekesztjük látókörünkől azokat a

irányzatává vált a kognitív iskola. A strukturalizmus és a funkcionalizmus kiindulópontjául szolgál(t) több, részleteiben eltérő kidolgozású nyelvértelmezésnek, elméletnek, amelyeket a két vezető eszemeáramlat lényegileg minősít mint az egyik vagy a másik tendenciát követő törekvést,¹³ az alábbi összefoglaló táblázatban bemutatott fő jellemző ismérvei alapján.

1. táblázat. A strukturalizmus és a funkcionalizmus jellemző ismérvei.

törekvéseket, amelyek bár funkcionális szemléletűek, nem feltétlenül járnak együtt a nyelv kognitív felfogásával. Vannak ugyanis olyan elképzelések, amelyek a nyelv egy másik alapvető funkciójára, a kommunikatív funkcióra összpontosítanak, ahol a nyelv kulturális és társadalmi beágyazottsága, illetve a használatával kapcsolatos kérdések, a nyelvváltozatok problematikája kerülnek előtérbe (pl. Michael Halliday-féle szisztemikus-funkcionális nyelvtan (*Systemic Functional Grammar* (Halliday 1985/2004)) vagy az 1970-es – 1980-as években Simon Dik által kidolgozott funkcionális nyelvtan (*Functional (Discourse) Grammar* (Dik 1989/1997))). Ez utóbbiak tartoznak Ladányi Mária osztályozásában a szűk értelemben vett funkcionális szemléletű irányzatokhoz. A különböző funkcionális szemléletű irányzatok elsősorban éppen abban térnek el egymástól, hogy a nyelv melyik funkcióját kívánják kidomborítani. A nyelvváltozatok és a nyelvi variációk megragadására specializálódott irányzatok a szociolingvisztika területére vezetnek, míg a filozófiai alapú nyelvelméletek bevonják a kutatás keretébe a (szövegbeli vagy a verbális interakció során kialakuló szituációs) kontextust, a beszélő kommunikatív kompetenciáját, illetve pragmatikai képességeit (például *Discourse Analysis*).

¹³ A különböző trendeknek a két főirányzatba való besorolása természetesen nem történhet merev elhatárolások mentén. Előfordul, hogy különböző főirányzatok képviselői közös vonásokkal rendelkeznek, illetve egyazon főirányzathoz tartozó doktrínák az eltérő főirányzat jellemzőivel mutatnak affinitást. Az osztályozás, mint mindig, a domináns jegyek figyelembevételével (l. 1. táblázat), azok mennyiségi megoszlásának szem előtt tartásával kell, hogy történjen.

A MINŐSÍTÉS SZEMPONTJA	STRUKTURALIZMUS	FUNKCIONALIZMUS
FILOZÓFIAI HÁTTERE, HAGYOMÁNYAI	Objektivizmus Racionalizmus Pozitivizmus Moduláris megközelítés	Relativizmus Hermeneutika Holista megközelítés
ELŐFUTÁRAI	Platón René Descartes, John Locke	Wilhelm Von Humboldt Franz Boas, Edward Sapir, Benjamin Lee Whorf
A NYELV MEGHATÁROZÁSA	A nyelvhasználatról független elvont szerkezetek (a tudás többi formájához viszonyított) autonóm (jel)rendszere. Saussure-nél társadalmi beágyazottságú, Chomskynál kognitív. A chomskyanus nyelvelmélet hangsúlyozza az alapvetően agyhoz kötődő biológiai jellegét (ezért hívják a generatív nyelvészetet biolingvisztikának is), az egyéb kognitív rendszerektől független külön nyelvi modult posztulál. Intraszubjektív nyelvi kompetencia. A gondolat eszköze.	„Az emberi kommunikációban megvalósuló, jelentéseket hozzáférhetővé tevő, aktuális nyelvi struktúrák konvencionizálódott hálózata” (Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008: 24). A nyelvhasználattal szorosan összefüggő társadalmi jelenség, mely elválaszthatatlan a megismerési folyamatok összességének rendszerétől. A nyelvi tudás nem elkülönült, zárt modul, az egyéb kognitív folyamatok mintázatát követi, egy általános tudatelméletbe rendeződik. Interszubjektíve létrehozott, tapasztalaton alapuló tudás. A kommunikáció eszköze.
A NYELVELSAJÁTÍTÁSRA VONATKOZÓ NÉZETEK	Genetikailag meghatározott (innátizmus). Az anyanyelvi környezetben a gyermek automatikusan és akaratlanul aktivizálja azt a veleszületett, magas hatékonysági fokú	Minimális velünk született tudást feltételez, hangsúlyozza a környezeti input jelentőségét. A biológiailag (humánanatómiai, neurológiai, perceptuális

	<p>képességét, amely lehetővé teszi számára, hogy a rendelkezésére álló nyelvi adatok halmazából olyan nyelv-specifikus információra tegyen szert, amely az adott nyelv kompetenciájának birtokába juttatja. A legújabb generatív grammatikai kutatási program, a minimalista program (<i>Minimalist program</i>) egyetlen, az emberi fajra mint olyanra jellemző generatív mechanizmust képzelt el.</p> <p>A hangsúly az általánosan minden nyelvre és elsajátítóra egységesen jellemző univerzálisan létező nyelvsajátítási képességen van.</p>	<p>tulajdonságok által) megalapozott és a környezetünk által előmozdított szocializációs képességeink segítségével hozzuk létre azt a tudást, amely során az egyéni tapasztalatok kategóriákba, majd sémarendszerekbe szerveződnek. A környezeti ingerekhez adaptálódó fogalmi hálózat kialakításában a prototípuselv működik.</p> <p>Az elsajátított struktúra nem végleges, hanem folyamatosan megújuló mentális modell, amelyet a figyelmi viselkedés, az általános tudatelmélet mechanizmusai és az emlékezeti rendszerek támogatnak, kölcsönös egymásrahatásban.</p> <p>A hangsúly a nyelvi variabilitáson van, ami kevés teret enged az univerzális jelenségeknek.</p>
<p>A NYELVÉSZET TÁRGYÁNAK, FELADATÁNAK KIJELÖLÉSE</p>	<p>Célja az absztrakt, működésétől elvonatkoztatott „belső nyelvnek”, a nyelvi képességnek (Chomsky elméletében <i>I-language: individual, internal, intentional</i>), a beszélőtől független elvont grammatikai struktúráknak, a nyelvtanilag helyes mondatok halmazának formális elemzése, illetve a chomskyanus generatív nyelvelmélet legújabb</p>	<p>Célja a nyelvi szerkezetek működésükkel, tényleges használatukkal, variációs lehetőségeikkel együtt való tanulmányozása (Saussure <i>parole</i>-ja, Chomsky <i>performance</i>-e nincs kizárva vizsgálódásai köréből). Holista felfogása szerint a nyelvet nem lehet autonóm részekre bontani. Jellemzi a grammatika nyelvhasználati, pragmatikai keretbe illesztése. Előtérbe kerülnek a „külső nyelvvel”</p>

	<p>minimalista programja keretében a komputációs rendszernek tekintett emberi nyelvi képesség szintaktikai komponense kisszámú, egyszerű alapléteinek vizsgálata.</p> <p>Az egyéni nyelvre összpontosít, az ideális beszélő/hallgató kompetenciáját kívánja leírni (Saussure: <i>langue</i>, Chomsky: <i>competence</i>).</p> <p>A generatív nyelvelmélet univerzalista elképzelésekkel lép fel a NYELV általános, biológiailag meghatározott természetére, a nyelvi tudás megjelenéseire vonatkozóan (<i>Universal Grammar</i> mint genetikailag öröklött program, a nyelvi képesség általánosítható komponensének elmélete).</p> <p>Chomsky elhatárolja magát az amerikai deskriptivizmus (Leonard Bloomfield) taxonomikus nyelvészetétől.</p>	<p>(Chomsky elméletében <i>E-language</i>) kapcsolatos kérdések, középpontban vannak a kognitív, környezeti, társadalmi és kulturális tényezők által meghatározott nyelvhasználati aspektusok.</p>
FŐ KUTATÁSI TERÜLETE	<p>A grammatikai tudás, elsősorban a szintaxis áll a középpontban.</p> <p>Rangsorolása: 1. szintaxis 2. szemantika (a két terület elkülönül egymástól).</p> <p>Hiányzik a pragmatikai komponens.</p>	<p>A beszélő konceptualizálási műveleteiből kirajzolódó jelentésszerkezetekre koncentrálnak.</p> <p>Rangsorolása: pragmatika – szemantika – szintaxis.</p> <p>A nyelv egyes rétegei nem különülnek el egymástól: a grammatikai elemekhez szemantikai érték rendelődik.</p>
SZINKRÓNIA ÉS	<p>A szinkrón nyelvelírásra összpontosít.</p> <p>A diakrónia háttérbe szorítása, az alapmodellből</p>	<p>A szinkrónia és a diakrónia egymást kiegészítő leírási módokként jelennek meg.</p> <p>A diakrónia szerepe</p>

DIAKRÓNIA VISZONYA	való kizárása jellemzi. Ha figyelembe veszi a történeti dimenziót, a nyelv történetét a rendszer belső alakulásából vezeti le.	felértékelődik: történeti szempontból a grammatika az egyén és a környezete kölcsönhatásán keresztül alakult ki (evolúciós aspektus).
A MODELLÁLÁS MÓDJA, TECHNIKÁJA	Elvont, objektív nézőpontú, tisztán (technikai értelemben vett) formális leírást alkalmaz. Természettudományos nyelvet használ. Logikai, matematikai meghatározottság jellemzi.	Empirikus kognitív, idegtudományi, neuropszichológiai, számítógépes és gyakorlati, illetve más módszertanú vizsgálatot alkalmaz, de mindig a mindenkori beszélő szempontjából írja le a nyelvet.

Értekezésem a funkcionalista szemléletet részesíti előnyben, bár a vizsgálódásom alapját képező olasz és magyar téri nyelv formai realizálódásának leírása lényegében strukturalista elemzés. Mint azt munkám bevezetőjében említettem, egyik fő célom a korábbi, a nyelv formális leírásán alapuló tipológiai irányultságú kontrasztív kutatások keretének kitágítása a funkcionális holista kognitív perspektívával. A fentiekben talán sikerült érzékeltetnem, hogy a generatív nyelvészetnek és a holista kognitív nyelvelméleti modellnek több fontos érintkezési pontja van, amelyek lehetővé teszik a két paradigma összehangolását. Mindkettő kognitív: a nyelvtudást a kogníció részeként fogja fel, a nyelv funkciói közül a megismerésben betöltött szerepére helyezi a hangsúlyt. Mindkettő, eltérő hangsúlyozással, elfogadja tehát a nyelv biológiai aspektusát, de a holista kognitív nyelvészetben a bizonyítékalapú empirikus kutatás és az objektivista megközelítés kiegészül a hermeneutikai perspektívának a nyelvet nem eszköznék, hanem a világértelmezés lehetőségének tekintő felfogásával és a nyelv aktív jelentésképző tevékenységének nyomatékosításával. E funkcionális beállítódottságú elmélet nem zárja ki a nyelvhasználót és a nyelvhasználatot stúdiumai köréből, éppen ellenkezőleg, ezek vizsgálódásai fontos szereplőivé válnak. Ezzel a többlettel szeretném én is kitágítani a tipológiai háttérű kutatásomat.

2.4. A kognitív tudomány

A nyelvszerke és annak működésére vonatkozó mind elméleti, mind tapasztalati tényeken alapuló ismereteink a XX. század folyamán lényegesen kibővültek, elmélyültek az előző korokhoz képest. Az is világossá vált, hogy a mai tudományos gondolkodás elképzelhetetlen a különböző szakterületek, tudományágak egymást kiegészítő, egymást ösztönző, egymás eredményeit és módszereit kamatoztató rendszeres együttműködése nélkül. A kognitív tudomány vagy megismeréstudomány ilyen nem egységes, hanem mindenekelőtt a humán tudományok képviselőiben a filozófia, a nyelvészet és az antropológia, a természettudományok közül a pszichológia és az idegtudomány, illetve a műszaki tudományok közé sorolandó mesterséges intelligencia tudományágak vonzáskörében elhelyezkedő (l. 1. ábra), az 1950-es évek közepén megszületett és gyors fejlődésnek indult diszciplína. Újdonsága éppen az interdiszciplináris társuláson alapul. Napjainkra a nyelvtudomány egyik meghatározó irányzatává vált a kognitív iskola, és a nyelvészetet (legalábbis egy bizonyos területét) a kognitív tudomány szerves részeként tarthatjuk számon. A megismeréstudományt alkotó részdiszciplínákat az köti össze, hogy mindegyikük eszközeinek együttes felhasználásával próbálnak magyarázatot adni az emberi intelligencia működésére: alapvető kérdésfeltevésük arra irányul, hogy hogyan működik az emberi elme, a kogníció valamelyik aspektusát tekintik fő kutatási területüknek.¹⁴

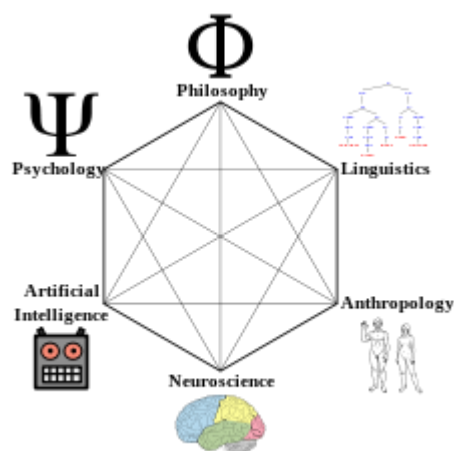
¹⁴ A kognitív filozófia absztrakt kérdésekkel foglalkozik a tudat jelenségét illetően: mi a tudat (dolog avagy folyamat?), hogyan emelkedik ki az agyból mint fizikai entitásból, milyen kapcsolat létezik test és elme között? A különböző hipotézisek konceptuális koherenciájának vizsgálata áll homlokterében, illetve elveket fogalmaz meg a helyes elméletek kidolgozásához (Loewer 2000).

A kognitív antropológia az emberi kultúra és az emberi gondolkodás nyelven keresztül megvalósuló kapcsolatára fókuszál. Azt tanulmányozza, hogy az emberek hogyan értelmezik és rendszerezik az anyagi tárgyakat, eseményeket és tapasztalatokat, amelyek a világukat alkotják (D'Andrade 1995: xiv).

A kognitív idegtudomány a megismerés és a nyelvi képesség biológiai alapjait, azaz a nyelv mint mentális folyamat mögött meghúzódó idegrendszeri strukturálódást és működést vizsgálja. Az idegtudományi módszerek által szolgáltatott adatok forrásul szolgálnak a kognitív pszichológia számára, amelynek érdeklődési körébe szintén a mentális folyamatok (nyelv, gondolkodás, problémamegoldás, memória, tanulás, érzékelés, érzelmek stb) tartoznak. A pszichológia kísérleti módszereivel az információ megszerzésének, feldolgozásának és tárolásának feltárása az elsődleges cél.

A kognitív mesterséges intelligencia az emberi és gépi intelligencia integrációja felé fordítja figyelmét. Két irányban történik a kutatás: egyrészt a mesterséges intelligenciát modellezési eszközként felhasználva számítógépes módszerekkel igyekeznek az emberi nyelv működését minél pontosabban megragadni; másrészt az emberi intelligencia ismerete által fejleszteni próbálják a számítógépes rendszereket annak érdekében, hogy valamilyen természetes emberi nyelvi működés elvégzését elősegítsék (például fordítást, tolmácsolást,

1. ábra. A kognitív tudomány interdiszciplinaritása.

Forrás: Wikimedia Commons, the free media repository¹⁵

A *Cognitive Science Society* alakító kongresszusa 1979-ben ült össze a San Diego-i La Jollában. A *Cognitive Science* című folyóirat már 1976-ban megindult, a tudományterület máig is legjelentősebb *Cognition* című periodikája pedig 1972-ben jelent meg először. Magyarországon 1993-tól szervez a Magyar Kognitív Tudományi Alapítvány MAKOG-konferenciákat (Magyar Kognitív Tudományi Konferenciák). 2008-ban született meg a Közép-Európai Kognitív Tudományi Társaság (CECOG), amely szintén rendez minden évben konferenciát (l. részletesen Pléh Csaba áttekintését: Pléh 2013: 17–30).

szövegfelolvasást). Míg a számítógépes modellálás vagy szimulálás esetében az elméleti tudományos attitűd kap hangsúlyt, a nyelvtechnológiai vállalkozások általában valamilyen gyakorlati alkalmazásra irányulnak. A mesterséges intelligencia alakulása az utóbbi két évtizedben megváltozott. A korábbinál szűkebb érvényességi körű alrendszerek modellálására törekszik, ugyanakkor a számítógépek széles hálózati megjelenése következtében mind az elméleti, mind az alkalmazott kognitív tudományban megfigyelhető az a tendencia, hogy a hálózatos gondolkodás vált az emberkép analógiakeresésének forrásává, azaz a számítógépes hálózatok tűnnek fel az emberi kapcsolatok, az idegrendszer, vagy az emlékezeti szerveződés metaforáiként (Atkinson–Hilgard 2005: 35, 40; Csépe–Győri–Ragó (szerk.) 2008: 29–36, 140–141; Pléh 2013: 11–14).

¹⁵ Miller 2003: 143 alapján átdolgozva. Elérhető a következő címen: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cognitive_Science_Hexagon.svg#filelinks (utolsó hozzáférés: 2014. április 11.).

2.4.1. *Kognitív nyelvészet*

A (holista) kognitív nyelvészet kibontakozását a XX. század 70-es – 80-as éveitől számíthatjuk. A strukturalista nyelvelméletek, elsősorban a generatív grammatika túlzott formalizmusa ellenében fellépő irányzatot hivatalosan képviselő *International Cognitive Linguistics Association (ICLA)*¹⁶ az 1989-es első duisburgi ICLA-konferencián alakult meg, és taglétszáma mára már 450 körül mozog. A *Cognitive Linguistics* című folyóirat 1990-ben látott napvilágot.

A kognitív nyelvészet létrejötte nem köthető egyetlen személyhez; életre hívásában több kutatónak volt fontos szerepe, akik különböző koncepcióik tesztelésével, módosításával, fejlesztésével alakították ki ezt az elméleti keretet. A teljesség igénye nélkül feltétlenül meg kell említenünk Claudia M. Brugman, Eugene Casad, William Croft, Ewa Dąbrowska, Gilles Fauconnier, Mark Johnson, George Lakoff, Ronald W. Langacker, Susan Lindner, Eleanor Rosch, Leonard Talmy, John R. Taylor, Michael Tomasello és Mark Turner nevét, és nem szabad elfeledkeznünk a nemzetközi palettán is magát kitüntető magyar Kövecses Zoltánról (néhány munkájukat l. az irodalomjegyzékben).

„... *A kognitív nyelvészet elsődleges célja, hogy feltárja a fizikai és kulturális valóságba beágyazott gondolkodásunk viszonyát a nyelvhez – illetve azon túl, a kultúrához is*” (Kövecses–Benczes 2010: 213). Ez a nyelvelméleti modell a nyelv szimbolikus funkciójára és a társas érintkezésben megnyilvánuló (eltérő) konceptualizáció meghatározó szerepére helyezi a hangsúlyt. Központi szerepet kap az a képességünk, hogy ugyanazt az objektív valóságot különféleképpen tudjuk értelmezni, a jelentésfelfogást befolyásoló alternatív konceptualizáció elméletének megfelelően. A nyelvi jelentés összefonódik a megismeréssel, amin az észlelés során szerzett tapasztalatok nyomán kialakított világtértelemezést és a valóság mentális ábrázolását értjük. A nyelv kisebb-nagyobb egységeinek (szavak, mondatok, kijelentések) jelentése nem ragadható meg csak a nyelvi rendszeren belül, de a nyelvi jelek és tárgyak között fennálló viszonyban sem. A fogalmi tartalom kiegészül tehát a konceptualizáció módjával, amely meghatározó jelentőséggel bír,

¹⁶ Hivatalos honlapja elérhető a következő címen: <http://www.cognitivelinguistics.org/>

gyakran a fogalmi tartalomnál is fontosabb szerepet játszva. Ez az új fogantatású konceptualizációs szemantika lehetővé teszi a nyelvten újraértelmezését is. A jelentés és a forma szimbolikus egységében megvalósuló konstrukciós sémáknak tekintendő nyelvtani szerkezetek képezik a nyelvleírás alapját (Langacker 1987, 1991, 2010).

A nyelv, a kogníció és a kultúra számos módon kapcsolódik össze. A kultúra Clifford Geertz (1973) felfogásában mint jelentésháló értelmeződik. A jelentés fogalma központi szerepet játszik mind a nyelvben, mind a kultúrában. A természetes nyelv az emberi általános kognitív (fogalmi) struktúra integráns része. A kognitív nyelvészet mint diszciplína elsősorban a jelentés mibenlétét kutatja, annak összes, az emberi kommunikáció számára releváns aspektusával együtt. Az emberi kognitív mechanizmusok vizsgálata nagymértékben elősegíti annak megértését, hogy hogyan válik jelentéssel bíróvá a nyelv és hogyan ruházzuk fel jelentéssel környezet, nyelven kívüli világunkat is, így mintegy „második valóságot”¹⁷ (Bańcerowski Janusz terminusa: Bańcerowski 2006, 2008b) alkotva meg. A kognitív nyelvészet a kategorizáció, a mentális keretek és terek, a metonimikus és metaforikus gondolkodás, a perspektivizáció, az alak- és háttérelrendezés, az erődinamika, a sematizáció, és a fogalmi integráció által történő jelentésalkotást vizsgálja, és e mentális folyamatoknak a kultúrában betöltött jelentésképző szerepét.

A metafora a kognitív felfogásban óriási jelentőségű. Az a tény, hogy 50.000-100.000 évvel ezelőtt az emberi agy evolúciója lehetővé tette egy konkrét halmaznak egy másikhoz való viszonyítását és két fogalmi tartomány közti szisztematikus kapcsolat létrehozását, az emberi gondolkodás új dimenzióját alakította ki: az ember tapasztalatai egy absztraktabb síkra is áthelyeződtek. A metaforák révén válik jelentéssel bíróvá a világ, rajtuk keresztül látjuk ilyen vagy olyan módon környezetünk különböző aspektusait (l. részleteiben Bańcerowski 1999b, 2000a, 2000b, 2002a, 2002b, 2002c, 2004, 2006, 2008b; Kövecses

¹⁷ „Az általános világ képe, amelynek a VNyK [világ nyelvi képe] az integráns részét alkotja, mint az adott kommunikációs közösségnek a kollektív konstruktuma, az *első (objektív, fizikális) valósághoz* képest *második valóságot* jelent. Ez azt jelenti, hogy az *első valóság* alapjául szolgál a *második valóság* létrejöttének, amely a különféle szemiotikai jelenségekben, többek között a nyelvi szövegekben, közlésekben stb. manifesztálódik. Ebben az értelemben a *második valóság* az *elsőnek a meta képe*, mivel ezt a valóságot az ember alkotta meg saját *világnézete* szerint, és amely soha sem tükrözheti az első valóság izomorf és teljes képét” (Bańcerowski 2006: 188, a dőlt betűs kiemelések a szerzőtől valók).

2005a, 2005b, 2006, 2009; Kövecses–Benczes 2010; Langacker 2009, 2010; Tolcsvai Nagy 2013a, 2013b).

2.5. Nyelv és gondolkodás viszonya

Ha a nyelvet és a kogníciót akarjuk tanulmányozni, mindenképp meg kell vizsgálnunk, milyen viszony áll fenn közöttük. A nyelv, illetve a beszéd¹⁸ és a

¹⁸ A nyelvnek mint társadalmilag rögzített jelek és szabályok rendszerének ('*langue*') és a beszédnek mint a nyelv gondolkodási folyamatokban való mentális, egyéni és alkalomszerű felhasználásának ('*parole*') megkülönböztetése Ferdinand de Saussure-re (1857–1913) vezethető vissza: „*En séparant la langue de la parole, on sépare du même coup: 1° ce qui est social de ce qui est individuel; 2° ce qui est essentiel de ce qui est accessoire et plus ou moins accidentel. La langue n'est pas une fonction du sujet parlant, elle est le produit que l'individu enregistre passivement; elle ne suppose jamais de préméditation, et la réflexion n'y intervient que pour l'activité de classement... La parole est au contraire un acte individuel de volonté et d'intelligence, dans lequel il convient de distinguer 1° le combinaisons par lesquelles le sujet parlant utilise le code de la langue en vue d'exprimer sa pensée personnelle; 2° le mécanisme psycho-physique qui lui permet d'exterioriser ces combinaisons*” (de Saussure 1982: 30–31). *Langue e parole* ilyenemű elhatárolása implicit módon megfogalmazódott már a romantika korabeli Wilhelm von Humboldt (1767–1835) *Energiea* és *Ergon* közötti különbségtételében. Humboldt a nyelvet *Energiea* és *Ergon*, azaz egyrészt produkció, másrészt produktum egységének tekinti. *Energiea* alatt azt az aktív tevékenységet, „eleven” nyelvet érti, amely a szavak és mondatok szerveződésük szabályainak rendszeréből, azaz az *Ergon*-ból fakad. Lényeges különbség azonban Saussure és Humboldt felfogása között, hogy míg az előbbinél (és később Chomskynál) a nyelvi struktúra az elsődleges, ez adja ui. a beszédtevékenység alapját, az utóbbi az alkotó, produktív nyelv, azaz a beszéd termékeként tartja számon a rendszert, amely szemléletében tehát másodlagos, hisz valójában csak a beszédben létezik: „*Maga a nyelv nem mű (ergon), hanem tevékenység (energia)*” (von Humboldt 1836: 83). Humboldt ugyanakkor tudatában van nyelv és beszéd dialektikus kapcsolatának, vallja, hogy a kettő szoros kölcsönhatásban van egymással, ezért a tudományos vizsgálatnak mindig ki kell terjednie a nyelv „kettős természetére” (vö. von Humboldt 1936: 80–84, 106–115). Chomsky majd átveszi azt a már Humboldt-nál megfogalmazott gondolatot, hogy a nyelv véges eszközökből végtelen változatosságot képes létrehozni. Ugyanakkor Saussure társadalmi jellegű, jelekből álló absztrakt viszonyrendszerként felfogott *langue*-jával szemben a nyelvészet központi kérdésének tekintett nyelvi kompetenciát az anyanyelvi beszélő tudását képező, struktúrákat generáló rendszerként értelmezi (l. például Chomsky 1965: 11, Chomsky 1980: 59, 224–225).

Saussure *langue/parole* különválasztása párhuzamba hozható az újgrammatikusok fő elméleti irányadója, Hermann Otto Theodor Paul (1846–1921) *Sprachusus – Sprechstätigkeit* dichotómiájával. Az első kifejezés egy nyelvközösség társadalmilag meghatározott nyelvhasználatára vonatkozik; Paul számára ez a '*langue*'-szerű képződmény a történeti nyelvészetnek alárendelt leíró nyelvtan tárgya. *Sprechstätigkeit* az egyéni nyelvi tevékenységet jelöli koncepciójában (Paul Hermann, 1886 (Zweite Auflage). *Prinzipien der Sprachgeschichte* ('A nyelvtörténet alapelvei') Halle, Max Niemeyer. Auflage 1.: 1880 – I. az első két fejezetet).

Georg von Gabelentz (1840–1893) a *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. ('A nyelvészet. Feladatköre, módszerei és eddigi eredményei.' 1901. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig, Chr. Herm. Tauchnitz. Auflage 1.: 1891.) című művében szintén kettősséget feltételez az *Einzelsprache* vagy *Sprachzustand* 'nyelv' és ennek konkrét megvalósulása, az általa *Rede*-nek nevezett 'beszéd' között (vö. Itkonen 2013: 766–767).

A szóban forgó dichotómia csírája az óind grammatikai hagyományokban rejlik, pontosabban a *Sphoṭa* és a *dhvani* megkülönböztetésében. Bhartṛhari (VI. sz.) *Vākyapadīya* ('(Értekezés) a szavakról') című művében található a koncepció legvilágosabb és legrendszeresebb kifejtése, de a szerző saját bevallása szerint Patañjali (i. e. II. sz.) *Mahābhāṣya* ('A nagy kommentár') c. munkájában fellelhető gondolatát fejlesztette tovább, amely Pāṇini (i.e. IV. sz.) *Aṣṭādhyāyī* ('Nyolc fejezet') c. szanszkrit nyelvtanában

gondolkodás, illetve általában a megismerés¹⁹ folyamata között fennálló kapcsolat régóta foglalkoztatja a nyelvészet, a filozófia és a pszichológia tudományágak képviselőit²⁰ (vö. Kenesei 1989: 255). Azt mondhatjuk, hogy a (filozófiai elmélkedés kereti közül kinőtt) nyelvtudomány örök hitvitájáról van szó: „*Sokszor, sokféleképpen fogalmazták már újra a kérdést: vajon a valóság fogalmi tagolását nyelvünk határozza-e meg, vagy éppen fordítva, a nyelvi rendszer megszületését megelőző gondolati fejlődés determinálja-e az alapvető szemantikai és szintaktikai struktúrák kialakulását?*” (Szécsi 2003: 31).

Arra a kérdésre, hogy a nyelv és a gondolkodás függetlenek-e egymástól, határozott nemmel felelhetünk. Létezik ugyan nyelven kívüli gondolkodás és memória: gondoljunk csak arra, hogy mindennapjainkban igen gyakran cselekszünk úgy, például főzés, vezetés, fűnyírás stb. közben, hogy nem beszélünk, mégis gondolkodunk. Gondolataink az esetek többségében nem öltenek nyelvi formát, 90%-ban ún. „belső beszéddel” van dolgunk, amely nem is mindig ér el a tudatunkig, és amiről igen keveset tudunk, hisz tudományos vizsgálata még gyerekcipőben jár. Szintén tág teret kap a képi, ikonikus gondolkodás, amikor eszünkbe idézünk egy látványt, egy illatot, amikor ábrándozunk, álmodunk, vagy éppen emlékezünk valamire; tudjuk, hogy a zeneszerzők, zenészek „hallják magukban” a dallamot anélkül, hogy az hangosan megszólalna, művészek, feltalálók maguk elé tudják képzelni alkotásukat, sportolók fejben elvégzik gyakorlatukat stb. A beszédnek is van olyan formája, amely nem igényel gondolkodást, például betanult szöveg felmondása, szereotíp

foglaltakon alapul. Ezek szerint *Sphoṭa* (lett. 'hirtelen kitörés, berobbanás') egy nyelvi elem (hang, szó, mondat, stb.) változatlan, mind a beszélő, mind a hallgató számára ugyanazzal az értékkel rendelkező szegmense (a rendszer, vagyis *langue*), míg *dhvani* eme invariáns komponens egyéneként eltérő sajátos megvalósulása (vö. *parole*). (Máté 1997: 42, Stephanie Theodorou, *Bhartrihari (c. 450–510 C.E.)*. Internet Encyclopedia of Philosophy. A Peer-Reviewed Academic Resource. Available online at: <http://www.iep.utm.edu/bhartrihari/#H5> Accessed on June 16th, 2014).

¹⁹ A szűkebb értelemben vett gondolkodás egy új feladat megoldásakor végzett belső munkát jelent (Kenesei 1989: 256). A tágabb tartalmú megismerés alatt az ingerektől viszonylag függetlenedő „belső” folyamatot értjük, például emlékezést, észlelést (Kenesei 1989: 256), illetve általában a tudásra vonatkozó adatok begyűjtését, szervezését és felhasználását (Györi 2000: 72).

²⁰ A különböző szakterületek természetesen különböző szempontok szerint viszonyulnak a nyelv és a gondolkodás viszonyának kérdésköréhez. A filozófia homlokterében az a dilemma áll, hogy létezhet-e egyáltalán gondolkodás nyelv nélkül, a nyelv vajon a tőle független gondolatok közvetítő eszköze-e vagy a gondolat létezési formája. A pszichológia az iránt érdeklődik, hogy mi a szerepe az egyén gondolkodási folyamataiban a belső beszédnek: gondolunk valamit, és aztán kimondjuk vagy már eleve nyelvi formában gondoljuk azt, amit mondunk? A nyelvészet, illetve a pszicholingvisztika a következőképpen teszi fel a kérdést: a nyelvek különbségei befolyásolják-e a megismerés folyamatát? Hogyan érzékeli a különböző nyelvű népek a világot? Azonos világlépet tudnak-e kialakítani? (vö. Kenesei 1989: 255)

nyelvi formák alkalmazása. Mégis az ember tudásának, világról szóló ismereteinek legnagyobb része szimbolikus jellegű, sok mindent nem érzékelünk fizikailag; egy nem jelenlévő tárgy, esemény, fogalom stb. belső megjelenítése, reprezentációja egy jel(kép), szimbólum által történik, azaz csak a nyelvi formában létezik számunkra.

Ha tehát van valamiféle kapcsolat nyelv és gondolkodás között, márpedig biztosan van, felmerül a dilemma: a kettő fölé- vagy mellérendeltségi viszonyban áll-e egymással, s ha az egyik a másiknak alárendeltje, melyikük az elsődleges, befolyásolja-e egyikük a másikat, s ha igen, milyen irányú és mértékű a hatás?

A modern nyelvtudomány kialakulása előtt nem volt éles határ nyelvészet és filozófia között. César Chesneau Du Marsais (1676–1756) felvilágosodás korabeli francia filozófus és grammatikus például a következőképpen nyilatkozik: „*Faut-il être philosohe avant que d'être grammairien? Je réponds qu'il seroit à souhaiter que ceux qui enseignent la grammaire fussent philosophes. Les grammairiens qui ne sont pas philosophes ne sont pas même grammairiens. La grammaire a une liaison essentielle avec les sciences qui traitent de nos idées, et des opérations de notre esprit, parce que la grammaire traite des mots, en tant qu'ils sont les signes de ces idées et de ces opérations*”²¹ (Du Marsais 1729/1797: 206). A XX. századtól lehetünk szemtanúi a filozófiai és a természettudományos gondolkodás egymástól való eltávolodásának, a kettejük között létező, a korábbi évszázadokra jellemző szoros kapcsolat felbomlásának. A nyelvészet önálló tudománnyá formálódásának korszaka, a XX. század eleje előtt a filozófia tanulmányozta a nyelv és a gondolkodás között lévő összefüggések kérdését is (vö. Kertész 2000b: 209). A filozófiai hagyomány jó része foglalkozott, explicit vagy implicit módon, a nyelv és gondolkodás azonosításának, illetve a kettő kölcsönös vagy egyirányú függőségének kérdéskörével. Elméletileg háromféleképpen képzelhető el a két szóban forgó entitás kapcsolata:

²¹ César Chesneau Du Marsais 1729/1797. *Les véritables principes de la grammaire, ou Nouvelle Grammaire raisonnée, pour apprendre la langue latine*. In Oeuvres de Du Marsais. Tome premier. Paris, De l'Imprimerie de Pougin, 181–279.

1. a nyelv azonos a gondolkodással, abban az értelemben, hogy a kettő egyidejű, egymást kölcsönösen feltételező, egymástól függő, de egyik a másikat meg is határozó jelenség;

2. a nyelv és a gondolkodás két különböző dolog. Ebben az esetben további két lehetőség merül föl:

2a. a gondolkodás megelőzi a nyelvet;

2b. a nyelv elsődleges a gondolkodáshoz képest.

A filozófusok évezredek óta tartó vitáiban az imént ismertetett alternatívák mindegyikének van támogatója és ellenzője. A nyelvvel és a gondolkodással kapcsolatos elmélkedés hosszú múltja ellenére még ma sincs a viszonyukra vonatkozó, a szakmai közösség (nyelvfilozófia, kognitív pszichológia, kulturális antropológia) által egységesen elfogadott álláspont. Bár nyelv és gondolkodás azonosítására is találunk példát,²² de hogy nyelv és gondolkodás nem egyazon jelenség két párhuzamosan működő vetülete, még akkor sem, ha a nyelvben való fogalmi gondolkodást vesszük figyelembe, és hogy a gondolkodás, legalábbis alapvető formában, korábban alakul ki, mint a nyelv, bizonyított tény mind filogenetikusan, mind ontogenetikusan perspektívában.²³ Kognitív pszichológiai

²² Abban az értelemben, hogy a gondolkodás kizárólagosan a nyelvben valósul meg, tagadva azt a tényt, hogy a gondolkodásnak vannak olyan formái, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a beszéddel, pl. a problémamegoldó kreatív gondolkodás.

E koncepció egyik képviselője Johann Gottfried Herder (1744–1803) német filozófus, teológus és irodalmár, aki hangsúlyozta a nyelv és a gondolkodás szétválaszthatatlanságát. Szemléletében a nyelv és gondolkodás eredete közös, a nyelv az emberi gondolkodás eszköze, tartalma és formája is egyben, aminek következtében a különböző népek gondolatvilága csak eredeti nyelvükön érthető meg.

A nyelvi determinizmusnak nevezett nézet szerint a nyelv teljes egészében megtestesíti, magába foglalja a valóság értelmezését, meghatározza a gondolkodást. A Sapir–Whorf-féle hipotézis kritikái közül többen tulajdonítanak ilyen értelmezést a nyelvi relativitás elméletének (l. később részletesen).

A XX. század elején az inger – reakció viszonyán alapuló tapasztalat meghatározó szerepét hirdető *behaviorizmus* keretei is igen alkalmasnak bizonyultak a nyelv és gondolkodás azonosításának szemléletére. Ez az eszmeáramlat viselkedési szempontból értelmezte újra a kérdéskört, így eleve beszéd (nem nyelv) és gondolkodás elválaszthatatlan kapcsolatának tételét vetette fel, amelyet azonban az 1940-es – 1950-es években végzett klinikai kísérletek megdöntöttek (Fekete–Pléh 2008: 183).

²³ A tudomány mai állása szerint pontosan nem rekonstruálható a természetes emberi nyelv létrejöttje; keletkezésére vonatkozóan többféle elmélet létezik. A kutatók véleménye azonban többnyire megegyezik abban, hogy a *homo sapiens* színrelépésekor kb. kétszázezer éve bizonyosan létezett már fogalmi gondolkodás, amit az eszközhasználat és a társas érintkezés feltételez. „A nyelvi kommunikáció az evolúció folyamatában valószínűleg csak akkor jelent meg, amikor az ember már képessé vált bizonyos cselekvések

vizsgálatok fényt derítettek arra, hogy gondolkodásunk elsődlegesen nem nyelvi, hanem érzékelésünkön (látás, hallás, ízlés, szaglás, tapintás) alapul. Könnyen belátható a mindennapok tapasztalata alapján is, hogy a gondolat, amely mindig gazdagabb és pontosabb, mint nyelvi megnyilvánulása, ott van már az ember fejében, mielőtt a kifejezésére használt nyelvi eszköz aktivizálódna.

2.5.1. Nyelvi univerzalizmus: René Descartes, John Locke

Az ember két alapvető megkülönböztető jegyének, a nyelvnek és a gondolkodásnak a kapcsolatára vonatkozóan, azaz lényegében arra a kérdésre keresve a választ, hogy a nyelv mennyiben alakítja, formálja (esetleg meghatározza?) a gondolkodást, két fő gondolatrendszer szembenállása rajzolódott ki a nyelvtudomány keretein belül, amelyeket modern terminológiával univerzalizmusnak, illetve relativizmusnak nevezünk. Az univerzalizmus az emberi gondolkodás egységességét hangsúlyozza. Az elmélet két alapfeltevése a következő: 1. az emberi fogalmak készlete, mennyiségi különbségektől eltekintve, mindenki számára ugyanaz; 2. az egyes nyelvek a nyelv előtt már létező közös emberi gondolkodás megannyi kifejezőeszközei, amelyek az összes emberi nyelv bizonyos közös tulajdonságait tükrözik. A relativista álláspont mögött viszont az a meggyőződés áll, hogy egy beszélőközösség nyelve és e nyelv által hordozott kultúra befolyásolja a gondolkodást, a világszemléletet, mivel a valóság csak a nyelv fogalmi kategóriáinak szűrőjén, szerkezeti és lexikai jellemzőin keresztül jelenik meg az ember számára. A nyelvnek a gondolkodáshoz viszonyított elsődlegességét hirdető tézisek szerint nem létezik (fogalmi) gondolkodás nyelv nélkül, a gondolat határait a nyelv szabja meg. Neumer (1998) kutatásai megmutatják, hogy már a filozófia klasszikusai körében is felvetődnek a

végrehajtására és kategorizálására, valamint arra, hogy a tárgyakról, eseményekről, kapcsolatokról tudatában képzeteket alkosson, és ezeket rendszerezze” (Szécsi 2003: 36). A legújabb kutatások egyre inkább arra helyezik a hangsúlyt, hogy a nyelv (ki)fejlődésének az együttműködő társas viselkedés volt az alapfeltétele, és nem a gondolatok közlésének szükségessége. Az emberi sajátságok szinte mindegyike elválaszthatatlan az ember társas jellegétől. A környezetével megvalósuló kommunikációs kapcsolat (érzelmek kifejezése, a társak befolyásolása, a differenciált munkavégzés kialakulása után a közösségben folytatott tevékenység kívánalmi) ugyanolyan szükséglet az egyén számára, mint az éhség vagy a szomjúság. Az ember társas hajlamai öröklődő sajátosságok, egy körülbelül három millió éve kezdődött szelektációs folyamat eredményei, melyek alkalmassá tettek bennünket a csoportos életmódra, a közösségi életre. Az egyedfejlődés gyors ütemben megismétli az evolúció fázisait (Holloway 1983; Dunbar 1996).

mai nyelv – gondolkodás konfrontáció központi kérdései, és lényegében mindegyik mai álláspont képviselve van.

Az univerzalista álláspont kiemelkedő képviselője René Descartes (1596–1650), latinosított nevén Renatus Cartesius (innen filozófiai tanításának, a karteziánizmusnak az elnevezése) a felvilágosodás eszmeáramlatához tartozó francia filozófus, természetkutató és matematikus, aki a későbbi korok számára is útmutatóul szolgált: Noam Chomsky a „karteziánus nyelvészet” örököséként lépett fel háromszáz évvel később. A gondolat elsőbbségét népszerűsítő tanok Descartes racionalista ismeretelméletében gyökereznek. Ő vetette el az európai kultúrában a dualizmusként ismertté vált doktrína magját, mely két élesen elváló szubsztanciát feltételez: a *res cogitans*-t, azaz az éntudatot és a *res extensa*-t, vagyis a kiterjedt testi világ anyagi szféráját. E szerint a test – lélek dualizmusnak is nevezett álláspont szerint az elmét és a gondolkodást úgy kell tekintenünk és tanulmányoznunk, mint az anyagi szférához kötődő tulajdonságokkal jellemezhető testen kívüli entitást, mint a független *res cogitans* részét. A gondolkodás és más mentális tevékenységek lényegében a testtől elkülönülő lélek sajátjaiként értelmeződnek. A francia filozófus előfutára volt az innátizmus, azaz a velünk született gondolatok létezését hirdető tételeknek. A latin *ratio* 'értelem' szóról elnevezett filozófiai irányzat az egzakt természettudományokat, elsősorban a matematikát tartva eszménynek eltúlozta az értelem szerepét, megkérdőjelezve az érzéki, testi és a szellemi tapasztalatot is. Descartes alapelve a *cogito ergo sum* tétele, amely bölcséletének, a bizonyosság keresésének biztos kiindulópontját az elmélkedő én gondolkodásában találta meg, a gondolkodásban, amely a nyelv használatában nyilvánul meg.

John Locke (1632–1704) brit filozófus és orvos, illetve az őt követő angol empirizmus iskolája bírálta ugyan Descartes innátista állásfoglalását, azt a nézetet vallva, hogy az újszülött agya *tabula rasa*, melyet a tapasztalás tölt meg, ugyanakkor híve volt, ugyanúgy mint Descartes, a nyelvi univerzalizmus elvének. Locke bevezette az ismeretelmélet történetébe az „ideák” fogalmát, nem nyelvi eredetű képzeleteink, gondolataink megnevezésére, bármi legyen is gondolkodásunk tárgya. A nyelv fő funkcióját az ideák közvetítésében látta. Azt tartotta, hogy a nyelv szavai fogalmaink (ideáink) hangzó vagy

látható kifejezői. Ahogyan a boríték beburkolja a levelet, ugyanúgy burkolják be a szavak a fogalmakat. Konceptiójában az emberi nyelvek csak abban különböznek, hogy milyen „borítékba” csomagolják a „levelet”, a szavaknak az ideákhoz való társítását esetlegesnek, önkényesnek képzelte el. A legújabb kori mentalista és kognitivisták nyelvelméleteket Locke követőinek tekinthetjük, amennyiben „... *a nyelv kommunikációs funkciójánál alapvetőbbnek tekintett nyelvi reprezentáció genezise és sajátosságai nem a nyelvre, hanem egy attól függetlenül is kifejlődő megismerési mechanizmusra, mentális világra vezethetők vissza*” (Szécsi 2003: 15). A mentalista megközelítés szerint az ember kommunikációs képességeinek alapjául szolgáló mechanizmust az idegrendszer egyik összetevőjeként kell számon tartanunk (l. például Chomsky felfogását, Chomsky 2007).

2.5.2. Nyelvi relativizmus: Giambattista Vico, Jean-Jacques Rousseau, Wilhelm von Humboldt

A XVIII. századig a filozófiai stúdiumokat uraló úgyszólván töretlen fogalmi és nyelvi univerzalizmus első jelentős bírálója Giambattista Vico (1668–1744) olasz filozófus és jogtudós volt, aki szerint a természetes nyelvek eltérései nem valamilyen egyetemes nyelv különböző, véletlenszerű reprezentációi, amelyek egy egyetemes fogalomrendszert fejeznek ki, hanem éppen ellenkezőleg a fogalmi hálók különbségeiről tesznek tanúságot. Vico felfigyelt a társadalmi és a nyelvi különbségek korrelációjára és ezek változására a történelem folyamán. Ez a szemlélet a preromantika korába vezet el bennünket, kiváltképp Jean-Jacques Rousseau (1712–1788) genfi filozófus felfogásához, amely szerint a gondolatok csak a nyelv által ragadhatók meg. Rousseau „*az emberi mivolt szempontjából az észhasználatot nem tekinti alapvetőnek, hanem az emberi szabadságból és tökéletesedési képességből vezeti le*” (Neumer 1998: 18). A nyelvet mint az „első társadalmi intézményt” határozza meg, és a primitív ember ösztönös érzelmeiből eredezteti. Ebben a koncepcióban az egyezményes jelekként felfogott nyelv használatára való készítés a természeti emberben nem gondolati, hanem kapcsolati jellegű.

A kidolgozott formában létező nyelvi relativizmus előfutára Wilhelm von Humboldt (1767–1835) német nyelvész és polihisztor, a berlini egyetem alapítója. Meggyőződése, hogy a gondolkodás csakis a nyelvben valósul meg: *“A nyelv a gondolat alakító szerve. Az*

értelmi tevékenység, mely teljesen szellemi, teljesen belső és bizonyos tekintetben nyomtalanul elmúló, a beszédben a hang által külsővé és érzékileg észlelhetővé válik. Ezért e tevékenység és a nyelv egy és elválaszthatatlan” (Humboldt 1836: 95). A nyelv az ember és a valóság között a közvetítő szerepét tölti be, az objektív valóság a nyelvek szubjektív megközelítésében fogható meg²⁴. Bár a német nyelvtudós felfogásában a gondolat a nyelvből ered, abban az értelemben, hogy a nyelv segítségével, nyelvi formában valósul meg, Humboldt azt is elismeri, hogy valójában az egyik kölcsönhatásban van a másikkal: a gondolkodás a nyelvre támaszkodik, de befolyásolja is azt azáltal, hogy mindig újabb kihívások elé állítja, és így alakítja. Minden nyelv egyfajta világnézetet testesít meg a sok lehetséges közül, azt a speciális nézőpontot tükrözi vissza, amelyből az adott nyelvközösség a világ dolgait szemléli. Humboldt nyelvészetének alapkérdése a nyelvnek az ember szellemi fejlődésére gyakorolt hatása. A német magiszter a nyelvet a nemzeti jellem kifejezőjeként, a nyelvet használó nép szellemének mintegy külső megjelenéseként tartotta számon²⁵. A nyelvek azért különböznek egymástól, mert a nyelveket beszélő népek, nemzetek is különböznek: „... minden nyelvben sajátos világszemlélet rejlik. Mint ahogy az egyes hang a tárgy és az ember közé lép, úgy lép az egész nyelv az ember és a reá belsőleg,

²⁴ „A szubjektív tevékenység objektumot képez a gondolkodásban, mert a képzetek semmiféle fajtája nem fogható fel úgy, mint egy, már meglevő tárgy pusztán receptív szemlélése. Az érzékek tevékenységének szintetikus módon kell összekapcsolódnia a szellem belső cselekvésével, ebből a kapcsolatból szakad ki és válik szubjektív erővel szemben objektummá a képzet, és úgy tér vissza hozzá, hogy az most már mint olyat, mint objektumot észleli. Mindehhez azonban nélkülözhetetlen a nyelv. Mert azáltal, hogy a nyelvben a szellemi törekvés az ajkakon keresztül utat tör magának, produktuma visszatér a beszélő füléhez. A képzet tehát áthelyeződik valódi objektivitásba anélkül, hogy ezáltal kirekesztődne a szubjektivitásból. Erre csak a nyelv képes; ez a folyamat, amelyben a képzet áthelyeződik a szubjektumhoz visszatérő objektivitásba, mindig végbemegy ott, ahol a nyelv közreműködik és, szótlannal is, nélküle lehetetlen a fogalomalkotás, tehát minden igazi gondolkodás.” (von Humboldt 1836: 98). Kerényi Károly (1897–1973) klasszika-filológus és ókortudós így értelmezi Humboldt koncepcióját *Dionysos*-a angol fordításának bevezetőjében: “*The interdependence of thought and speech makes it clear that languages are not so much means of expressing truth that has already been established as means of discovering truth that was previously unknown. Their diversity is a diversity not of sounds and signs but of ways of looking at the world*” (Kerényi 1996: xxxi).

²⁵ Humboldt előtt Johann Gottfried Herder (1744–1803) német filozófus, teológus és irodalmár, a *Sturm und Drang* („Vihar és vágy”, Friedrich Maximilian Klingner egy 1776-ban íródott drámájának címe után elnevezett) filozófiai nézeteket is integráló művelődési és politikai mozgalom nemzedékének képviselője megalkotta már a nemzeti nyelv fogalmát a felvilágosodás eszméitől, és különösen a rousseau-i természetkultusz impulzusától vezérelve. Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) francia filozófus elgondolása szerint a nyelv mint ősi kifejezőeszköz, rámutató, imitativ gesztusokból fejlődött ki, a társadalom kialakulásával áll megbonthatatlan kapcsolatban; a nyelv az első társadalmi intézmény, amely nélkül elképzelhetetlen a gondolkodás. Herder a nyelvet, a nemzethez hasonlóan, organikus egységet alkotó töténeti individualitásnak tekintette, amely a nyelv használói alkotta nemzet jellemét, “génuszát”, szellemét hivatott megtestesíteni. Az anyanyelvnek aktív szerepet tulajdonított a gondolkodásmód formálásában, a világnézet alakításában.

valamint külsőleg hatást kifejtő természet közé... minden nyelv kört von a hozzá tartozó nép köré, kört, amelyből csak úgy lehet kilépni, ha ugyanakkor egy másik nyelv körébe lépünk át” (Humboldt 1836: 106-107). Lényegében relativista állásfoglalása mellett univerzalista gondolatok is vegyülnek tanaiban, amikor a nyelvet az emberiség egyetemes képességének nevezi, és az egyes nyelveket voltaképpen azonosnak tekinti abban az értelemben, hogy ugyanazt a célt szolgálják, csak más-más eszközöket felhasználva (Humboldt 1985: 330–370).

Neumer Katalin is felhívja a figyelmet arra, hogy *„tisztá, szélsőséges relativista, illetve univerzalista állásponttal a 18. században nem találkozunk. Az univerzalizmus melletti elkötelezettség nem akadályozta meg a kor szerzőit abban, hogy a népek és nyelvek géniuszáról értekezzenek, csakúgy, ahogyan a relativizmus hívei is feltételezték, van az emberi nemből valami közös, legyen ennek az alapja akár az érzékekben, akár pedig az értelemben”* (Neumer 1998: 15).

2.5.2.1. A nyelvi relativitás elmélete

2.5.2.1.1. A Franz Boas, Edward Sapir és Benjamin Lee Whorf teremtette hagyomány

Humboldt halála után egy évszázaddal, az 1930-as években született meg Amerikában a nyelvi relativitás első (etnolingvisztikai indíttatású) elmélete, amely szoros kapcsolatot tételez fel a nyelvi rendszer szerveződése, a szemantikai univerzum osztályozása és a nyelvet is magába foglaló kultúra között, a nyelv és a gondolkodás viszonyában a nyelvnek elsődleges szerepet tulajdonítva. E szerint az elképzelés szerint az anyanyelv nem csupán a gondolatok megformálására szolgál, hanem a világról való gondolkodás milyenségére, sőt a viselkedés normáira is hatással van.

A koncepciót Edward Sapir (1884–1939) néprajzkutató, az amerikai strukturális nyelvész nagy alakja alapozta meg²⁶. Sapir a nyelv, a kultúra és a pszichológia

²⁶ Valójában Franz Boas (1858–1942) német származású amerikai antropológusról, az amerikai deskriptív nyelvészeti elvi és módszertani megalapítójáról sem szabad megfeledkezni a nyelvi relativitás elméletének tárgyalásakor, hisz ő volt a kulturális antropológia iskolájának megteremtője, az antropológiai nyelvészeti kezdeményezője, amelynek keretében megszületett a nyelvi relativitás elmélete. 1899 és 1942 között a New York-i Columbia Egyetemen oktatott, és Sapir antropológia professzora volt, ő indította útjára Sapirt az észak-amerikai indián nyelvek vizsgálatára.

kölcsönhatását tanulmányozta, érdeklődése középpontjában a nyelvek szerkezeti eltérései és a nyelvközösségek kultúrája által meghatározott világszemléleti különbségek között megbújó összefüggések feltárása állt: “...we may think of language as the symbolic guide to culture” (Sapir 1929: 210). Arra a következtetésre jutott, hogy a nyelvek szerkezeti eltéréseinek nem szabható határ, minden nyelv a maga sajátos és egyedi módján darabolja fel a világot, és nevezi meg annak részeit. Az, hogy egy adott nyelvközösség hogyan értelmezi a valóságot, a nyelvközösség nyelvhasználatán, végső soron nyelve szerkezeti sajátosságain alapul.²⁷

Sapir tanítványa, Benjamin Lee Whorf (1897–1941) fejlesztette tovább mestere nyelvi relativitásra vonatkozó felvetéseit, ő nevezte el a koncepciót a nyelvi relativitás elméletének Albert Einstein (1879–1955) relativitáselmélete nyomán, amelyre közvetett utalásokat találunk írásaiban is.²⁸ Ne feledjük el, hogy Whorf képzettségét tekintve vegyész-mérnök volt, a *Hartford Insurance Company* biztosítótársaságnál dolgozott tűzbiztonsági szakemberként. Csak 1924 után kezdett el érdeklődni a nyelvészet iránt, és 1931-ig autodidakta volt. Ekkor beiratkozott Sapir „Amerikai indián nyelvészet” (*American Indian linguistics*) kurzusára a Yale-i Egyetemen, ahol az 1937–38-as tanévben másodállásban helyettesítette is professzorát az antropológia kurzuson. Azokban az években, amikor a nyelvtudomány keretén belül alkotott (1932–1941), Einstein uralta a természettudományok színterét.

²⁷ “Human beings do not live in the objective world alone, nor alone in the world of social activity as ordinarily understood, but are very much at the mercy of the particular language which has become the medium of expression for their society. It is quite an illusion to imagine that one adjusts to reality essentially without the use of language and that language is merely an incidental means of solving specific problems of communication or reflection. The fact of the matter is that the ‘real world’ is to a large extent unconsciously built upon the language habits of the group. No two languages are ever sufficiently similar to be considered as representing the same social reality. The worlds in which different societies live are distinct worlds, not merely the same world with different labels attached.... We see and hear and otherwise experience very largely as we do because the language habits of our community predispose certain choices of interpretation” (Sapir 1929: 209–210).

²⁸ Például az *An American Indian model of the universe* (circa 1936) c. munkájában (vö. Heynick 2009): “Just as it is possible to have any number of geometries other than the Euclidean which give an equally perfect account of space configurations, so it is possible to have descriptions of the universe, all equally valid, that do not contain our familiar contrasts of time and space. The relativity viewpoint of modern physics is one such view, conceived in mathematical terms, and the Hopi Weltanschauung is another and quite different one, nonmathematical and linguistic” (Whorf 1956: 58).

Whorf fő nyelvészeti irányultságú érdeklődési köre az észak-amerikai indián nyelvek, elsősorban a hopi és a navajo tanulmányozása volt, és ezek szerkezetének összehasonlítása a SAE (*Standard Average European*) nyelvcsoporthoz. Whorf korai halála után nyelvész barátai, elsősorban George L. Trager és Harry Hoijer publikálták kiadatlan kéziratait, népszerűsítették nézeteit. A nyelvi relativitás elméletét Hoijer nevezte el Sapir–Whorf-féle hipotézisnek (*Sapir–Whorf hypothesis*) 1954-ben a koncepciót megalapozó két amerikai antropológus nyelvész után. Az elmélet az 1950-es években kiadott posztumusz művekben, elsősorban a John B. Carroll által szerkesztett *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf* című tanulmánygyűjteményben vázolódik fel konkrét megfogalmazásban. Hipotézis formájában kimondja, hogy egy nyelv szerkezete hatással van arra, hogy az adott nyelv használója hogyan látja és értelmezi a valóságot, és következésképpen hogyan viselkedik. Ennek értelmében a világkép nyelvenként eltérő. Az ember aktívan dolgozza föl a környezetéből érkező ingereket, ezáltal modellálja a világot. A valóságról szerzett tapasztalatait a nyelv által rendszerezett fogalmak segítségével rendezi el, így válik a nyelv a gondolatok formálójává és a világnak adott értelmezés viselkedésének alakítójává²⁹. Vagyis a kutatási kérdést így fogalmazhatjuk meg: milyen hatással bír egy nyelv keretében kialakított kategória-rendszer a megismerési folyamatokra, vajon ez a hatás a nyelv világán belül marad-e, vagy túllép azon?

Boas, Sapir és Whorf a nyelvi relativitás gondolatát kiindulópontnak, kutatási keretnek szánta. Az 1950-es évek végén és a 1960-as évek elejétől téziseik háttérbe szorultak, mivel a nyelvészetben új paradigma került előtérbe: a René Descartes és John Locke teremtette

²⁹ “...the background linguistic system (in other words, the grammar) of each language is not merely a reproducing instrument for voicing ideas but rather is itself the shaper of ideas, the program and guide for the individual's mental activity, for his analysis of impressions, for his synthesis of his mental stock in trade... We dissect nature along lines laid down by our native languages. The categories and types that we isolate from the world of phenomena we do not find there because they stare every observer in the face; on the contrary, the world is presented in a kaleidoscopic flux of impressions which has to be organized by our minds - and this means largely by the linguistic systems in our minds. We cut nature up, organize it into concepts, and ascribe significances as we do, largely because we are parties to an agreement to organize it in this way - an agreement that holds throughout our speech community and is codified in the patterns of our language. The agreement is, of course, an implicit and unstated one, BUT ITS TERMS ARE ABSOLUTELY OBLIGATORY; we cannot talk at all except by subscribing to the organization and classification of data which the agreement decrees... We are thus introduced to a new principle of relativity, which holds that all observers are not led by the same physical evidence to the same picture of the universe, unless their linguistic backgrounds are similar, or can in some way be calibrated” (Whorf 1956: 212–214, kiemelés a szerzőtől).

hagyományokból építkező, és Noam Chomsky révén reneszánszát élő univerzalizmus hódított tért. Az 1990-es években a nyelvi relativitás mint bizonyítandó föltételezés tért vissza a szakmai körökbe. Ennek okát elsősorban abban kell látnunk, hogy a relativista nézetek újjáéledéséig, és részben még azóta is a Sapir–Whorf-féle hipotézis gyakori félreértésének, és a félreértelmezések következtében szinte karikatúrába illő érdes kritikájának, leértékelésének lehetünk szemtanúi (l. például a következő áttekintéseket: Kay–Kempton 1984: 65–68; Schultz 1990: 3-19; Hill–Mannheim 1992; Slobin 1996; Lucy 1996, 2000; Beek 2006; Han–Cadierno 2010: xi–xvi). A relativizmus hívei ezért érthetően valóságos kényszert éreznek tételeik igazolására. Hogy miért vált mára újra vezető kérdéssé az univerzalizmus és a relativizmus közötti vita, annak magyarázatát valószínűleg a nyelv kérdésén túllépő globalizációs hatásokban, a multikulturalitást immár meghaladó interkulturalitás igényeivel kapcsolatos állásfoglalásokban is kereshetjük.

A köztudatban a nyelvi relativitással kapcsolatos sztereotípa egy olyan elméletet képzel el, amely egy fogalom megragadásához eltérő számú szavakat rendel a különböző nyelvekben. Ennek igazolására gyakran idézett példa az eszkimó nyelvek, például az inuit által a hó fogalmának más nyelvközösségekhez viszonyított sokkal árnyaltabb, megkülönböztetett kezelése (l. Whorf 1956: 216, Crystal 1997/2003: 26): e kultúra képviselői állítólag más-más szót használnak a hó különböző megjelenési formáira, így a hulló hóra, a földet takaró hóra, a jéggé tömörült hóra, a latyakos hóra, a szél fújta szállingózó hóra, stb. E mítosz kialakulásáról, virágzásáról és megdöntéséről Laura Martintól (1986) olvashatunk (l. Fekete–Pléh 2008: 188 is).

Talán a legkirívóbb tévedés a Sapir–Whorf-féle hipotézist illetően az a tudományos köztudatban máig is fellelhető elképzelés, miszerint a nyelvi relativitás koncepciójának alapeszméjében létezik egy ún. erős és egy gyenge változat. A nyelvi relativitás szélsőséges felfogása szerint, amely nyelvi determinizmus néven vált ismertté, nyelvünk egyenesen meghatározza gondolkodásunkat. E meglátás logikus következménye lenne, hogy az anyanyelv nyelvi mintái annyira behatárolják a gondolatok lehetőségeit, hogy ha egy nyelvnek például nincs szava egy bizonyos fogalom kifejezésére, akkor az adott nyelv beszélői nem képesek megérteni azt a bizonyos fogalmat. Mindennek ellentmondanak a

tények, hisz a valóságban vannak két-, sőt többnyelvű emberek, akik nem szenvednek skizofréniában, és a bármely két nyelv közötti fordítás lehetősége, illetve az a tény, hogy bár hiányozzon is egy nyelvből egy szó, jelentése körülírással érthetővé tehető egy másik nyelv beszélői számára, azt igazolja, hogy nem tartható fenn az egy meghatározott természetes nyelv jellemzői és nyelvközössége gondolati mintái között létező egyoldalú oksági kapcsolatra vonatkozó nézet, amely a nyelv kizárólagos dominanciáját hirdeti. Írásaik tanúsága alapján ilyen kategorikus elképzelése nem is volt sem Sapirnak, sem Whorfnek,³⁰ ők is felismerték, hogy a nyelv és a gondolkodás viszonya kétoldalú, oda-vissza működő kapcsolat. Nem a tapasztalás, hanem a tapasztalást tolmácsoló fogalmak relativitásáról szólnak munkáikban. Nem vonták kétségbe, hogy az emberi gondolkodásnak vannak egyetemes jellemzői, de kutatásaikban a hangsúlyt arra fektették, hogy feltérképezzék a kultúra részeként felfogott nyelvnek a gondolkodásra gyakorolt hatását. Azt hangsúlyozták, hogy a nyelvi eltérések nem értelmi, gondolkodásbeli különbségekkel állíthatók párhuzamba, hanem egyszerűen a valóság eltérő leképezéseit képviselik, s kiálltak a mellett a nézet mellett, hogy a különböző világértelmezések egyenrangúak, nincsenek közöttük értékkülönbségek. Elutasították azt a hagyományokban gyökerező feltevést, miszerint vannak primitív és magasabb rendű népek és nyelvek.

A XIX. századig elfogadott nézet volt nemcsak az átlagemberek, hanem a nyelvfilozófusok körében is, hogy komoly tanulmányozásra csupán a latin és a görög nyelv érdemes. Teológiai jelentősége miatt a héber és az arámi is valamely érdeklődésnek örvendett, illetve a szanszkrit, amelynek vizsgálata meglehetősen későn, a XVIII.

³⁰ “It would be naive to imagine that any analysis of experience is dependent on pattern expressed in language. Any concept, whether or not it forms part of the system of grammatical categories, can be conveyed in any language. If a notion is lacking in a given series, it implies a difference of configuration and not a lack of expressive power” (Sapir 1990: 140–141).

“Talking, or the use of language, is supposed only to “express” what is essentially already formulated nonlinguistically. Formulation is an independent process, called thought or thinking, and is supposed to be largely indifferent to the nature of particular languages. Languages have grammars, which are assumed to be merely norms of conventional and social correctness, but the use of language is supposed to be guided not so much by them as by correct, rational, or intelligent THINKING. Thought, in this view, does not depend on grammar but on laws of logic or reason which are supposed to be the same for all observers of the universe—to represent a rationale in the universe that can be “found” independently by all intelligent observers, whether they speak Chinese or Choctaw” (Whorf 1956: 207–208).

században kezdődött, nyert egyre nagyobb teret. A modern európai nyelvek nem voltak méltóak arra, hogy behatóbban foglalkozzanak velük, a régi klasszikus nyelvek elkorcsosult formáinak tekintették őket. Az írott irodalmi nyelvvel nem rendelkező ázsiai, afrikai, dél-amerikai és ausztrál, civilizálatlan kultúrájú törzsek nyelveit primitív kifejezőeszközként tartották számon, amelyek tanulmányozása szóba sem jöhetett. Amikor a nyelvfilozófusok az univerzalizmus égisze alatt a nyelv egységességét taglalták, amelynek gondolata a XVII. századtól egyre erősebben hatott, csupán az „elit” nyelvekre vonatkozó megfigyeléseik alapján tették kijelentéseiket. Egy 1719 és 1721 között készült nyelvten-sorozat, a *Compleat Linguist; or An Universal Grammar of All the Considerable Tongues in Being* (London, Roberts kiadó), amelynek szerzője John Henley (1692–1756) anglikán lelkész és prédikátor, kilenc nyelvre alapozott: a latinra, a görögre, az olaszra, a spanyolra, a franciára, a héberre, a(z arámi) káldra, a (szintén arámi) szírre és az arabra. Az ilyen szűk körű „nyelvi univerzum” elemzése szükségszerűen eltorzult képet fest a valóságról. A XVIII. század második felében további kísérletek történtek a tanulmányozandó nyelvek körének kiterjesztésére olyan szótárak készítésével, amelyek néhány „egzotikus” példányt is beiktattak soraikba. Ha azonban nyelvtenről és a nyelv szerkezetének vizsgálatáról volt szó, továbbra is a görög és a latin volt a mérvadó, ezek struktúráját vették alapul minden más nyelv leírásához, ami újfent torz eredményeket szült.

Az igazi áttörés a már fent említett Wilhelm von Humboldt nevéhez fűződik. Az antik humanista kultúrán felnőtt német nyelvészre és polihisztorra Spanyolországban utazva mély benyomást tettek a baszk emberek, a kultúrájuk és nem utolsósorban a nyelvük. Amikor elkezdte mélyrehatóbban tanulmányozni ezt az Európában használatos, de a többi (addig általában vizsgált) európai nyelvtől igen eltérő nyelvet, rájött, hogy a baszk nem csupán lexikai szempontból, hanem szerkezetileg is más, mint az addig természetes nyelvi formának elfogadott nyelvek. Ebből arra a következtetésre jutott, hogy nem minden nyelv épül a latin mintájára. Ez az akkoriban úttörő jellegű felfedezés utat nyitott a nyelvi szerkezeti variabilitás kutatásához (Deutscher 2010: 129–137).

A Sapir–Whorf-féle hipotézis iránt a közelmúltban megújuló általános szakmai érdeklődésnek két vetülete van: egyrészt az elméleti irányultságú konfrontáció arra

vonatkozóan, hogy mit is kell értenünk a nyelvi relativitás törvénye alatt; másrészt empirikai vonatkozásban annak kutatása, hogy milyen kézzelfogható bizonyítékokat tudunk felhozni a nyelvi relativitás tétele érvényesülésének igazolására. Kétségtelenül pozitívumként kell értékelnünk azt a tudományos körökben megnyilvánuló kritikus után- és továbbgondolásra készítő ösztönzést, amely a nyelvi relativitás elvének tanulmányozására és főleg egyre több, a szóban forgó elmélet bizonyításának, illetve cáfolásának szándékával végzett olyan empirikai vizsgálatok kivitelezésére sarkallja a kutatókat, amelyek fényt deríthetnek a koncepció érvényesülésére. Az is kezd körvonalazódni, hogy ezek a hipotézist ellenőrzendő kísérletek, tanulmányok valóban megalapozottá teszik a nyelvi relativitás elméletét, amely az utóbbi években nem csupán megerősödött, hanem alapul szolgál(t) különböző nyelvészeti, irodalomelméleti, pszichológiai és antropológiai iskolák számára, hogy építsenek rá, és újabb tételek kidolgozásával továbbfejlesszék az alapgondolatot.

A fő dilemmák a következők: ha igaz, hogy minden nyelv egy egyedi világértelmezéssel jár együtt, az adott világértelmezést megvalósító nyelvi szerkezetek milyen mértékben befolyásolják a kognitív tevékenységet, illetve végső soron az ettől függő gondolkodást? Irányítják, vagy csak támogatják? Milyen más tényezőket (például kulturális, genetikai, biológiai, pszichológiai, környezeti, ökológiai, fejlődési) kell/lehet számba vennünk a gondolkodásbeli eltérések vizsgálatánál, és ez utóbbiak hogyan, milyen mértékben működnek a(z esetleges) nyelvi hatás mellett, tehát végső soron mekkora teret engednek a nyelvnek a gondolkodásbeli variabilitás befolyásolásában? A nyelv mely aspektusai felelősek a nyelvközi kognitív változatosságért?

2.5.2.1.2. A nyelvi relativitás érvényesülésének igazolását célzó legújabb kutatások

Számos kísérlet irányul arra, hogy a kutatók tisztázzák az imént vázolt kérdésköröket. Érdekesnek tűnnek Lera Boroditsky, a San Diego-i Californiai Egyetem kognitív tudományok professzornőjének vizsgálatai (Boroditsky 2011) annak igazolására, hogy a nyelv ténylegesen befolyást gyakorol gondolkodásunkra, de azzal a kitéttel, hogy ennek fordítottja is igaz, azaz a gondolkodásbeli különbségek rányomják bélyegüket a nyelvre. A kutató a következő gondolatsorból indul ki: a világból hozzánk eljutó ingerek mennyisége olyan nagy, hogy képtelenek lennénk feldolgozni mindet. Ezért a rengeteg bennünket érő

információ közül elég erősen szelektálni kell. De mi az, amit egy nyelv figyelembe vesz, és mi az, amit figyelmen kívül hagy? Nyelvünk gondolkodásunkat formáló ereje meddig juthat el a kognitív rendszerben?

Egyes kísérletek azt látszanak igazolni, hogy a különböző nyelvek beszélői között eltéréseket lehet felfedezni arra vonatkozóan, hogy hogyan és milyen részletekbe menően emlékeznek a dolgokra, ami a tanulásra is kihat, illetve hogyan gondolkodnak az őket körülvevő világ objektumairól, azokat hogyan kategorizálják. Vannak, akik meg vannak győződve arról, hogy a nyelv visszahat elemi emberi tapasztalatainkra, például a hely, idő, okozati összefüggések, emberi kapcsolatok terén (Boroditsky 2011: 64), és már a legalapvetőbb, nyelvi differenciálódásban megmutatkozó érzékelési folyamatok is éreztetik kognitív hatásukat. Például a színek érzékelésére és megkülönböztetésére végzett vizsgálatokkal³¹ (Kay–Regier 2006; Winawer et al. 2007) a kutatók azt a tézist próbálták alátámasztani, hogy egy formai szinten differenciáltabb nyelv anyanyelvi beszélői azon nyelvközösség tagjaihoz képest, akik nem tesznek kifejezésbeli különbséget egyes fogalmak (árnyalatai) között, gyorsabban vesznek észre olyan eltéréseket, amelyek megkülönböztetésére van nyelvi eszközük. Az orosz nyelvben két külön szó fejezi ki a kék szín világos (*голубой*) és sötét (*синий*) árnyalatát (ugyanúgy, mint az olaszban: *azzurro* és *blu*, ahol az utóbbi terminus jelöli a mélyebb kék tónust), az angolban (és a magyarban) (a nyelvi kifejezés szintjén) viszont csak egy kék (*blue*) használatos (természetesen bonyolultabb nyelvi formával, minőségjelzős szerkezettel: *light blue/dark blue* – *világoskék/sötétkék*, érzékeltetni lehet a különbséget). A két árnyalat megkülönböztetését tesztelő feladatokban az orosz anyanyelvűek jobban teljesítettek, mint az angolok, amit a tudósok a nyelv (segítő) hatásának tulajdonítottak, és annak, hogy a nyelvi rendszerben lévő különbségekkel párhuzamosan nem nyelvi kognitív eltérések tapasztalhatók két nyelv beszélői között.

Úgy tűnik, befolyásolják gondolkodásunkat a nyelvünkben meglévő nyelvtani formák is. Például a nyelvtani nemekkel kapcsolatos kutatások (l. többek között Anggoro & Gentner 2003; Boroditsky–Schmidt–Phillips 2003; Cubelli et al. 2011; Sera et al. 1994) azt

³¹ Hagyományosan a színkategóriák vizsgálata volt a nyelv és a gondolkodás viszonyának feltérképezését célzó szókincskutatások kitüntetett terepe, ugyanis a színeket, a fény fizikájára támaszkodva, és a színemlékezetet, mint a gondolkodás bizonyos aspektusát, a nyelvtől függetlenül is lehet tanulmányozni.

bizonyítják, hogy aszerint, hogy egy nyelvben létezik-e a nyelvtani nem megkülönböztetése, a különböző nyelvközösségek egymáshoz képest eltérő módon gondolkodnak a nyelvtani nemmel meghatározott elemek, elsősorban a főnevek által jelölt dolgokról, azaz mások a környezetükben lévő tárgyakhoz fűződő ítéleteik és érzelmeik. Főleg az olyan semleges tárgyakra vonatkozó képzettársítást vizsgálták, amelyeknek nincs természetes nemi hovatartozásuk, de a nyelvtani nemet alkalmazó nyelvekben (nyelvtani) nembeli kategorizáció alá esnek: például a *híd* szó esetében, ami a németben nőnemű: *die Brücke*, a spanyolban viszont hímnemű: *el puente*. Kiderült, hogy a német anyanyelvűek nőiesebb tulajdonságokkal ruházzák fel a “hidat” (karcsú, kecses, gyönyörű, elegáns, bájos, békét árasztó stb.), míg a spanyolok férfias jelzőket (erős, robusztus, nagy, veszélyes, markáns vonalú, hatalmas, hosszú, szilárd stb.) társítanak hozzá (Boroditsky–Schmidt–Phillips 2003: 70). Ennek magyarázata a kutatók szerint az lehet, hogy a nyelvtani nem befolyásolja a képzettársításokat: a nyelvtani nem gyakran egybeesik a természetes nemiséggel, azaz a nőnemű főnevek nőnemű élőlényeket jelölnek, és a nyelvtani nőnem gyakori együttjárása a nőies tulajdonságokkal létrehozza a képzettársításokat magával a nyelvtani nőnemmél, így az élettelen jelölő fővevekkel is, amelyek csak alaktani-történeti okokból nőneműek a nyelvben. Ugyanez mondható el természetesen a hímnem esetében is.

Ezt a koncepciót egyébiránt már Roman Jakobson is igen világosan megfogalmazta példákkal alátámasztva, sőt egy 1915-ben végzett, a feltevést igazolandó vizsgálatra is utal: *“Már a nyelvtani nem kategóriája is, amelyre gyakran úgy hivatkoznak, mint pusztán formális kategóriára, nagy szerepet játszik egy beszédközösség mitológikus magatartásában... Az élettelen főnevek megszemélyesítésének vagy metaforikus értelmezésének módját nemük sugallja. Egy, a moszkvai Pszichológiai Intézetben, 1915-ben végzett vizsgálat azt mutatta, hogy a hét napjainak megszemélyesítésére hajlamos oroszok a hétfőt, keddet és a csütörtököt következetesen férfinak, a szerdát, pénteket és a szombatot pedig nőnek állították be anélkül, hogy felismerték volna, hogy ez a megoszlás az első három szó hímnemű, illetőleg a másik három nőnemű voltának következménye. ... Borisz Paszternak egyik verseskötetének a címe, Nővérem, az élet, teljesen természetes az oroszban, ahol az élet nőnemű, de eléggé rút ahhoz, hogy kétségbeejtse Josef Hora cseh*

költőt, aki megkísérelte lefordítani ezeket a verseket, minthogy ez a szó a csehben hímnemű (život)” (Jakobson 1969: 379–380).

Érdeemes lenne megvizsgálni a nyelvtani nemet nem ismerő nyelvek anyanyelvi beszélőinek magatartását is. A fenti kísérleteket elvégezve valószínűleg az derülne ki, hogy a nyelvtani nemet nem alkalmazó nyelvek beszélőinél hiányzik a tárgyakhoz és fogalmakhoz társított nemi kategorizáció.

Hogy a világot a különböző nyelvek más kategóriák szerint osztják fel, arra Boroditsky az időről való gondolkodás példáját hozza fel: a nyelvek idő kifejezései között tapasztalható eltérések a téri relációknak a szóban forgó nyelvekben és kultúrákban megmutatkozó eltérő kódolására vezethető vissza (l. Boroditsky 2001; Boroditsky–Gaby 2010).

Ezek és hasonló kutatások egyre egzaktabb módszerek alkalmazásával jól mutatják, hogy anyanyelvünk milyen meglepő módokon hat ki tudatunkra, egyben cáfolják azt az állítást, hogy a gondolkodásunk független az általunk beszélt nyelvektől, különösképpen anyanyelvünktől. A nijmegeni Max Planck Pszicholingvisztikai Kutatóintézet térbeliségre vonatkozó vizsgálatai azt látszanak igazolni, hogy a nyelvek felszíni struktúrájában megmutatkozó óriási változatosság hatással van a nyelvhasználók térértelmezésére és viselkedésére (Levinson–Wilkins 2006). Ez pedig azt is sugallja, hogy el kell vetnünk azt a korábbi elképzelést, miszerint az ember térértelmezése univerzális, bár a térbeliség kifejezésének kétségtelenül vannak általánosítható vonatkozásai is, amelyeket azonban egy elvontabb szinten, a szemantikai strukturáltság és koncepció terén találhatunk meg.

Boroditsky szerint az eddigi empirikai kutatások eredményei nemcsak azt hivatottak alátámasztani, hogy a különböző nyelvek beszélői eltérő módon gondolkodnak, hanem azt is, hogy a gondolkodás végső soron nyelvi és nem nyelvi folyamatok és értelmezések együttműködésén alapuló bonyolult kognitív rendszereződés eredménye. A kogníciót befolyásoló komponensek köre a nyelven túl kiterjed a kultúrára, a fizikai és társadalmi környezetre, de az egyéni szinten jelentkező számos tényezőre is, mint például az anyanyelven kívül ismert más nyelv(ek)re, a foglalkozásra stb. További beható elemző munkára van szükség a gondolkodást mint komplex kognitív funkciót befolyásoló

különböző összetevők kölcsönhatásának pontos feltárására, és annak feltérképezésére, hogy mi is az, ami az emberi kogníció univerzális központi magját alkotja (Boroditsky 2003).

Természetesen vannak a nyelvi relativitással szemben szkeptikus álláspontot képviselő szakemberek is (l. például Li–Gleitman 2002; Lindsey–Brown 2006; McWhorter 2014). John H. McWhorter, a New York-i Columbia Egyetem nyelvésze elismeri ugyan a nyelvközi variabilitás bizonyos fokát, de véleménye szerint a különbségek kismértékűek, és semmiféle bizonyítóerejük nincs arra vonatkozóan, hogy a nyelvek eltérései azt eredményezhetik, hogy két különböző nyelvű beszélő másképpen észlelje a világot maga körül. Az univerzalizmus tételének támogatójaként amellet foglal állást, hogy nyelvtől függetlenül minden ember egyformán dolgozza fel a világot, illetve azt emeli ki, hogy gondolkodásunk is befolyásolja a nyelvünket, életmódunk pedig hatással van mind nyelvünkre, mind gondolkodásunkra.

A kutatók érdeklődési köre kiterjedt az idegen nyelvek elsajátításának mechanizmusában megmutatózó, illetve a kétnyelvűek/többszövevényűek beállítottságát felfedő folyamatok feltérképezésére is (l. többek között Ameer–Malt–Storms–Van Assche 2009; Athanasopoulos 2009; Bassetti 2007; Bassetti–Cook 2011; Bianchi 2013; Bylund–Athanasopoulos 2014; Cook 2004, 2011; Cook–Bassetti 2011; Green 2011; Forbes–Poulin-Dubois–Rivero–Sera 2008; Han–Cadierno (eds.) 2010; Kroll–McClain 2013; Sato–Gygax–Gabriel 2013), ugyanis ezek is fontos adalékokkal szolgálhatnak a kérdéskör tisztázásához.

A ma már megfelelő kognitív pszichológiai eszközök alkalmazásával beszerzett adatok és eredmények értelmezésében azonban gyakran eltérnek a vélemények. A nézeteltérések abból adódnak, hogy a kutatók eltérő módon értékelik a befolyásoló mechanizmusok mértékét, eltérő módon ítélik meg a nyelvek különbözőségét a szélesebb értelemben vett kognitív vagy kulturális effektusok tükrében a valóság értelmezésére vonatkozóan. Ebben az összefüggésben beszélhetünk véleményem szerint a relativizmus erős vagy gyenge változatáról: ha a különböző perspektívák eloszlása a világ népei között elsősorban környezeti tényezők következménye, és nem a nyelv közvetlen és/vagy kizárólagos szerepének tulajdonítható, szigorú értelemben véve nem beszélhetünk nyelvi relativitásról, illetve annak legfeljebb gyenge érvényesüléséről adhatunk számot. A nyelvi relativitás igazi, erős változatával akkor van dolgunk, ha ki tudjuk mutatni, hogy elsődlegesen, illetve

kizárólagosan az eltérő nyelvi struktúra hatására alakult ki a kognitív variabilitás.³² Azt viszont rögtön fontos kiemelni, hogy igen nehéz elkülöníteni a tisztán nyelvi és a kulturális hatásokat.

Mivel a környezet nem rajtunk kívül álló, objektív adottság, hanem a tudatunkon keresztül szűrt szubjektív valóság, a fizikai, természetföldrajzi, anyagi, gazdaságpolitikai, kulturális és társadalmi viszonyok befolyásolják a gondolkodásunkat és a viselkedésünket, és végső soron visszatükröződnek a nyelvben. Nem csupán arról van szó tehát, hogy a nyelv befolyásolja világnézetünket, hanem arról is, hogy az anyagi és szellemi kultúra, a társadalmi környezet, amelyben felnövünk, hat a nyelvi rendszerre, annak differenciálódására. Ugyanazok a külső adottságok minden nép számára más-más környezetként jelennek meg, s ugyanazok a környezeti tényezők minden nép számára más-más szimbolikus tartalmat hordoznak. A Sapir–Whorf-féle hipotézis helyes értelmezése azt jelenti, hogy a nyelv, a gondolkodás ÉS a kultúra közötti komplex kölcsönös egymásrahatással kell számolnunk.

A fent elmondottakból világosan kiderül, hogy az utóbbi évtizedekben a fő elméleti keretek szintjén is egymásnak ellentmondó kutatási eredmények sorozata született. A kérdés tehát egyáltalán nincs lezárva, a kutatás intenzitása időről időre új lendületet kap, az egyre fejlettebb (technológiai) módszereknek köszönhetően is. A nyelv és a gondolkodás viszonya feltehetőleg sok további nézeteltérést, vitát fog még kiváltani. Az azonban tagadhatatlan, hogy a nyelv, bármennyire is (egyelőre) felderítetlen módon, hatással van a gondolkodásra. Ez pedig azt jelenti, hogy egy mérsékelt relativista álláspont mellett

³² Fekete István és Pléh Csaba is elkülönítik a nyelvi relativitás egy szűkebb és egy tágabb értelmezését, amelyeket „szinkrón” és „diakrón” nyelvi relativista álláspontnak neveznek: „*A nyelvi relativizmus tárgyalásakor a szinkrón [az eredeti szövegben evidens elírással: diakrón] szemlélet az egyén gondolkodására és az általa elsajátított nyelvre utal. A diakrónia ezzel szemben a nyelvet nyelvtörténetileg és tágabb kontextusában értelmezi (a természeti környezet, a kultúra, a genetika szerepe stb.). A nyelvi relativizmus kapcsán kardinális kérdés, hogy bizonyos nyelvközi különbség kialakulását milyen tényezők motiválták. A diakrónia utánajár a kérdésnek, a szinkrónia azonban „megelégszik” azzal, hogy az észlelt nyelvben felületi szinten különbség mutatkozik; vagyis arra kérdez rá, hogy ennek az eltérésnek a lenyomatát megtaláljuk-e az egyén gondolkodási rendszerében*” (Fekete–Pléh 2008: 191). A szinkrón és diakrón terminus technicus-ok használatát az itt tárgyalt kérdéskörben azonban én nem tartom célravezetőnek.

érdemes letenni a voksunkat, s a szélsőséges következtetéseket elkerülő gondolkodásmód kialakításával a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát is úgy kell kezelünk, mint a pszichológia más, ellentéteket is magában foglaló kérdéskörét, azaz el kell ismernünk, hogy egy egymást kölcsönösen befolyásoló tényezők alakította bonyolult kapcsolatrendszerrel van szó (a nyelv csak egy az emberi gondolkodást és cselekvést irányító komponensek között), amely feltétlenül tudományos érdeklődésre számíthat (vö. Atkinson–Hilgard 2005: 374–375). Az univerzalista – relativista disputában köztes álláspontot elfogadó és kialakító, illetve a nyelv és gondolkodás viszonyát tisztázandó kutatásba egyéb tényezőket is bevonó, nem egy dichotómia két véglete közötti választást kikényszerítő szakemberek száma egyre növekszik (l. például Regier–Kay 2009; Everett 2005, 2012, 2013).

Századunk nyelvtudományának egyik központi kérdése a nyelv és a nyelven kívüli valóság viszonya. A környezeti és kulturális eltérések legnyilvánvalóbban egy nyelv szókincsében mutatkoznak meg. A nyelvvel és a gondolkodással kapcsolatos kísérletek jó része a szókincs egy behatárolt területére korlátozódik. A szókincsset sem lehet azonban teljesen és egyértelműen elszigetelni egyéb tényezőktől. A jelentésrendszerbeli különbségek visszatükrözik azt, hogy az egyes nyelvközösségek hogyan, milyen részletekbe menően osztályozzák az őket körülvevő világ dolgait. Egy az adott nyelvet beszélők kultúrájában fontos szerepet betöltő jelenség meghatározására kialakult, lexikai szinten megmutatkozó szélesebb skálájú differenciálódás logikusnak tűnik, és az adott nyelvben az adott nyelvközösség természetéhez való alkalmazkodásában betöltött fontos szerepével függ össze. Maga Whorf sok példát idéz erre a koncepcióra, elsősorban a hopi és a SAE nyelveket összevetve (például Whorf 1956: 215–218), de a japánra, az indiai és az afrikai kontinens nyelveire is kitérve (például Whorf 1956: 265–266), hogy empirikusan alátámaszta nézetét, nevezetesen: „*We are thus introduced to a new principle of relativity, which holds that all observers are not led by the same physical evidence to the same picture of the universe, unless their linguistic backgrounds are similar, or can in some way be calibrated*” (Whorf 1956: 214).

A fizikai környezet kézzelfogható jelenségein túl a társadalmi kapcsolatok kultúrára jellemző szerveződése is megragadható a nyelv szókincsében. A társadalmi érintkezésben használatos nyelvi tiszteletadás terén például magyar–olasz viszonylatban a magyar

személyes névmások az emberi kapcsolatok finomabb megkülönböztetését teszik lehetővé. A távolságtartás kifejezésére több grammatikailag harmadik személyű nyelvi eszköz áll rendelkezésre (magázás/önözés), amelyek formailag is egyértelműen elkülönülnek egyrészt a tegezés alakjaitól, másrészt a beszélőn és a hallgatón kívül eső harmadik személyű formáktól. Az olaszban nincsenek a magázás szolgálatában álló különleges alakok. Jelölésére a személyes névmás harmadik személyű formái használatosak, általában nagy betűvel írva, így különböztetve meg az udvariassági formulákban szereplő kifejezéseket a pusztán harmadik személyűektől. Ugyanakkor szemtanúi vagyunk annak, hogy a tiszteletadás érzékeltetésére a többes számú (harmadik személyű) *Loro*-t a köznyelvben immár a második személyű *Voi*, tehát a tegezés hagyományos alakja váltja fel, így az olasz távolságtartó formulákat magában foglaló, eleve szegényesebb rendszere még tovább szűkül, ezáltal a nyelvi formák és a kötetlenebb, közvetlenebb személyközi viszonyok párhuzama még jobban kirajzolódik.

A nyelvi relativitás elve nem csupán lexikai síkon érvényes, amit Whorf a hopi nyelv példáján illusztrál. Ez a nyelv nem különbözteti meg a SAE nyelvekben megszokott igeidőket (múlt, jelen, jövő), viszont a jelen idő kifejezésére szélesebb választék áll rendelkezésre. A hopik nyelvet Whorf (a nyugati kultúrában értelmezett) idő nélküli nyelvnek nevezi, ahol az időnek nincs fizikai értelemben vett kiterjedése, tehát nem mérhető (nem lehet azt mondani, hogy „öt napig maradtam”, hanem csak azt, hogy „az ötödik nap elmentem”), csak egyes számban lehet beszélni róla. A hopik számára az események, történések egymásutániségának van jelentősége. A grammatikai igeidők „hiányát” az igeik alakjainak aspektus és mód szerinti megkülönböztetése „pótolja”, amellyel jelölhetők a pillanatnyi, a folyamatos, ismétlődő, stb. cselekvések, történések, illetve ezek sorrendje. A hopi nyelvtannak ilyenemű szerveződése tökéletesen működik, állítja Whorf, egy olyan világban, ahol a nyugati kultúrával ellentétben az idő (és a tér) nem bizonyulnak központi ideáknak, olyanoknak, amelyek további fogalmak metaforikus kiterjesztésekhez is alapul szolgálnak, hanem az események egymásra következésének koncepciójában gondolkodnak az emberek, és az időnek nem tulajdonítanak különösebb értéket.

Bár bonyolultabb formában, de a relativitás elve érvényesül tehát akkor is, ha elvontabb fogalmakat, elvontabb nyelvi síkokat vizsgálunk. Elképzelhető, hogy a magyarban a morfoszintaxisban és a mozgást jelentő igék szemantikájában jelentkező gazdag téri nyelv a magyar nép történetében hosszú ideig fennálló nomád, vándorló életmóddal áll összefüggésben. Egy ilyen kultúrában nem meglepő, hogy fontos szerepet kapjon a helyviszonyok kifinomult kifejezésének kérdése. Ez tehát megfelelő készletet jelentene a nyelv számára, hogy bő eszköztárat fejlesszen ki a kommunikációs cél érdekében.

Egy nyelvi mintát, ahhoz, hogy a gyakori használat következtében közösségi szinten konvencióvá, egyéni szinten szokássá váljék, valaminek motiválnia kell a nyelvet beszélők tudatában és kultúrájában, különben nem lenne magyarázható az a plusz energiabefektetés és erőfeszítés, ami ahhoz szükséges, hogy a beszélők kommunikatív szándéka meghatározott formai keretek közé legyen szorítva. Ha ez a nyelvi konvencionálódás/szokás egyszer létrejön, és az új nyelvi forma gyökeret ver, általában megmarad a nyelvben akkor is, ha a nyelvközösség helyzete megváltozik, és a szóban forgó nyelvi formát kiváltó ok megszűnik. Egy beszélőközösség kultúrájának lényeges hányada a nyelven keresztül öröklődik tovább. Azok a kognitív kategóriákkal társult nyelvi szerkezetek is, amelyeknek motivációja már elhomályosult, generációról generációra átadódnak.

A nyelvi relativitás bizonyításához két dolgot kell tehát feltárni és értékelni:

1. a különböző nyelvekben megbúvó különböző valóság-értelmezést kell kimutatni;
2. a különböző nyelveknek a valóság kognitív értelmezésében betöltött szerepét, és e szerep mértékét kell felmérni.

A kontrasztív nyelvi elemzést a kognitív szférával is össze kell kapcsolni, amikor a valóság egy meghatározott szegmensének leképezését vizsgáljuk, ugyanis ha nem tudunk felfedni valamilyen nyelvi hatást a valóság struktúrálására vonatkozóan, nem beszélhetünk nyelvi relativitásról, hanem csak nyelvi különbségekről. Arról kell bizonyosságot adnunk, hogy a különböző morfoszintaktikai konfigurációk bizonyos mértékig befolyásolják a valóságról való gondolkodás egyes aspektusait, mintáit. Győri (2000: 71) szerint ahhoz,

hogy megértsük, hogyan és miért befolyásolja a nyelv a kogníciót, azt kell kutatnunk, hogy a nyelv miért olyan, amilyen, ugyanis végső soron a nyelv milyensége a döntő tényező.

A nyelvi relativitásra vonatkozó empirikai kutatások Whorf-fal kezdődnek, és a Whorf utáni ilyen irányú pszicholinvisztikai és antropológiai kutatások mind az amerikai tudós munkásságát tekintik kiindulópontnak. Ő volt az első, aki megfeleléseket mutatott ki a nyelvek szerkezeti felépítése és az adott nyelvet beszélők sajátos gondolkodásmódja között. Igaz, hogy okfejtése nem mindig helytálló³³, és bár tevékenységének az utókor általi ismertetése és értékelése éles kritikákat, heves vitákat váltott ki, a modern nyelvészeti kutatásokhoz való hozzájárulása tagadhatatlan, ösztönző, kutatási programalkotó szerepéhez nem fér kétség, még akkor sem, ha ma még lehetetlen megítélni a nyelvi relativitás elméletének sikerességét, hisz érvényességét mindmáig nem bizonyították kimerítően.

A koncepció igazolását nehezíti az a tény, hogy a különböző anyanyelvű emberek különböző környezetben nőnek fel, ezért nem állapítható meg teljes biztonsággal, hogy a gondolkodásbeli különbségekért pusztán a nyelvek eltérő sajátosságai, vagy inkább bizonyos összetett kulturális hatások a felelősek. A Sapir–Whorf-féle hipotézis fontos hozadékanak azt tekinthetjük, hogy felhívta a figyelmet a nyelv és a kultúra között fennálló szoros kölcsönhatásra. Ebben a viszonylatban pedig számos ellentmondó tényezővel is kell számolnunk, mint például azzal, hogy a nyelvek kibővíthetők, megváltoztathatják saját grammatikai és szemantikai struktúrájukat nyelvcseré, nyelvi interferenciával, kontakthatással és általában a globalizációs folyamatok következtében, amelyek a kultúrára és a nyelvre is tevékenyen kihatnak, ezáltal megbontják a nyelv és a kultúra formáinak egybeesését.

³³ Fekete István és Pléh Csaba elsősorban Whorf két gyenge pontját róják szemére: „Az érvelése körkörös: nyelvi megfigyelések alapján következtet a kognitív struktúrára: máshogy gondolkodnak, mivel más a nyelvük. Nyelvi adatok alapján azt hirdeti, hogy valójában a gondolkodásról érvel. Másrészt az elméleti kerete nem veszi figyelembe a lehetséges tapasztalati, ökológiai magyarázatokat” (Fekete–Pléh 2008: 184).

2.6. Nyelvtipológia: az univerzalizmust és a relativizmust összekötő híd

Az imént felvázolt kutatási kérdések, dilemmák alapvetően mind a világ 7105 ma élő nyelve³⁴ között fennálló eltérések konstatálásából, a nyelvi variabilitás gondolatából indulnak ki, azaz a nyelvi különbözőség hangsúlyozódik, ellentétben az univerzalizmus álláspontjával, ahol az áll a figyelem központjában, hogy mi az, ami minden nyelvben közös. A kontrasztív analízis³⁵ mind a relativizmus, mind az univerzalizmus eszmeáramlatában nagy jelentőségű, ugyanis mindkét esetben a nyelvközi összehasonlítás képezi a kutatás empirikai kiindulópontját, mindenképpen ez adhat alapot bármilyen további nyelvészeti és pszicholingvisztikai kísérlethez, elemzéshez, nyelvtipológiai feltevéshez (ezért is nevezi Szűcs Tibor – joggal – a kontrasztív nyelvészetet alkalmazott nyelvtipológiának (Szűcs 2009: 62). Mindez pedig logikusan elvezet a nyelvészeti tipológiához, amely a szóban forgó két koncepció találkozási pontjául szolgál. Mind a nyelv mint olyan általános jellemzőit előtérbe állító univerzalizmus, mind a nyelvi variabilitásra támaszkodó relativizmus (ellentétes) szemszögéből a tipológiai alapú egybevetés alkotja azt az elengedhetetlen köztes állomást, amelyen keresztül visz az út a kutatási célok megvalósításához. Mint korábban láttuk, már Humboldt-nál is megtalálható a

³⁴ A szám az 1951 óta létező *Ethnologue: Languages of the World*, a világ több száz nyelvészének és kutatójának közreműködésével készülő, és folyamatosan megújuló nemzetközi referencia katalógusból származik: <http://www.ethnologue.com/world> (utolsó hozzáférés: 2014. április 11.).

³⁵ A kontrasztív műszó szakirodalomban megtalálható alternatívái a következők: egybevető, összehasonlító, konfrontatív. A kontrasztív nyelvészet az 1950-es években született meg Robert Lado és Charles C. Fries nyomán. Alapműként Robert Lado *Linguistics Across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers* című, 1957-ben a University of Michigan Press (Ann Arbor, Michigan) gondozásában napvilágot látott kötetet tarthatjuk. Ahogy e könyv címe is sugallja, és ahogy a diszciplína alapítói maguk is vélték, a kontrasztív nyelvészet az alkalmazott nyelvészet azon válfaja, amelynek elsődleges célja a nyelvtanulás terére korlátozódik: a forrásnyelv és a cél nyelv összevetése által kívánja felderíteni és magyarázni az elsajátítandó idegen nyelv nehéz pontjait a tanulók anyanyelve / a tanulók által már ismert nyelv(ek) szempontjából. E módszer segítségével a szóban forgó két nyelv konvergenciái és divergenciái következtében jelentkező transzfer (pozitív átvitel), interferencia (negatív átvitel) és homogén gátlás (ez utóbbi kifejezés arra a jelenségre utal, amikor a tanuló a részleges azonosságot, azaz a hasonlóságot is teljes azonosságként kezeli, ami nagyobb nehézségként jelentkezik, mint a teljes eltérés) belátható és irányítható (l. például Crystal 1997/2003: 462–463; Dezső–Nemser 1972: 13; Pataki 1984: 207–208; Szűcs 2009: 62–64; Zsoldos 2011: 16–19). Hogy ez a valóságban tényleg (csupán) így működik-e, nem bizonyított tény, arra viszont többen is felhívták a figyelmet, hogy a kontrasztív analízis egyéb területeken, mint például a fordításban (l. például Hatim 1997; Vinay–Darbelnet 1958/2000), fordításkritikai szövegelemzésben (Szűcs 2009: 64–68) és a kétnyelvű lexikográfiában (l. például Heltai 1988; Jakobson 1959/2000: 115) is gyümölcsözően alkalmazható. Mindezek alapján a következő definíciót javaslom: a kontrasztív nyelvészet egy olyan a gyakorlatban eredményesen alkalmazható egybevető módszer, amellyel le tudjuk írni a két vagy több nyelv közötti egyezéseket és különbözőségeket. A magyar mint idegen nyelv oktatásában betöltött szerepére vonatkozóan l. Szűcs Tibor (2006) tanulmányát és az értekezés 5. fejezetét.

nyelvi variabilitás konstatálása mellett az egyetemes emberi nyelvi képesség elismerése, tehát a nyelvi relativitás koncepciója már csírájában sem volt összeegyeztethetetlen a nyelvi univerzálék gondolatával.

A *tipológia* terminust először Georg von der Gabelentz (1840–1893) német tudós használta a nyelvészetben az általános nyelvészeti felfogását és a nem indoeurópai nyelvekről szóló szemléletét taglaló *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse* (A nyelvtudomány. Feladatai, módszerei és eddigi eredményei) (1891) című munkájában (Gabelentz 1901/1972: 481).³⁶

A XIX. század óta, amióta két nem rokon nyelv tudományos igényű egybevetéséről beszélhetünk, a legtöbb neves nyelvész, Wilhelm von Humboldt-tól Georg von der Gabelentz-en, Baudouin de Courtenay-n, Edward Sapir-on keresztül Roman Jakobson-ig és Louis Hjelmslev-ig, nagy jelentőséget tulajdonított a nyelvtipológiai kutatásoknak, és ők maguk is hozzájárultak (ki)fejlődéséhez. A diszciplína az általános nyelvtudomány tárgykörébe tartozik, hisz az emberi nyelv variabilitásával minden nyelvelméletnek számot kell vetnie valami módon. Hatásköre kiterjed a nyelv mind szinkrón, mind diakrón dimenziójára, illetve a mondatszerkezeten túl a diskurzusra³⁷ is.

³⁶ Gabelentz Georg von der 1901. *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. (2nd ed.) Leipzig: Tauchnitz. Reprinted: Tübingen: Narr (1972)

³⁷ A nyelvészetben diskurzus alatt egy kommunikatív funkcióval rendelkező, mondatok sorozatának koherens nyelvi egységévé szerveződő beszélt vagy írott nyelvi szövegformát értünk (vö. Crystal 1997/2003: 154–158). Az utóbbi évtizedekben tanúi lehetünk a társadalmi lét nyelvi meghatározottsága iránt a társadalomtudományok részéről megnyilvánuló élénk érdeklődésnek, annak a ténynek, hogy a diskurzus válik vizsgálatuk tárgyává. A diskurzus fogalmát a különböző társadalomtudományok különböző értelemben használják. A terminust a szociológiában például egyfajta társas interakcióban megnyilvánuló gondolkodási rendszer jelölésére alkalmazzák. A pszichológiában a társadalmi aktorok identitásának diskurzusban való realizálódását próbálják feltárni. Az etnográfiaiban, az antropológiában a nyelvi interakcióra mint társadalmi cselekvés megnyilvánulására, a nyelv és a környezet kapcsolatára irányul a figyelem. Az új szemléletű politikatudományban a diskurzus egy meghatározott témára vonatkozó megnyilatkozások összességét jelenti (l. Pálvölgyi 2006), és így tovább. Az eltérő megközelítések közös vonása abban rejlik, hogy a nyelvet mindegyik interaktív, társas jelenségnek tekinti, és elfogadja azt az álláspontot, hogy „*a jelentést nem az egyes mondatok közvetítik, hanem az összetettebb üzenetváltások, amelyekben a résztvevők hiedelmei és elvárásai, az egymásról és a világról szerzett ismereteik és a helyzet, amelyben az interakció lezajlik, mind fontos szerepet játszanak*” (Crystal 1997/2003: 154). Ez a társadalomtudományokban bekövetkezett „nyelvi fordulat” (Pálvölgyi 2006: 17) kihívást jelent, és megteremti az interdiszciplináris kutatási irány lehetőségét mind a hagyományosan nyelvvvel foglalkozó bölcsész tudományok, mind a diszkurzív irányultságot újonnan felfedező és tudományos vizsgálataikba bevezető társadalomtudományok számára.

A nyelvtipológia előzményei a történeti-összehasonlító nyelvészetre vezethetők vissza, noha az utóbbi időkig nem számított történeti jellegű tudományágnak. Bár megalapozása európai hagyományokban gyökerezik,³⁸ a (nyelvi univerzálé-kutatásban használatos, széles empirikai bázisra támaszkodó funkcionális) nyelvtipológiai módszer megalapítójának az amerikai Joseph Greenberget (1915–2001) tekintjük (Croft 2007: 153). Köré szerveződött az 1970-es években egy olyan (elsősorban amerikai) nyelvészeket felsorakoztató gárda (többek között Talmy Givón, Bernard Comrie, Paul J. Hopper, Sandra Annear Thompson), akik elfogadták azt a nézetet, hogy a nyelvi struktúrát nem önmagában, hanem működésével, funkciójával együtt kell tanulmányozni.

Az utóbbi két évtizedben a nyelvtipológiai kutatások súlypontja Európa felé kezd eltolódni. 1994-ben alakult meg a Nemzetközi Nyelvtipológiai Társaság (*Association for Linguistic Typology (ALT)*), amely kétévenként szervez konferenciát, s amelynek jelenleg 600 tagja van. Honlapjának³⁹ házigazdája a Stockholmi Egyetem. Hivatalos folyóirata, a *Linguistic Typology (LT)* évenként jelenik meg a Mouton de Gruyter kiadó gondozásában, Frans Plank szerkesztésében.

A nyelvtipológia fogalma három eltérő értelemben használatos (vö. Croft 2003: 1-6; Croft 2008, Croft–Poole 2008a: 1–4) a nyelvtudomány keretein belül:

1. nyelvi struktúrák nyelvközi összehasonlításán alapuló osztályozása, típusokba való besorolása: *tipológiai osztályozás*;

³⁸ Gondoljunk csak a típus fogalmát a nyelvészetbe bevezető Wilhelm von Humboldt (1767–1835), Franz Bopp mint az összehasonlító módszernek a nyelvészeti kutatásokban való meghonosítója (1791–1867), a Schlegel-fivérek (az összehasonlító nyelvtan fogalmát és nevét megteremtő Friedrich (1772–1829) és August Wilhelm (1821–1868)), a természettudományok objektív és egzakt módszerét az összehasonlító nyelvészetre alkalmazó August Schleicher (1821–1868), vagy Roman Jakobson (1896–1982) munkásságára (Balácsi 2006: 84–86; Máté 1997: 52–69). Mellettük az összehasonlító módszernek a nem indoeurópai nyelvekre való kiterjesztésében vitathatatlan érdemekre szert tett magyar nyelvtudósok is feltétlenül megemlítendőek, annál is inkább, mert a magyar nyelvtudomány bizonyos értelemben megelőzte a főleg Németországban kialakuló és megszilárduló, az indoeurópai nyelvcsalád vizsgálatát magáévá tevő intézményes nyelvészetet (Sipőcz 2003: 21): Sajnovics János (1735–1785), Gyarmathi Sámuel (1751–1830), Révai Miklós (1750–1807), Versegly Ferenc (1757–1822), Riedl Szende (1831–1873) és „az utolsó erdélyi polihisztor” Brassai Sámuel (1800–1897).

³⁹ <http://www.linguistic-typology.org/>

2. nyelvközi viszonylatban rendszeresen előforduló nyelvi minták tanulmányozása nyelvi univerzálék felállítása céljából: *tipológiai általánosítás*;
3. a nyelv tanulmányozásának egyfajta magyarázóerővel rendelkező elméleti megközelítése, a nyelvi elemzés egy módszere, amely szorosan kötődik a funkcionalista perspektívához: *(funkcionális-)tipológiai értelmezés*.

E három definíció az empirikus tudományos analízis három fázisának felel meg:

1. egy kezdeti induktív szakasz, amely egy nyelvi jelenség megfigyelésére irányul;
2. a megfigyelésen alapuló általánosítások megfogalmazása;
3. az általánosítás magyarázata, indoklása, illetve hipotézis-alkotás arra vonatkozóan, hogy mik a jelenség bekövetkeztének szükséges és elégséges feltételei.

A kutatás folyamatában a három stádium nem egymástól elszigetelten, mint kategorikusan elváló, különálló részfejezet jelenik meg, hanem egymásba szövődően valósul meg. A tudományos elemzés minden szakasza együtt jár például az adatok valamiféle értékelésével, következésképpen a kutató részéről valamiféle állásfoglalással. A nyelvtipológia lényege az, hogy a nyelvek mérhetetlen különbözőségének tényként való elfogadásából kiindulva módszeresen próbálja feltárni, hogy melyek az emberi nyelv alapját képező jelenségek, azok a közös vonások, amelyek fényt deríthetnek az emberi nyelv természetére. Havas Ferenc meghatározása szerint „*A nyelvtipológia a nyelvhasználat egyik speciális (a genealógiai, avagy történeti–összehasonlító, és az areális, avagy térségi nyelvészettől különböző) ága, mely a világ nyelveinek összehasonlításával a nyelvek, illetve a meghatározott nyelvi funkciókat ellátni képes szerkezetek típusait kívánja megállapítani, ily módon empirikus vizsgálat alapján válaszolva arra a kérdésre, hogy milyen különböző módokon épülhet fel egy emberi nyelv*” (Havas 2011b: 5).

Mindebből világosan kiderül, hogy a nyelvtipológiának vannak lényeges rokon vonásai mind a relativizmus, mind az univerzalizmus vezérelvével. A nyelvek határtalan

variabilitását konstatáló hozzáállása mint a kutatás kiindulási pontja és az empirikus tudományoknak a megismerés megalapozására szolgáló, (a lehetőségekhez képest) objektívnek tekintett módszertani, adatbeszerzési elveinek alkalmazása a reaktivizmussal állítják párhuzamba. A modell indukálására szolgáló tényeket a tapasztalati adatok, a beszélők ténylegesen előforduló megnyilatkozásai biztosítják, ellentétben az univerzalista pozíció legbefolyásosabb modern kori képviselőjével, a generatív nyelvészettel, ahol a kutató saját nyelvi intuíciója az elsődleges, amelynek alapján az elméletből deduktív módon előállított, grammatikailag helyes/grammatikailag helytelen, illetve lehetséges/lehetetlen nyelvi struktúrák tesztelése az *a priori* felállított modell empirikus igazolására szolgál, alapvetően tehát (axiomatikus-)deduktív jellegű nyelvelmélet (vö. Zemplén–Gervain 2008; Havas 2011a: 11).

Tudományelméleti célkitűzésében a tipológia viszont az univerzalizmussal mutat hasonlóságot. A fent vázolt történeti nyelvfilozófiai (fogalmi) univerzalista állásfoglalást követően, amely Arisztotelész nyomán a grammatikát a logika alkalmazási területének tekintette, és az emberi gondolkodás azonos logikai bázisát hirdette, a nyelvek közötti különbségeket pedig csak a nyelvspecifikus hangalakokra korlátozta,⁴⁰ a modern nyelvtudományban kísérlet történt a formai nyelvi univerzálék bevezetésére. Az univerzalisztikus hozzáállás, azaz elvben a világ minden nyelvről való nyilatkozás igénye hozta létre a két hagyományt a szintaktikai univerzálék kutatásában: egy tipológiai és egy generatív tradíciót.

2.7. A nyelviuniverzálék-kutatás tipológiai és generatív hagyománya

Mindkettő körülbelül ugyanabban az időben, az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején bontakozott ki, és a nyelvi univerzálék felfedezésének, illetve az egyetemes grammatika leírásának igényével lépett fel, de két igen eltérő értelmezéssel. A két különböző hozzáállás mögött jól kivehetők azok a nyelvészeti hagyományok, amelyekre a

⁴⁰ E felfogás kiteljesedéseként jött létre az egyetemes grammatika koncepciója a XVII. században, amelynek csúcsteljesítményeként az 1660-ban Párizsban Antoine Arnauld és Claude Lancelot által kiadott *Grammaire générale et raisonnée contenant les fondemens de l'art de parler, expliqués d'une manière claire et naturelle* című művet tekinthetjük (Máté 1997: 36, 40). A *Port-Royal-i Grammatikának* is nevezett alkotás fő gondolatmenete szerint a nyelvtan a minden nyelvben megmutatkozó azonos mentális folyamatok összességéként tartható számon, ebből pedig logikusan következik a nyelvtan univerzális volta.

két univerzálé-kutatással foglalkozó nyelvelmélet alapítója, Noam Chomsky és Joseph Greenberg válaszképpen reagált. A generatív nyelvészet a pszichológiai motivációjú behaviorista koncepció, a nyelvtipológia az antropológiai indíttatású relativista álláspont ellenében fogalmazódott meg.

A behaviorista nyelvszemlélet, különösen a nyelvelsajátítás univerzalista-ellenes nézőpontja nem feltételez általános, velünkszületett nyelvspecifikus kognitív képességeket és sémákat; a nyelvi kompetencia kialakulása egy inger – reakció reláción alapuló tanulási folyamatként minősül. Ezzel szemben a chomskyánus nyelvészeti irányzat éppen azt hangsúlyozza, hogy létezik egy emberi fajspecifikus nyelvi képesség, illetve egy ezen képesség kialakulását meghatározó és szabályozó mechanizmus, amit Chomsky belső nyelvnek (*I-language: internal, individual, intentional*) nevez. Az univerzális nyelvtan ebben az értelmezésben egy genetikailag öröklött, velünkszületett nyelvi képesség kognitív modellje, egy biológiailag meghatározott rendszer (l. többek között Chomsky 1985: 14–16, 128, 2002: 20, 2004, 2007; É. Kiss 2008; Fehér 2013: 138; Kenesei 2009; Máté 1998: 178–179; Moro 2006; Surányi 2009: 260; Szépe 1967). Chomsky az ingerszegénység (*poverty of stimulus*) érvével támasztja alá koncepcióját. Platónra hivatkozva teszi fel a kérdést: hogyan lehet, hogy egy gyermek a gondozói által a nyelv elsajátításához rendelkezésére bocsátott rendkívül korlátozott mennyiségű *input* alapján olyan gyorsan megtanulja a nyelvet, és képes önállóan is olyan mondatok, kifejezések létrehozására, amelyeket még soha nem hallott? Az amerikai nyelvtudós szerint ennek csak egy magyarázata lehet: egy genetikus nyelvi kódolást kell feltételeznünk. Ez a gondolatmenet szolgál alapul ahhoz, hogy a generatív nyelvészeti hagyományok keretén belül a hangsúly a nyelvi univerzálék velünkszületett jellegén van. A generatív nyelvészet keretében tehát az univerzális grammatika egyfajta metaelmélet, egy a nyelvtudást reprezentáló grammatika, pontosabban grammatikák összessége, amelynek segítségével behatárolhatjuk, hogy mi számít lehetséges emberi nyelvnek.

A (szélsőséges) relativista felfogás szerint viszont a nyelvek között tapasztalható eltérések korlátlanok és önkényesek. E nézetrendszernek, amely a Franz Boas (1852–1942) által megteremtett antropológiai nyelvészet és a Boas, Edward Sapir (1884–1939) és

Leonard Bloomfield (1887–1949) nyomán létrejött amerikai deskriptív nyelvészet hagyományaira épül, a szakirodalomban gyakran idézett tömör megfogalmazását Martin Joos (1907–1978) adta az általa 1957-ben szerkesztett nyelvészeti antológiában (Joos 1958: 96):⁴¹ „...languages could differ from each other without limit and in unpredictable ways ...”. Greenberg (1963a., 1963b., 1970/1976, 1977/1979) és követői számos nyelv rendszerezett összehasonlítása alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a nyelvi sokféleség mögött léteznek bizonyos általánosítható korlátozások, amelyek mint a minden/legtöbb nyelvre érvényes közös jellemzők alkotják a tipológiai alapú nyelvi univerzálékot. Ebben a felállásban a fő hangsúly tehát a nyelvi variabilitásnak határt szabó univerzálékra tolódik, a nyelvek közötti különbségek konstatálása és a nyelvközi variabilitás tételének érvényre juttatása mellett.

A racionalista innátista pozícióból származó univerzálék a nyelvi struktúra magyarázatára irányulnak egyetlen nyelvre, a gyermek anyanyelve elsajátításakor működő elveknek az összes emberi nyelvre való általánosításával. A nyelvtipológusok ugyanakkor azzal érvelnek, hogy az egyetlen/kis számú nyelv alapján végzett grammatikai elemzés nem lehet elegendő az emberi nyelv természetét behatároló nyelvi univerzálék feltárásához, ezekhez csakis egy nagyarányú, empirikai alapokon nyugvó analízis vezethet.

Felmerül a kérdés: hány nyelv összehasonlító vizsgálata szükséges ahhoz, hogy megbízható általánosításokhoz jussunk? A világ több mint 7000 nyelvét (vö. 34. lábjegyzet) lehetetlenség egyidejűleg figyelembe venni. Az összes (lehetséges) emberi nyelv tanulmányozása azért is kizárt, mert sok nyelv már kihalt, sokat viszont most fedeznek fel a kutatók. Az elemzés alapját képező minta reprezentativitása érdekében célszerű, ha a lehető legtöbbfajta nyelv alkotja az adatbázist, azaz ha különböző nyelvcsaládok képviselői, illetve földrajzi elterjedésük szempontjából távoli nyelvek

⁴¹ Az idézet Joos Bernard Bloch tanulmányát (eredeti megjelenése: 1941. Phonemic overlapping. *American Speech* 16. 278–284, Joos kötetében: Martin Joos (ed.) 1958. *Readings in Linguistics. The Development of Descriptive Linguistics in America since 1925*. New York, American Council of Learned Societies (1st ed. 1957. Washington), 93–96) követő megjegyzéséből származik, és a teljes mondat így hangzik: „Trubetzkoy phonology tried to explain everything from articulatory acoustics and a minimum set of phonological laws taken as essentially valid for all languages alike, flatly contradicting the American (Boas) tradition that languages could differ from each other without limit and in unpredictable ways, and offering too much of a phonological explanation where a sober taxonomy would serve as well.”

alkotják a tíztől többszáz nyelvig terjedő korpuszt. Így statisztikailag biztosítjuk annak valószínűségét, hogy történeti-evolúciós tekintetben egymástól független nyelvi struktúrákkal dolgozunk (Croft 2003: 13–28; Crystal 1997/2003: 112).

Röviden összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy mind a nyelvtipológia, mind a generatív irányzat fő kutatási céljának azt tekinti, hogy meghatározza a lehetséges emberi nyelv(ek) korlátait. Mindkettő elsősorban a szerkezeti (morfoszintaktikai) elemzést részesíti előnyben, bár nem kizárólagosan. Lényeges különbség tapasztalható azonban a két megközelítés között abban a tekintetben, hogy míg a generatív iskola axiomatikus-deduktív természetű nyelvmagyarázatot kínál, addig a nyelvtipológia módszerét tekintve éppen ellenkezőleg induktív jellegű. A chomskyánus koncepció alap gondolata az, hogy bármely nyelvben megtalálhatók az emberi nyelv mint olyan legfontosabb jellemzői, ezért nem is kell több/számos nyelvet figyelembe venni, a nyelvek közötti eltérések pedig mindenképpen csak másodrangú jelentőséggel bírnak. Ezzel szemben a nyelvtipológia a világ nyelveinek jellemzésekor jobbra arra koncentrál, hogy milyen formai megoldásokat alkalmaznak a különböző nyelvek valamely kommunikatív cél elérése érdekében, így elsődlegesen a nyelvi variabilitás áll homlokterében, amely mögött azonban az emberi nyelv mint olyan univerzális sajátosságai is kibontakoznak. A nyelvtipológia nem próbálkozik a nyelvek által egy bizonyos jelenségkör keretében felmutatott változatai közül kiemelni egyet, s azt alapstruktúráként értékelni, hogy a többi ennek, mint valamiféle „mélystruktúrai” realitásnak alárendelt „alfajaiként” minősítse, hanem minden verziót lényegileg egyenrangúnak tekint. Ugyanakkor az a körülmény, hogy a nyelvtipológia az emberi nyelv természetére kíván általános megállapításokat tenni, rokonítja a generatív iskola célkitűzéseivel, egyúttal megkülönbözteti a kontrasztív nyelvészettől. *„A tágabb értelemben vett nyelvtipológiának lényegében két feladata van: felderíteni a világ nyelveinek allomorfizmusát, azaz szerkezeti osztályait, továbbá felderíteni a világ nyelveinek izomorfizmusát, azaz a minden egyes nyelvre egyaránt jellemző szerkezeti vonásokat”* (Havas 2011a: 11).

2.8. Dan Slobin *thinking for speaking* koncepciója

Dan Slobin nyelvhasználat-irányultságú gondolkodás (*thinking for speaking*) elmélete (Slobin 1991, 1996, 2003; Slobin–van der Velde 2005) felfogható a Sapir–Whorf-hipotézis modern változatának. Az amerikai nyelvtudós a kérdésseltevésen (tudniillik hogy a nyelv befolyásolja-e a gondolkodást) változtatott: nyelv helyett a nyelvhasználat koncepciójának alkalmazását javasolja, a gondolkodás egységes fogalmát pedig szétválasztotta nem nyelvi gondolkodásra és nyelvhasználat-irányultságú gondolkodásra. Ily módon a problémafelvetés a következőképpen hangzik: egy specifikus nyelv által behatárolt nyelvhasználat-irányultságú gondolkodás (*thinking for speaking*) befolyásolja az ugyanazon nyelvet beszélő közösség nem nyelvi gondolkodását?

A koncepció lényege az a feltevés, hogy a nyelvi kompetencia együtt jár bizonyos nyelv-specifikus gondolkodásmóddal. Az amerikai nyelvtudós szerint különbséget kell tennünk a nyelvhasználattól független gondolkodás (*thinking*), illetve a nyelvhasználatot megelőző, az azt előkészítő gondolkodás (*thinking for speaking*) között, mivel a kettő a kogníció két különböző szintjét képviseli. Először is le kell szögeznünk, hogy mindennapi életünk, viselkedésünk nagy részét nyelv nélküli gondolkodás és fogalmi tudás irányítja (vö. Csépe–Győri–Ragó 2008: 36–47 is). Rutinosan végzett motoros cselekedeteink (mint például az autóvezetés), emlékezeti folyamataink (például kép-, hang-, szagfelidézés) mellőzik a nyelvhasználatot. Amikor pedig gondolkodásunk nyelvi formában történik, gondolataink megalkotása és szavaink megformálása nem egyidejű folyamatok, hanem Slobin elképzelése szerint a beszédet megelőző és előkészítő gondolatok egy kicsivel megelőzik magát a beszédet. Ez alatt a rövid időköz alatt történik a mentális tartalomnak a nyelvi kifejezés síkjára való áttétele. Gondolataink mindig gazdagabbak, szerteágzóbbak, mint szavaink; a *thinking for speaking* a nyelvi formába öntés szintje, ahol gondolatainkat belekényszerítjük, beleszorítjuk az adott nyelv által rendelkezésünkre bocsátott keretek közé. Azok a kognitív folyamatok, amelyek a szó kiválasztásban, a szavak nyelvtani strukturálódásában, általában a beszédszervezésben érdekeltek, a *thinking for speaking* részét képezik. Ez pedig vitathatatlanul eltérő módon valósul meg a különböző nyelvekben. A nyelvhasználat-irányultságú gondolkodás a nyelvhasználó nyelvszerkezete által meghatározott kategorizáció szerint, azaz a valóság egy bizonyos rendszerezésének

figyelembevételével történik. Slobin elképzelhetőnek tartja, hogy e mögött létezik a világnak egy a nyelvi kifejezéstől teljesen független strukturálódása a „tisztá” gondolkodás (*thinking*) szintjén. A két kognitív folyamat egybeeshet, de el is különülhet egymástól⁴² (Slobin 2003: 158–161; Slobin–van der Velde 2005: 14–15).

A *thinking for speaking* elmélet jogosultságát megerősítendő, találunk a szakirodalomban olyan kutatásokról szóló beszámolókat, amelyek azt hivatottak bizonyítani, hogy egyrészt a tárgyak/entitások gondolatbeli, az emberi elmében végbemenő kódolása, azaz a megismerésükre/felismerésükre (mind használatukra, mind megértésükre) irányuló kategorizáció, másrészt a megnevezésük, azaz nyelvi formában történő felidézésük között nem vonható egyenes párhuzam. Barbara C. Malt és kutatótársai szerint (l. Malt et al. 1999 és az ott szereplő irodalom) különbséget kell tennünk egy szóban forgó tárgynak az ember memóriájában tárolt entitásokhoz viszonyított közös vonásai alapján egy belső reprezentációs rendszerben való elhelyezése, illetve a tárgynak a nyelvi kifejezéssel való összekapcsolása között. A két művelet összefügg ugyan, hisz azokat a tárgyakat, amelyek alapvető jellemzőikben megegyeznek, azonos névvel illetjük, de a megismerés/felismerés és a megnevezés mechanizmusai között lényeges eltéréseket találunk. Az entitások közti hasonlóságok/egyezések értelmezése az emberi agyban megy végbe mentális képek alapján, míg a megnevezés a kommunikáció részét képezvén, a sikeresség érdekében a nyelvi/grammatikai kategorizáció törvényeit követi. A tárgyak közötti hasonlóságokat minden ember/beszélőközösség ugyanúgy érzékeli, hisz ez az ember biológiai adottságából következik. Így a megismerési/felismerési kategóriák (tárgycsoportoknak a hasonlóság elve alapján kialakított, értelmezési mezőkben való elhelyezése) könnyen alkot(hat)nak általános érvényű fogalomköröket, és természetükből adódóan viszonylag egyszerű

⁴² Az utóbbi esetre példa a páros testrészek nyelvi kódolása a magyar nyelvben. Minden magyarul beszélő számára világos, hogy két szemünk van, mégis nyelvtanilag egyes számban használjuk a páros testrészeket jelölő főneveket („kék szeme van”), és ha csak az egyik szemünkre vonatkozó megállapítást kívánunk tenni, akkor a „fél” jelzőt kell alkalmaznunk („fél szemére vak”). Hasonló a helyzet a számosságot, nagyobb mennyiséget jelentő kifejezésekkel. Aki magyarul beszél, tisztában van vele, hogy ha azt állítjuk, hogy „öt könyvet elolvasott”, akkor több, mint egy könyvről van szó, mégis a „könyv” szó grammatikailag egyes számba kerül. Az olaszban, mint sok más nyelvben, ezekben a helyzetekben a nyelvszerkezeti kategorizáció (többes szám használata, amikor több entitásról szólunk) egybeesik a valóság nyelvi struktúráktól mentes kognitív szegmentációjával (több mint egy dologról történő nyilatkozás): *ha gli occhi blu* 'kék szeme van' (*occhi* 'szemek' többes számban), *è cieco a un occhio* 'fél szemére vak' (szó szerint 'egy(ik) szemére'), *ha letto cinque libri* 'öt könyvet elolvasott' (*libri* 'könyvek' többes számban).

osztályokat képeznek: azokat a tárgyakat/entitásokat foglalják magukba, amelyek sok közös jellemző vonással rendelkeznek. A nyelvi kategóriák viszont, amelyeken keresztül hozzáférhetővé válik a nyelvhasználó tudásán alapuló mentális tartalom, sokkal bonyolultabbnak bizonyulnak, mivel különböző mechanizmusok befolyásolják strukturálódásukat; határaik, azaz az ugyanazzal a névvel ellátott tárgyak/entitások csoportjai között fennálló választóvonalak akár lényegesen is eltérhetnek az egyes nyelvek viszonylatában.

Ez azt jelenti, hogy bár minden ember, bárhol is éljen és bármilyen nyelvet is beszéljen, és bár elméjében teljes képe van egy tárgyról/entitásról, anyanyelve specifikus strukturálódása alapján választásra kényszerül, ha gondolatait nyelvi formába akarja önteni: mi az, ami a teljes képből elmaradhat, mint olyan, amit az adott nyelv beszélőközössége a saját világnézete alapján marginálisnak ítélt meg, s mi az, amit nyomatékosítani kell?

2.9. Daniel L. Everett *language: the cultural tool* felfogása

A fenti gondolatmenet elvezet Daniel L. Everett álláspontjához (Everett 2005, 2012, 2013), amely a nyelv és gondolkodás kulturális megközelítését célozza meg a szociális interakciók ösztönző szerepének kiemelésével. Ha a világ nyelvei között fennálló hasonlóságokat és eltéréseket vizsgáljuk, az angol nyelvész szerint nem tekinthetünk el a kulturális tényezőtől, amelynek a nyelvre gyakorolt befolyása meghatározó, ha nem is kizárólagos. Az angol nyelvész koncepcióját a Sapir–Whorf-hipotézis modernkori felelevenítéseként/megújításaként értékelhetjük.

Everett abból az alapelvből indul ki, hogy az ember minden képessége, a nyelvet is beleértve, két kútforról táplálkozik: a génjeink által meghatározott, velünk született adottságainkból és a tanult környezeti hatásokból.⁴³ Hogy a két komponens milyen arányban játszik szerepet az ember készségeinek alakításában, nehéz értékelni. Mivel az ember társas lény, és lévén az emberi agy felépítése olyan, amilyen, a nyelv specifikus

⁴³ Ez a mai pszichológiában egyre általánosabban elfogadott integrált megközelítés, azaz hogy mind a biológiai folyamatok (öröklődés és agyi mechanizmusok), mind a tapasztalat szerepet játszanak gondolataink, viselkedésünk, és általában képességeink formálásában, a klasszikus, i.e. IV–i.e. V. századig visszanyúló, Szókratész, Platón és Arisztotelész görög filozófusok és az orvostudomány atyjaként tisztelt Hippokratész görög orvos által elindított, és azóta is a tudományos gondolkodás színterét uraló azon vita modern kibontakozásának tekinthető, amely az öröklés, vagy a környezet hatásának elsőbbségét próbálja bizonyítani az emberi tulajdonságok kialakulásában (vö. Atkinson–Hilgard 2005: 28–53).

kognitív képességek eszközeként fejlődött ki, hogy elősegítse az ember szociális jellegéből adódó szükségleteinek, mint a kommunikációnak és a közösségi összetartozás fenntartásának biztosítását.⁴⁴ Ezen túlmenően az angol nyelvész értelmezésében a nyelv az ember egyéb mentális folyamatait, készségeit (l. például a nyelv szerepét az emléknemok szerveződésében, a gondolkodásban, a szimbolikus logikában, a matematikában stb.) erősítő, fejlesztő, az adott nyelvet beszélő közösség kultúrája által meghatározott eszköz.⁴⁵ Everett olvasatában a nyelv a nyelvhasználat mikéntjéért felelős apparátus, amely tartalmazza a beszédtevékenységet alkotó-szervező összes modult (hangok, nyelvtan, szintaxis, jelentés, stb.). Ha a nyelv a „hogyan kommunikálunk”, a kultúra a „hogyan élünk” kérdéskör irányítója. Everett a kultúrát egy közösség értékrendszereként és ezen értékrendszer alapján létrehozott, generációról generációra áthagyományozott tudásaként határozza meg. Mind a nyelvet, mind a kultúrát szociális eszköznek tekinti, s nézete szerint mindkettő motiválója a szociális (interakciós) ösztön (Everett 2012: 183). A nyelv és a kultúra kapcsolata kétirányú: egy nyelvközösség kultúrája visszatükröződik nyelvén; ugyanakkor a nyelv a kultúra áthagyományozásának fő eszköze, szerkezete formálja a gondolkodást, hatással van kategóriarendszerünkre, tapasztalásmódunkra, világszemléletünkre. Ha tehát az emberi kommunikációt akarjuk vizsgálni, e koncepció szerint több összetevő együttes és egymásra való hatásával kell számolnunk, mégpedig a nyelvnek, a biológiai és a tapasztalati, illetve kulturális tényezőknek kell elsősorban beavatkozó szerepet tulajdonítanunk (vö. Tomasello 2003, 2005).

⁴⁴ Hasonló nézetet vall Stephen Pinker, amikor a nyelvről mint egy „*mesterség elsajátítására*” (ti. a beszéd és megértés képességének birtokba vételére) szolgáló „*ösztönről*” szól, „*a nyelvet az információ közlésére szolgáló biológiai adaptációnak*” tekinti, mondván: „*A közös nyelv egy információegosztó hálózatba kapcsolja az embereket, mely félelmetes kollektív hatalmat jelenthet*” (Pinker 2006: 14–17).

⁴⁵ A nyelvnek mint a gondolat és a kommunikáció eszközének nézőpontja, illetve az az elképzelés, hogy a nyelvi kategóriák egy adott nyelvet beszélő közösség kultúrájával szoros kapcsolatban állnak, Arisztotelésztől (i.e. 384–i.e. 322) származik (McKeon 1946a: 193–197, McKeon 1946b: 21; Modrak 2001: 83, 287; Sozzi 2008: 88, 96, 103, 110). Modern változatát Lev Szemjonovics Vigotszkijra (Лев Семёнович Выготский (1896–1934)), a szocio-kulturális pszichológia megalapítójára vezethetjük vissza, akinek nevéhez köthető a nyelv és gondolkodás kultúrával való szoros összekapcsolódásának a gondolata. Mivel a társas érintkezés elsődleges eszköze a nyelv, az orosz pszichológus a nyelvfejlődést a kognitív fejlődés magjának tekintette. A kommunikáció és gondolkodás kapcsolatáról szóló törzs- és egyedfejlődési elméletében (l. Vigotszkij Sz. L. 1967. *Gondolkodás és beszéd*. Budapest, Akadémiai Kiadó (első orosz nyelvű kiadása: Выготский, Л. С. 1934. *Мышление и речь: психологические исследования*. Государственное соц.-экономическое изд-ство)), amely konkrét empirikus kutatásokon alapul, fontos szerepet tulajdonít a társadalmi és kulturális hatásoknak (Atkinson–Hilgard 2003/2005: 128; Crystal 1997/2003: 23; Pléh 1992: 271; Sozzi 2008: 103–104, 117).

2.10. A szemantikai tipológiában megvalósuló relatív univerzalizmus, azaz a (látszólagos) ellentmondás feloldása

Az imént felvázolt eszmekörök visszavezetnek a kognitív tudomány nyelvre vonatkoztatható vezérelvéhez: a nyelv(i tudás) nem autonóm, elszigetelt jelenség, hanem szoros kapcsolatban áll az egyéb kognitív folyamatok által kialakított világról való tudással (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 24; Szilágyi N. 1996: 7), és amint azt a fentiekben láttuk, a környezeti és kulturális tényezők hatása sem elhanyagolható. Ebben a megvilágításban a nyelvészet nem a nyelv, hanem az emberek közötti interakciós magatartás egyik formájának tanulmányozásává válik. A tipológia ehhez egy olyan elméleti háttérrel nyújt, amely a nyelvek sokfélesége mögött segít felfedezni azt, ami egy közös emberi cselekvésmód, illetve koordinátarendszer vagy más általános alap meglétét sugallja: azt, hogy minden gondolkodásmódot és kulturális rendet visszatükröző nyelvi struktúra változat egy témára (a különbözőség egysége).

A kogníció, a nyelv és a kultúra a legnyilvánvalóbban a jelentés által hozható összefüggésbe egymással azon az alapon, hogy a jelentéseket mentális folyamatok által hozzuk létre, a nyelv által kommunikáljuk őket, és a kultúrát felfoghatjuk úgy is, mint „*a jelentések olyan nagyobb halmazát, amelyet egy adott közösség elfogadott és magáénak tekint*” (Kövecses–Benczes 2010: 220). Nem véletlen, hogy a kognitív nyelvészet kitüntetett területe a szemantikai elemzés, amely a hagyományos mezőelmélet szellemében történő lexikálisjelentés-leírással ellentétben a tapasztalatunk és világtudásunk alapján kialakult fogalmaink körülhatárolásának és mentális elrendeződésének feltárására irányul a nyelvi kifejezések segítségével. Kövecses Zoltán és Benczes Réka hangsúlyozzák, hogy „*ma ez az a tudományterület [ti. a kognitív nyelvészet], amely a leginkább képesnek tűnik a jelentésről és annak a megismeréshez, a nyelvhez és a kultúrához fűződő kapcsolatáról a leginkább koherens és szisztematikus állításokat megfogalmazni*” (Kövecses–Benczes 2010: 14).

A tipológia és a kognitív nyelvészet egymást támogató, gyümölcsöző együttműködését éppen ezért a szemantikai tipológia keretén belül tudjuk a legnyilvánvalóbban tanúsítani, abban a reményben, hogy a kezdeti kutatások utat nyithatnak olyan további stúdiumoknak,

amelyek egyre mélyrehatóbban, és bár interdiszciplinárisan, de egységesített módszerekkel képesek lesznek feltárni a jelentésalkotás komplex folyamatát, illetve pontosabb képet adnak a szemantikai komponens nyelvi formákban történő realizálódásáról.

Mind a kognitív nyelvészet, mind a nyelvtipológia empirikai alapokon nyugvó tudományág, mindkettő méltányolja a nyelvi sokféleséget, és a gondosan begyűjtött nyelvi adatokból kívánja kialakítani elméleti irányvonalát. A nyelvtipológiai és a kognitív nyelvészeti vizsgálatok összeegyeztethetőségének bizonyítására már eddig is születtek komoly kutatások, amelyekben a kontrasztív nyelvészeti perspektíva kitűnően idomul a kognitív nyelvészeti keretekhez.⁴⁶

Az emberi megismerés és gondolkodás, illetve a tudás és jelentés univerzális motiváltsága mindig relatív egy meghatározott kulturális és nyelvi kontextushoz viszonyítva. A különböző nyelvek beszélői univerzális, minden ember számára egyformán hozzáférhető kognitív folyamatok (testbeágyazottság, kategorizáció, fogalmi keret, metafora, metonímia, alak-háttér elrendezés, perspektíva, mentális terek) által alakítják ki világtérképüket, de mivel eltérő módon aknázzák ki a rendelkezésre álló forrásokat, a nyelvi kódolás eredménye is óhatatlanul más és más lesz. A különböző nyelvek specifikus strukturálódásuk és kategorizációjuk következtében a tapasztalás különböző aspektusait állítják előtérbe (erről a fentiekben szoltunk részletesebben Boroditsky és mások kutatásait bemutatva), így befolyásolva világlátásunkat. Ez pedig a relativitás és univerzalitás szembenállásának lehetséges feloldását jelenti (Kövecses–Benczes 2010: 21–23, 217–221), az ellentmondásosnak tűnő „relatív univerzalitás” (Kövecses–Benczes kifejezése, 2010: 217) tényének megerősítését. E tekintetben eddig is meggyőző eredmények születtek éppen a téri viszonyok kódolásának kutatása terén (például Lucy 1996, 1997, 2000; Levinson et al. 2002; Levinson et al. 2003; Levinson–Wilkins 2006), amely értekezésem központi tematikájának bizonyul, s amelyre hamarosan visszatérek.

⁴⁶A következő munkák, a teljesség igénye nélkül, betekintést adhatnak a nyelvtipológia és a kognitív nyelvészet összehangolására: Bowerman–Choi 2003; Bowerman–Levinson (eds.) 2001; Croft 1999; Croft 2003; Evans–Levinson 2009; Haspelmath 1997; Levinson et al. 2003.

3. A TÉRI NYELV FORMAI REALIZÁLÓDÁSA A MAGYARBAN ÉS AZ OLASZBAN A NYELVTANOK ÉS A LEGÚJABB SZAKIRODALOM ALAPJÁN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV OKTATÁSÁNAK SZEMPONTJAIRA

3.1. Bevezető megjegyzések

A magyar és az olasz téri nyelv formai realizálódásának leírását azért tartom lényegesnek, mert így be tudom határolni a két vizsgált nyelv genealógiailag és tipológiailag meghatározott, a térviszonyok kódolásához rendelkezésre álló repertoárját. Nem triviális feladatról van szó. A „téri nyelv” mint osztatlan, bár többfajta formai eszköz által megvalósuló nyelvi kategória nem létezik a nyelvek leírását, tanulmányozását szolgáló irodalomban, annak ellenére, hogy funkcionális szempontból az e fajta tárgyalás helytálló, és igen hasznos lehet, hisz egyben láttatja egy összetett, altartományokra osztódó szemantikai mező strukturálódását. Ráirányítja a figyelmet arra is, hogy egy téri reláció leírását több, egymással korreláló, de akár a mondat különböző részein elhelyezett nyelvi elem együttesével kell megoldanunk, tehát a szerkezeti megformáltság szempontjából is egy bonyolult jelenséggel van dolgunk. Erre a tényre már Tolcsvai Nagy Gábor is felhívta a figyelmet: „*A térjelölés kérdését a magyar nyelvtanok általában érintőlegesen tárgyalják...*” (Tolcsvai Nagy 1999: 154), és a *Térjelölés a magyar nyelvben* című cikkében (1999), amelyben röviden felvázolta a magyar nyelv térjelölési rendszerét, és további kutatásokra bízta a témakör kifejtését. A téri viszonyok kódolása a magyarban erősen grammatikalizálódott jelenség, tehát számos, a térjelölést közvetlenül szolgáló nyelvi forma létezik, amely ebben a nyelvben lehetővé teszi, hogy ezt a domént elsősorban nem körülírással, hanem erre specializálódott nyelvi formákkal kódoljuk. Ezeket szeretném összegyűjteni ebben a fejezetben, majd a magyar sokelemű, „háló-szerű” formai téri strukturálódását összevetem az olasz sematikusabb, közvetettebb eszközöket alkalmazó, „elnagyoltabb” rendszerével.

A formális elemzés előnyös lesz a tipológiai szemantikai alapú összevetés során is, mert könnyen tudok majd utalni a különböző nyelvi szerkezetekre anélkül, hogy a későbbi tárgyalást nehézkessé tenném az éppen időszerű nyelvi forma *ad hoc* magyarázatával. Ahhoz, hogy célirányosan kiemeljünk minden elméletileg lehetséges, a téri nyelv kódolására alkalmazható nyelvi elemet, jól kell ismerni a két nyelvnek mind szerkezeti sajátosságait, mind funkcionális aspektusait.

Utaltam már arra, hogy egy a hagyományos nyelvtipológia keretei között végzett kutatás célja éppen egy ilyen típusú elemzés: az egyes nyelvek helykifejezéseiben megmutatózó sajátos formai készlet bemutatása és összevetése. Ahogy azt a bevezetőben felvázoltam, értekezésemben én ezen túllépek, s a kognitív nyelvészet szempontjait is érvényesítve a formai leképezés mögött rejlő konceptuális különbségek megragadására teszek kísérletet a 4. fejezetben.

„A világ különböző nyelvei a lényegében minden nép számára azonos vagy legalábbis nagymértékben hasonló külvilágot önkényesen „dolgozzák” fel a maguk formai és szerkezeti kategóriái segítségével... A világ különféle nyelvei lényegileg egyenrangúak. Elvi megfontolásokon túl bizonyítja ezt a legkülönbélebb nyelvek viszonylatában fennálló fordítás lehetősége” (Antal 2005: 29, 262). A szemantikai – pragmatikai elmélet értelmében minden megnyilatkozásban két szintet lehet megkülönböztetni, egy elvont és szemantikai jellegű mélyet és egy morfo-szintaktikai meghatározottságú felszínit. Az első lényegileg azonos minden nyelvben, a második nyelvenként változik. A nyelvek összevetését szemantikai szinten kell végezni, azaz szemantikai típusú absztrakt kategóriákat kell alapul venni, és azt kell megvizsgálni, hogy azok hogyan valósulnak meg a kérdéses nyelvekben (vö. Lakoff 1972).

Abból a feltevésből indulok ki, hogy a világ nyelveiben általános, univerzális igény áll fenn a térviszonyok kódolására. De a különböző nyelvek különböző szerkezeteket használ(hat)nak egy bizonyos konceptuális tartomány, esetünkben a téri viszonyok, kódolására. A funkcionális nyelvszemlélet perspektívájában így is feltehetnénk a bennünket foglalkoztató kérdést: melyek azok a nyelvi eszközök, amelyek használatosak a térviszonyok kódolására, s ily módon megfeleltethetők egymásnak, még abban az esetben

is, ha az egyes nyelvek formai és szerkezeti kategóriái eltérőek? Ebben a funkcionális értelemben *tertium comparationis* érvényével analóg nyelvi eszközként fogjuk fel például a magyar lokális esetragokat és névutókat, illetve az olasz lokális prepozíciókat, hisz az eset csak bizonyos nyelvekben meglévő sajátos nyelvtani kategória, amelynek tagjait objektív szerkezeti jegyek alapján ismerjük fel, s ugyanezt mondhatjuk el a prepozíciókról is. Saját morfológiai rendszerükben a különböző nyelvi eszközök ugyanazt a funkciót látják el: valamilyen lokális relációt jelölnek. Ugyanakkor egy bizonyos nyelven belül ugyanazt a mondattani funkciót különböző alaktani kategóriák jelölhetik.

A vizsgálatunk tárgyát képező nyelvek a következő formai eszközöket alkalmazzák a tér mint referencia-rendszer kódolásában:

1. táblázat. A téri nyelv kódolásának formai eszközei a magyarban és az olaszban.

MAGYAR	OLASZ
1. Igei kifejezés (mozgást jelentő igék)	1. Igei kifejezés (mozgást jelentő igék)
2. Igekötők	————
3. Határozóragos főnévi kifejezések	2. Prepozíciós kifejezések
4. Névutói kifejezések	
5. Határozószói kifejezések	3. Határozószói kifejezések

Mit tudunk kiolvasni első pillantásra ebből a csupán vázlatos, egyszerű táblázatból? Szembetűnő a magyar mennyiségi dominanciája, ami rögtön arra enged következtetni, hogy ez a nyelv nagyobb jelentőséget tulajdonít a helyviszonyok kifejezésének, hisz több eszközt mozgósít ehhez. A ragok és névutók megkülönböztető használatával, az igekötők által finomított kifejezésmódjával a magyar árnyaltabbnak tűnik, ami azt sugallja, hogy ez a nyelv teljesebb geometriai leírásokra támaszkodik, több részletet vesz figyelembe a téri kódoláskor.

Mindezt a nyelv eredendő inopiájának, szószegénységének tudatával vetítem előre. Ismeretes minden eddig vizsgált nyelvben a térbeli viszonyok legkülönbözőbb aspektusainak megkülönböztetésére szolgáló nyelvi eszközök elenyésző mennyisége, ugyanakkor ezen nyelvi eszközök megannyi különféle alkalmazása egyéb relációk kifejezésére. *„A nyelv csak akkor tudna teljes mértékben a valósághoz tapadni, ha minden egyes tárgyra és jelenségre lenne külön szava. Külön szó jelölne minden fűszálat, minden felhőt, de még az olyan, az ember által gyártott használati eszközöket is, amelyekből milliószámra léteznek egymással teljesen egyező példányok, mint például székek vagy reklámlakátok”* (Kibédi Varga 2002: 132–133). Természetesen elképzelhetetlen, hogy egy nyelv formailag megkülönböztesse a tér minden aspektusát. A nyelvhasználó nem is tudná kezelni a felgyülemelő adatt mennyiséget. Kompromisszumot kell tehát kötni, amelynek során minden nyelv – beszélői konvencióitól vezérelve – azonosnak tekinti azt is, ami csak hasonló. Mivel minden nyelv a maga módján osztályozza, tagolja a valóságot, a rendszerezés folyamán a nyelvek eltérően viselkednek, aszerint, hogy mennyire részletekbe menően kategorizálnak, és hol húzzák meg a határokat, azaz meddig tekintenek két vagy több dolgot eléggé hasonlóknak ahhoz, hogy alakilag azonosakként kezeljék őket. Így aztán előfordulhat, hogy – ha a térviszonyok kifejezéséről van szó – olasz perspektívából a magyar elaprózónak tűnik, magyar szempontból az olasz viszont elnagyoltnak.

Nézzük most meg közelebbről a magyar és az olasz nyelvben a tér mint referenciarendszer kódolásában részt vevő szerkezetek között megmutatkozó hasonlóságokat és eltéréseket, a tipológiailag különösen tanulságos részrendszerek bemutatásának szándékával! Az elemzésben az 1. táblázat számozását követve veszem sorra a különböző formai megoldásokat.

3.2. A magyar téri nyelv

3.2.1. Igei kifejezés (különös tekintettel a helyviszonyokat és a mozgást jelölő igékre)

A cselekvés, történés, létezés térbeli körülményeit meghatározó helyhatározós szintagmát tartalmazó mondat központja az esetek legnagyobb részében ige vagy igenév. Az értekezés tematikája, célkitűzései szempontjából nincs lényeges különbség a kettő

között, ezért a továbbiakban egyszerűen az igei kifejezés terminust fogom használni. A helyjelölés tekintetében két jól körülhatárolható igeosztályra érdemes figyelmünket fordítani: a statikus felületen, rögzített ponton történő elhelyezkedés leírásának alapszerkezetében szerepet játszó létige és szinonimái (*található, látható, fekszik, elhelyezkedik, elterül, húzódik, áll* stb.) alkotta csoportra és a mozgást jelentő igék körére. Az utóbbiak képezik elsősorban a helyváltoztatásra, általában bármilyen, akár egy helyben történő mozgásra vonatkozó mondat, kifejezés központi magját, s jelölik ki azokat az argumentumokat, adnak helyet azoknak a bővítményeknek, amelyek segítségével a valóság térviszonyai meghatározódnak. Az ige és a helyhatározó kapcsolata lehet többé-kevésbé szoros. A szabad határozók képezik az egyik végletet, s a vonzatokon keresztül jutunk el a magyarban az igemódosítóig, amelyek szemantikai, gyakran lexikai egységet alkotnak az igével.

A magyar rendszerben a mozgásnak kiemelkedő jelentősége van, amit a mozgást jelölő igék, illetve kifejezések szembetűnő gazdagsága bizonyít. Pontosítják a mozgás módját: gyalog vagy a természettel kapcsolatos vagy valamilyen gépezettel összefüggésben levő stb. (pl. *lépked, biciklizik, száguld*), hangulatát (*lófrál, battyog, kóvályog, ténfereg* stb.), célját (pl. *kerget, vonul*), minősítik a cselekvést (*elkotródik, settenkedik, angolosan távozik* stb.). Az onomatopeikus igék hangokat társítanak a mozgáshoz (*slattyog, csoszog, suhan* és mások).

Leonard Talmy a mozgást kódoló kifejezéseket osztályozó tipológiai szemléletében (Talmy 1985, 1991, 2000a) kétféle nyelvet különböztet meg: igei és szatellit keretűeket. A két típusba való besorolás azon alapul, hogy a különböző nyelvek hogyan fejezik ki a mozgás útvonalát, amely Talmy felfogásában a mozgást leíró esemény fő jellemvonásának bizonyul, annak mintegy keretét, mintázatát alkotja. Ezt a nyelv kódolhatja az ige, pontosabban az ige szemantikájában, vagy az igtől elkülönülve a mondatban szatellit-szerűen elhelyezkedő egyéb nyelvi elemek (igekötő, prefixum, prepozíció, partikula stb.) által. Mivel a szatellit nyelvek irányjelölése főleg nem igei természetű, hanem szatellit elemekkel történik, az ige más funkció betöltésére tud specializálódni, mégpedig a cselekvés (mozgás) módjának jelölésére. A szatellit nyelvek bővelkednek mozgásigékben,

amelyek által igen árnyaltan tudják kezelni a mozgás módozati aspektusát. Ezek szerint a magyar szatellit nyelvnek minősül, és ezzel magyarázható a mozgásigék feltűnő gazdagsága. Az ige elsősorban a cselekvés módját adja meg (*befordul, lemászik, kisompolyog*), átruházva egyéb nyelvi elemekre (igekötőkre, határozóragokra, névutókra, határozószókra) az irányultság jelölését.⁴⁷ A két említett nyelvtípus között az ekként szükségszerű fordítási-átváltási művelet (az ún. „*chassé-croisé*”) kereszteződő szerepcserével jár: *kitáncol – esce con passo di danza* (vö. Wandruszka 1991: 160) (erre még visszatérek az olasz nyelv tárgyalásánál 3.4.1.1.-ben).

Czakó Gábor író web-oldalán gyűjti a magyar mozgásigéket, 2007 szeptemberéig 1.125 helyváltoztatást jelentő igét sikerült felhalmoznia.⁴⁸

A mozgást jelentő igék állománya – már meglévő gazdagsága ellenére – állandóan bővül, részben belső képzéssel (l. *lopakodik* vagy az újkeletű *kolbászol > tekereg > csavarog*), részben idegen szavak átvételével és meggyökeresedésével (*disszidál, korzózik* stb.).

3.2.2. Az igekötő

3.2.2.1. Az igekötő kialakulása

Az igekötők legkorábbi rétege *-*i* > -*á/-é* lativusragos határozószóból keletkezett az ómagyar kortól. A határozószónak mozgást, mozgatást, általában helyváltoztatást jelentő igével való gyakori társulása hozta magával az ige és a határozószó szorosabb

⁴⁷ Természetesen mint mindig, a nyelvek tipológiai besorolása az adott nyelv mennyiségileg domináló szerkezete alapján történik, ami azt jelenti, hogy egy nyelv struktúrájában többé-kevésbé periférikusan megjelenhetnek egy eltérő típus domináns elemei is. Így a magyarban is vannak irányt kifejező igék (*emel, ereszt*), de ha egyszerre kell a cselekvés módját és irányát jelölni, a magyarban az ige fogja jelölni a módozatot, míg a szatellit elemek az irányt (*odasétál a tóhoz*). Az olaszban, mint látni fogjuk (l. 3.4.1.1.), éppen az ellenkezője történik: dominánsan igei keretű nyelv lévén elsősorban a mozgás iránya, és nem a módja van kódolva az ige szemantikájában. Az *odasétál a tóhoz* kifejezést az olasz a következőképpen adja vissza: *passeggiando si avvicina al lago* (szó szerint: sétálva odamegy a tóhoz). Slobin (2004) felhívja a figyelmet arra is, hogy vannak olyan nyelvek (pl. a kínai), amelyek a mozgás mindkét aspektusát (módját és irányát) az igről jelölik, ezért ezeket két egyenértékű kerettel rendelkező nyelveknek (*equipollently-framed languages*) nevezi.

⁴⁸ <http://www.czakogabor.hu/index.php?page=olvas&bovebben=true&id=5&cikkid=3> (Utolsó hozzáférés:

kapcsolódását és a határozószó átértékelődését. Legkorábban a tér hat különböző aspektusát ábrázoló három egymással ellentétes értelmű párba rendeződő határozószó kezdett el grammatikalizálódni⁴⁹: *mégé*⁵⁰ – *elé*⁵¹, *kí*⁵² – *belé*⁵³, *lé*⁵⁴ – *félé* (*föle*⁵⁵). E határozószók főnévi alapszava tipikusan helyet vagy tárgyaknak a térviszonyok szempontjából meghatározott részét jelöli (vö. A helyhatározóragok és a névutók grammatikalizálódásának alapjául szolgáló főnevek szemantikai jellemzőivel 3.2.3.1.1.-ben). Az alaki redukcióval együttjáró igeikötősődés következtében a hat legősibb igeikötő egyszótagú: *mégé* > *még*, *elé* > *el*, *kí* > *ki*, *belé* > *bé* > *be*, *lé* > *le*, *félé* > *fel*.

A *meg* – *el* páros eredeti ellentétének a mai magyar nyelvben való elhomályosodása a következőkkel magyarázható. A *még* alakú igeikötő a *mégé* ‘hátra, vissza’ jelentésű határozószóból alakult ki a korai ómagyar korban, s ennek mellékjelentése a cselekvés bevégeztségének, eredményességének jelölése volt. Ez utóbbi jelentésárnyalat idővel előtérbe került, így az igeikötő funkciója módosult: perfektiváló elemmé vált, amely más, nem mozgást jelentő igékhez is járult. Eredeti irányjelölő funkciójának szinte teljes háttérbe szorulását a *vissza* és *hátra* határozószók igeikötőként való használata is elősegíthette. A mai magyar nyelvben a *meg* a leginkább grammatikalizálódott, szemantikailag leginkább kiürült igeikötő.

Az igeikötővé váló elemek formai redukálódása együtt járt azzal, hogy az ige előtti helyzetben a mondat intonációs sémájában egy szólamot alkottak az igével. Konkrét helyviszonyt jelölő funkciójuk kibővült, és elvont értelmű jelentéstartalmak, mint pl. a

⁴⁹ Az igeikötőrendszer kialakulása a XV-XVI. századra tehető. Az obi-ugor nyelvek magyarhoz hasonló igeikötőrendszere alapján valószínűsíthető azonban, hogy már az ugor alapnyelvben voltak szerkezeti előzményei. A legrégebbi igeikötők közül a *meg* és az *el* már a korai ómagyar kor elején perfektiváló szerepű elemként jelentkezett (D. Mátyai 1991: 433–437; Horváth Laura 2011: 215, 218). Az igeikötők eredetét az ugor alapnyelvtől vezeti le Honti (2001) és J. Soltész (1959) is.

⁵⁰ „valami mögött lévő terület’ főnév [1208 tn. (?)] -é helyhatározóragos alakjából” (Zaicz 2006: 524)

⁵¹ „elülső’ névszó el- töv változatából keletkezett -é helyhatározóraggal” (Zaicz 2006: 172).

⁵² „Alapszava a régi nyelvi *ki* vagy *kiv* ’külső rész’ főnév lehetett, ez ősi, ugor kori szó... A szóvégi -i a hová? kérdésre válaszoló -é helyhatározórag alakváltozata.” (Zaicz 2006: 406)

⁵³ „a *bél* szó bel változatának -é helyhatározóragos változata... *bél* [1055 tn. (?), 13. század közepe] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó ...’a belső” (Zaicz 2006: 63). Névutóként is használatos volt, az ómagyar korban névutóból belső viszonyítású helyhatározóraggá (is) vált (vö. 3.2.3.1.1.).

⁵⁴ „Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szó ...’alsó-, alsó rész’ jelentésű ... lehetett. ... magyar alakja az -é hová? kérdésre felelő határozóragot tartalmazhatta” (Zaicz 2006: 478).

⁵⁵ „Alapszava a *föl* ’felső rész, felület’ főnév *fel* változata” (Zaicz 2006: 205–206).

cselekvés/történés megkezdésének, bevégzettségének, eredményességének, mozzanatosságának stb. kifejezésére is alkalmassá váltak, kialakult aspektuális szerepük. A lativusragos határozószók konkrét jelentésének egyre nagyobb arányú elhomályosodása az elvont jelentések egyre szélesebb körű használatát vonta maga után, ez pedig visszahatott a határozószó eredeti értelmezésének egyre magasabb fokú elmosódására. A szóban forgó morféma új funkciója előtérbe került, illetve kizárólag az új rendeltetésben volt használatos (a *meg* igekötő perfektiváló funkciója mellett eltűnt eredeti irányjelölő szerepe) (D. Máta 1991: 433–437): adverbális jelentés > adverbális jelentés + asszociált aspektuális/akcióminőség jelentés > aspektuális/akcióminőség jelentés. Az immár igekötőként működő elemek az információátadás pontosítására szolgáltak, ill. mondatprozódiai okok vezérelhették használatukat, hisz ezek a határozatlan fogalmi tartalmú határozószók lehetővé tették az ige elhangsúlytalanodását, s így semleges értelmezésű, azaz lapos prozodiájú mondatok szerkesztését (Forgács 2005).

A később igekötővé váló határozószók lativusragja nem redukálódott, ezért ezek kétszótagúak (l. az ómagyar kori *hátra, haza, körül, oda, össze, vissza, egybe, alá*). A középmagyar korban a szófajváltás mechanizmusa továbbra is működött, és bővítette az igekötőállományt. Értelmezői szerkezetekből is alakulhattak igekötők: ragos főnév mellett, ennek jelentését pontosító, nyomatékosító elemként álló határozószó az igehez kapcsolódhatott (*a pokolra alá kerül*). Az igekötők újabb keletkezési módja lett a ragszilárdulás: a (nem csak lativusragos!) főnév közvetlenül igekötővé válik, a határozószói fokozatot kihagyva (az újmagyar korból: *agyon*, az újabb magyar korból: *közre, félbe, tönkre*).

Az igekötők többsége az ómagyar korban a határozószóból az igekötővé válás valamely köztes állapotában volt, úgynevezett kettős szófajú elemként működött (*belé, hátra, haza, reá* – az újmagyar kortól *rá, vissza*). Mivel határozószóból névutók is jöttek létre, az ómagyar korban egyes alakulatok három szerepben is előfordultak úgynevezett hármas szófajú formákként (*alá, elé, össze, keresztül, túl*) ((D. Máta 1991: 433, 2003b: 411–413, 2003c: 645–646, 2003d: 746–748, 2003e: 825, Hegedűs 2013: 68). Ez az alaki-jelentésbeli közösség mindmáig érvényes a határozószók, a névutók és az igekötők

körében. Ugyanaz a lexéma névszóhoz vonódva névutói, igéhez kapcsolódva határozószerzői vagy igekötői szerepet tölthet be: *bebújt az ágy alá* (alá névutói alkalmazása), *csípőjéről lasszó csüngött alá* (alá határozószerzői használata), *aláírta a szerződést* (alá mint igekötő).

Az igekötők szófajváltással való születése mind a mai napig eleven. Az igekötővé válás útját járják be a mai magyar nyelvben az alkalmasint igekötőként viselkedő személyragos határozószerzők, illetve több nem személyragozható határozószerző és névutó (*agyon, alá, alább, által, benn, egybe, elé, ellen, elő, felre, felül, fenn, hátra, haza, helyre, ide, itt, jóvá, ketté, kinn, körül, közbe, közre, közzé, külön, lenn, létre, mellé, oda, ott, rajta, széjjel, szembe, tele, tova, tovább, tönkre, túl, újjá, újra, utána, utol, végig, végre, viszont*). Hogy ezek a határozói funkciót betöltő elemek hol tartanak a valódi igekötővé válás folyamatában, tehát azon az úton, hogy az ige jelentésének kiegészítőjeként igemódosítóvá váljanak, nem mindig könnyű eldönteni. A szakirodalomban nincs egyöntetű vélemény arra vonatkozóan, hogy pontosan hány nyelvi elem sorolható az igekötők közé, melyek tehát a magyar igekötőállományt alkotó kifejezések.⁵⁶ A nyelv jelenlegi stádiumában végbemenő “szabad határozó (önálló szó) > vonzat (kötött szintagma része) > igemódosító (összetétel része) > (alapigéjétől nem elválaszthatatlan) affixum” (vö. Kiefer 1996: 266–267) fejlődés eredményeként valószínűleg néhány évtized elteltével másként fogunk kategorizálni bizonyos elemeket.

3.2.2.2. Az igekötő osztályozása és szerkezeti helye

Az igekötő osztályozására és szerkezeti helyére vonatkozóan nincs konszenzus a szakirodalomban. A többféle felfogás abból adódik, hogy az igekötők kialakulásának és fejlődésének fonetikai-fonológiai változásokkal és szemantikai átértékelődéssel együttjáró grammatikalizációs folyamatát nyelvészeink milyen stádiumban lévőnek ítélik meg. Vannak, akik az igekötős igéket az ige és egy határozói elem laza kapcsolatának vélik (Simonyi Zsigmond, Bárczi Géza, Pais Dezső), mások összetételnek (J. Soltész Katalin), megint mások pedig ennél is szorosabb kapcsolatnak tartják (Balassa János) (részletesen I.

⁵⁶ Számos, az igekötőállomány behatárolására irányuló próbálkozás született (például Jakab 1976, Ladányi 1995, Kiefer 2000), de egyik sem döntő. Az igekötő-osztályozás véglegesítését az is nehezíti, hogy az igekötők keletkezése nem lezárt, hanem éppen ellenkezőleg, egy állandóan tetten érhető folyamat.

Szili 1985, 1995). Általánosságban elmondható, hogy a magyar igekötők a grammatikalizációs folyamat végső fokát jelentő affixummá válástól (még) messze járnak, semmilyen klitizálódás irányába mutató tendencia nem figyelhető meg körükben (Kiefer 1996: 267). Vitathatatlan azonban az igekötők állományának bővülése és alkalmazásuk egyre szélesebb körben való elterjedése (Pátrovics 2002). Ez a formailag redukált nyelvi elem az igével társul, nyomtértalan mondatban az ige előtti pozícióban, néha szóösszetételhez, máskor szóképzéshez hasonló módon, bár az eredmény sem nem összetett szó, sem nem képzett szó. Éppen ezért Kiefer (2000: 455) az igekötős igék képzését a szóalkotás egy külön moduljának tekinti, és I-képzésnek nevezi. Az igekötő az igével egy szótári és jelentéstani egységet alkot, vele együtt vethető alá szóképzésnek (*kiszámoló* vö. **számoló*, *felmérés* vö. **mérés* mint „*felmérés*” szinonímája). Ha megelőzi az igét, vele fonológiai szót képez, s az igekötő és az ige a hangsúlyozás szempontjából is egy szóak számít. Az igével tehát egy komplex igét hoz létre – mint „előképző” (prefixum).

Ugyanakkor az alapigével való laza morfoszintaktikai kapcsolatáról tanúskodik az a tény, hogy az igétől eltávolodva, mintha önálló elem lenne, egy szintagmához hasonló módon mozog a mondaton belül, befolyásolva az ige argumentumainak pozícióját is:

- 1.a. [NP Árpád] [VP *edzésre* megy].
- 1.b. [NP Árpád] [NEGP nem [VP megy *edzésre*]].
- 2.a. [NP Árpád] [VP *el* megy az *edzésre*].
- 2b. [NP Árpád] [NEGP nem [VP megy *el* az *edzésre*]].

Az igekötő az ige mögötti helyzetben áll, ha a mondat tartalmaz [fókusz] jegyű összetevőt (3.) vagy tagadást (4.): ez utóbbi mondatrészek közvetlenül az ige előtti pozíciót foglalják el, közéjük és az ige közé még igekötő sem ékelődhet be:

- 3.[FP CSAK ÁRPÁD] [VP ment el *edzésre*]].
- 4. [NP Nándor] [NEGP nem [VP ment el]].

Az igekötő hangsúlyos hátravetése progresszív aspektusú mondatot eredményez, ahol a cselekvés folyamatossága kerül előtérbe egy másik esemény keretében:⁵⁷

5.[NP Nándor] (épp) [VP ment el otthonról], amikor megérkeztünk.

Az igekötő önállóan áll a következő esetekben:

A. kifejezésekben:

6. Ki innen!

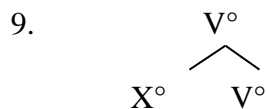
B. igenlő választ adhatunk vele eldöntendő kérdésekre. Ilyenkor teljes mondat értékű:

7. - Elment Árpád edzésre?
- El.

C. drámai szerzői utasításokban:

8. Be. / Ki. / El. / Félre.

Az igekötőt – az imént vázolt, az igétől nagymértékben független szintaktikai viselkedése alapján – a hagyományos nyelvtanokkal (l. J. Soltész 1959, Keszler–Lengyel 2002, M. Korchmáros 2006) ellentétben nem viszonzóként kategorizálok, mert ez az igekötő státuszát lényegében nem tisztázó definíció. A strukturális nyelvészet keretei között mozogva (vö. Kiefer–Ladányi 2000, É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003, Kiefer (szerk.) 2006), önálló összetevőként, az ige egyik módosítójaként elemzem, amely az igével egy komplex igét alkot. Szerkezeti pozíciója⁵⁸ a következő:

ahol X° lehet igekötő, de igekötőszerűen viselkedő névelőtlen tárgy (*meccset néz*), határozói vonzat (*edzésre megy*) és predikatív vonzat (*bajnokká válik, jónak látszik, tisztára mos*) is, amely az igével egy szematikai egyéget alkot. Az igekötő tehát az igét közvetlenül megelőző igemódosítói pozíciót foglalja el, és az igéjével egy hangtani egységet alkot:

⁵⁷ A folyamatosság kifejezésének ez a módja viszonylag újkeletű lehet, ugyanis az igekötő hátravetése kódexeinkben még nem jelöl progresszív aspektust (Wacha 1989a, 1989b).

⁵⁸ A fejezetben javasolt egyszerűsített ágrajzok elegendesek az értekezésben kitűzött célokhoz, így a részletesebb szerkezeti elemzéstől eltekintek.

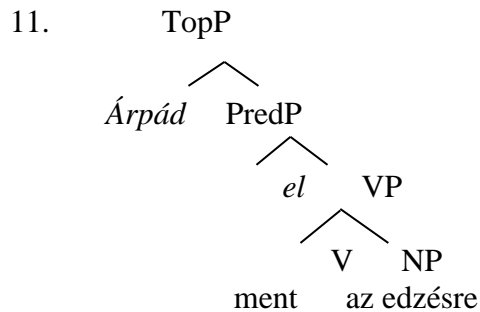
10. [NP Árpád] [VP [V' elment] edzésre].

Az igemódosítói szerkezeti hely egyszerre csak egy elemet fogad be. Ha tehát a tagadás vagy a fókuszolás elfoglalja az ige előtti pozíciót, az igekötő az ige mögé mozdul el (vö. 3., 4.), és ezzel párhuzamosan törlődik az [igemódosító] jegye.

Az 5. mondatban – mint említettem fent – az igekötő ige mögötti helyzete a predikátum folyamatos aspektusával áll párhuzamban. Bár perspektivikusan célra irányuló helyváltoztatásról van szó, a komplex szituációból csak a folyamatot érzékeltető intervallumot emeljük ki. Ezekben az esetekben a helyváltoztatás vagy megakad, mielőtt célba érne (*Árpád már szállt (volna) fel a vonatra, amikor az elindult (így Árpád lemaradt)*), vagy ha nem is akad meg, hisz előbb vagy utóbb biztosan befejeződik, a beszélő szándéka az, hogy az esemény folyamatát ragadja meg, figyelmen kívül hagyva a célba érés mozzanatát. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy ilyen mondatokban a csak befejezettséget jelölő igekötő (*meg*) nem szerepelhet (*Árpád éppen mosta (*meg) a fogát, amikor Nándor benyitott a fürdőszobába*), míg a helyváltoztatást kifejező igekötő jelen van, de csak az ige mögötti pozíciót foglalhatja el, mintegy proadverbiumként (*Nándor épp ment el otthonról, amikor megérkeztünk*). Azokkal az igékkel sem alkothatunk hasonló szerkezeteket, amelyek jelentése nem kompozicionális, azaz nem határolható el bennük egy folyamatot megjelenítő szakasz (**Árpád éppen jutott be a múzeumba, amikor megszólalt a riasztó*). Kiefer (1992: 849–66) a folyamatos aspektuson belül elkülönít egy az imént jellemzett típusú mondatokban előforduló „korlátozott folyamatos aspektust”, amelyet terminológiailag is megkülönböztet a progresszív elnevezéssel.

Kiefer–Ladányi (2000: 463–465) az igekötőt a többi, pusztán (névelőtlen, nem módosítható, nem specifikus) főnév által kifejezett igemódosítótól eltérő módon nem tartja az ige vonzatának. É. Kiss–Kiefer–Siptár (2003: 33–34) ugyanakkor azon a véleményen van, hogy az igekötő csak alaptagot tartalmazó határozószós kifejezés, AdvP kategóriájú igei vonzatot alkot. É. Kiss (2004) egy későbbi cikkében pedig az igekötőnek predikatív szerepet tulajdonítva azt a nézetet vallja, hogy az igekötő egy másfajta funkcionális projekció, egy a VP-t uraló predikatív kifejezés, amely a PredP specifikálójában található.

Ez az ige előtti szerkezeti hely azért fogadhat be pusztán főnévi vonzatot, illetve fókuszot is, mivel ez utóbbi kifejezések is predikatív elemek. E szerint az elemzés szerint 9. szerkezete a következő:

Amint látjuk, még ugyanazon nyelvészeti irányzaton belül sincs megegyezés az igekötő osztályozását és szerkezeti helyét illetően. Több elképzelés él arra vonatkozóan, hogy az igekötő ige előtti pozíciója az igés kifejezésen belül vagy azon kívül esik-e, s ez utóbbi esetben milyen típusú funkcionális projekciót (AdvP, AspP, PredP?) kell feltételeznünk, ahová az igekötő valamilyen pragmatikai vagy grammatikai (például aspektuális) többletjelentés kifejezésére kerül. Munkámban nem célozom az, hogy álláspontot foglaljak egyik vagy másik elemzés mellett, vagy esetleg újabbat javasoljak. Az volt csupán a szándékom, hogy érzékeltessem az igekötők morfoszintaktikai szempontú besorolásának problematikus voltát a szakirodalomban jelen levő különböző nézetek rövid összefoglalásával. Amiben mindenki egyetért, ami biztos kiindulási pontot jelenthet számomra is, és a disszertációm tárgyát képező kérdéskör tárgyalása szempontjából elegendő és kielégítő, az az igekötő igemódosítói kategóriájának elismerése. Ez számot ad az igekötőnek az ige előtti alappozíciójáról semleges hangsúlyozású szerkezetekben, de az igehez viszonyított önálló mozgási lehetőségéről is a mondaton belül.

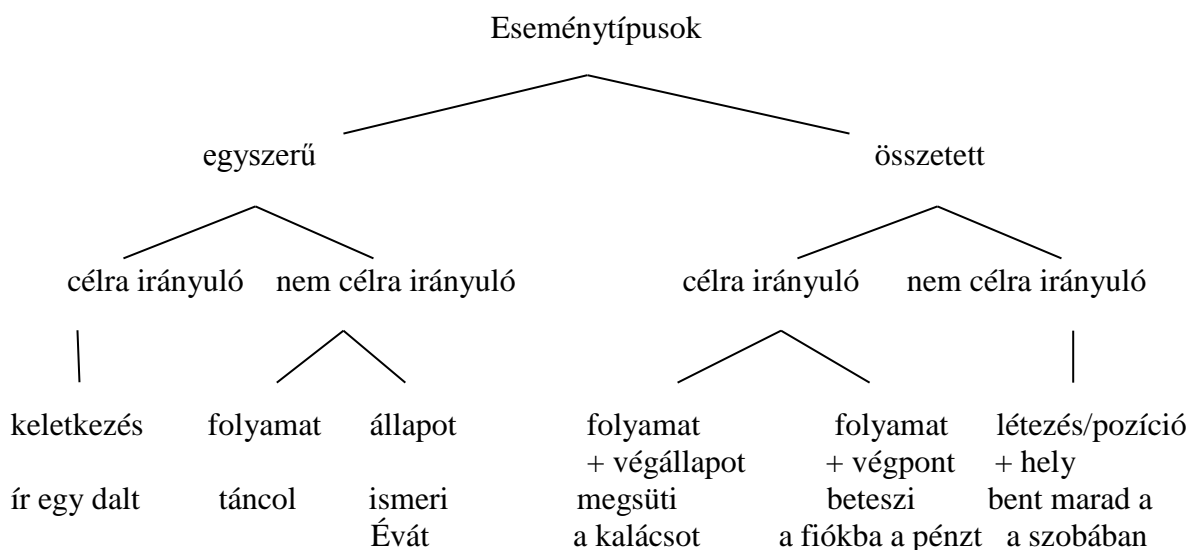
3.2.2.3. *Az igekötő funkciói*

Az igekötő a magyar nyelv azon kategóriáját képviseli, amely legnagyobb hatással van az ige vonzatára és szemantikájára. Nézzük most meg, milyen funkciókat tölthet be a mondatban, különös tekintettel a helyviszonyok ábrázolásában betöltött szerepére!

Az igekötő a szintetikus kifejezőmód egyik legfontosabb eszköze a mai magyar nyelvben. Polifunkcionális: egyszerre a nyelv több szintjén, morfológiai, szintaktikai és lexikai síkon fejti ki működését; több funkció betöltésére alkalmas, amelyek egyidejűleg is aktiválódhatnak, s tipikusan aktiválódnak is. Például egyszerre jelöli az ige által kifejezett cselekvés irányultságát és bevezettségét: a *Nándor végre befutott/elment* mondatban a mozgás közeledő/távolodó irányára és a cselekvés befejezettségére való egyidejű utalást találunk.

É. Kiss (2004) amellett érvel, hogy az igekötők összetett eseményt leíró mondatokban kapnak helyet, míg az igekötő nélküli igét tartalmazó mondatok egyszerű eseményt ábrázolnak (l. 2. táblázat). Ez összhangban áll Kiefer álláspontjával, miszerint az igekötő szinte mindig kétfunkciós elem. A komplex eseményt kifejező predikátumok lehetnek célra és nem célra irányulók. A továbbiakban e szerint a csoportosítás szerint haladva vizsgálom az igekötők működését.

2. táblázat. A mondatok eseményszerkezete (É. Kiss 2004: 18 (10)).

3.2.2.3.1. Az igekötő szerepe célra irányuló predikátumokban

3.2.2.3.1.1. Helyváltozás, irányjelölés kifejezése

Az igekötő alapvető funkciója a konkrét vagy átvitt értelmű mozgások (például lelki változások) leírása esetén az irányjelölés, ami a helyváltoztató valaki vagy valami mozgásának kezdő- vagy végpontjára, egy állapotváltozás intenzitásának növekvő/csökkenő voltára vonatkozik. Egy komplex esemény leírására alkalmasak: egy *patiens* rendeltetésű valaki vagy valami helyváltoztatást végez, amely egy cél elérésére irányul, s a cél elérésekor véget ér. Ez utóbbi mozzanat befejezett aspektusú olvasatot kölcsönöz a szóban forgó predikátumoknak. A *Nándor betette az edzőcipőt a táskájába* mondat azt jelenti, hogy *Nándor elhelyezte az edzőcipőt*, amely végül nyugalmi állapotba került *a táskájában*. A szóban forgó szerkezetek mozgást jelentő igét, forrást, végcél vagy útvonalat jelölő igekötőt,⁵⁹ direkcionális vonzatot képviselő, lokális viszonyt kifejező esetraggal vagy névutóval ellátott határozót, illetve vagy egy ágens szerepű alanyt (12, 13.), vagy egy ágens szerepű alanyt és egy *patiens* szerepű tárgyat (14.), vagy csak egy *patiens* szerepű alanyt (15.) tartalmaznak. A *patiens* funkciójú bővítmény kifejezhető határozott (14a.) vagy specifikus határozatlan főnévvel (14b.), de nem jeleníthető meg nem-specifikus határozatlan főnévi kifejezéssel (14c.):

12. Nándor bement a házba.

13a. Árpád belevágott a rönkbe.

13b. Árpád belevágott az egyetemi tanulmányaiba.

14a. Nándor betette az edzőcipőt a táskájába.

⁵⁹ É. Kiss (2004) szemléletében ezek a terminatív igekötők. Ő az igekötők három típusát különbözteti meg: rezultatív, terminatív és lokatív igekötőket különít el. A rezultatív igekötők állapotváltozást kifejező mondatokban szerepelnek, és a változás elszenvédőjének a változás eredményeképpen létrejövő állapotára vonatkoznak (*Nándor letisztította az edzőcipőjét* → *Az edzőcipő tiszta lett*). A terminatív igekötők a célra irányuló helyváltoztatást leíró mondatokban a helyváltoztató egyén mozgásának végpontjára utalnak (l. 12.-15. mondatok). É. Kiss szerint akkor is terminust, végcél képviselő igekötőkkel van dolgunk, amikor forrás szerepű határozóval állnak együtt (pl. *Nándor kivette az edzőcipőt a táskájából*), ui. ilyenkor a mondatban latensen van jelen a végpont értelmű kifejezés (*Nándor kivette az edzőcipőt a táskájából a kezébe*), amellyel az igekötő helyettesíthető az ige előtti pozícióban (*Nándor a kezébe vette az edzőcipőjét*), míg a forrás értelmű határozó nem képviselheti az igekötőt az igemódosítói pozícióban (**Nándor a táskájából vette az edzőcipőjét*). A lokatív igekötők létezését, térbeli elhelyezkedést ábrázoló mondatokban a szóban forgó valaki vagy valami térbeli pozíciójának jelölésére szolgálnak (*Az edzőcipő ottmaradt (Nándor táskájában)*).

14b. Nándor betett egy edzőcipőt a táskájába.

14c. *Nándor betett edzőcipőt a táskájába.

15. Az edzőcipő bekerült a táskába.

A magyar igekötők összessége lativusi értelmű. Pléh (2000: 1010) szerint elképzelhető, hogy ennek oka kognitív tényezőkre is visszavezethető: „az emberi gondolkodásmódban előtérben állnak a célok. A CÉL kódolás megjelenése a téri kifejezésekben valójában az intencionális akció szerveződését tükrözi, egy kognitív preferenciát”. A hat ősi igekötő (*ki, be, fel, le, el, meg*) közül csak a *meg* képez kivételt,⁶⁰ ugyanakkor fontos látni, hogy nyelvtörténetileg (eredetileg) tehát mégsem alkot kivételt, s így egységesnek tekinthető a hat ősi igekötő. Mindenesetre az újabb keletű igekötők tipikusan a hagyományos irányjelző perspektívába illeszkednek bele.

Egy mozgást jelölő alapigének igekötővel való ellátása lehetővé teszi, hogy szótár használata nélkül új jelentéseket hozzunk létre, olyanokat, amelyek kifejezésére az olaszban különböző önálló szótári alakokat kell bevezetnünk:

bemegy – (ol.) entrare
kimegy – (ol.) uscire
felmegy – (ol.) salire
lemegy – (ol.) scendere
elmegy – (ol.) allontanarsi
visszamegy – (ol.) tornare
összemeget – (ol.) restringersi, ritirarsi (absztrakt értelmű!)
szétemegy – (ol.) disgiungersi, disseminarsi
idemegy – (ol.) avvicinarsi (rispetto al parlante)
odamegy – (ol.) avvicinarsi (rispetto all’ascoltatore)
átmegy / keresztülmegy – (ol.) attraversare
végigmegy – (ol.) percorrere.

Mint említettem, irányjelölő helyváltoztatás jelölésekor az igekötőket mozgást jelentő igeik mellett párhuzamosan használjuk a mozgás irányát (kiindulás, végcél), illetve útvonalát jelölő lokális esetragokkal (és névutókkal) ellátott tartalmas határozókkal. Minden irányjelölő igekötő párhuzamba állítható (l. 3. táblázat) egy általa előnyben

⁶⁰ A *meg* igekötő eredeti irányhatározói jelentését mára már elveszítette, lexikailag kiüresedett, csupán grammatikai funkciója maradt meg, amely a folyamat, cselekvés vagy történés befejezettségének jelölésére használatos (l. 3.2.2.3.5).

részesített helyviszonyt kifejező raggal (félkövér karakterrel szedve), amelyet az adott igekötővel társuló ige a leggyakrabban választ ki az argumentuma számára, bár szabad határozói pozícióban más helyhatározói ragokkal ellátott kifejezések is szerepelhetnek a szóban forgó ige mellett. A nem mozgást jelentő, átvitt értelmű igekötős igéknél is megmarad az eredeti lokális vonzatstruktúra, s éppen az a bizonyos előjogokat élvező, gyakran az argumentumon megjelenő helyhatározói rag bukkan fel egy az adott igekötővel társult elvont értelmű ige vonzataként:

3. táblázat. Az igekötős igék és a lokális esetragok párhuzamos használata.

IGEKÖTŐS mozgásige	Honnan? (a mozgás kiindulópontja, a forrás)	Hová? (a mozgás célja, a végpont)	Hol? (a mozgás útvonala, a pálya)	Átvitt jelentésű igekötős ige VONZATÁVAL
BEmegy	a kert BŐL az utcá RÓL a kutyá TÓL	a szobá BA a postá RA macská HOZ	az ajtó N	beletörődik vmi BE , belevág vmi BE
KIjön	a szobá BŐL a postá RÓL a macská TÓL	a kert BE az utcá RA a kutyá HOZ	az ajtó N	kifogy vmi BŐL , kitagad vmi BŐL , kifulladás vmi TÓL
FELmegy	a kert BŐL a földszint RŐL az apjától	a lakás BA az emelet RE a barátj HOZ	a lépcső N	felriad vmi RE , felhördül vmi RE
LEmegy	a lakás BŐL az emelet RŐL az apjától	a kert BE a földszint RE a barátj HOZ	a lépcső N	lekésik vmi RŐL , lemond vmi RŐL
ÁTmegy	a konyhá BŐL az egyetem RŐL az apjától	a szobá BA a postá RA a barátj HOZ	az ajtó N az utcá N	átsegít (vkit) vmi N , átesik vmi N

A célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondatokban az igekötővel együtt álló, terminatív szerepű testes határozó É. Kiss elemzésében (2004: 32) mintegy értelmezős szerkezetet alkot az igekötővel, ui. a két formai elem együtt fejezi ki a végcél⁶¹. A helyhatározó (16., 17a. és 19. vö. 12., 13a. és 15.), illetve a patiens szerepű testes tárgyi

⁶¹ Ezt a gondolatot már Pais Dezső (1959: 183–184) is felvetette az igekötők kialakulását tárgyaló munkájában.

bővítmény (18.) helyettesítheti az igekötőt az ige előtti pozícióban. Átvitt értelmű igehasználát esetén az ilyen mondat jólformáltsága megkérdőjelezhető (17b.). Itt a képes helyhatározó nem valódi fizikai helyváltoztatást képviselő vonzata egy az igekötővel képzett új igének (*belevág valamibe*), amelynek szemantikája nem kompozicionális, azaz a két alkotó elem, az igekötő és az alapige együttesen határozza meg a jelentést, ezért az igekötő nem hiányozhat (átvitt értelmű **vág valamibe*):

16. Nándor a házba ment.

17a. Árpád a rönkbe vágott.

17b. ?Árpád az egyetemi tanulmányaiba vágott.

18. Nándor edzőcipőt tett a táskájába.

19. Az edzőcipő a táskába került.

A terminatív igekötő ugyanakkor önmaga is képviselheti a végcél, ha a szöveggörnyezetből kiolvasható a hiányzó tartalmas helyhatározói kifejezés szemantikája:

20. Nándor bement.

21. Árpád belevágott.

22. Nándor betette az edzőcipőt.

23. Az edzőcipő bekerült.

Az elliptikusan értelmezhető szerkezetek esetében jelöletlen kontextusban a direkcionális argumentum implicit maradhat (*beteszi a fülbevalóját*), hisz egyértelműen rekonstruálható (*a fülébe*). Nem jelöletlen kontextusban kitétele kötelező (*beteszi a fülbevalóját az ékszeres dobozba*).

A 12. és a 13. mondatok mozgást jelentő tárgyatlan igéi mellett nem áll egy fonetikusán realizálódott patiens, ami magyarázatot igényel. Az a tény, hogy ezek a szerkezetek ugyanúgy viselkednek, mint az explicit patienst tartalmazók (vö. 16., 17a., 20. és 21.), arra utal, hogy lényegében mindkét esetben hasonló predikátumról van szó. A mozgást jelentő tárgyatlan igék esetében egy implicit, odaérthető, kikövetkeztethető

patientst tételezünk fel: a 12. példában Nándor lába, a 13. mondatban egy fejsze vagy fűrész végez célra irányuló mozgást.⁶² Hasonló, rejtett, az igébe inkorporálódott, beágyazódott patientst magában foglaló szerkezeteket képviselnek a következő példák, amelyekben igekötőként személyragos határozószók szerepelnek, és amelyek azt mutatják, hogy kevésbé konkrét értelmű igékkal is létrehozható struktúrákkal van dolgunk. Ezen predikátumok magatartása is a célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondatok prototipikus eseteinél leírt módozatot követi:

24a. Nándor belelépett a sárba. (Nándor lába képviseli a pátienszt)

24b. Nándor a sárba lépett.

24c. Nándor belelépett.

25a. Árpád rámutatott a hibára. (Árpád kezének irányultsága még tetten érhető)

25b. Árpád a hibára mutatott.

25c. Árpád rámutatott.

26a. Nándor rámeredt a képre. (Nándor szemmozgása adja a célirányt.⁶³)

26b. Nándor a képre meredt.

26c. Nándor rámeredt.

27a. Árpád rábukkant a titokra. (Egy absztrakt cselekvés, a keresés irányul a titok megtalálására.)

27b. Árpád a titokra bukkant.

27c. Árpád rábukkant.

A személyragos határozószók körében a következő, egyes szám 3. személyű határozószóval homoním alakok viselkedhetnek igekötőszerűen: *bele, hozzá, neki, rá, rajta*. Az 1. és 2. személyre utalók mindig önálló határozószók: *belém ütközött, nekünk jött*. Az egyes szám 3. személyű alak sem mindig igekötő: *Hozzá mentem, (nem Árpádhoz)*. Vö.: *Anna hozzámment (feleségül)*. Az igekötőként használt személyragos határozószók mindig vonzzák, legalább fakoltatívan, a velük rokon ragot: *belelép a sárba, nekimegy az asztalnak*.

⁶² É. Kiss (2004: 32) azzal érvel, hogy a mozgást jelentő igék kétféle szerkezetben vehetnek részt. Ha a mozgás módját fejezik ki folyamatos aspektusú mondatokban, ágens szerepű alanyuk van (*Nándor sétál*). Ha pedig célra irányuló helyváltoztatást leíró szerkezetekben vesznek részt, akkor igekötővel társulva mediális igékként viselkednek (mint 13., 17., 21.), és alanyuk a patiens szerepű alanyok tulajdonságaival jellemezhető.

⁶³ Erről a "fiktív mozgást" (Talmy 2000b. vol. 1: 110 kifejezése) leíró szerkezetről I. Slobin (2008) érdekes tanulmányát.

A célra irányuló mozgást kifejező predikátumok egy altípusát képviselik a mozzanatos igékkel létrehozott szerkezetek, amelyek pillanatnyi cselekvés kifejezésére alkalmasak:

28. Az ág megrezdült.

29. A tűz fellobbant.

30. A madár felröppent.

A helyváltoztatás végpontját, célját itt a nyugalmi állapotba való visszatérés képviseli. Az ilyen mozgást, illetve fénykibocsátást vagy hangadást kifejező intranszitiv igék alanya ágensi és patienszi szerepet is betölthet. Patienszi alany esetén a mozzanatos igék mediális igékként viselkednek, s igekötőkkel társulnak (28., 29., 30.). Ha az ilyen mondatokat egy olyan nem specifikus határozatlan, üres alaptagú áltárggyal bővítjük, amelyet egy számnév (31.) vagy egy határozatlan névelős melléknév képvisel (32.), igekötőt nem használunk:

31. Az ág rezdült egyet. (*Az ág megrezdült egyet.)

32. A tűz lobbant egy nagyot. (*A tűz fellobbant egyet.)

Akkor is igekötő nélküliek a mozzanatos igékkel képzett predikátumok, ha a patiens szerepű alanyt nem-specifikus puszta főnév fejezi ki. Ilyenkor elvesztik célra irányultságukat, bár befejezett aspektusuk megmarad abból fakadóan, hogy mozzanatos, pillanatnyi cselekvést jelölnek:

33. Ág rezdült.

34. Tűz lobbant.

A tárgyatlan mozzanatos igének lehet tárgyas változata. Ez utóbbi kauzativ ige néven is szerepel a szakirodalomban, és szabályos, célra irányuló mozgást kifejező szerkezetet alkot az igekötővel:

35. Nándor megrezdítette az ágat.

36. Árpád fellobbantotta a tüzet.

Ha áltárggyal terjesztjük ki ez utóbbi típusú szerkezeteket, tárgyuk helyhatározói funkcióban lép fel, az ige pedig ugyanúgy igekötő nélküli, mint az áltárgyat tartalmazó intranszitiv igével képzett mondatoké (31., 32.) :

37. Nándor rezdített egyet az ágon. (vö. *Nándor megrezdített egyet az ágon.)

Az igekötőnek statikus, nem mozgást jelentő igékkel való társulása esetén különösen jól megfigyelhető az igekötő és az ige együttese alkotta komplex ige által jelölt összetett eseményszerkezet. A *befekszik a kórházba* (*bemegy a kórházba, és ott marad* jelentéskomplexum) kifejezésben az igekötő önmagában jelöli a befelé történő helyváltoztatást, az alapige a komplex esemény folyamatszakaszát ábrázolja (*megy*), míg a határozó szemantikájában a helyváltoztatás eredménye fejeződik ki (*kórházban van*). Ilyenkor az olaszban általában a két jelentésmozzanatot visszaadó két külön ige használatával, körülírással oldhatjuk meg a fordítást: *andare in ospedale per ricoverarsi* (szó szerint 'kórházba megy, hogy befeküdjön').

3.2.2.3.1.2. Állapotváltozás kifejezése az igekötővel

A prototipikus, állapotváltozást kifejező szerkezetek a következőképpen jellemezhetők: a komplex esemény *patiens* szerepű résztvevője olyan állapot- vagy helyváltozást szenved el, amelynek következtében egy új, statikus fizikai vagy lelki végállapotba kerül, és ezzel párhuzamosan véget ér a változás folyamata (*Árpád megjavította a motorját: javította a motorját – a motor kész lett*) Az ilyen fajta mondatokban felbukkanó igekötőket hívja É. Kiss rezultatív igekötőknek (vö. 59. lábjegyzet). Gyakorlatilag bármelyik igekötő betöltheti ezt a szerepet, a *meg* is, amely az irányjelölők köréből ki van zárva.

Számunkra azok a predikátumok érdekesek, ahol a cselekvés/történés résztvevőjének mozgása eredményeképpen egy új statikus térbeli helyzet alakul ki. A *patiens* szerepű összetevő képviseli a helyváltoztatás útvonalát, s a mozgás végeztével beálló nyugalmi állapot testesíti meg a célt. A *patiens* állapotváltozását kifejező prototipikus szerkezetek egy altípusáról van szó, mivel mind a mondattani szerkezet, mind az aspektus (befejezett), mind az igekötőhasználat szempontjából úgy viselkednek, mint a prototipikus esetek:

38. Árpád beutazta a világot.

38.-ban a cselekvés útvonalát *a világot* összetevő jelöli. A cselekvés akkor fejeződik be, akkor áll le, ha az útvonalon történő mozgás által a cselekvő személy érintette a világot

minden (a mozgó entitás számára releváns) pontját. Az igekötő átalakítja az ige vonzatstruktúráját, az intranszitiv igét tranzitívra változtatva. Az igekötős ige patiens vonzata lehet specifikus főnévi kifejezés (38.), de valódi térbeli távolságot, fizikai útszakaszt jelölő, számnévi determinánst tartalmazó specifikus (39.) vagy nem-specifikus (40.) (ál)tárgy is:

39. Nándor bejárta (mind) a tíz üzletet.

40. Nándor bejárt tíz üzletet.

3.2.2.3.2. *Az igekötő szerepe nem célra irányuló predikátumokban*

Ezekben a szerkezetekben a komplex eseményt a következő két állítás ötvöződése képviseli: egyrészt az alapige valamilyen térbeli elhelyezkedésre, létezésre vonatkozik, másrészt az igével társuló lokatív elemek (igekötő, lokatív főnévi kifejezés) az esemény szereplője helyének jelölésére szolgálnak. Ennek megfelelően statikus, nem célra irányuló, folyamatos aspektusú mondatokról van szó. A létrehozásukban részt vevő igék szemantikailag behatárolhatók:

- a létezés kifejező *van* ige és statikus helyzetet jelölő szinonímái (*áll, ül, fekszik, hever, található, marad* stb.),
- a valahol való tartózkodást leíró igék (*lakik, táborozik, él, telel, tartózkodik* stb.),
- a nem irányt jelző mozgásigék (*megy, lépdél, ugrál, táncol* stb.),
- az állapotszerű történést jelölő tárgyatlan igék (*ragyog, villog, tátong* stb.),
- a mozgás valamilyen negatív aspektusára utaló igék, amelyek lehetnek tárgyatlanok (*marad, reked, pusztul* stb.) vagy tárgyasok (*hagy, felejt, tart, talál* stb.).

Ezekkel az igékkel⁶⁴ áll együtt egy az igekötők jellemző tulajdonságaival rendelkező és igekötőként viselkedő, helyre utaló, *hol?* kérdésre felelő határozószó, ún. proadverbium (*ott, benn, kinn, fenn* stb.), amely egy fogalmi egységet alkot egy az ige mögött elhelyezkedő tartalmas lokatív főnévi kifejezéssel. Már Deme László (1959: 192) rámutatott az *ott* igekötőszerű használatára ilyen szerkezetekben. A proadverbiumi elemek státusza még nem teljesen tisztázott kérdés a nyelvészeti szakirodalomban. Igekötői mivoltukat bizonyítja a célra irányuló, helyváltoztatást kifejező szerkezetekkel hasonlóságot mutató szintaktikai viselkedésük: itt is képviselheti a mondat lokatív elemeinek mintegy értelmezői szerkezetet alkotó együttesét akár csak az igekötő-proadverbium, akár csak a határozói bővítmény:

41a. Az edzőcipő benn maradt Nándor táskájában.

41b. Az edzőcipő Nándor táskájában maradt.

41c. Az edzőcipő benn maradt.

42a. Nándor ott lakik a téren.

42b. Nándor a téren lakik.

42c. Nándor ott lakik.

3.2.2.3.3. Szóképzés az igekötővel

Az igekötők képzése mellett a hagyományos leíró nyelvtanok az igekötők egy külön szóképző funkcióját határolják el. E szerint az értelmezés szerint csupán a következő esetekben beszélhetünk igekötővel történő szóképzésről:

- az alapige nem létezik (*megnáthásodik* vö. **náthásodik, megvendégel* vö. **vendégel, megsokszoroz* vö. **sokszoroz*)

⁶⁴ É. Kiss (2004: 39) rámutat arra, hogy az ilyen igék kétféleképpen használhatók. „... van egy agentív, ’adott pozíciót (szándékosan) fenntart’ jelentésük és egy non agentív, létezését kifejező jelentésük.” Lokatív igekötőkkel csak az utóbbi értelmezésben társulhatnak az igék: *Árpád ott áll az utcán* (pozíció-jelölés) vö. *Árpád áll az utcán (és nem megy)*; a locativusi főnévi kifejezés az utóbbi esetben szabad határozó szerepű. Tárgyas igék mellett csak akkor állhat lokatív igekötő, ha a predikátum a tárgyas ige tárgyának térbeli helyzetére utal: *Nándor ott látta az edzőcipőt a táskában (az edzőcipő elhelyezkedését látta)* vö. *Nándor látta az edzőcipőt a táskában (de nem vette ki; „a táskában” összetevő itt szabad határozó).*

- az igekötős ige és az alapige vonzatkerete különböző (*vki rak vmit vmire – vki megrak vmit vmivel*). Ebben a csoportban találunk a téri nyelv szempontjából pertinens szerkezeteket. Figyeljük meg a következő mondatpárt:

43a. Árpád rákente a vaját a kiflire.

43b. Árpád megkente a kiflit (a) vajjal.

Két egymással váltakozó, bár mind szemantikailag, mind szintaktikailag különböző szerkezeetről van szó. Az első esetben az *a kiflire* helyhatározó funkciójú kifejezés a mozgás végpontját, célját jelző kötelező argumentum, amely teljesen vagy csak részben kerül a cselekvés hatása alá (azaz az egész kiflinek vagy csak egy darabjának bevajazásáról is szó lehet). Itt tehát egy célra irányuló, helyváltoztatást kifejező szerkezettel van dolgunk. A 43b. példában a cél az, hogy a tárgyként fellépő, *patiens* szerepű *a kiflit* összetevő teljes mértékben érintett legyen a cselekvés által (azaz az egész kifli be legyen vajazva). A *vajjal* mondatrész névelő nélkül is állhat, hisz szabad határozó, nem kell specifikus olvasattal rendelkeznie. Ez utóbbi esetben egy állapotváltozást kifejező predikátumot hoztunk létre.

- az igekötős ige az alapigéhez viszonyított jelentése megváltozik, és egy új, lexikalizálódott szótári alak jön létre (*fázik* vö. *megfázik*, *rúg* vö. *berúg*).

Mivel az imént felsorolt esetek nem eredményeznek termékeny képzést, az újabb nyelvtanok és nyelvészeti értekezések kétségbe vonják az igekötők külön szóképző funkcióját. Kiefer (2000: 455) szerint az igekötős ige mindig szóalkotással jönnek létre, egy új lexikai egységet képezve. Azonban a szóalkotás egy különleges esetével van dolgunk, amely nem nevezhető sem szóképzésnek, sem szóösszetételnek, ezért javasolja a szóalkotás egy külön komponensének, az I-képzésnek a bevezetését. Szili (2000: 61–62) is a hagyományos felfogásnál jóval tágabban értelmezi az igekötővel végzett, perfektiválással összekapcsolódó szóképzést. Hangsúlyozza, hogy az igekötős ige az alapigéhez viszonyított valenciaszerkezete mindig megváltozik, ugyanakkor gyakran kétséges eredményre vezetnek az igekötő jelentésmódosító szerepének elkülönítésére tett erőfeszítések. Végül a következőt indítványozza (Szili 2000: 62): „... *tekintsük az igekötőket polyszemantikus előelemeknek, melyek a különféle jelentésű alapigék tömegéhez*

csatlakozván, azok jelentésével is feltöltek az eredeti irányjelentésükben kisebb-nagyobb mértékben módosultak, többjelentésűvé váltak”.

Véleményem szerint azokban az esetekben, amikor az igekötős ige új jelentése annyira eltávolodik az alapigéétől, hogy egy új szótári alak jön létre, nem alaptalan feltételezni a szóképzést. Az igekötő szóképző funkciójával kapcsolatos dilemma forrása az, hogy az igekötő tiszta szóképző funkciója nem mindig választható el élesen az igemódosítói szerepkörétől, ami pontosan beleillik az igekötő mint polifunkcionális elem jellemébe. Ha azonban köztes, átmeneti kategóriákban gondolkodunk, ahogy azt általában minden nyelvészeti osztályozás megkívánja, valószínűleg közelebb jutunk a megoldáshoz. A kontrasztív nyelvészet keretein belül mozogva támpontot jelenthet a szóképző és nem szóképző funkciók elkülönítésében az a tény is, hogy amikor a magyar igekötős igét egy másik nyelv az alapigéhez viszonyítva egy teljesen más igével adja vissza, nagy valószínűség szerint lexikai-szemantikai értelemben is szóképzéssel van dolgunk. Lássunk röviden néhány példát!

44. Árpád bement a boltba. ‘Árpád è entrato (= è andato dentro) nel negozio’

45. Árpád bejárta a várost Téliapó-jelmezért. ‘Árpád ha girato (= è andato avanti e indietro) per tutta la città per trovare un costume da Babbo Natale’

46. Árpád berúgott a sok sörből. ‘Árpád si è ubriacato per tutta la birra che ha bevuto’

47. Árpád berágott Nándorra. ‘Árpád ce l’ha con Nándor’

44.-ben figyeljük meg az igekötő tisztán igemódosítói szerepben való használatát (itt eltekintek az aspektus jelölésének kérdéséről, amellyel 3.2.2.3.5.-ben foglalkozom). 45.-ben, bár megváltozik az igekötős ige vonzatszerkezete az alapigéhez képest, az új jelentés azonban még könnyen visszavezethető az alapige konkrét, helyváltoztatást jelölő értelmére. 46.-ban a *berúg* (a ‘*felönt a garatra*’ értelemben) nem következtethető ki a *rúg* jelentéséből, és az olasz fordításban az *ubriacarsi* mint a *berúg* megfelelője, nem helyettesíthető egy mozgásigés változattal. 47.-ben egy újabb keletű, stilisztikailag a *slang* körébe sorolható kifejezéssel van dolgunk, ahol az igekötős ige (lativusi vonzatát megtartva!) absztrakt jelentése semmiképpen nem kapcsolható össze az alapige konkrét jelentésével. Az olasz

fordításban is egy teljesen más kifejezés jelenik meg, amelynek értelme nem írható körül egy a magyar alapigére emlékeztető szókapcsolattal. Ezek szerint könnyen belátható, hogy 46.-ban és 47.-ben szóképzésről van szó, 45. pedig egy átmenetet képez a tisztán igemódosítói és a tisztán szóképző funkció között.

Az igekötők szóképző funkciójának további tárgyalása túlságosan eltávolítana bennünket a szakdolgozat tematikájától, így ezt a kérdéskört itt most lezárom azzal a megjegyzéssel, hogy tisztázása kétségtelenül várat még magára.

3.2.2.3.4. Akcióminőség kifejezése az igekötővel

Kiefer Ferenc, az akcióminőség (közismert német elnevezéssel *Aktionsart*, a korábbi magyar szakirodalomban *cselekvésmód*) kutatásának legelismertebb szakembere a hazai szakirodalomban, a következőképpen határozza meg a szóban forgó jelenséget: „Az akcióminőség a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága” (Kiefer 2000: 476). Ez a definíció a magyar nyelv formai sajátosságain alapul, hisz nem minden nyelvben van igekötő vagy toldalék, nem minden nyelv képez morfológiailag összetett igét. Elejét veszi ugyanakkor a hagyományos grammatika tág meghatározása – miszerint az akcióminőség az igével kifejezett folyamat, cselekvés vagy történés lefolyásának módja – alapján felmerülő problémáknak (l. Kiefer 2000: 475–476). Mivel az akcióminőséget a toldalékolás és igekötősítés morfológiai szabálya alapján képezzük, és a morfológiai szabályok alkalmazása termékeny műveletekre vonatkozik, az akcióminőség meghatározó tulajdonsága a produktivitás. Nem feledhetjük természetesen, hogy az akcióminőség egyben igeszemantikai kategória.

Kiefer (2006a, 2006b) tizenhárom akcióminőséget különböztet meg, amelyek közül tizenegyet igekötővel képezzük. A következőkben felsorolom az összes igekötővel képzett akcióminőséget, hogy az igekötők szempontjából történő tárgyalást teljesebbé tegyem. Mivel azonban a téri nyelv szempontjából nem mindegyik szerkezet egyformán releváns, kiemeléssel jelzem azokat az akcióminőségeket, amelyek kapcsolód(hat)nak a téri viszonyok leírásához:

1. **Frekventatív** – a cselekvés, folyamat vagy esemény (rendszeretlen) ismétlődését fejezi ki. Az igekötő megkettőzésével képezzük: *fel-felnéz, fel-felugrik*.
2. **Szaturatív** – telítettséget jelöl. A *ki* igekötő és a *magát* visszaható névmás együttes használatával fejezzük ki: *kisírja magát, kifutja magát*.
3. **Delimitatív** – (időbeli) behatároltság szemléltetésére használjuk. Morfológiai jele az *el* igekötő, s a mellette gyakran megjelenő *-gat/-get* iteratív képző: *elsétálgat*
4. **Rezultatív** – eredményesség, befejeződöttség jelölésére alkalmas. Több igekötővel is létre lehet hozni, amelyeknek megoszlása tisztázatlan: *megír, elkölt, felmos, felszáll*
5. **Szemelfaktív** – epizódikus eseményre, egyszerűsége utal. Képzője a *meg* igekötő: *megvakar, megcsillan, megrezdül*
6. **Inchoatív** – kezdet kifejezője. Itt az *el, fel, meg* igekötők (alkalmasint a *magát* visszaható névmással egyetemben) alkalmazhatók: *elneveti magát, felharsan, megkondul, elindul*
7. **Totális** – teljesség kifejezését érjük el vele. A *be* igekötővel fejezzük ki: *befelhősödik, beutazik (vmit)*
8. **Intenzív** – az eltúlzottság jelölője. Az *agyon* igekötővel képezzük: *agyoncsókolgat*
9. **Exhausztív** – kimerültségig végzett cselekvés esetén használjuk. Jelölője az *agyon* és a *tönkre* igekötő plusz a *magát* visszaható névmás: *agyontanulja magát, tönkredolgozza magát*
10. **Szubmerzív** – intenzív lelki vagy tudati állapotba kerülés kifejezésére használatos. Morfológiai jele a *be* igekötő: *beszerelmesedik, besokall*
11. **Terminatív** – az eredményes befejezettségen van a hangsúly. Az *el* igekötővel képezzük: *elolvas, elérkezik*

Az akcióminőség úgy kapcsolódik a téri nyelvhez, hogy a téri viszonyok ábrázolására szolgáló szerkezetek központi magját képező (mozgást kifejező) ige jelentését módosítja, valamilyen plusz, nem lokális jelentéselemet adva hozzá. Lényegében azonban nem változtatja meg az alapige szemantikáját, és annak argumentumszerkezetére sincs hatással. Az igekötővel ellátott új ige szolgál alapul egy téri reláció leírásához.

Kiefer (2000: 477) szerint az igekötő által bevezetett jelentésmozzanat nem függ össze az igekötő egyéb jelentéseivel. Véleményem szerint legalább a rezultatív, a totális és a terminatív akcióminőségek esetében fellelhetünk bizonyos párhuzamot az igekötőknek fent elemzett (l. 3.2.2.3.1.), célra irányuló, helyváltoztatást, irányjelölést, ill. állapotváltozást kifejező szerepével. A cselekvés eredményével kapcsolatos egyfajta direkcionalitás mindütt tetten érhető, tehát legalább néhány igekötő akcióminőségbeli (és/vagy aspektuális l. 3.2.2.3.5.) jelentése mellett még határozói tartalmát is őrzi. A rezultatív és a terminatív akcióminőségek ugyanakkor leírásukban is annyira egybeesnek, hogy talán egy csoportba való sorolásuk sem lenne helytelen.

Az igekötővel létrehozott akcióminőségek esetében az új ige-komplexum majdnem mindig befejezett olvasatú, kivételt csak a frekventatív akcióminőség képez, amely imperfektív olvasatot kölcsönöz az adott igének. Ezért az akcióminőség és az aspektus elhatárolása nem egyszerű, és vannak nyelvészek, akik nem is különítik el őket. Szeverényi (2006: 98) így vélekedik: *„Az uráli nyelvek többsége az aspektust akcióminőség segítségével fejezik ki”*. Horváth Laura (2011: 218) szerint is a *„mai magyarban ... a perfektív aspektus kifejezése általában valamiféle akcióminőség-jelentésen keresztül valósul meg”*.

Az akcióminőség fogalma a grammatikában nem tartozik az ókor óta általánosan ismert igei kategóriák közé (mint idő, mód, szám, személy, igenem), koncepciója csupán a XIX. század második felében merült fel a nyelvészeti szakirodalomban, s vált az ige-komplexum aktívan tanulmányozott területévé. Ezért e kérdéskör tanulmányozása terén még sok tennivaló van, korántsem számolhatunk végleges eredményekkel (Bodnár 2012).

3.2.2.3.5. Aspektus kifejezése az igekötővel

A nyelvészeti szakirodalomban még ma is gyakran hivatkoznak Bernard Comrie (1976: 25) aspektusértelmezésére, amely szerint „az aspektus a szituáció belső időstruktúrája”. Ahogy ez a definíció is sugallja, igen nehéz az aspektust az igeidőtől és módtól, illetve a modalitástól elszigetelten tárgyalni, hisz a három rendszer szoros kapcsolatban és egyensúlyban áll egymással. Az egyik komponens előtérbe kerülése a másik kettő leegyszerűsödésével, visszaszorulásával jár együtt egy nyelvben. A magyarban az igekötők aspektusjelölő funkciója a szakirodalomban elfogadott nézet szerint az igeidők leegyszerűsödésének, leépülésének következtében alakulhatott ki.⁶⁵ Feltehetőleg az ómagyar kor vége felé megkezdődött a nyelvben egy az aspektus fogalmát és kifejezését érintő változás, amelyet valószínűleg az igekötők megjelenése és terjedése indított el. A kései ősmagyar korban kifejlesztett összetett, aspektust is jelölő igealakok leépültek azáltal, hogy különböző szerepük elhomályosult. A *-t/-tt* jeles múlt idő perfektiváló funkciója megszűnt, a létige *-a/-e* időjele eltűnt, és ezzel párhuzamosan a *-t/-tt* jel a múlt idő általános jeleként értelmeződött újra. A XVIII. századtól a különböző múlt időknek már csupán stilisztikai értékük volt a választékos nyelvhasználatban, s a XX. századra csak a *-t/-tt* jeles múlt idő maradt meg, a többi kihalt. Így a befejezettség igei toldalékokkal való kifejezése, azaz explicit jelölése (múlt időben)⁶⁶ megszűnt (Gerócs 2011: 155–169; Horváth 2011: 205; 221, É. Kiss 2014: 70–73).

Az aspektus lehet morfológiailag jelöletlen: a magyarban a folyamatos aspektus mindig jelöletlen. Úgy is mondhatjuk, hogy a magyar ige alapalakja folyamatos. A perfektív aspektus, azaz a befejezettség grammatikai jelölőjének elsősorban az igekötő bizonyul,⁶⁷

⁶⁵ Az igekötők aspektusjelölő szerepének megjelenése idegen nyelvi mintákat (is) követett (D. Máta 1992; Szeverényi 2006): a korai ómagyar korban (896–1526) valószínűsíthető a latin és a szláv areális hatás, később a német befolyással lehet számolni, míg a legújabb formációk már a nyelvben meghonosodott belső mintákat követik (Pátrovics 2002). Honti (2001) kétségbe vonja az igekötők idegen befolyás nyomán való elterjedését. Szerinte esetleg enyhe hatás képzelhető csak el.

⁶⁶ Itt csak röviden utalok arra, hogy a mai olaszban az aspektualitás kifejezése elsősorban éppen az ősmagyar kortól az ómagyar kor végéig, a középmagyar kor elejéig a magyar nyelvtan részét képező módon, azaz különböző igeidőkkel történik.

⁶⁷ Az igekötők előzményei az ugor nyelvekben fejlődtek ki, perfektív aspektus-jelölő funkciójuk mindhárom ugor nyelvben (hanti, mansi, magyar) megtalálható. A magyar igekötőrendszer még viszonylag fiatal, az igekötők klitizálódásának semmi jelét nem tapasztaljuk (Kiefer 1996: 267), a gammatikalizálódás végső fokától (általános aspektusmorfémává, affixummá válástól) még messze járnak, amit formai szempontból az

bár rajta kívül más formai megnyilvánulásai is lehetnek.⁶⁸ Tipológiai szempontból a magyar nem tisztán aspektusnyelv,⁶⁹ ui. a mondat aspektualitását több morfoszintaktikai tényező (l. 61. lábjegyzet) együttesen határozza meg, ami a kompozicionális nyelvek⁷⁰ jellemzője. Ugyanakkor igekötőrendszerével és képzőivel közelebb áll az aspektusnyelvekhez, mint az inkább kompozicionálisakhoz (Horváth 2011: 205). A *meg* igekötő⁷¹ a befejezett aspektus kifejezésére specializálódott, nincs is már irányjelölő

igekötőknek a mondatban az igétől független mozgása, szemantikailag pedig az a tény bizonyít, hogy szinte minden igekötő (a *meg* kivételével) rendelkezik még mindig eredeti helyre, illetve a mozgás irányára vonatkozó jelentéssel. Arra is érdemes felfigyelni, hogy csak a legkorábbi rétegnél (az első hat igekötő: *meg*, *be*, *ki*, *fel*, *le*, *el*) fordult elő formai redukció, azaz egyszótagúsodás, ez a későbbiekben már/még nem történt meg.

⁶⁸ Perfektiváló nyelvi elemek lehetnek a következők: határozatlan névelős eredménytárgy (*írt egy levelet*, *levelet írt*), latívuszi helyhatározórag (*bőrig áztam*), a *-vá/-vé* eredményhatározói rag (*múzeummal alakították*) (vö. Szili 2000) mint igemódosítók, de az igeidők, az időhatározók és a szórend révén is kifejeződik az aspektus, sőt egyes gyakorító és kicsinyítő képzők (*nyit – nyitogat*, *vág – vagdal*, *lobog – lobban*, stb.) is befolyásolhatják az események szemléletmódját (vö. Kiefer 2006b: 137–204). Ugyanakkor egyrészt, mint láttuk (5. példa 3.2.2.2.-ben), igekötős, azaz befejezett aspektusú ige is fejezhet ki progresszív jelentéstartalmat (Takács 2012: 329–331), másrészt nem minden igekötős igét tartalmazó szerkezet kap automatikusan perfektív olvasatot (Kiefer 2006b: 42–48). Ez utóbbi esetre vonatkozóan Takács Edit (2012: 333) megjegyzi, hogy „*Akadnak olyan igekötős igék, mint a beszámol, a felolvas vagy a bemutatkozás, amelyek igekötős alakjuk ellenére is képesek az eseményeket folyamatokként reprezentálni, mivel az általuk jelölt esemény közbülső folyamata nem fejezhető ki önmagában az alapigével (beszámol ~ számol). Mivel a jelen időhöz prototipikusan a folyamatos szemléletmód kapcsolódik, ezek az igekötős igék jelen időben, a beszédeseménnyel viszonyba állítva, egyenes szórenddel is magát a cselekvést és nem az esemény egészlegességét helyezik a figyelem előterébe (pl. Éva épp felolvas egy mesét; Épp beszámol az élményeiről). Múlt időben azonban az egyenes szórendű igealakot tartalmazó szerkezetek kontextustól függően perfektív és imperfektív eseményt is reprezentálhatnak.*” A kérdéskör kutatásának szakirodalmába bő, és kitüntetett figyelemnek örvend az utóbbi években a magyar nyelvészkörökben is. Itt csak néhány munkára utalok a teljesség igénye nélkül: Wacha (1989a, 1989b, 2001), Kiefer (1984: 127–149, 1992, 1996: 257–268, 2006a, 2006b), Pátrovics 2002, 2012; Péter 2008; Szeverényi 2006; Horváth (2011); Takács (2012); É. Kiss (2014) stb.

⁶⁹ Az aspektusnyelvekben az aspektus grammatikai kategória, az igék paradigmatikusan kifejezett folyamatos – befejezett oppozíciójára épül (l. például a szláv nyelveket).

⁷⁰ Az aspektus kompozicionális értelmezése az aspektus nem lexikai kategóriaként való elemzésén alapul, és azon a felfogáson, hogy az ige megjelenő morfémaikon túl más mondatrészeket is figyelembe kell venni tárgyalásakor, ugyanis a mondat nem igei elemei nagyobb szerepet kapnak a mondat aspektusának kifejezésében. Végül soron a nyelvek tipológiai jellemzőin múlik, hogy a mondat aspektusának kialakításában az igeaspektus mennyire meghatározó. Az aspektus kompozicionalitása fordítottan arányos az aspektus morfológiai jelöltségével (Kiefer 2006b: 26). A magyarban az igekötőrendszer kialakulása, perfektiváló funkciójának létrejötte és elterjedése csökkentette a nyelv kompozicionalitási fokát.

⁷¹ „*A 'vissza, hátra' jelentésű mégé határozószókból (töve a még[mög] 'hátsó rész'fn.) lett mégé (>még) hangalakú igekötő már a korai ómagyar kortól adatolható: HB.: mige zocoztia vola (= megszakasztja vala) ... A mozgást, mozdítást és általában helyváltoztatást jelentő igékhez bővítményként járuló mégé határozószó egyre gyakrabban és egyre szorosabban kapcsolódhatott igéjéhez. Ennek fontos következménye lett. A mégé tér az erdőből ... típusú mondatok ugyanis azt is jelentették, hogy a cselekvő a járást befejezte, vagyis a 'vissza' irányjelentésű mégé másodlagosan magában hordozta a cselekvés elvégzésének, befejezésének, eredményességének, tökéletességének stb. mellékjelentését is. Idővel a főszó már nem az irányjelentésre,*

szerpe (ez tehát az az igekötő, amely a grammatikalizálódás útján a legelőrébb tart, l. 3.2.2.1.), de más igekötőknek is lehet/van perfektiváló rendeltetésük. Az igekötő az aspektussal egyidejűleg szinte mindig közvetít egyéb, például lokális érintettségű funkciókat is, ezért kell röviden megemlítenünk a téri nyelv tárgyalásakor aspektusjelölő szerepét.⁷²

Igen ritka a magyarban a tiszta aspektusképzés, tehát az, hogy az igekötő az alapigének csak a folyamatosból befejezetté váló aspektusát változtatja meg (*vizsgál – megvizsgál, szokik – megszokik, parancsol – megparancsol, magyaráz – megmagyaráz*: Kiefer 2006b: 480 példái). Az igekötőt É. Kiss (2004: 14) szerint nem nevezhetjük aspektuális operátornak, az aspektus jelölése tipikusan a következő funkciókkal párosul:

- aspektus + célra irányuló hely- és állapotváltozás (vö. 3.2.2.2.1.)
- aspektus + nem célra irányuló hely-jelölés (vö. 3.2.2.2.2.)
- aspektus + szóképzés (vö. 3.2.2.2.3.)
- aspektus + akcióminőség (vö. 3.2.2.2.4.).

Mivel az imént vázolt szerepek egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul fejtik ki hatásukat, az aspektus mellett fellépő funkciókat ábrázoló szerkezetek tárgyalásakor mindenütt kitértem már a szóban forgó kifejezések aspektuális szempontú minősítésére. Az

*hanem a cselekvés befejezésének a mozzanatára esett. Ennek következtében jelentése, funkciója módosult: elsősorban perfektiváló szerepű nyelvi elemmé fejlődött; ez az új jelentés elnyomta azt a jelentésmozzanatot, hogy a cselekvés bizonyos irányban történt. Ebben az új, **perfektiváló szerepében** aztán már más, nem mozgást jelentő igékhez is hozzájárult”* (D. Máta 2003a: 411, kiemelés a szerzőtől; l. D. Máta 1991: 433–4 is).

⁷² Az akcióminőséghez hasonlóan az igeszemlélet vagy aspektus szintén az „újabbban felismert igei kategóriák” (Bodnár 2012: 15–16) körébe tartozik. Az 1820-as évektől terjedt el mint nyelvészeti fogalom, bár mint kognitív kategória minden bizonnyal igen ősi. A szakirodalomban univerzális nyelvi kategóriának számít. Az aspektus immár rendkívül bő szakirodalma számos megközelítésről tesz tanúságot, és arról, hogy (ma még) nem számolhatunk egy volt kozásban kapcsolódnak egymáshoz (aspektus és igeidő, valencia és igenem, aspektus és akcióminőség kérdései), és bonyolult viszonyrendszerük tovább nehezíti az egyes részrendszerek működésének tisztázását. Igen érdekesnek tűnik nyelvoktatási szempontból is Takács Edit elemzése (2012), amely funkcionális nyelvészeti keretek közé helyezi az aspektus tárgykörét: „*az aspektuális tartalmakat konstruálás során létrejövő, az ige szemantikai struktúrájából kiinduló szemléletmódként kezelem*” – írja a szerző.

aspektus problémakörét itt csupán érzékeltetni szerettem volna, részletesebb elemzésébe itt nem foghatok, mert szétszóródóvá tenném értekezésem fő gondolatmenetét.

3.2.3. *Helyhatározóragos névszói kifejezés (főnévi, melléknévi, névmási alaptagú⁷³ NP)*

3.2.3.1. *A helyhatározóragok kialakulása*

A névszóragok keletkezésének nyelvtörténeti folyamata az ősmagyar korban (kb. i.e. 1000–896) kezdődött el, látványos kiteljesedése pedig az ómagyar korra (896–1526) tehető, amikorra gyakorlatilag kialakult a mai rendszer. Azért tartom fontosnak a helyhatározói ragok kialakulására vonatkozó rövid áttekintést, mert így könnyen láthatóvá válik majd, hogy a magyarban a helyviszonyok kódolására használt különböző formai elemek (igeekötők, ragok, névutók, határozószók) egy töről fakadnak, és ez magyarázza alaki szinten is jelentkező összefüggéseiket, amelyre később még visszatérek a kapcsolódásokat átláthatóbban szemléltető szintézis szintjén. A helyhatározóragok három módon jöttek létre: 1. agglutinálódással, 2. primer ragok hasadásával, 3. raghalmozással.

3.2.3.1.1. *Agglutinálódás*

Kétségtelenül az agglutinálódás volt a legproduktívabb módja a helyhatározóragok kialakulásának: az *-on/-en/-ön* superessivusi és az *-ig* terminativusi rag kivételével az összes önálló szóból grammatikalizálódott raggá. E folyamat három fázisban zajlott le: 1. birtokos szerkezetekben álló két önálló jelentésű szó⁷⁴ közül az eredetileg birtokot jelölő, majd raggá váló névszó elveszítette szemantikai és szintaktikai önállóságát, és névutóvá vált (pl. az inessivusi rag esetében a 'belső rész' értemű *bél* tövéghangzós *bele* formájának 'belsejében' jelentéssel bíró *-n* locativusragos alakja a *ház belen* 'a ház belsejében' típusú konstrukciókban történő gyakori használata során névutóvá értékelődött át); 2. a magyar hangsúlyviszonyoknak megfelelően a hangsúlytalan helyzetben levő névutók

⁷³ Kenesei (2006: 91, 99–103) elemzését követve a névmásokat nem tekintem külön szófajnak, hanem azon szóosztályba tartozó elemeknek, amelynek a komponenseit helyettesítik. A fejezetben tehát a főnévi névmások a főnévi kategória tagjaiként szerepelnek.

⁷⁴ „Egy rag önálló szó eredetét a kimutatható alapszón kívül az is bizonyítja, hogy névmási határozószói paradigmája van: például a *-ról/-ről/-nek* a *rólam, rólad, róla stb.* ... Ezek a névmási határozószók ugyanabból az önálló szóból alakultak, mint a nekik megfelelő ragok: ... egyazon elemből kiindulva a nyelvi változás két különböző, párhuzamosan futó és más-más végeredményt létrehozó változatban is lezajlódhat” (Sárosi 2003a: 171).

hangalakjukban redukálódva megrövidültek (példánknál maradván a *belen* névutóból *-ben* alakú morféma lett: *ház ben*), és formai önállóságukat is elveszítve raggá váltak, hozzátapadva névszói vonzatukhoz (*házben*); 3. a hangrendi illeszkedés szabályainak megfelelően kialakult a ragnak több változata és a szótőhöz való illeszkedése (mély hangrendű szótőhöz a *-ban* változat kapcsolódik: *házban*). A névutósodás, majd raggá válás útjára lépő főnév tipikusan helyet vagy tárgyakkal a térviszonyok szempontjából meghatározott részét jelöli (vö. az igekötők előzményszófajának szemantikai jellemzőivel 3.2.2.1.-ben), amelyhez az ablatívusi *-l*, a locatívusi *-n* és a latívusi *-á/-é* primer rag járul. Az agglutinálódott helyhatározóragokat a következő táblázat foglalja össze:

4. táblázat. Az agglutinálódással keletkezett helyhatározóragok (Sárosi 2003a: 171 alapján)

Rag	Eredete
<i>-ban/-ben</i>	< <i>bél</i> 'belső rész'
<i>-ba/-be</i>	< <i>bél</i> 'belső rész'
<i>-ból/-ből</i>	< <i>bél</i> 'belső rész'
<i>-hoz/-hez/-höz</i>	< ug.: * <i>kučz</i> 'oldal, szél'
<i>-nál/-nél</i>	< ug.: * <i>na</i> - 'közelség'
<i>-ra/-re</i>	< * <i>royz</i> 'közelség' vagy ug.: * <i>raŋz</i> - 'felszín'
<i>-ról/-ről</i>	< * <i>royz</i> 'közelség' vagy ug.: * <i>raŋz</i> - 'felszín'
<i>-tól/-től</i>	< <i>tő</i> 'közelség' (vö. <i>tőszomszéd</i>)

3.2.3.1.2. Többfunkciójú primer rag hasadása

Többfunkciójú primer rag hasadásával jött létre az *-on/-en/-ön* superessívusi rag. Az alapnyelvi poliszém *-n* locatívusrag előtti tövéghangzó középső nyelvválásfokra hangolódott, ha a toldalék helyhatározói értelemben volt használatos, míg alsó nyelvválásfokra állt be mód- és állapotthatározói jelentés esetén (*-an/-en*). A tövéghangzó idővel a rag részévé vált, és annak testesedéséhez vezetett. Ezzel párhuzamosan az új ragok jelentése leszűkült a pontosabb nyelvi jelölés érdekében, amelynek végső motivációja a funkciók és a formák közötti relatív egyensúly kialakítása volt. Ez a tendencia az ómagyar

korban bontakozik ki egyre kézzelfoghatóbb módon, amikor a névszóragoknak már csak egyharmadára jellemző a polisziémia (ez utóbbiak közé sorolhatók a *-ra/-re*, *-ban/-ben*, *-ról/-ről* helyhatározóragok is) (Sárosi 2003b: 371).

3.2.3.1.3. Raghalmazás

Az *-ig* terminativusi rag a névszóragok kifejlesztése terén legritkábban alkalmazott ragalmazás útján keletkezett. Két ősmagyar lativusrag, az **-i* (az *-á/-é* elődje) és a *-g* változatban megőrződött **-k* egyesüléséből alakult ki az ómagyar korra (Sárosi 2003a: 170–172).

3.2.3.2. A magyar névszórendszer tipológiai jellemzői

A morfológiai tipológia szempontjából a magyar, az uráli nyelvcsalád képviselőjeként, a szuffixáló agglutinatív⁷⁵ nyelvek közé tartozik. Ez azt jelenti, hogy a nyelvtani viszonyokat a nyelv elsősorban a szótő jobb oldalán elhelyezett gazdag toldalékrendszer alkalmazásával fejezi ki, amelyek rendszerét névutók teljesítik ki (l. 3.2.4.). Minden toldaléknak van valamilyen morfológiai vagy morfoszintaktikai rendeltetése.

Az agglutináló nyelvek toldalékolásakor meg kell határoznunk az affixumok sorrendjét. Az uráli nyelvekben, így a magyarban is a szuffixum, azaz a szótőtől jobbra kapcsolódó morféma a tipikus affixum. A toldalékolás az ún. szintek szerinti rendezés elvén alapszik, amely azt írja elő, hogy a szóalakok létrehozása több lépcsőben, meghatározott sorrend szerint történik: szóképzés > szóösszetétel > ragozás (Szépe 1999). A magyarban a szóalkotó morféma sorrendje a következő: szótő + képző + jel + rag.⁷⁶ Más nyelvek nem különböztetik meg a jelet és a ragot, a képzők, azaz a derivációs affixumok mellett egy egységes inflexiós toldalék morféma-csoportot szokás elkülöníteni (vö. Kozmács 2006). A jel és rag közötti különbségtétel a magyarban pozícióra vonatkozik: az esetrag olyan kötött morféma, amelynek konstrukcionális helye a jelek mögött van. A

⁷⁵ A magyar főnévragozás terén az alapvetően koherens agglutináció mellett bizonyos flektáló vonásokat is megfigyelhetünk. Gondoljunk a birtokos személyragokra, amelyek két morfémat (a személyt és a számot) jelölnek egyszerre: *autó-m* (egy szám 1. személy).

⁷⁶ A magyarban a főnév ragozásakor a következő morféma járulhatnak a tőhöz a következő sorrendben: birtokviszonyjel, birtokos személyjelek, birtokjel, számjel, esetragok (l. bővebben Rózsavölgyi 2006 és az ottani továbbutaló bibliográfiát).

rag lezárja a szó szerkezetét, utána nem állhat más toldalék; a jelet viszont követheti más inflexiós szóelem.

A magyar névszóragozási rendszer egyik fő jellemzője paradigmatiszta elemeinek kiterjedtségében, sokaságában ragadható meg. Míg az indoeurópai latin *hortus* lexémának tíz ragozott formája van, a magyar *kert* főnév esetében ez a szám 756-ra nő. A magyar névszónak ugyanis 42 különböző jellel/jelekkel ellátott ragozható (nominativusi) alapalakja van, amelyeket a következő toldalékoknak a szótőhöz való járulása hozza létre:

1. a többes szám jele;
2. a következő, valamilyen birtokviszonyra utaló toldalék és ezek különböző kombinációi:
 - a. birtokos személyjelek/személyragok,⁷⁷ amelyek önmagukban strukturált rendszert alkotnak;⁷⁸
 - b. az *-i* birtoktöbbsesítő jel;
 - c. az *-é* birtokjel.

Ha 18 esetraggal számolunk, a magyar főnév paradigmáját 756 (=42x18) különböző forma alkotja. Ez a minimum, ami melléknevek esetében még tovább bővül a közép fok jele és az *-ik* kiemelő jel által létrehozott alapalakokkal, és továbbá ezek ragozott formáival, illetve ha a magyar névszórendszer paradigmáját alkotó esetragok számát 18-nál többre tesszük, szintén magasabb számarányt kapunk (Rózsavölgyi 2006: 8–11; Sárosi 2003b: 370–371).

⁷⁷ E toldalék megnevezése nem egységes a magyar nyelvészeti szakirodalomban, aminek oka arra vezethető vissza, hogy mind a jelek, mind a ragok tulajdonságaival rendelkező morfémáról van szó. A leíró nyelvészeti terminológia a „birtokos személyjel” (l. például Balogh 2000b: 185–190) kifejezést alkalmazza, míg a strukturális nyelvelméleti keretek között a „birtokos személyrag” (l. például Kiefer 2000: 365–370, 669–684) terminus használatos.

⁷⁸ A birtokos személyragok rendszere:

Személy	Egyes szám	Többes szám
1.	<i>-m</i> / előhangzós <i>-m</i>	<i>-nk</i> / <i>-unk</i> / <i>-ünk</i>
2.	<i>-d</i> / előhangzós <i>-d</i>	<i>-tok</i> / <i>-tek</i> / <i>-tök</i> (előhangzóval is)
3.	<i>-a</i> / <i>-e</i> / <i>-ja</i> / <i>-je</i> / ∅	<i>-uk</i> / <i>-ük</i> / <i>-juk</i> / <i>-jük</i> / <i>-k</i>

3.2.3.3. Az irány- és helyhatározóragok a magyar névszói paradigmában

3.2.3.3.1. A bel- és külviszonyragok 3 x 3-as szerveződése

Hogy pontosan hány esetragja is van a magyar főnévnek,⁷⁹ tehát melyek azok a kötött morféimák, amelyek a magyar névszó paradigmáját alkotják,⁸⁰ még mindig nem véglegesen

⁷⁹ A ragok és képzők közötti különbségtétel nem mindig egyszerű. Ez magyarázza azt a tényt, hogy a régebbi nyelvészeti szakirodalomban akár 26-28 esetet is számon tartottak; a nyelvtanírók eddig összesen 34 toldalékot minősítettek esetnek (Balácsi 2006: 90), míg az újabb nyelvtanokban mindenképpen 20 alatti a számuk. Lássunk néhány példát a kezdetektől napjainkig: Sylvester János (1504–1553) latin hagyományokat követő, 1539-ben Sárvár-Újszigeten megjelent *Grammatica Hungarolatina* c. művében 6 esetet találunk, Szenczi Molnár Albert (1574–1634) *Novae grammaticae Ungaricae succincta methodo comprehensae et perspicuis exemplaribus illustratae Libri Duo* c. nyelvtana (Hanau: Typis Thommae Villeriani, 1610) 7 esettel számol. A modern magyar nyelvészet előfutárai közé sorolható Verseggy Ferenc (1757–1822) *Proludium in institutiones linguae hungaricae, ad systema Adelungianum, genium item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanum & transylvaniam exactas* (Pestini, 1793.) című munkájában 20 tagú paradigmásort alkotott meg, amelyet 15 eleműre csökkentett *Neu verfasste ungarische Sprachlehre*-jében (Pestini, 1805. Újabb kiadásai: Buda, 1817. és 1823.). Az ő érdeme a latin esetrendszerrel elszakadó sokesetes magyar paradigma megformálása. Márton József 1809-ben Bécsben kiadott *Praktische Ungrische [!] Sprachlehre für Deutsche*-jében 17 esetragot tartalmazó ragozási sort alakított ki, Deáky Zsigmond (1795–1872) *Grammatica ungherese ad uso degl'italiani* (Róma, 1827) című nyelvtanában 19 esetet tételez fel. Az 1846-ban Budán a Magyar Tudós Társaság által közrebocsátott *A magyar nyelv rendszere* ugyanúgy 22 esetragnak tekinthető toldalékot ismer el, mint Riedl Szende (1831–1873) *Magyarische Grammatik* (Wien, 1858) és *Kisebb magyar nyelvtan* (Pest, 1866) című alkotásai (Pelcz 2008, Hegedüs–Nádor–Pelcz 2006, Szili 2001, Éder 1999). Az 1961-es Tompa József szerkesztette akadémiai nyelvtanban (*A mai magyar nyelv rendszere I.* Budapest, Akadémiai Kiadó) a magyar esetrendszer 28 esetből áll, míg az 1968-ban kiadott, magyar szakosoknak szánt egyetemi tankönyv (Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv.* Budapest, Tankönyvkiadó) az esetek számát 27-ben határozza meg. Antal László (1961/2005) szerint 17 esetünk van, a *Magyar grammatika* (Balogh 2000b: 203–204) a 18 főnévi ragon kívül 1 melléknévi ragot és 8 képzőszerű (5 főnévi és 3 melléknévi/számnévi) ragot tart számon. Szili Katalin (2001) 16 alapeset, 2 másodlagos esetrag és 3 képzőszerű rag felvételét javasolja a magyar mint idegen nyelv tanításának szempontjait is figyelembe véve. Kiefer Ferenc nyomán (Kiefer 1999: 200, 2000: 580, 2006b:76) mára általánosnak mondható konszenzusnak örvend az a nézet, miszerint a magyar főnéven 18 féle, biztosan esetragnak tekinthető toldalék létezik. Ezek a következők:

Szintaktikai esetek	Lexikai esetek
1. Nominativus : Ø	4. Instrumentalis: -val/-vel
2. Accusativus: -t	5. Causalis-finalis: -ért
3. Dativus: -nak/-nek	6. Translativus-factivus: -vá/-vé
	7. Formativus: -ként
	8. Essivus-formalis: -ul/-ül
	9. Terminativus: -ig
	10-18. Irány- és helyhatározóragok (9 db. rag: l. 4. táblázat)

⁸⁰ Az eset mint komplex fogalom értelmezéséről l. Ladányi Mária írását (Ladányi 2008), amely a görög – latin hagyományokra épülő, az esetnek pusztán morfológiai megközelítésén, azaz az esetviszonyoknak a

lezárt kérdés a nyelvészeti szakirodalomban. A lokális esetragok esetében azonban nem fér kétség ahhoz, hogy az 5. táblázatban foglalt kilenc rag a magyar esetrendszer állományába tartozik. Ahogy a táblázat is mutatja, ezek a helyhatározói ragok egy szoros szerkezetű részrendszert alkotnak, ami kivételnek számít, hisz a névszói paradigma számos és szerteágazó elemsorában más hasonló strukturált csoportosulást nem találunk (ellentétben az igei paradigmával).

5. táblázat. Irány- és helyhatározói esetragok.

	Cselekvés kiindulópontja. Előzményszempont. Honnan?	Statikus, rögzített pont vagy felület. Tartamszempont. Hol?	Végpont, finális irányjelölés. Végszempont. Hová?
Belső helyviszony	<i>Elativus</i> -BÓL / -BŐL	<i>Inessivus</i> -BAN / -BEN	<i>Illativus</i> -BA / -BE
Szorosabb külső, felszíni érintkezési helyviszony	Delativus -RÓL / -RŐL	Superessivus -N / -ON / -EN / -ÖN	Sublativus -RA / -RE
Lazább külső, közelséget kifejező helyviszony	Ablativus -TÓL / -TŐL	Adessivus -NÁL / -NÉL	Allativus -HOZ / -HEZ / -HÖZ

A gazdag esetrendszerrel rendelkező (uráli) nyelvekben, így a magyarban is, a helyjelölő esetek aránya magas. A helyviszonyok kifejezésére fektetett nagy hangsúlyt bizonyítja az a tény is, hogy az alapnyelvből örökölt, tehát már az ősmagyar kor elején valamilyen formában biztosan létező öt rag közül (hat, ha a Ø ragot is számítjuk) négy alapvetően helyhatározórag: a locativusi *-n* és *-t*, az ablativusi *-l* és a lativusi *-á/-é* (az ősmagyar korban még **-i* alakban, illetve az előtte álló tövéghangzóval *-ai/-ei* diftongust alkotva) (Sárosi 2003a: 169). (Az ötödik a *-t* tárgyrag, amely egyébként helyhatározói

névszókön megjelenő formai jegyként való szempontján túllépve figyelembe veszi az eset fogalmához kötődő egyéb, pontosabban szintaktikai (az eset szintaktikai viszonyokat fejez ki) és szemantikai (thematikus szerepek: a szintaktikai relációk alapjául szemantikai tartalmak szolgálnak) dimenziókat is. A modern esetfelfogás Louis Hjelmslev (1899–1965) (Hjelmslev, Louis (1935/37). *Catégorie des cas* (2 volumes). Acta Jutlandica VII, IX.) strukturalista kereteken belül kialakított absztrakt eset koncepcióján alapul, amelynek értelmében a morfológiai (szintetikus) esetjelölésen túl más (analitikus) formái is léteznek az esetviszony kifejezésének (pre- és posztpozíciós szintagmák, szórend stb.). Az esetviszonyok kifejezésének szerveződése nyelvenként eltérő (lehet), az esetek értéke nyelvektől függően változhat, hisz egy bizonyos nyelvrendszer belső tagozódásának, összefüggéseinek koordinátái határozzák meg.

értéket is felvehet: *bebarangoltuk az erdőt*).⁸¹ Az összes megmaradt a mai magyar nyelvben is, és ezek a primer határozóragok szolgálták alapul a lokalizációs kódolás gazdag morfológiai részrendszereinek (ragok, névutók, határozószók, igekötők) és általában az egyéb relációkat is kifejező alakok kifejlesztéséhez. Az ősmagyar kor elején a határozóragok poliszémek voltak, azaz az elsődleges helyjelölő funkciójuk mellett egyéb különféle határozók szerepkörében is használatosak voltak. De korán, még az ősmagyar kor folyamán megkezdődött a határozóragok rendszerének nagyarányú kiterjedése, ami lehetővé tette a funkcionális különbségek egyértelműsítését a ragok szerepkörének specializálódásával.

Az esetrendszer egyik fő meghatározó jegye az ősi finnugor gyökökre visszamenő irányhármasság, azaz az előzményhatározói (*honnan?*), a tartamhatározói (*hol?*) és a véghatározói (*hová?*) esetragok elkülönülése. Az irányhármasságot kifejező helyjelölő esetek rendszere tovább bővült a helyviszony jellegét kódoló belső, külső érintkezéses és külső „laza” helyviszonyt jelölő esetekkel. A szóban forgó ragok tehát két szempont szerint rendeződnek hármas sorba:

1. egy adott, rögzített ponton való elhelyezkedést, illetve egy helyben történő mozgást jelölő, illetve a statikus ponthoz viszonyítva annak irányába történő vagy attól eltávolodó mozgást jelölő morféimák (vízszintes tagozódás);

2. egy adott pont belsejében, külső felületén vagy közvetlen közelében történő mozgást jelölő elemek (függőleges elrendeződés, tulajdonképpen tehát három fokozatú közel–távol dimenzióban: *‘benne/rajta/kívül’*).

Statikus felületen, térben kiterjedő szélesebb tartományban történő mozgás leírására a magyar inessivusi, superessivusi és adessivusi ragokat alkalmaz, azaz a mozgás közben történő helyjelölésre nem fejlesztett ki külön (prolativusi) esetragot:

48. A játszótéren / a tornateremben / a szobornál sok gyerek szaladgál.

49. Nándor kinézett az ablakon.

⁸¹ „Az alapnyelvre legnagyobb számban latívuszragokat lehet visszavezetni. A mai uráli nyelvek esetrendszerében is megfigyelhető, hogy a legerősebb differenciálódási tendencia a latívusi irányt kifejező esetragok körében tapasztalható (vö.: például magyar *házba, asztalra, fához, édig, világgá, falnak*). Ezt egyes nyelvészek úgy értelmezik, hogy a helyjelölő esetek körében a latívusz egyfajta ősi alapkategóriát képvisel” (Sipőcz 2006: 30).

3.2.3.3.2. Egyéb helyhatározói rendeltetésű esetragok

A terminativusi *-ig* határvető rag a mozgás végpontjának kifejezésére szolgál. Párosan is használható az ablativusi raggal két pont közötti távolság jelölésére (*Padovától Budapestig*).

A *-nak/-nek* rag, amely tipikusan részeshatározói értékű és a birtokviszony esetjelölője, ritkán ugyan, de irányjelölő határozói viszony kifejezésére is alkalmas:

50. A Via Aurelia a félsziget nyugati partvonalát követve északnak tartott;⁸²

Ez a használat nyelvtörténeti okokra vezethető vissza. A *-nak/-nek* rag eredetileg lativusi helyhatározórag⁸³ volt. A lativusi és a részeshatározói viszony között szoros szemantikai kapcsolat áll fenn. Az eredetileg irányhatározói értékű (*hegynek megy*) rag használati köre kiterjedt a cselekvés személyre való irányultságának jelentésmozzanatára is (pozitívan vagy negatívan hat valakire, segít valakinek, vagy kárára van valakinek, birtokába juttat valamit valakinek stb.). Ez a lativus – dativus közötti jelentésbeli kapcsolódás más nyelvekben is tetten érhető az azonos morfématikai jelölés által. Az olaszban például az *a* prepozíció a tipikus jelölője mind a lativusi, mind a részeshatározói relációnak.⁸⁴ *andare a scuola* ‘iskolába megy’, *dare qualcosa a qualcuno* ‘ad valamit valakinek’.

A *világgá megy* típusú kifejezésekben megtaláljuk a *-vá/-vé* translativus-factivusi rag helyhatározói szerepű használatát, amelyet az indokol, hogy az *-á/-é* ősi lativusragból keletkezett morfémaról van szó (Horváth 2003: 453), amely már az ómagyar korban eredményhatározói funkcióra specializálódott állapotváltozást vagy *-változtatást* jelölő ige

⁸²http://www.romaikor.hu/romai_epiteszet/utak_es_uthalozat/a_romai_birodalom_uthalozata/cikk/utak_es_ut_rendszerek

Navigáció: Római építészet / Utak és úthálózat / A Római Birodalom úthálózata. Letöltés: 2014. augusztus 30.

⁸³ Az ósmagyar kor eleji *-*k* lativusragra vezethető vissza. Ugyanezen *-g* változatú alapnyelvi morféma örökölt meg az *-ig* terminativusi ragban is (Sárosi 2003a: 171, 2003b: 369)

⁸⁴ A teljes kép ennél persze bonyolultabb. Az *a* prepozíció váltakozhat az *in* morfémaival a lativusi viszony jelölésére, míg részeshatározói értelemben a *per* is szóba jöhet (erről részletesen szöveg 3.3.3.3.1.-ben).

mellett. Az eredményhatározó irányjelölő helyhatározóból való származását az is mutatja, hogy a *-vá/-vé* rag mellett az illativusi és sublativusi ragok is előfordultak, s ma is előfordulnak eredményhatározói funkcióban (*halomba rak, részekre oszt*).

A *-t* ragos tárgy is kaphat helyhatározói olvasatot igekötős mozgásige mellett (vö. 3.2.2.3.1.2.):

51. A *final four* hivatalos labdája már körbejárta Köln⁸⁵, míg a hotelekben az utolsó simításokat végzik.⁸⁵

Meg kell említenünk a distributivusi (osztó jellegű) *-nként* toldalék⁸⁶ helyhatározói funkcióját: több helynek egyszerre történő jelölésére alkalmas oly módon, hogy a lokalizáció értelmezése minden szóban forgó helyre külön-külön érvényes:

52. Község^{nként} vették fel az adatokat.

Végül az általában locativusi értelmezésű kettős vagy páros helyhatározóknak is helyet kell adnunk, amelyek gondot okozhatnak a magyart mint idegen nyelvet tanulók számára, mert nem kompozicionális felépítésűek, azaz elemeikből külön-külön nehezen megérthető és mechanikusan nem összerakható szerkezetekről van szó, ugyanakkor produktivitásuk is korlátozott:

53. „Száll a madár, ágrul ágra,
Száll az ének, szájrul szájra;” (Arany János, Rege a csodaszarvasról)

54. A házu^{tól} néhány méterre történt a baleset.

3.2.3.3.3. A helyhatározói rendeltetésű ragok morfofonológiai szerkezete

Minden helyhatározói rendeltetésű rag tartalmaz legalább egy mássalhangzót, legtöbbjük azonban egy magánhangzót is magában foglaló testes toldalék.

⁸⁵ http://www.neragok_alkalmmzetisport.hu/kezilabda/video-koln-mar-bl-lazban-a-donto-labdaja-bejarta-varost-2339281 Nemzeti Sport digitális formában. Megjelent: 2014. május 30. Letöltés: 2014. augusztus 30.

⁸⁶ Ezt az elemet a *Magyar grammatika* (Balogh 2000b: 203–204) a 18 főnévi esetragon kívül a 8 képzőszerű rag egyikeként tartja számon. Szili Katalin osztályozásában „korlátozott funkciójú képzőnek” felel meg (Szili 2001: 46).

7. táblázat. A helyhatározói rendeltetésű ragok morfofonológiai szerkezete.

Helyhatározói rendeltetésű ragok	Morfofonológiai változatok		
	egyalakú	kétalakú	háromalakú
(Ósi locativus)	*-t		
Accusativus	-t		
Terminativus	-ig		
Distributivus	-nként		
Illativus		-ba/-be	
Inessivus		-ban/-ben	
Elativus		-ból/-ből	
Sublativus		-ra/-re	
Delativus		-ról/-ről	
Adessivus		-nál/-nél	
Ablativus		-tól/-től	
Dativus		-nak/-nek	
Translativus- factivus		-vá/-vé	
Superessivus			-on/-en/-ön
Allativus			-hoz/-hez/-höz

A magyar morfofonológia valószínűleg még az alapnyelvből örökölt (E. Abaffy 2003: 126) jellegzetes, az indoeurópai nyelvekben ismeretlen jelensége a magánhangzó-harmónia, amelynek törvénye azt írja elő, hogy a toldalékok alakváltozatainak illeszkedniük kell a szótövekhez a magánhangzók minősége alapján.

Az egyalakú toldalékokban semleges magánhangzót találunk, ezek harmónián kívül esnek.

A helyhatározói rendeltetésű ragok körében elsősorban kétalakú toldalékok találhatók, amelyek elől- és hátulképzettség szempontjából térnek el egymástól (*e-a, é-á, ő-ó*). Ezek az alakváltozatok harmonizálnak a szótövel: *kertben – házban*.

A háromalakú ragok esetében nemcsak palato-veláris illeszkedés érvényesül a szótő és a toldalék magánhangzói között. Az elől képzett magánhangzót tartalmazó két variáns között a kerekítettség alapján (*e-ö*) is működik a hangrendi illeszkedés törvénye: *Péterhez – Ödönhöz*.

3.2.3.4. Funkciómegoszlási tendenciák az irány- és helyhatározóragok körében

Egy a mai magyar nyelvben megfigyelhető, a belső és a külső érintkezéssel helyviszonyragokat érintő funkciómegoszlási tendenciára hívja fel a figyelmet Sárosi Zsófia (2003d: 802–803): a *-ból/-ből*, *-ban/-ben*, *-ba/-be* toldalékok egyszeri, átmeneti, ideiglenes helyzetet jelölnek, míg a *-ról/-ről*, *-n/-on/-en/-ön*, *-ra/-re* formák elvont értelemben és huzamosabb, stabilabb állapotra vonatkoztatva használatosak (vö. például *a konyhában / a konyhán dolgozik*):

55. Új számítógép az irodára. ...egy igen korszerű és gyors számítógépről van szó, amire már rég szükségünk volt az irodán.⁸⁷

56. Ma kicsit tovább kell bent maradnom az irodában.

A belső és a külső szorosabb helyviszonyragok felcserélődéséről tanúskodnak a következő példák is:

- Külső helyviszonyrag használata belső helyett:

57. Tanévnyitó a 100 éves Debreceni Egyetemen. ... 1914 őszén a Református Kollégium épületegyüttesében három karral kezdte meg működését a Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem.⁸⁸

- Belső helyviszonyrag használata külső helyett:

58. A fiú ellökte magát a faltól, szemébe húzta a baseball sapkáját, és a szöke küldönc után indult.⁸⁹

- Konkrét és általános helyjelölés ellentétét a külső és belső helyviszonyragok mindkét irányú szembenállásával érzékeltethetjük:

59a. A faluban nem sokan maradtak. (konkrét)

59b. Falun lakik. (általános jelölés, a falu mint a város ellentéte)

60a. Felmentek a dombra. (konkrét)

⁸⁷ <http://bonuspastor.ro/uj-szamitogep-az-irodara/> Megjelent: 2013. október 23. Letöltés: 2014. augusztus 30.

⁸⁸ <http://www.hirado.hu/2014/09/07/tanevnyito-a-100-eves-debreceni-egyetemen/> Letöltés ideje: 2014. szeptember 9.

⁸⁹ <http://bulivivien.blogspot.it/2014/06/a-sotetseg-rabjai-prologus.html> Letöltés ideje: 2014. szeptember 10.

60b. A hétvégén a hegyekben voltunk. (általános jelölés, „hegyvidékes tájon” értelemben)

- A belső és külső szorosabb helyviszonyragok használata közötti ingadozás figyelhető meg a földrajzi nevekhez kapcsolódó ragok alkalmazása terén is.⁹⁰

Néhány a határozóragok kiterjedésével és az ezzel párhuzamosan végbemenő specializálódásukkal ellentétes tendenciát is nyomon követhetünk már az ómagyar kortól kezdődően.

Az ősmagyar kor elején még használatos ősi eredetű essivusi *-t locativusi helyhatározórag már az ómagyar korban kiszorulóban volt, de megkövesedett formában még tetten érhető néhány helyhatározóban és névutóban a mai magyar nyelvben is (pl. *itt – ott, előtt – mögött, alatt – felett, hanyatt*). A településnevek szűk körében is megőrződött a mai magyar nyelv státuszát tükröző formák mellett (*Kaposváron – Kaposvárott, Pécsen – Pécssett, Győrben – Győrött, Székesfehérváron – Székesfehérvárt*, illetve analógiásan *Székesfehérvárott*). A két lehetséges alak közül választás – az egyéni nyelvhasználatban sok ingadozással – beszédstílus kérdése, a nyelv régi állapotát tanúsító változat választékosabbnak mondható.

A *-ban/-ben* és a *-ba/-be* ragok közötti funkcionális különbség elmosódása már az ómagyar korban megindult (Sárosi 2003c: 616), és napjainkban is egyre határozottabban tetten érhető, ami a beszélők körében megmutatkozó nyelvhasználati elbizonytalanodást mutatja. Elsősorban a *hol?* kérdésre adott *-ba/be* ragos válasz formájában jelentkeznek:

⁹⁰ Kontinensek nevével, külföldi országnevekkel, állam-, illetve közigazgatási területek megnevezésével belső zárt térhez köthető helyjelölő ragok használatosak (*Ázsiában*, de az *Antarktiszon! Olaszországban*, de *Magyarországon!*), kivételt képeznek a szigetek, amelyek mellett a külső, felülethez köthető helyragok állnak (*Máltán, Új-Zélandon*). A települések esetében a külföldi tulajdonnevekhez belső helyviszonyragok járnak, a történelmi Magyarország területén belül esőknél figyelembe kell vennünk a főnév végződését is: az *-i, -m, -n, -ny* végűek és a *-falu, -város, -szombat* utótagú összetételek belső helyviszonyragokat (*Balatonalmádiban, Hegyeshalomban, Debrecenben, Villányban, Nyergesújfaluban, Dunaújvárosban, Nagyszombatban*), míg a magánhangzóra végződők és a *-hely, -vár, -szék, -hegy* elemekkel képzett összetételek szorosabb külső helyviszonyragot kapnak (*Baján, Hódmezővásárhelyen, Kaposváron, Udvarszéken, Ábrahámhegyen*). Az *-j, -l, -r* végűek általában belső helyviszonyragokkal állnak, de körükben ingadozó a nyelvhasználat (*Nyírbátorban, Keresztúron, Tokajban* (ha tájegységről van szó) – *Tokajon* (ha a várost akarjuk jelölni)) (vö. Tompa 1985: 115–116; Szücs 1999: 111–112).

61. Az a kérdésem, hogy ekkora szobába két gyerek szerintetek el van [sic!] jól addig, míg a nagyobb el nem kezd kamaszodni?⁹¹

Az ellenkező tendencia is érvényesül, azaz a *hová?* kérdésre felelő *-ban/-ben* alakú változatok használata, ami hiperkorrekcióra utal. Bajza József 1836-ban kiadott Kritikai Lapjaiban⁹² a következőképpen szól: „...nem ártott volna színészeinket koronként efféle hibákra figyelmeztetni, például: ...szobában megyek 'stb. mellyeket mind untalan hallani színpadunkon. Az illy példák megingatták volna színészeinket azon hitben, hogy ők, született magyarok lévén, szükségképen jól is tudnak magyarul” (Bajza 1836: 53).

Újabb funkcionális módosulási fejlemény a mai magyar nyelvben a *-nál/-nél* rag terjedése a *-ban/-ben* rovására (Sárosi 2003d: 802):

62. Szabálytalanságokat találtak a felsőoktatási intézményeknél. A közbeszerzések és a hallgatói költségtérítések kezelése is hagyott kívánnivalót maga után az egyetemekenél, főiskoláknál.⁹³

3.2.3.5. Az irány- és helyhatározóragos NP szintaktikai viselkedése

A határozóragos NP-vel kifejezett helyhatározó szerepelhet az ige vonzatkeretében (*fogad valamibe*), de szabad határozó (más néven módosító vagy adjunktum) is lehet a mondatban (*Árpád angolt tanul (a szobájában)*). Az ige vonzatai (más néven argumentumai), azaz kötött bővítményei a következők lehetnek: tárgyyszerű határozó (*fiára gondol, többre törekszik, táncolni akar*), a tárggyal váltakozó határozó (*halálra ítél valakit*), az igekötőtől előírt határozó (*belelép a sárba*), az igekötő hiányából adódó kötelező határozó (*a szobába lép, jól/bolondnak tart, pappá avat*). Az ige és vonzata között fennálló esetviszonyt a magyar morfológiailag is mindig jelöli.

⁹¹ <http://www.babanet.hu/tarsalgo/viewtopic.php?f=279&t=39266> Letöltés ideje: 2014. augusztus 30.

⁹² *Kritikai Lapok*. Kiadja Bajza József. (Kritische Blätter.) Buda, 1836. <http://books.google.it/books?id=04BUAAAacAAJ&pg=PA53&lpg=PA53&dq=szob%C3%A1ban+megyek&source=bl&ots=I8Q3e-n9dQ&sig=0LfnnWa5oyMI2HxTZCmwDoj7g9M&hl=it&sa=X&ei=uIUBVNeJIsrpa> Letöltés ideje: 2014. augusztus 30.

⁹³ <http://www.hir24.hu/belfold/2014/07/31/szabalytalansagokat-talaltak-a-felsooktatasi-intezmenyeknel/> Megjelent: 2014. július 31-én. Letöltés: 2014. augusztus 30.

A helyhatározói ragok átvitt, elvont értelmű kifejezésekben alkalmazott alakjait a hagyományos leíró nyelvtanok képletes vagy képes helyhatározóknak nevezik (l. például M. Korchmáros 1998: 105), amelyek nem konkrét helyet kifejező névszóhoz járulnak, de az NP jelentésében a fizikai térnek egy absztrakt tartomány felé történő kiterjesztése könnyen tetten érhető:

63. Álmaimban látom őt.

A valóságos és a képletes helyhatározók közötti különbség csupán szemantikai jellegű, mindkettő ugyanazzal a szerkezettel írható le. Ezekről eltérő nyelvi konstrukciót képviselnek a hagyományos leíró grammatikában állandó határozóként emlegetett kifejezések (például *gondoskodik valakiről*), ahol az ige kötelezően megjelenő bővítménye számára éppen egy az irány- és helyhatározói ragok köréből kölcsönvett szuffixumot ír elő. Ez utóbbi esetben a toldalék teljesen elveszíti eredeti lokális rendeltetését, és csupán argumentum-jelölő elemként szerepel egy meghatározott szemantikai tartalom közvetítésére (vö.: 3.2.2.3.1.1.-ben a 3. táblázat).

A vonzatrelációk lexikai meghatározottságúak. Az ige mint régens szótári reprezentációja szabja meg, hogy milyen nyelvi egységgel áll együtt az ige: vonzatai számára meghatározott grammatikai sajátosságokat ír(hat) elő, amelyek annak a kódolására szolgálnak, hogy az adott forma az adott régens melyik argumentumhelyéhez rendelődik hozzá. A szabad határozók nem kötődnek szótári egységhez, azaz nincs régensük, és elhagyhatók (vö. Alberti 2006: 37-83; Gábor–Héja 2006; Héja–Gábor 2008; Peredy 2008). Kálmán László a vonzati és a módosítói szerepek polarizációs felfogása ellen lép fel annak a véleményének hangot adva, hogy a két bővítménytípus között átmeneti esetek létezését is fel kell vennünk egy a graduális nyelvi jelenségek létezésével számoló holisztikus megközelítés keretében (Kálmán 2006).

A vonzatoknak egy része kötelező érvénnyel mutatkozik régense mellett, és ezek csak ellipsis esetén hiányozhatnak:

64. Kényszerítették őket erre a munkára? Azt hiszem, nem kényszerítették őket (Ø).

Egyes vonzatok megjelenését a régens viszont csak lehetővé teszi mint a régens jelentésstruktúrájához tartozó elemeket, de nem feltétlenül követeli meg jelenlétüket. Ezek a fakultatív vonzatok implicit maradhatnak:

65. (Holdvilágnál) sétáltak.

A régens nem jelöl ki minden esetben egyetlen nyelvi elemet vonzata számára. Ezek a formájukban korlátozatlan vonzatok egyazon „jelentéscsalád” (például „valahová való irányulás”) tagjait képviselik. A régens itt nem közvetlenül a formát, hanem meghatározott jelentéselemek kifejezésének kötelezettségét írja elő vonzata számára (Komlósy 1992):

66. Árpád most ért a boltba / az egyetemre / az orvoshoz stb.

Mint tendencia megfigyelhető, hogy a locativusi (*hol?* típusú) helyjelölők többnyire valódi helyhatározókként működnek, tehát gyakran szabad bővítményként szerepelnek. Az igék egy szemantikailag behatárolt csoportja (főleg a valahol való létezést, huzamosabb tartózkodást jelölők) mellett azonban kötött helyhatározók (*valahol él, lakik, marad* stb.). Az ablativusi és lativusi helyhatározók (*honnan?* és *hová?* típusúak) ugyanakkor inkább a mozgást vagy mozgatást jelentő ige irányulást kifejező vonzataként fordulnak elő (*valahonnan fölemelkedik, valahová eljut* stb.) (Nádasdy 2007).

A helyhatározóragos főnevek gyakran kínálóznak az ige vonzataként, bár ebben a tisztán grammatikai funkcióban helyettük bármilyen más alakú kifejezés is felléphetne, hisz csak konvenció kérdése, hogy formailag hogyan testesül meg egy bizonyos logikai viszony, jelentéstartalom. A helyhatározóragos NP-k szinte bármilyen határozói jelentés kifejezésére alkalmasak, és használhatók mind kötött határozóként (vonzatként), mind szabad határozóként (adjunktumként).

3.2.3.6. A helyhatározóragok szemantikai terheltsége

A határozói funkciók rendszere a helyhatározói rendeltetésből, formailag a helyhatározói szerepű morfémből fejlődött ki. A konkrét térbeli viszonyok szolgálták alapul az elvontabb (idő, eredet, eredmény, ok, cél stb.) relációk ábrázolására. A helyhatározó kategóriájának elsődlegességét bizonyítja – a kézenfekvő kognitív

háttérmagyarázaton túl – az a tény is, hogy kifejezőeszközeinek bősége és differenciáltsága meghaladja a többi határozótípusét. Mindez magyarázza azt a tény, hogy sokszor éppen a helyhatározóragok szolgálnak forrásként egyéb határozói funkciók jelölésére, illetve váltakoz(hat)nak az egy bizonyos szintaktikai reláció kifejezésére specializálódott raggal. A hagyományos leíró nyelvtanok, mint például a *Magyar grammatika* (Keszler 2000) megkülönböztet nem pontosan körülhatárolható jelentésű, ún. aszemantikus és jelentésük alapján csoportosítható szemantikus határozókat. Szili Katalinnal (Szili 2001) egyetértve az ilyenemű éles elválasztást nem tartom produktívnak, hiszen gyakran nem könnyű a vonzatokat osztályozni szemantikai tartalmuk alapján, illetve a behatárolás önkényesnek tűnhet (például a *Magyar grammatika*-ban az *elmarad a társaitól, kifogy valamiből, kitagad valamiből* szókapcsolatokban a helyhatározóragos szintagma aszemantikus határozóként elemződik, míg a *biztonságba kerül, felgyógyul a betegségből, gyarapodik valamiben* kifejezésekben a névszói vonzat az első két esetben állapothatározói, a harmadikban tekintethatározói besorolást kap (Balogh 2000a: 133; Keszler 2000: 426–429).

Már említettem, hogy a lexikai esetek már az igék szótári jellemzésében megjelennek, a szintaktikai esetektől eltérően nem következtethetők ki a mondattani viszonyokból. Minden lexikai esethez rendelhető valamilyen tipikus szemantikai szerepkör. A helyhatározói funkciónak van a legkiterjedtebb eszköztára: helyet jelölő esetek az inessivus, a superessivus és az adessivus, irányt kifejezők az illativus, a sublativus, az allativus és a terminativus (lativusi irányultságú véghatározói rendeltetésben), illetve az elativus, a delativus és az ablativus (előzményhatározói értelemben). A formativus és az essivus-formalis az állapothatározó tipikus megnyilvánulása, az instrumentalis az eszköz- és társhatározó szerepében jelenik meg, a causalis-finalis cél- és okhatározót jelenít meg, a translativus-factivus az eredményhatározót nevezi meg, jóllehet ezeken a preferenciális megfeleléseken túl a hely- és irányjelölő esetragok is szerephez jut(hat)nak az említett szerepek morfológiai kódolásában. Az imént említett funkciókon kívül a szakirodalom megkülönböztet idő-, szám-, fok- és mérték-, eredet-, mód-, tekintet-, részeshatározói, illetve partitivusi részelő és hasonlító határozói hatásköröket (Keszler 2000: 426–443, M. Korchmáros 1998: 101–124), amelyeknek formai jelölésében jelentős mértékben veszi igénybe a nyelv a hely- és irányjelölő ragokat. A következő táblázat mutatja a helyhatározói

ragok nem lokális szemantikai tartalmú terheltségét, amelynek behatóbb vizsgálata feltétlenül érdemes további kidolgozásra, de ehelyütt nem adhatok nagyobb teret a kérdéskörnek, mert túlságosan eltávolítana központi tematikámtól:

7. táblázat. Helyhatározóragok nem lokális szemantikai tartalmú terheltsége

HATÁROZÓTÍPUS	VONZAT	SZABAD HATÁROZÓ
IDŐ	két óráig tartott / elhúzódott, 1993-ban született	júniusban vizsgázott, nyáron dolgozott
SZÁM		elsőre sikerült / megoldotta
ÁLLAPOT	biztonságba kerül, felver álmából	épségben megérkezett, álmában látta
EREDET	fából készült, egy töről fakad	kottából játssza (a darabot)
EREDMÉNY	darabokra tör, koszorúba köt / fűz	halálra kínoz, oszlopba sorakozik
TÁRS		barátja társaságában jelent meg
ESZKÖZ	hegedűn játszik, írásban rögzít	postán kapja (a lapot), liften megy fel
MÓD	keresztnevéen szólít / nevez, félvállról vesz	titokban találkozik, szívből utálja
OK	kényszerből cselekszik, búzlik az alkoholtól	megijed a kutytól, megismeri a hangjáról
CÉL	hadba száll, leánynézőbe készül	átöltözik a vacsorához, időtöltésből zenél
TEKINTET	bővelkedik ötletekben, akadályoz a munkában	jellemükben különböznek / hasonlítanak
FOK-MÉRTÉK	bőrig ázik	állig felfegyverez, halálra bosszant
RÉSZES	hat személyre terít, nagy családra keres	
PARTITIVUSI RÉSZELŐ	vesz a süteményből	a csoportból öten levizsgáztak
HASONLÍTÓ ⁹⁴ (középfokú melléknév, számnév, határozószó alaptaggal!)	barátjánál magasabb, ötnél kevesebb, Annánál jobban (főz)	

⁹⁴ A hasonlító határozó a többivel ellentétben nem szemantikai indíttatású vonzat, hanem egy meghatározott grammatikai művelet, a középfokú hasonlítás által megkövetelt forma, amelynek analitikus kifejezőmódja is létezik: *magasabb, mint barátja, jobban főz, mint Anna* stb.

3.2.3.7. Névmási alapszavú NP-k

A névmási alapszavú NP-eket, amelyeket a hagyományos leíró nyelvtanok a határozószókon belül tárgyaltak, ebben az értekezésben, amint arra már utaltam (l. 72. lábjegyzet), a helyhatározóragos névszói kifejezéseken belül veszem számba, mint azoknak egy részrendszerét. Mégpedig azon az alapon, hogy a névszói kategória⁹⁵ komponenseit helyettesítik (vö. Kenesei 2006: 91, 99–103), morfológiai és szintaktikai viselkedésüket tekintve a főnevekkel és melléknevekkel, ezen belül számnevekkel azonosíthatók.⁹⁶ A névmási helyettesítés azt jelenti, hogy a névmások közvetlen denotatív jelentés nélkül a névszókra jellemző szerkezeti pozíciókban jelennek meg, a mondatban a névszókra jellemző szerepeket töltik be: itt éppen a lokalizáció kifejezésében érvényesülő funkciójuk miatt hívom elő őket. A paradigmikus megfeleltethetőségnek persze vannak korlátai (Kugler–Laczkó 2000: 153; Szépe 2003; Rákosi 2011; vö. 94. lábjegyzet), de ezekre itt nem tudok kitérni, mert túlságosan eltávolítana központi tematikámtól.

A névmási alapszavú NP-k a főnévi alapszavúakhoz képest sokkal kevesebb tőből képződtek, ezért könnyebben behatárolhatók, zárt kategóriát alkotó egyedeik listázhatók, fonológiailag egységesen megjelenő formáik vannak prefixumaik révén (*mi, ami, valami, bármi, akármilyen, némi, semmi* stb.), ami nyilvánvalóan történetileg magyarázható. A

⁹⁵ A tárgyalásban nem mindig szólok külön a főnévi és melléknévi (számnévi) névmásokról, mert témám szempontjából nincs jelentősége e megkülönböztetésnek, és az egységes névszói kategória alkalmazása általában átláthatóbbá teszi a kérdéskörrel kapcsolatos fejtegetést. Ahol szükség lesz rá, főnévi és melléknévi névmásokat különböztetek meg az újabb szakirodalmi irányultságot követve: „Az úgynevezett számneveket nyelvtanunk a melléknevek altípusaként tartja számon, hiszen ezek is járulékos fogalmakat fejeznek ki: tulajdonságot, méghozzá mennyiségi tulajdonságot jelentenek” (Lengyel 2000: 143).

⁹⁶ A névmások szófajtságának kérdése, azaz annak eldöntése, hogy önálló szófajt alkotnak-e vagy az általuk helyettesített alapszófajokhoz sorolandók, még nem véglegesen lezárt problémakör a magyar nyelvészeti szakirodalomban (vö. Kálmán–Molnár 2007; Laczkó 2006; Szépe 2003), az egyik legvitathatóbb szófaji kategóriaként tarthatók számon. Morfológiailag ragozási paradigmájuk a főnévével egyezik. Szintaktikai szempontból ugyanazokat a mondatrészszerkezeteket tölthetik be, mint a névszók: ebben az értelemben tehát paradigmátikus helyettesítésről beszélhetünk a névszó és a névmás viszonylatában. A névmások teljes szerkezetekkel (maximális projekciókkal) váltakozhatnak, ezért a főnevekkel, melléknevekkel ellentétben nem lehetnek bővítményeik (sem vonzatuk, sem szabad bővítményük), és a szóképzés, illetve a szóösszetételei folyamatok tekintetében nem produktívak, a melléknévi névmások nem fokozhatók. Egyes főnévi névmások elláthatók ugyan bővítményekkel (tipikusan a személyes névmások: *a valódi énem*, a visszahatók közül az *önmaga*: *a valódi önmaga*, de a határozatlan és negatív névmások körében is előfordul: *egy kis senki, egy gonosz valaki*), tehát bizonyos szempontból főnévként viselkednek, de ez csak megszorításokkal és periferikusan történik. Szemantikailag a megfelelő alapszófajhoz képest a névmásoknak nincs határozott jelentéstartalmuk, ezzel csak egy adott beszédhelyzetben rendelkeznek valamire való rámutatás, illetve utalás révén. Ez utóbbi jellemzőjük fontos pragmatikai funkciók ellátására teszi őket alkalmassá (l. lejjebb).

névmások a legrégebbi, már az uráli alapnyelvben is a formailag elkülönülő szófajok közé tartoztak.

Funkcionális megközelítésben a névmások ugyanolyan helyhatározói értékkel rendelkez(het)nek, mint az általuk helyettesített névszók, amelyek jelentését az esetek, a szám, a személy és a nem (ez utóbbi a magyarban jelöletlen) morfológiai kategóriáival jelölik.

8. táblázat A névmások megoszlása morfológiai kategóriákra való referálásuk alapján.

NÉVMÁSOK	
CSAK FŐNÉVRE REFERÁLÓK	FŐNÉVRE ÉS MELLÉKNÉVRE (SZÁMNÉVRE) REFERÁLÓK
személyes (és birtokos)	mutató
visszaható	vonatkozó
kölcsönös	kérdő
	határozatlan (<i>vala-</i> , <i>né-</i> előtagúak)
	általános (megengedő, totális, negatív)

Indirekt denotatív jelentéssel rendelkeznek: kijelölnek valamely szövegen belüli vagy azon kívüli személyt vagy dolgot, tulajdonságot, mennyiséget, amelyre utalnak, tehát referenciálisan értelmezhetők, mégpedig a következő három módon: 1. deixis, 2. koreferencia és 3. logikai operátori szerep felvétele által (Laczkó 2004: 471).

A névmások funkcionális osztályokba sorolásában a *Magyar grammatikában* (Kugler–Laczkó 2000: 156–157) alkalmazott felosztást követem, amely a következő csoportokat különíti el: 1. személyes,⁹⁷ 2. visszaható, 3. kölcsönös, 4. mutató, 5. vonatkozó, 6. kérdő, 7. határozatlan, 8. általános. Általában a tágabban értelmezett személyes névmások kategóriájába sorolódnak a visszaható és a kölcsönös névmások is, de funkcionális szempontból, azaz referenciális használatukat tekintve érdemes az utóbbi kétfajta elemet elválasztani a személyes névmások többi elemétől (l. 3.2.3.7.2.). A referenciális értelmezhetőség, illetve az ezzel összefüggő helyettesíthetőség szempontjából eltérő a

⁹⁷ Lengyel Klára (1997) után a hagyományosan birtokos névmásokként számon tartott elemek a személyes névmások szuppletív *-é* birtokos személyjeles alakjaiként a személyes névmások kategóriájába sorolódnak a legújabb grammatikai osztályozásban (l. például Kugler–Laczkó 2000: 161; Tátrai 2000; Laczkó 2004). Én is ezt a felfogást követem, következésképpen mindaz, amit a személyes névmásokról és referenciájukról elmondok, a birtokos névmásokra is értendő, természetesen azzal a pontosítással, hogy az *-é* birtokjelnek is van egy saját, kontextusfüggő referenciája (l. a funkcionál).

különböző névmási csoportok disztribúciója. A továbbiakban elsősorban a helyjelölő funkcióra koncentrálva mutatom be röviden a névmásokat az iménti sorrendet követve.

3.2.3.7.1. Személyes névmások

3.2.3.7.1.1. Morfoszintaktikai jellemzőik

A személyes névmások – a visszaható, a kölcsönös és a birtokos névmásokkal (l. 96. lábjegyzet) együtt – csak főnevet helyettesítő elemek. Teljes szám- és személy-, illetve rendhagyó alakokat magába foglaló esetparadigmájuk van.⁹⁸ Szám szerint egyes és többes számú alakjaik vannak, a személy kategóriáján belül pedig három (első, második és harmadik) személy különül el. Nem differenciálódnak viszont a nyelvtani nem szerint, illetve az élő/élettelen kategóriáján belüli megkülönböztetés sem érvényesül körükben. Helyhatározóragos formáik morfémalánca a következőképpen épül fel: ragmorféma (nyelvtörténetileg önálló szó értékű tő + primer határozórag (l. 97. lábjegyzet) + (szóalakot záró) személyjel (például *bennem*), amely nyomatékosítható a személyes névmás előtagként álló (nominativusi) alapalakjával (*énbennem*). A helyhatározói rendeltetésű formák körében az irányhármasság következetesen érvényesül a főneveknél tapasztalt mintázatot követve.

⁹⁸ Igazi paradigmatis alakok csak a nominativusi és accusativusi sorok. Az összes többi esetragos forma hiányzik (**énben* stb.). Helyükbe az ősmagyar korban még (primer) ragos főnévként használt elemek léptek, amelyek aztán a szekunder ragok kialakulásához vezettek, és amelyekhez személyjelek járultak (l. 9. táblázat). Ezen formák tehát nem a szekunder helyhatározóragok (például *-ben*) ragozott alakjai. E névmások hangrendjéből következtetni lehet arra, hogy milyen hangrendű volt az az ősi önálló szó, amely a tövet alkotja (D. Mátyai 1999, 2003a: 214–215; Korompay 1991).

9. táblázat. Személyes névmás alapú helyhatározói rendeltetésű alakok

Irányultság, irányhármaság	Helyhatározói rendeltetésű esetek	Egyes szám			Többes szám		
		1. személy	2. személy	3. személy	1. személy	2. személy	3. személy
Belső helyviszony	Illativus	(én)belém	(te)beléd	(ő)belé	(mi)belénk	(ti)belétek	(ő)beléjük
	Inessivus	(én)ben-nem	(te)benned	(ő)ben-ne	(mi)ben-nünk	(ti)ben-netek	(ő)bennük
	Elativus	(én)belő-lem	(te)belőled	(ő)belő-le	(mi)belőlünk	(ti)belőletek	(ő)belőlük
Szorosabb külső, felszíni érintkezéses helyviszony	Sublativus	(én)rám	(te)rád	(ő)rá	(mi)ránk	(ti)rátok	(ő)rájuk
	Superessivus	(én)rajtam	(te)rajtad	(ő)rajta	(mi)rajtunk	(ti)rajtatok	(ő)rajtuk
	Delativus	(én)rólam	(te)rólad	(ő)róla	(mi)rólunk	(ti)rólátok	(ő)róluk
Lazább külső, közelséget kifejező helyviszony	Allativus	(én)hoz-zám	(te)hozzád	(ő)hoz-zá	(mi)hoz-zánk	(ti)hozzátok	(ő)hozzájuk
	Adessivus	(én)nálam	(te)nálad	(ő)nála	(mi)nálunk	(ti)nálátok	(ő)náluk
	Ablativus	(én)tőlem	(te)tőled	(ő)tőle	(mi)tőlünk	(ti)tőlétek	(ő)tőlük
	Dativus	(én)neke-m	(te)neked	(ő)neki	(mi)ne-künk	(ti)nek-tek	(ő)nekik
	Accusativus	enge-m(et) ⁹⁹	téged(et)	őt	minket/ben-nünket	titeket/ben-neteket	őket
	Terminativus	_____	_____	_____	_____	_____	_____
	Translativus-	_____	_____	_____	_____	_____	_____

⁹⁹ Az ómagyar korban az egyes szám első és második személyű tárgyrag nélküli és a tárgyragos alakok funkcionálisan elkülönültek (az utóbbiak magasabb stilisztikai regiszterhez tartoztak). Mára ennek a tendenciának az ellentéte figyelhető meg, azaz a tárgyragos változatok jóval kisebb arányban használatosak (l. a Magyar Nemzeti Szövegtár adatait), illetve alsóbb nyelvi szintre szorultak vissza. Az 1900 utáni években bekövetkező ilyen irányú tendenciát az motiválhatta, hogy az *engem* és *téged* formák a tárgyrag kitétele nélkül is csak tárgyként értelmezhetők, tehát a tárgyrag ezekben a szóalakokban nem hordoz plusz információt. Hasonló változás ment végbe az egyes szám 3. személyű névmás használati körében is: az *őt* (/ *űt*) – *ötet* (/ *űtet*) változatok közül a korábban közkeletű elemisméltéles alak elavulóban van, illetve nyelvjárási szinten él tovább, az *őt* lett a köznyelvi forma. A többes szám első és második személyű *bennünk* / *bennünket*, *bennetek* / *benneteket* változatok közül, amelyek accusativusi raggal ellátott alakjai az ómagyar kor végén keletkeztek, a tárgyragos forma használata lett általánosabb a *minket* / *titeket* mellett (D. Mátai 2003a: 213–214, 2003b: 399, 2003c: 635–636, 2003d: 740–741).

	factivus						
--	----------	--	--	--	--	--	--

Az elsődleges helyhatározóragok és a dativusi, illetve accusativusi alakok ragozási sora hiánytalan, míg a névszókkal történő téri kódolásában résztvevő terminativusi, translativus-factivusi és distributivusi formák egyáltalán nem kötődnek személyes névmásokhoz.

Már volt róla szó (78. lábjegyzet), hogy a distributivus az általánosan elfogadott 18 tagú névszói paradigmán kívül esik (a *Magyar grammatika* képzőszerű ragként tartja számon: l. Balogh 2000b: 204). Használata mindenképpen korlátozottabb az esetparadigma részét képező ragokhoz képest, így nem meglepő, hogy a névmások ragozási sorából (az összes névmásra vonatkozóan) hiányzik, így a továbbiakban eleve kihagyom ezeket az alakokat a tárgyalásból.

Az accusativusi forma nem nyomatékosítható tovább. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy alakjai eleve személyes névmás alapúak,¹⁰⁰ de nyomatékosíthatatlanságuk a tárgyas igeragozás¹⁰¹ inflexiós toldalékainak működésével is összefüggésbe hozható, illetve a mondat argumentumainak jelölését (részben) irányító takarékosági elvvel magyarázható, amely szerint az egyértelműséget a lehető legkevesebb és a lehető legegyszerűbb jelöléssel kell elérni.

A személyes névmások körében alapvető különbség áll fenn egyrészt az első és második személyű, másrészt a harmadik személyű névmások között (ideértve a magyar tárgyi inflexiós morfémákat is). A magyarban az első két személynek a harmadiktól való elkülönítését mind morfológiai és szintaktikai, mind szemantikai és pragmatikai tényezők indokolják. Az első és második személyű névmások inherensen számjelöltek, monomorfematikusak: nem bonthatók szét $m + i$, illetve $t + i$ morfémákra, ahol az első tag

¹⁰⁰ Ide kívánczik még az a tény is, hogy az egyes szám 1. személyű forma kezdő magánhangzója egy ősi nyomosító szerepű, közelre mutató névmásra vezethető vissza, amelynek jelentése 'íme én' (D. Máta 2003a: 213–214), tehát már egy eleve nyomatékosított alak épült be a rendszerbe.

¹⁰¹ Nem használom az újabb keletű "általános / határozatlan" és "határozott ragozás" elnevezéseket, hanem megmaradok a hagyományos "alanyi" és "tárgyas ragozás" kifejezéseknél. Ennek oka a következő: a határozottsági / specifikussági követelmény a tárgyas ragozás választásánál csupán szemantikai következménye annak a szintaktikai tényezőnek, amely lényegében kiváltja a tárgyas ragozást: csak determinánsi kategóriájú tárgy (DP) esetén kerül a szóalakba a tárgyas ragozásnak megfelelő tárgyi egyeztetőmorféma. Az "alanyi" és "tárgyas ragozás" terminusok szintén nem pontosak, de legalább utalnak az (esetelméleti) tárgyasságra, illetve tárgyatlanságra: alanyi ragozás esetén csak alanyi egyeztetőmorfémát tartalmaz a szóalak, míg tárgyas ragozás esetén ezen túl egy tárgyi egyeztetőmorfémával is kiegészül.

jelölné az egyes számú tövet, a második pedig a többesjelet, legalábbis szinkrón szinten nem.¹⁰² Az *ők* alak viszont egyértelműen az egyes számú *ő* és a *-k* többesjel összegzése.

Szintaktikailag az a tény választja ketté legszembetűnőbb módon a személyes névmások csoportját, hogy az első és második személyű tárgyi szerepű személyes névmások az ige alanyi ragozását kívánják meg, míg a harmadik személyűek tárgyas ragozású igével állnak. A harmadik személyű személyes névmások a mutató névmásokkal rokonok, ugyanis mindkettő a referenciális (azaz ráutaló) névmások determinánsi feladattal rendelkező D(etermináns) kategóriájú osztályát képviseli. Szerkezetileg névelő pozíciójú determinánsok, amelyeknek nincs NP értékű vonzatuk, ellentétben a névelővel, amelynek van. Az első és második személyű személyes névmások NumP, azaz számnévi kifejezés kategóriájúak (l. részletesen Bartos 2000: 709-710).¹⁰³

3.2.3.7.1.2. Személyes névmások – tárgyi egyeztetésű személyragok

A tárgyra való utalás szempontjából a magyarban a személyes névmások paradigmatiskus accusativusi alakjai mellett a tárgyas ragozás szuffixumait is figyelembe kell vennünk. Ezek a tárgyi egyeztetésű személyragok fonetikailag hangsúlytalanok, morfológiailag nem szabad elemek, hanem az ige részét képezik, szintaktikailag sem önállóak, nem állhatnak NP helyzetben, szemantikailag deiktikus referenciára alkalmatlanok, de anaforikus¹⁰⁴ használatuk vitathatatlan:

67a. Nándor_i megtudta, hogy megválasztották_i.

67b. Nándor_i venne a sapere che lo_i avevano eletto.

Ugyanezekkel a jegyekkel írhatók le az olasz klitikus névmások (Rózsavölgyi 2008: 199–205), s ha ehhez még hozzátesszük azt is, hogy a két szóban forgó nyelvi elem (a magyar tárgyi egyeztetésű személyragok és az olasz klitikus névmások) használati

¹⁰² Bár létezik a többesjelnek /i/ allomorfja, amely a birtokos szerkezetekben több birtok jelölésére szolgál, és diakrón szinten is elképzelhető lenne esetleg az *-i* „többes” elem leválasztása.

¹⁰³ E generatív háttérű elemzés részleteire e helyen nincs módomban kitérni, de témám szempontjából nincs is jelentősége, hisz a 3. személyű személyes és mutató névmások azonos szerkezeti pozíciója csak még jobban alátámasztja a kétfajta névmáscsoport funkcionális szempontú együttes vizsgálatának létjogosultságát, bár az nem ezen az elemzésen alapul.

¹⁰⁴ Ahol szükséges, alsó index jelöli a referenciális függőségeket. Az indexek csupán reprezentációs célokat szolgálnak, használatuk nem jelent semmilyen, e függőségek lényegét érintő elméleti elkötelezettséget.

gyakorisági mutatója is igen hasonló (l. Rózsavölgyi 1986: 339–340), bizonyítottan látszik, hogy az olasz tárgyi szerepben működő klitikus névmások és a magyar tárgyas ragozás személyragjai egymásnak megfeleltethető formális elemek.¹⁰⁵ Mindkét esetben egy kötött, redukált, gyenge morfémáról van szó, amely komplementer egy független, teljes értékű, hangsúlyos morfémával, egy „valódi” személyes névmással (vö. Tolcsvai Nagy 2000a¹⁰⁶).

Kontrasztív tipológiai viszonylatban is igazolni tudjuk tehát, hogy a magyar tárgyas igei személyragok minimálisra redukálódott és önállóságukat teljesen elvesztett, klitikumszerű személyes névmások megfelelőiként tarthatók számon, amelyek egyébiránt történetileg is kapcsolatba hozhatók a személyes névmásokkal, hisz részben azokból alakultak ki, ebből következően párhuzamba állíthatók a személyes névmás accusativusi alakjaival mint olyan nyelvi eszközök, amelyek képesek a harmadik személyű tárgyat azonosítani. Ez a tény és az igeragozási rendszeren belül működő közvetett kijelöltséget biztosító mechanizmus (l. lejjebb) számot ad arról, hogy miért nem nyomatékossíthatók tovább az accusativusi személyes névmások: ezek az elemek, a tárgyi igeragozás inflexiós morfémái mellett már eleve nyomatékos, hangsúlyos formáknak számítanak a magyar rendszerben.

A 10. táblázat mutatja, a magyarban hogyan realizálódik a csak alanyi, ill. az alanyi és tárgyi egyeztetést végző inflexiós toldalékok eloszlása.

¹⁰⁵ A tárgyas ragozásnak ugyanakkor vannak természetesen fontos jellemzői, amelyek megkülönböztetik a klitikumoktól, s amelyek megnehezítik a nem magyar anyanyelvűek számára a magyar mint idegen nyelv elsajátítását. Bánhidi tanulmánya szerint (Bánhidi (1972: 430) a külföldi diákok pontosan a tárgyas ragozás használata és a határozott tárgy kifejezése terén követik el a legtöbb hibát.

¹⁰⁶ „...az azonos szóval különböző dolgokra vagy a különböző szavakkal azonos dologra való utalás csak részben történik szavakkal a magyar nyelvben (és a tipológiailag hozzá hasonló ragozó nyelvekben), részben viszont grammatikai jelenség, amelynek ... van grammatikai, szemantikai és pragmatikai alapja. ... a magyar szövegtani koreferencia-jelenségek körébe nem csupán a névmások tartoznak a névszóknak nevezett szófajok mellett, hanem személyt és számot jelölő ragok és jelek is, amelyeket nem lehet a lexicon részeként számon tartani” (Tolcsvai Nagy 2000a: 12).

1. táblázat - A magyar alanyi és tárgyias igeragozás használata¹⁰⁷

			TÁRGY					
			EGYES SZÁM			TÖBBES SZÁM		
			1. személy	2. személy	3. személy	1. személy	2. személy	3. személy
ALANY	EGYES SZÁM	1. személy	—	-lak/-lek	alanyi / tárgyias	—	-lak/-lek ly	alanyi / tárgyias
		2. személy	alanyi	—	alanyi / tárgyias	alanyi	—	alanyi / tárgyias
		3. személy	alanyi	alanyi	alanyi / tárgyias	alanyi	alanyi	alanyi / tárgyias
	TÖBBES SZÁM	1. személy	—	alanyi	alanyi / tárgyias	—	alanyi	alanyi / tárgyias
		2. személy	alanyi	—	alanyi / tárgyias	alanyi	—	alanyi / tárgyias
		3. személy	alanyi	alanyi	alanyi / tárgyias	alanyi	alanyi	alanyi / tárgyias

Harmadik személyű tárgy esetén, amikor a névmás határozottsága, referenciája nem a beszédhelyzethez kötődik, kötelező a választás az alanyi és a tárgyias ragozás között. A tárgyias ragozású igébe eggyel több morféma épül be, a Ø alanyi személyrag mellett egy tárgyi egyeztetőmorféma is helyet kap benne. Az egyeztetőmorfémák szempontjából nézve a kérdést azt mondhatjuk, hogy az alanyi egyeztetést mindig egy személyrag képviseli, amely lehet zéró alakú is egyes szám harmadik személy esetén. A tárgyi egyeztetésnek viszont két értéke van: az alanyi ragozású alakokban semmi, tárgyias ragozás esetén morfológiailag realizálódik.

Az első és második személyű tárgyak inherensen meghatározottak, a beszédhelyzet mindenkor megnyilatkozójáról, illetve címzettjéről lévén szó, így a gazdaságossági elv alapján nem kell külön, formailag is jelölni azt, ami már eleve egyértelmű.

¹⁰⁷ A táblázatból kihagytam a visszaható értelmezés eseteit (egyes szám 1. személyű alany egyes szám 1. személyű tárggyal, egyes szám 2. személyű alany egyes szám 2. személyű tárggyal stb.), ahol visszaható névmásokat használunk (l. később). Mint ismeretes, a visszaható névmási tárgy tárgyias ragozást vált ki.

Külön eset a *-lak/-lek* toldalék, amely kódolja a tárgy második személyét egyes szám első személyű alany mellett: nemcsak utal rá, hanem pontosan kijelöli; nem kétértékű jegy (vagy tárgyas ragozás, vagy semmi), hanem egyértelmű egyeztetőmorféma, az egyes szám első személyű alanyi személyrag egy különleges formája, amely kibővül egy a második személyű tárgyra vonatkozó, annak személyét meghatározó információval.

Ez a struktúrálódás egy olyan mechanizmust biztosít, amelyben a formailag, közvetlenül meg nem határozott elemek is közvetetten kijelölődnek, a rendszer többi elemének és ezen elemek értelmezésének függvényében.

3.2.3.7.1.2.1. *Differential Object Marking*

Azokban a nyelvekben, amelyekben a tárgy kifejezésére alkalmas esetrag vagy azzal analóg jelölés létezik, gyakori, hogy a tárgyjelölés csak bizonyos típusú tárgyak mellett valósul meg. Ezt a jelenséget a tipológiai szakirodalom megkülönböztetett tárgyjelölésnek (*Differential Object Marking*, vö. Aissen 2003) nevezi. A tárgy jelöltsége, illetve jelöletlensége szabályokra vezethető vissza, és a tárgy szemantikai és pragmatikai jellemzőinek függvényében előre belátható. A megkülönböztetett tárgyjelölés terén megfigyelhető nyelvközi variabilitás, mint ahogy azt a funkcionális/tipológiai érintettségű kutatások immár igazolták, két dimenzió, az elevenség (*animacy*) és a határozottság figyelembevételével, illetve az e dimenziók mentén létrejövő hierarchiában betöltött pozíciók szem előtt tartásával függ össze. A megkülönböztetett tárgyjelölés alapvető funkciója a tárgynak az alanytól való egyértelmű elkülönítése. Azok a jegyek, amelyek meghatározók a tárgy számára, s ezáltal motiválják a megkülönböztetett tárgyjelölés mechanizmusának életbeléptetését, jelöletlenek maradnak az alany számára, mert ott magától értetődőek. Úgy is mondhatnánk, hogy azokat a tárgyakat kell a nyelveknek feltétlenül jelölniük, amelyek leginkább hasonlítanak egy tipikus alanyhoz, ugyanis így elkerülhetővé válik az esetleges félreértés. Az elevenségi, azaz élő/élettelent megkülönböztető skála a következőképpen alakul:

Személy > Élő > Élettelen

A határozottsági skála pedig így struktúrálódik:

Személyes névmás > Személynév > Határozott NP > Határozatlan specifikus NP > Nem specifikus NP

Ezeket kivetítve az alanyra és a tárgyra, a tranzitív mondat két fő argumentumára, az alábbi megfeleléseket kapjuk, ahol a hierarchia bal oldalán található a szóban forgó grammatikai reláció legtipikusabb jellemzői, s jobbra haladva az egyre kevésbé meghatározó vonásai. Az élő/élettelen viszonylatában a következő korreláció jön létre:

ALANY: Személy > Élő > Élettelen

TÁRGY: Élettelen > Élő > Személy

A határozottság tekintetében az alábbi megfeleléseket kapjuk:

ALANY: Személyes névmás > Személynév > Határozott NP > Határozatlan specifikus NP > Nem specifikus NP

TÁRGY: Nem specifikus NP > Határozatlan specifikus NP > Határozott NP > Személynév > Személyes névmás

Az alany rendszerint az ágens szerepét tölti be, és általában topikként jelentkezik. A jellemző alany olyan élőlény, amely határozott referenciával rendelkezik, tehát az “élő” és a “határozott” kategóriák itt jelöletlenek maradnak. Ennek megfelelően a személyes névmások a legkevésbé jelölt, tehát legtipikusabb alanyok, és a nem specifikus határozatlan kifejezések a legjelöltebbek. Ennek az ellentéte érvényes a tárgyra: a személyt jelölő személyes névmások a legkevésbé jellemző tárgyak, tehát a legjelöltebbek, míg a nem-specifikus határozatlan kifejezések a legkevésbé jelöltek.

Alakilag a különböző nyelvek egymástól eltérő módon különböztethetik meg a tipikus, tehát jelöletlenül is könnyen dekódolható relációkat a nem jellemzőktől, amelyek jelölendők. Két egymással ellentétes elv érvényesülhet a tárgyjelölésben: 1. a jelöltség elve, amely kedvez a szintaktikailag jelölt konfigurációk morfológiai megkülönböztetésének és 2. a takarékoság elve, amely elveti azt. A megkülönböztetett tárgyjelölés értelmében és a takarékoság elve alapján a személyes névmással kifejezett tárgy morfológiailag jelöltebb, mint egy NP kategóriájú (Rózsavölgyi 2008: 194–196).

Mindezen túl az élőlény-jelöltségen belül a személy kategóriája, az inherensen határozott első és a második, szembeállítva a harmadikkal, amely lehet határozott és határozatlan (erről részletesebben l. lejjebb), is szerepet kap. Sőt, azt is megállapíthatjuk, hogy az egyes szám prominensebb, mint a többes szám, főleg az egyes szám első személy, amely deiktikus központként szerepel a diskurzusban.

Mindez a következőképpen érvényesül az általam vizsgált két nyelv tekintetében. Az olasz személyesnévmás-rendszer fő jellegzetessége a két morfológiailag elkülönülő, egymással komplementer névmássorozat megléte, a hangsúlyos szabad névmásoké és az ún. *klitikumoké*.

11. táblázat. Tárgyi szerepű személyes névmások az olaszban.

		EGYES SZÁM				TÖBBES SZÁM			
		1. személy	2. személy	3. személy		1. személy	2. személy	3. személy	
				hím-nemű	nő-nemű			hím-nemű	nő-nemű
SZA-BAD NÉVMÁSOK	- Nom.	me vö.: Nom. <i>io</i>	te vö.: Nom. <i>tu</i>	lui = Nom.	lei* = Nom.	noi = Nom.	voi* = Nom.	loro* = Nom.	
KLITIKUMOK	Acc.	mi = Dat.	ti = Dat.	lo	la	Ci = Dat.	vi = Dat.	li	le

*Az olaszban nincsenek a magázás szolgálatában álló különleges alakok. Egyes szám 3. személyben Lei (írásban általában nagybetűvel) használatos, többes számban a Loro formát a köznyelvben immár a Voi váltotta fel (vö. Vanelli 1995:362).

A kétfajta névmás viselkedése eltérő mind fonetikai, mind morfológiai, mind szintaktikai szempontból, és szemantikai értelmezhetőségük is különböző. A nyelvtani eset szempontjából a szabad névmásoknak, kivéve az egyes szám első és második személyűeket, csak egy alakjuk van a névszói csoportokhoz hasonlóan, s ez használatos mind alanyi, mind nem alanyi pozícióban. Az egyes szám első és második személyében elkülönülő függő, tehát nem nominativusi esetben álló forma egyes szám harmadik személyben és a többes számban neutralizálódik. A klitikumok esetében ugyanakkor igazi differenciálódást figyelhetünk meg. Alanyesetet nem ismernek ugyan, de tárgy szerepében teljes paradigmát alkotnak. A megkülönböztetett tárgyjelölés értelmében pontosan itt, és

csak itt jelenik meg az olasz névszórendszeren belül egy bizonyos morfológiai specializálódás, egyértelműen csak a harmadik személyű tárgyra vonatkozóan, ugyanis az első és második személyű klitikumok mind accusativusi, mind dativusi értelmezést kaphatnak. Arra is érdemes felfigyelni, hogy a nyelvtani nem kategóriája szerinti elkülönülés az alakok között szintén csak a harmadik személyben valósul meg (Rózsavölgyi 2008: 199–205).

A magyarban a tárgyi szerepű személyes névmások mellett rendelkezésre állnak a tárgyas ragozás személyragjai. Ezek a minimálisra redukálódott és önállóságukat elvesztett személyes névmások megfelelőiként tarthatók számon, és képesek azonosítani a harmadik személyű tárgyat. Harmadik személyű tárgy esetén tehát egy teljes tárgyi egyeztetésű paradigmával számolhatunk az accusativusi személyes névmások mellett.

12. táblázat. Tárgyi szerepű személyes névmások / tárgyi egyeztetésű személyragok a magyarban.

	EGYES SZÁMÚ TÁRGY			TÖBBES SZÁMÚ TÁRGY		
	1. személy	2. személy	3. személy	1. személy	2. személy	3. személy
Személyes névmások	engem	téged	őt, magát, Önt	minket / bennün- ket	titeket / bennete- ket	őket, magukat, Önöket
A tárgyi egyeztetés inflexiós toldalékai		-lak / -lek	-Vm, -Vd, -ja/-i, -jVk, -játok/- itek, -ják/-ik		-lak / -lek	-Vm, -Vd, -ja/-i, -jVk, -játok/-itek, -ják/-ik

A magyarban a megkülönböztetett tárgyjelölés sajátos módon érvényesül. Mivel a magyar a szintaktikai tipológia szempontjából a nominativus-accusativusi nyelvek képviselőjeként a tárgyat eleve koherensen jelöli a névszón és a névmáson is, gazdagabb morfológiai jelöltséget a személyes névmásokkal mind történeti, mind kontrasztív tipológiai alapon kapcsolatba hozható igei egyeztetőmorfémák keretén belül fejlesztett ki, és éppen a harmadik személy referenciájára vonatkozóan. A táblázatból kitűnik a harmadik

személyű tárgyi pozíció hangsúlyozottsága: itt a magyar nem él a takarékoság elvével, szükségesnek tartja a határozott és a határozatlan megkülönböztetését, és erre gazdag formai eszköztárt fejlesztett ki, amelybe beletartoznak még a mutató névmások is (l. lejjebb).

Egyes szám első személyű alany mellett a *-lak/-lek* rag kijelöli az egyes vagy többes szám második személyű tárgyat. Első és második személyű tárgya csak azoknak az igéknek lehet, amelyeknek lehet személyt jelentő tárgyuk. A tranzitív igék tehát szemantikailag két csoportra oszthatók aszerint, hogy kapcsolódhat-e hozzájuk személyt jelölő tárgy vagy nem (ezek azok az igék, amelyek Lotz (1976) elmélete szerint *-lak/-lek* raggal rendelkeznek, vö. Dugántsy 2001: 125). Ezeken túl diskurzuspragmatikai tények segítik elő a lehető legkevesebb, legegyszerűbb jelöléssel történő referencia-értelmezést. Az első és második személyű tárgy csak személyt jelölhet, ez a tény eleve leszűkíti a denotátumok körét. A beszédaktusban részt vevő első (beszélő) és második (hallgató) személy közül az egyik az alany, a másik a tárgy, tehát itt a nyelvi szituáció határozza meg a referenciát. Marad tehát a harmadik személyű alany melletti első vagy második személyű tárgy olvasatának problémája, de itt is, az első és a második személy deiktikus referenciájából következőleg a beszédhelyzet megfelelő fogódzót ad(hat) a referencia pontosításához. (vö. Kubínyi 2008; Wéber 2008, 2011; É. Kiss 2003).

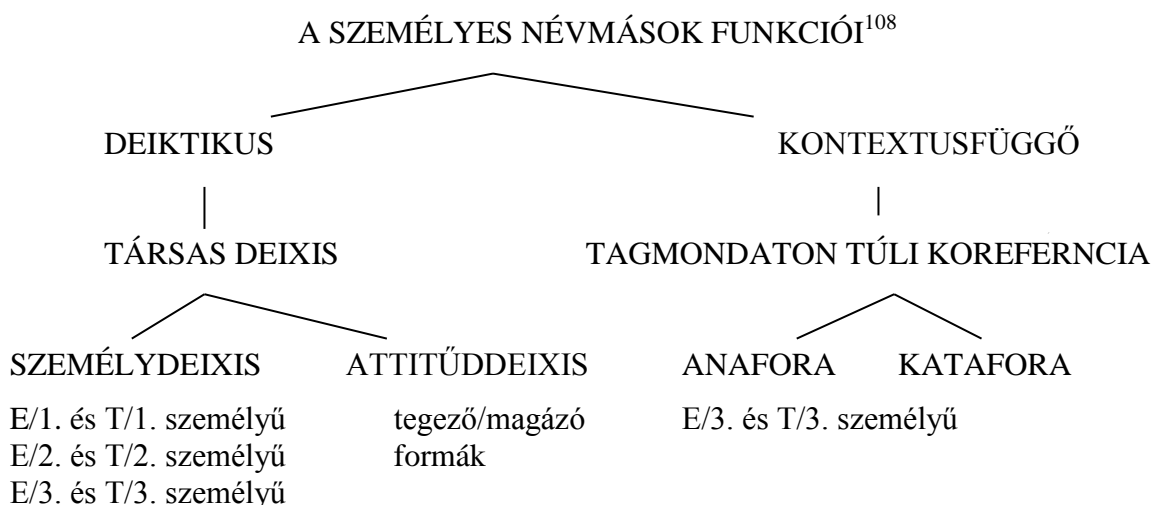
A többes szám első és második személyű tárgy esetén található két alak (*minket/bennünket* és *titeket/benneteket*) általában szabadon választható stilisztikai megfontolások alapján, nincs jelentésbeli különbség közöttük. Ilyen kettős alak csak az accusativusi személyes névmások közt jelenik meg. Feltehető, hogy itt az inkluzív (*bennünket, benneteket*) és az exkluzív (*minket, titeket*) kategóriák opozíciójáról van szó, amelyek a referencia további pontosítását szolgálják. Tálos Endre (1980: 70–72) szerint az exkluzív formák helyettesíthetik az inkluzívakat, míg ennek a fordítottja nem vezet mindig kielégítő megoldáshoz, bár sohasem eredményez nyelvtanilag helytelen szerkezetet. Épp ezért sokan vitathatónak tartják az elkülönítést:

- 68a. Sok minden fűz össze *bennünket*. (= engem és téged / titeket)
- 68b. Sok minden fűz össze *minket*. (= engem és őt / őket)

3.2.3.7.1.3. A személyes névmások funkciói

Az első és második személyű névmások funkcionálisan is elkülönülnek a harmadik személyűektől. Az előbbieknél csak deiktikus szerepük van, az utóbbiak alkalmasak mind deiktikus, mind anaforikus referenciára.

13. táblázat. A személyes névmások funkciói.

3.2.3.7.1.3.1. Deixis

„A deixis olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja **a résztvevők fizikai és társas világát**, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak” (Tátrai 2010: 212, kiemelés a szerzőtől). A deiktikus kifejezéseket tipikusan társas interakcióban

¹⁰⁸ A táblázatban nem szerepelnek a személyes névmások referenciális mechanizmusainak nem tipikus esetei: 1. tagmondaton túlmutató koreferenciára használhatók a többes szám első és második személyű exkluzív személyes névmások is, tehát abban az esetben, ha olvasatuk magába foglalja a harmadik személyt (mi = én + ő / ők, ti = te + ő / ők ([Árpád és én], szóltunk, de nem figyeltek [ránk]);) 2. a harmadik személyű személyes névmás tagmondat-beágyazódás esetén alkalmas tagmondaton belüli koreferenciára (Árpád, meg tudta győzni a benne; kételkedő kollégákat) 3. a harmadik személyű személyes névmás konnexiós referenciát is végezhet, ha hogy kötőszós alárendelő összetett mondat főmondatában igei vonzatszerépben és utalószóként jelenik meg (Biztos vagyok benne, [hogy eljön]);) (minderről részletesen I. Laczkó 2005). Itt említtem meg a hagyományosan birtokos névmásokként számon tartott elemek referenciális értelmezhetőségére vonatkozóan a következőket. A legújabb szakirodalomban a személyes névmások –é birtokjeles alakjainak tekintett formák esetében a személyes névmásokra jellemző deiktikus és/vagy (tagmondaton túlmutató) forikus referencia az -é jel referenciájával kombinálódik, tehát kétféle utalás aktivizálódik ezen alakok használatakor. Az -é jeles főnevek, és következésképpen névmási helyettesítők felmutathatnak tagmondaton belüli koreferenciát is (Laczkó 2005: 87–88):

Elfogyott a gyümölcsöm. Veszek Árpádéból/az övéből/a tiedből. (tagmondaton túlmutató referencia)
Nándor almája Árpádéiból/az enyéimből való. (tagmondaton belüli referencia)

használja a beszélő annak érdekében, hogy hallgatója figyelmét a beszédhelyzet egy bizonyos körülményére, jellemzőjére irányítsa.

Hagyományosan szemantikai alapon a következő deixistípusokat szokás megkülönböztetni: személy-, tér- és idődeixist. Az újabb szakirodalom (Levinson 2004a, Diessel 2012) egy tágabb értelmezésű társas deixist feltételez, illetve diskurzusdeixist is felvesz a deixisformák közé (ez utóbbira a mutató névmások tárgyalása során térek ki). A társas deixis a beszédesemény szociális világára referál. Két válfaját a személydeixis és a Levinson (2004a) után szociális deixisnek (*social deixis*) is nevezett attitűddeixis alkotja. Az előbbi a beszédhelyzetben részt vevő partnerek (beszélő/megnyilatkozó – hallgató/befogadó/címzett) szerepét kódolja, azaz általa a beszédesemény résztvevőinek kommunikációs szerepe grammatikalizálódik, az utóbbi a beszédpartnerek egymáshoz viszonyított társadalmi kapcsolataira vonatkozik.¹⁰⁹

A személyes névmások a személydeixis¹¹⁰ tipikus megjelenítői, de mellettük a magyarban feltétlenül számolnunk kell az inflexiók igei személyragokkal (1. fent), a birtokos személyjeles főnevekkel és névutókkal is.¹¹¹

Az első és második személyű névmások inherensen deiktikusak, a beszédaktus résztvevőire mutatnak, referenciájuk egyértelmű a beszédhelyzet alapján. Az egyes szám 1. személyű névmás a mindenkori feladóra, a beszélőre utal, az egyes szám második személyű a mindenkori befogadóra, a hallgatóra. A többes szám első személyű alak referenciája

¹⁰⁹ Diessel (2012) kommunikatív funkcionális szempontú felosztása a deiktikus kifejezések két nagy csoportját különíti el pragmatikai jellemzőiket is figyelembe véve, amelyek további alcsoportokra oszthatók: 1. a diskurzusban résztvevők beszédében megnyilatkozó deiktikus jelenségekkel kapcsolatos deixis (*participant deixis*), ami gyakorlatilag a táblázat társas deixisének felel meg 2. a beszédhelyzet, illetve a kontextus különböző elemeire vonatkozó referenciális viszonyok körébe sorolható tárgyi vonatkozású deixis (*object deixis*), amelyre a mutató névmások során térek majd ki. A két alaptípus közös deiktikus vonásaik ellenére különböző funkciókat lát el, és kifejezőeszközeik is mások.

¹¹⁰ Itt nincs módomban kitérni a személydeixis részletes elemzésére, nem prototipikus kifejezésének lehetőségeire, módozataira stb., ugyanis mindez túlságosan eltávolítana központi tematikámtól. A kérdéskörrel kapcsolatban l. Diessel 2012; Laczkó 2001, 2003, 2004, 2005, 2006, 2008, 2009; Levinson 2004a; Tátrai 2000, 2004, 2010.

¹¹¹ Diessel (2012) felhívja a figyelmet arra, hogy a deiktikus nyelvi elemek és a nyelvi elemek deiktikus használata két külön dolog. A deiktikus kifejezések eleve rendelkeznek olyan kontextusfüggő paraméterekkel, amelyek a diskurzusban aktualizálódnak. Ugyanakkor gyakorlatilag bármilyen, tartalmas jelentéssel rendelkező nyelvi forma használható deiktikusan, ha olyan kommunikációs eszközökkel társítjuk (gesztusok, testmozdulatok, szemkontaktus stb. irányultsága), amelyek lehetővé teszik egy a nyelvi elem és a kontextus közötti referenciális kapcsolat kialakítását.

magába foglalja a beszélőt, s vele együtt egy vagy több valaki mást, akik között a hallgató is potenciálisan ott lehet:

- (a) $mi = \acute{e}n + te / ti$ (inkluzív értelmezés)
- (b) $mi = \acute{e}n + \acute{o} / \acute{o}k$ (exkluzív értelmezés)
- (c) $mi = (a) + (b)$

A többes szám második személyű forma referál a hallgatóra, s vele együtt egy vagy több valaki másra. Ebben az esetben az exkluzív értelmezés a valószínűbb. A magyarban tárgyi pozícióban lexikailag elkülönül a két értelmezés:

- $ti = te + \acute{o} / \acute{o}k$ (exkluzív értelmezés)
- $ti = te + te / ti$ (inkluzív értelmezés)

A személyes névmások rendszerét tovább árnyalják a tegezéshez képest formálisabb, udvariasabb, később kialakult magázó formák,¹¹² amelyek esetében kommunikációs regiszter szerinti további differenciálódást figyelhetünk meg. A két nem tegező megszólító forma közül a *maga/maguk* főként egyenrangú partnerek között használatos. Az *ön/önök* különrangú viszony esetén hivatalos, távolságtartó jelleget kölcsönöz a megnyilatkozásnak. Ezek az attitűddeixis tipikus megjelenési formáinak számító alakok a beszédpartnerek közötti kapcsolat minőségét, a közöttük lévő társadalmi távolságot jelzik a személyes névmások körében. Noha a magázás alakjai logikailag második személyűek, hisz a beszédaktusban résztvevő partnerekről van szó, nyelvtani, azaz egyeztetési szempontból harmadik személyűek. Korhoz, nemhez, szociális helyzethez, tiszteletbentartáshoz, stb. fűződő érzelmi okok, a kommunikációs stílus követelményei készítetik a beszélőt távolságtartási stratégiára, amelynek részét képezi a szóban forgó megszólító elemek alkalmazása. A grammatika a távol levőt a harmadik személlyel jelöli. Itt az érzelmileg távol levő kapja meg ugyanazt az értelmezést, amely a ténylegesen távol levőre mutató harmadik személyű névmás sajátja. A magázó formájú személyes névmásoknak teljes és

¹¹² Késő ómagyar kori írásos emlékek alapján megállapítható, hogy a magyarban eredetileg általános volt a tegezés. A XVI.-XVII. századtól és a középmagyar kor végére alakultak ki a magázás formái, amelyek a nagyobb mértékű társadalmi változások következményeként a társadalmi különbségeknek a kommunikációban való tükröződését is fontossá, szükségessé tették. Míg a *maga* (visszaható) névmás tiszteleadásban való használata már a XVI. században megjelent, az *ön* megszólításként tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában, és csak a XIX. században vált általánossá (Cseresnyési 2004: 36-39; Zaicz 2006: 536; Szili 2004, 2007; Domonkosi 2000; Veres-Guáspiel 2011).

szabályos, a főnevekével egyező (és a személyes névmások alakkiegészüléssel toldalékolásától eltérő) ragozási paradigmájuk van.

A harmadik személyű személyes névmások logikailag különböznek az első és második személyűektől, szélesebb a szemantikai értékörük, amely közelebb áll a mutató névmásokéhoz. Betölthetnek mind deiktikus, mind anaforikus funkciót (l. 13. táblázat). Deiktikusan a harmadik személyű személyes névmás – gyakran gesztussal kísérve – a beszédhelyzet bármelyik olyan szereplőjére utalhat, aki nem részese a beszédhelyzetnek. Tátrai (2000: 231–232) szerint a harmadik személy csak tagadólag határozható meg: sem nem „én”, sem nem „te”. Deiktikus alkalmazást figyelhetünk meg a következő mondatban:

69. Rá figyeljetek! (rámutatva a beszédhelyzet egyik szereplőjére, aki nem a beszélő és nem a hallgató)

3.2.3.7.1.3.2. Koreferencia

A (személyes) névmások referenciális értelmezhetőségének másik alapvető, nem deiktikus módja a koreferencia. Laczkó Krisztina (2005: 78) meghatározása szerint „*a koreferencia ... a szövegben két nyelvi egység, amely lehet zéró + inflexiós morféma (pl. igei személyrag, birtokos személyjel), szó vagy kifejezés, ugyanarra a szövegvilágbeli dologra vonatkozik (...)* Ezen belül a névmási koreferencia ... a következőképpen foglalható össze: *a szövegben mind a visszautalás, mind az előreutalás esetén az antecedens, illetve a posztcedens egy fogalmi jelentésű szó, legtöbbször főnév, illetve főnévi csoport, de lehet más szófaj is, az anafora vagy a katafora pedig prototipikusan névmás vagy a névmási törlés következtében zéró, ez utóbbi esetben a felszínen inflexiós toldalékmorféma jelzi a törölt névmási elemet*” (vö. Petőfi S. 1990: 16; B. Fejes 2005: 75). Forikus tehát a harmadik személyű névmás, ha a szövegre utaló; denotátuma ismert a beszédhelyzet résztvevői számára, hisz a kontextusban kódolva van, vagy ha azon kívül esik, a pragmatikai helyzet legvalószínűbb elemeként értelmezhető. A harmadik személyű névmásokat (és a mutató névmásokat) gyakran használjuk (ana)forikusan:

70. Nándor_i tudta, hogy bíznak benne_i.

71. [Valami banda]_i garázdálkodik. Hónapok óta vadásznak rá_i.

Logikusan az anafora gyakoribb, mint a katafora, hisz egy már megnevezett entitást beazonosítani könnyebb és természetesebb folyamat mind a megnyilatkozó, mind a befogadó számára. A katafora nagyobb mentális erőfeszítést követel meg a beszédpartnerektől, választékos stílusban íródott szövegekben fordul elő inkább:

72. [Róla]_i álmodott minden éjjel... Most ott állt előtte [a lány]_i.

Az anaforikus harmadik személyű személyes és a főnévi mutató névmások disztribúciós viszonyban vannak egymással (Pléh–Radics 1976; J. Soltész–Bán 1976; Elekfi 1979, 1980a, 1980b, 1980c; Kocsány 1995; Rózsavölgyi 1989; Tolcsvai Nagy 2000b, 2001: 213–222). A kétfajta elem között fennálló korrelációt e helyen nem tárgyalhatom részletesen, megjegyzem azonban, hogy a névmási anafora a szövegtani szakirodalom egyik leggazdagabban kidolgozott területe.

A (szűk értelemben vett) személyes névmások tipikusan tagmondaton túlmutató forikus referenciával rendelkeznek, ahogy azt a fenti példák is mutatják. Tagmondaton belüli koreferenciális használata csak tagmondat-beágyazódás esetén lehet a harmadik személyű személyes névmásnak, amely ilyenkor kötelezően jelenik meg a fogalmi anafora helyén (vö. 105. lábjegyzet):

73a. Nándor_i képes a benne_i rejlő lehetőségek kiaknázására.

73b. *Nándor_i képes a Nándorban_i rejlő lehetőségek kiaknázására.

A harmadik személyű személyes névmásnak konnexiós referenciális használata is van: a *hogy* kötőszós alárendelő összetett mondatok utalószava a főmondat predikátumának vonzataként (vö. 105. lábjegyzet is):

74. Vágyott rá_i, [hogy szeressék]_i.

3.2.3.7.2. *Visszaható és kölcsönös névmások*

A kétfajta névmás közös tárgyalását több szempont indokolja. A szakirodalomban a személyes névmások tágabb értelemben vett kategóriájába tartoznak (a hagyományosan birtokos névmásoknak nevezett alakokkal együtt). A referenciális függőségre vonatkozó legújabb kutatások szerint e mechanizmusoknak két különböző megjelenési formája van: a

koreferencia és a kötés.¹¹³ A visszaható és kölcsönös névmások az utóbbi típusú referenciális viszonyt képviselik: kötelező jelleggel, mintegy automatikusan egy tagmondaton belüli, a mondattani szerkezet által meghatározott hierarchiában is a névmás fölött levő, tehát grammatikailag dominánsabb előzményre utalnak. Ezért a modern nyelvészeti szakirodalom a visszaható és kölcsönös névmásokat nem is névmásnak, hanem anaforának nevezi. A rendes névmásokkal ellentétben (*én, az* stb.), amelyek rendelkezhetnek önálló referenciával (rámutatás vagy egy másik főnévi csoporttal való azonosulásuk révén), az anaforáknak nincs önálló referenciájuk.

3.2.3.7.2.1. A visszaható és kölcsönös névmások morfoszintaktikai jellemzői

A visszaható és kölcsönös névmások mindig főnévi csoportra vonatkoztathatók, tehát főnévi névmásokról van szó.

Mind a visszaható, mind a kölcsönös névmások esetparadigmája a főnevekével egyező teljes és szabályos, a személyes névmásokénál kiterjedtebb: vannak ugyanis terminativusi és translativusi alakjaik (*magadig, egymássá* stb.) is.

A visszaható névmásoknak teljes és szabályos (egyes és többes) szám- és (első, második és harmadik személyű) személyparadigmájuk van:

14. táblázat. A visszaható névmás alpalakjai.

Személy	Szám	
	Egyes	Többes
1.	magam	magunk
2.	magad	magatok
3.	maga	maguk

A reflexiválást elsődlegesen megvalósító *maga*-féle sor mellett a visszaható névmás morfológiailag összetettebb, az *ön-* és a *jó-* előtaggal bővített (*önmagam, jómagam* stb.)¹¹⁴ alakjai is használatosak reflexív elemekként. A hagyományos leíró nyelvtanok ez

¹¹³ „... a *kötés* egy azonos referenciális indexet viselő előzmény és egy anaforikus elem közötti hierarchikus függőségi viszony” (Rákosi 2009: 182, kiemelés a szerzőtől)

¹¹⁴ Szinte teljesen elavultak ugyanakkor az alap visszaható névmásból képzett hosszabb formák: *ennenmagam, tennenmagad, önnönmaga*.

utóbbiakat az egyszerűbb szerkezetű alap visszaható névmások nyomatékos formáiként tartják számon (l. például Kugler–Laczkó 2000:160–161):

75a. Magamra gondolok, amikor ezt mondom.

75b. Önmagamra gondolok, amikor ezt mondom.

75c. Jómagamra gondolok, amikor ezt mondom.

Rákosi György (2011) amellett érvel, hogy a visszaható névmás egyszerűbb alapelakjai és morfológiailag összetettebb formái nem tekinthetők egyenértékű elemekként. Az *önmagam-* és *jómagam-*féle sor elemei nem egyszerűen a *maga-*féle névmások nyomatékosított változatai, hisz a kétféle visszaható névmás nem minden esetben cserélhető szabadon fel egymással, és nem is ugyanazt a visszaható viszonyt kódolja. A lexikailag képzett összetett formák eltérő morfológiai szerkezetük, azaz a rajtuk előtagként megjelenő plusz morféma következtében eltérő struktúrákba illesztődnek be, és eltérő nyelvtani tulajdonságokkal rendelkeznek. Ez a magyar visszaható névmások körében kimutatható differenciálódás megerősíteni látszik azt a tipológiai alapú általánosítást, miszerint a reflexív elemek morfológiai felépítése befolyásol(hat)ja anaforikus működésüket.

A *maga-* és *önmaga-*féle elemek nem csupán visszaható értelmezéssel szerepelhetnek, hanem nyomatékosítókként is állhatnak (határozói-bennfoglaló használatban az *is* partikulával együtt):

76. Önmagában is jól eljátszik.

77. Tőlünk magunktól függ, hogy sikeres lesz-e az életünk.

A morfológiailag egyszerű (alap) visszaható névmás kiterjeszhető az elidegeníthetetlen birtokot kifejező *saját* melléknévi nyomatékosító funkciójú elemmel:

78. A körvezeték saját magába kanyarodik vissza.

A kölcsönös névmásnak egyetlen alapelakja van (*egymás*), nincs személyparadigmája. Nincsen morfológiailag jelölt többes száma, de szemantikailag többes jelentésű: a kölcsönösség értelmezése kívánja meg ezt az olvasatot.¹¹⁵ Viszonyragokkal és névutókkal együtt fordul elő, nominativusi formában birtokos jelzőként beépülő változata használatos (*egymás szavába vágnak*). Társas tevékenységet jelölő igékkel áll (Kömlósy (1992: 436)

¹¹⁵ Ez a névmás az *egy + más* határozatlan névmások összetételeként jött létre. Ez az eredet rávilágít mind morfológiai, mind szemantikai sajátosságaira.

ezeket *kölcsönös igéknek* vagy a *társas tevékenység igéinek* nevezi). Személyes névmással vagy más nyomatékosító elemmel nem terjeszthető ki.

3.2.3.7.2.2. A visszaható és kölcsönös névmások funkciója

Mindkét névmás párhuzamba állítható az intranzitív reflexív és kölcsönös igeképzőkkel: *borotválkozik – borotválja magát, kergetőznek – kergetik egymást*. A visszaható névmás a cselekvés ágensére, illetve annak valamely körülményére való visszahatást fejez ki (*magában beszél*). A kölcsönös névmás kettő vagy több entitás egymásra irányuló működését jelöli (*egymásba szerettek*). Ezekből a pragmatikai értelmezésekből adódik sajátos referenciájuk (l. részletesen Laczkó 2005: 81–82). A kétfajta névmás kötött változóként szerepel, funkciójuk egy a koreferencia különleges esetének tekinthető tagmondaton belüli koreferencia, amely lehet mind anaforikus, mind kataforikus:

79. [Anna és Árpád]_i egymásba_i szerettek.

80. Magában_i beszélt [az a férfi]_i, nem hozzánk szólt.

Rákosi György elemzése szerint a három visszaható névmás (*maga, önmaga, jómaga* és paradigmájuk) közül igazi reflexív anaforának csak a lokálisan engedélyezett és kötött változóként értelmezett *maga*-sor tekinthető. Az *önmaga*-paradigma bizonyos esetekben funkcionálhat ugyan anaforaként (ilyenkor szinoním a *magával*), de főleg koreferenciális kapcsolatot létesít antecedensével, amely ez utóbbi esetben lehet nem lokális, illetve el is maradhat, ugyanis ismereteink és a kontextus alapján be tudjuk azonosítani. Szerkezetileg az *önmaga* sor elemei a tulajdonnevekhez hasonló referáló kifejezéseként kezelhetők, olyan visszaható elemekként, amelyek a (valódi) reflexiváláshoz képest egy kevésbé megszorított, gyengébb, a lokális tartományon is túllépő összeindexelést engedélyeznek (l. a részletes kifejtést Rákosi 2009-ben és 2011-ben).

A *jómaga*-féle elemek, főleg alanyi esetű egyes szám első személyű alakjaik, gyakran használatosak a beszélt köznyelvben.¹¹⁶ Csak koreferens olvasatot engednek meg; a „rendes” koreferens névmásokkal ellentétben mindig megkívánják egy diskurzuselőzmény

¹¹⁶ A Magyar Nemzeti Szövegtár adatai alapján (Rákosi 2011: 372).

jelenlétét, amely meghatározza a *jómaga* olvasatát: innen ered ez utóbbi forma visszaható értelmezése (Rákosi 2011: 369–373).

Összegezve a következőket állapíthatjuk meg. A visszaható és a kölcsönös névmások a tágran értelmezett személyes névmások körébe sorolhatók azzal a megkötéssel, hogy deiktikus funkcióban való használatuk kizárt, míg referenciális működésüket illetően valódi anaforának tekinthető az elsődleges refelexivitási stratégiát kivitelező *maga*-paradigma és a reciprocitást kifejező *egymás* névmás. A morfológiailag összetettebb visszaható elemek koreferenciális viszonyt építhetnek ki antecedensükkel, az *önmaga*-féle alakok kisebb mértékben kötött változóként, azaz anaforaként is értelmezhetők (ennek értelmében az *önmagához* két lexikai tételt kellene rendelnünk).

3.2.3.7.3. Mutató névmások

3.2.3.7.3.1. A mutató névmások morfoszintaktikai jellemzői

A mutató névmásoknak egyes és többes számú harmadik személyű alakjaik vannak. Funkcionális szempontból a szoros értelemben vett (tehát a visszaható, a kölcsönös és a birtokos névmásokat kizárva) harmadik személyű személyes névmásokkal tartoznak egy típusba, hisz mindkét névmásfajta a referenciális (azaz ráutaló) névmások mind anaforikus, mind deiktikus referenciára alkalmas determinánsi feladattal rendelkező D(etermináns) kategóriájú osztályát képviseli. Helyettesíthetnek főnévi, melléknévi és számnévi szerkezeteket.

A mutató névmásokkal történő rámutatásban a magyarban egy a közelit és a távolit (az olasztól eltérő módon egész mutató névmási rendszerben, vö. Szűcs 2004: 165) következetesen megkülönböztető rendszerben fonológiaiilag elkülönülő palatális/veláris alakpárokat találunk. A közeli és a távoli interpretációja az úgynevezett deiktikus központból történik (l. 3.2.3.7.3.2.1.). A palatális formák a a deiktikus központtól konkrétan vagy metaforikusan közel esőt, a velárisok a távol esőt azonosítják (vö. Szűcs Tibor (2004) érdekes tanulmányát, amely a *közeli – távoli* szembenállást a mutató névmásoktól kiindulva az egész nyelvrendszerben végigkíséri). A nyelvileg kifejtő rámutatás esetén a mutató névmás és a névszó toldalékolás szempontjából egyezik (*ebben a városban, attól a fától* stb.).

15. táblázat. A mutató névmások alapalakjai.

	Palatális	Veláris
Főnévi	ez	az
Melléknévi	ilyen ennyi	olyan annyi

Ragozási paradigmájuk a főnévvel azonos, teljes és szabályos (a személyes névmásokéhoz képest kiterjedtebb: vannak terminativusi és translativusi alakjaik is). A helyhatározói rendeltetésű formák körében az irányhármasság következetesen érvényesül a főneveknél tapasztalt mintázatot követve. A ragok kapcsolódásával az egyes számú alapalak z fonémája teljes hasonuláson megy át.

16. táblázat. Mutató névmás alapú helyhatározói rendeltetésű alakok.

Írányultság, irányhármasság	Helyhatározói rendeltetésű esetek	Palatális		Veláris	
		Egyes szám	Többes szám	Egyes szám	Többes szám
Belső helyviszony	Illativus	ebbe	ezekbe	abba	azokba
	Inessivus	ebben	ezekben	abban	azokban
	Elativus	ebből	ezek	abból	azokból
Szorosabb külső, felszíni érintkezéses helyviszony	Sublativus	erre	ezek	arra	azokra
	Superessivus	ezen	ezek	azon	azokon
	Delativus	erről	ezek	arról	azokról
Lazább külső, közelséget kifejező helyviszony	Allativus	ehhez	ezek	ahhoz	azokhoz
	Adessivus	ennél	ezek	annál	azoknál
	Ablativus	ettől	ezek	attól	azoktól
Latívusi	Dativus	ennek	ezek	annak	azoknak
	Accusativus	ezt	ezek	azt	azokat
Latívusi	Terminativus	eddig	ezek	addig	azokig
	Translativus- factivus	ezzé	ezek	azzá	azokká

Azonosító változatokat is felmutatnak: *ugyanaz – ugyanaz, ugyanilyen – ugyanolyan, ugyanenny – ugyanannyi*.

Az *emez – amaz, emilyen – amolyan, emennyi – amannyi* sorokkal kapcsolatban a kutatók véleménye eltér. Vannak, akik nyomatékos formáknak tekintik őket (Kugler–Laczkó 2000: 166). Mások azt tartják, hogy a testesebb alakváltozatok a közel – távol

kettősség rendszerének kiteljesítését hivatottak szolgálni: „*a közelebbi közel és a távolabbi közel, ill. közelebbi távol és távolabbi távol rendszere alakul ki*” (Tolcsvai Nagy 2001: 136): *ez – emez – az – amaz*. Laczkó Krisztina az *am-/em-* előtagú mutató névmások mai nyelvi működését vizsgáló munkájában arra a következtetésre jut, hogy ezek a névmások nem nyomatékosabb, sem nem térspecifikálást végző formák, hanem a közel – távol distinkción belül főleg „a másik” értelmezéssel szerepelnek (Laczkó 2009):

81. Ebben az országban ünnepelnek, abban, amabban nem, s szegény Úristen nem tudja, mit csináljon.¹¹⁷

3.2.3.7.3.2. A mutató névmások funkciói

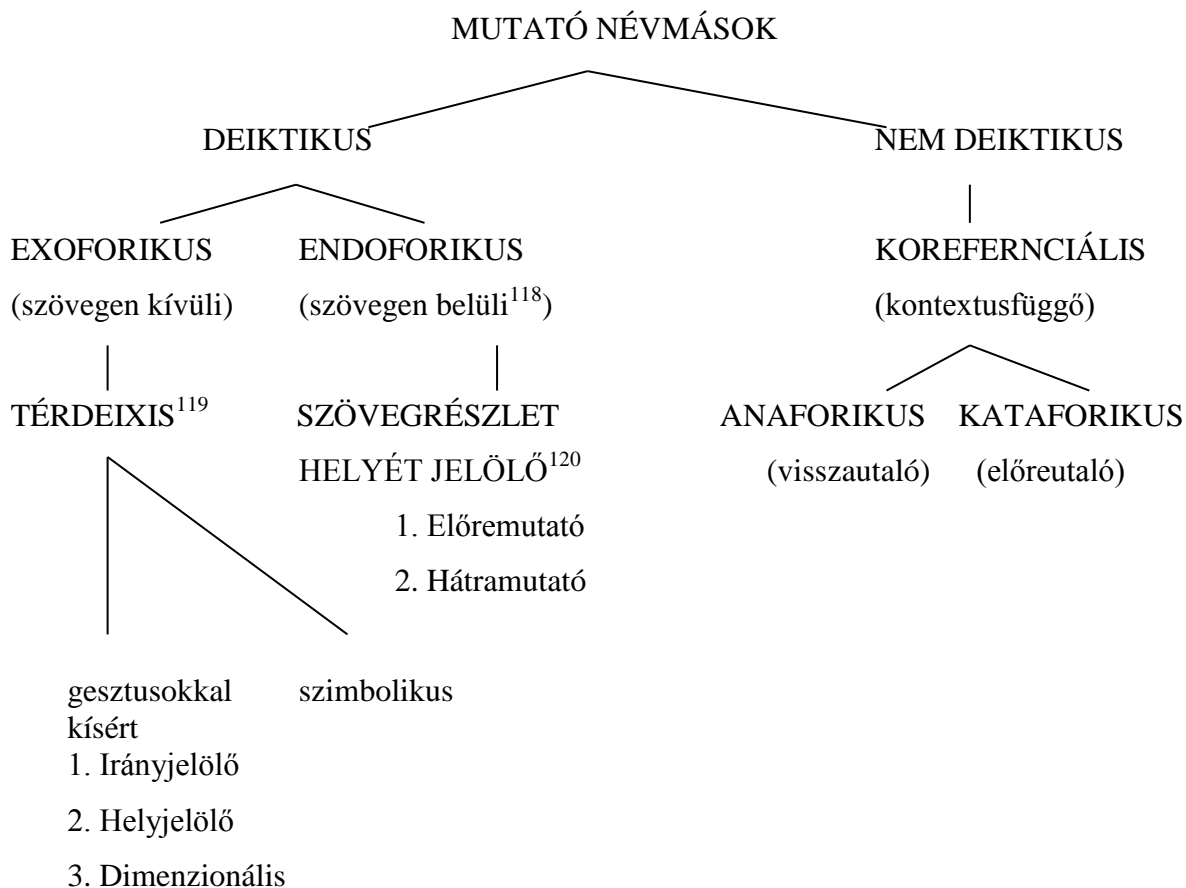
A mutató névmási rendszer legalapvetőbb funkciója a lokalizációs és az irányadósos rámutatósos térjelölés, amelyet kétféleképpen valósít meg: deiktikusan és koreferenciálisan (vö. a harmadik személyű személyes névmásokkal):

82. Ebbe az irányba gyertek! (mutatva az irányt, deiktikus)

83. Tudod, hol van [Árpád hátizsákja]_i? [Abban]_i találsz a könyvet. (referenciális, anaforikus)

¹¹⁷ Ady Endre, *Összes prózai műve. 10. Kötet. Cikkek, tanulmányok 87. Szelíd, új jegyzetek IV.* Világ 1912. február 2. <http://mek.oszk.hu/00500/00583/html/index.htm> Letöltés: 2014. november 5.

17. táblázat. A mutató névmások funkciói.

3.2.3.7.3.2.1. Deixis

A deixis meghatározását l. a személyes névmások leírásának 3.2.3.7.1.3.1. pontjában. A 3. személyű személyes névmások és a mutató névmások kitüntetett szerepet játszanak a deixis szerveződésében, mivel nincs határozott jelentéstartalmuk, ezzel csak egy adott beszédhelyzetben rendelkeznek valamivel való azonosítás, rámutatás révén.

Konceptuálisan a deixis univerzális kategóriának fogható fel, de formai szintű megvalósulása a nyelvekben igen eltérő: „... *deictic categories have a universality independent of their grammatical expression – they will all be reflected somewhere in grammar or lexis*” (Levinson 2004a: 112).

¹¹⁸ A szakirodalomban *szöveg- vagy diskurzusdeixis* terminológia is használatos.

¹¹⁹ A helydeixisen kívül a személy- (vö.) és az idődeixis is az exoforikus deixis részét képezik.

¹²⁰ Ez a fajta deixis a diskurzus időbeli vonatkozását is jelölheti a helyviszonyokon túl.

A mutató névmások legősibb funkciója minden valószínűség szerint a deixis (Diessel 2012). Deiktikus a névmás, ha nyelven kívüli, rámutató szerepű, denotátuma az aktuális nyelvi szituáción kívül keresendő. A térdeixist, azaz a diskurzus külső térbeli körülményeinek nyelvi kódolását, amelyet elsősorban mutató névmások valósítanak meg, kísérhetik nem verbális gesztusok (taglejtés, kéz- vagy szájmozdulat, tekintet iránya, fejmozgás stb.), amelyek a verbális jelekkel együtt végzik a rámutatást:

84. Arra menjetek! (irányjelölő)

85. Ezen a helyen találkoztunk először. (helyjelölő)

86. Ekkorára sült össze a hús. (dimenzionális számnévi)

87. Pontosan ilyenre szerettem volna kisminkelni magam. (irányjelölő melléknévi)

A térbeli viszonyok értelmezésében kimagasló szereppel rendelkező, a közeli/távoli kettősséget megkülönböztető névmások működése szempontjából, illetve általánosságban a deixis értelmezésére vonatkozóan alapvető fontosságú annak a ténynek a konstatálása, hogy a különböző deiktikus kifejezések szerveződése egy egocentrikus deiktikus központból mint viszonyítási pontból indul ki (Levinson 2004a: 102; Tátrai 2010: 226). A diskurzusban részt vevő szereplők az őket körülvevő világot saját testükből kiindulva dolgozzák fel. Ezzel a fiziológiai meghatározottsággal magyarázható a deiktikus centrum egocentrikussága és a térdeixis alapvető kategóriaként való megjelenése: ez utóbbi szolgál alapul a társas-, az idő- és a diskurzusdeixis metaforikus kifejezései számára is.

A nyelvhasználat egy háromszereplős aktus, amely a beszélőt, a hallgatót és azokat az entitásokat foglalja magába, amelyekről a diskurzus szól. Semleges alaphelyzetben deiktikus centrumon az a hely értendő, ahol a beszélő a megnyilatkozás ideje alatt elhelyezkedik.¹²¹ Ehhez viszonyítva értelmeződnek a térbeli viszonyok, azaz a diskurzusba bevont személyek, tárgyak pozíciója, mozgása stb. (Diessel 2012: 3). Ebben a perspektívában a közelre mutató névmások a beszélő helyzetére, illetve a közelében található helyekre utalnak, míg a távolra mutatók a megnyilatkozótól távol(abb)ra eső, illetve a befogadóhoz vagy a tér egyéb pontjához közel(ebb) található helyeket jelölik.¹²²

¹²¹ Ez a kijelentés a magyar nyelvre (és az olaszra is) vonatkozik, de vannak olyan nyelvek is, amelyekben nem a beszélő helyzete számít viszonyítási pontnak.

¹²² A rámutató elemek univerzális nyelvi kategóriát képeznek, amelyek megvalósulási formái, szemantikája és használata nagy variabilitást mutat nyelvközi viszonylatokban. Általában ellentétes sorokba rendező

Az emberi kogníció egyedi jellegzetessége az a képesség, hogy egy másik egyén perspektíváját is magáévá tudja tenni. Ilyenkor deiktikus kivetítés¹²³ történik, azaz a deiktikus központ áttevődik a diskurzus egy másik, akár fiktív résztvevőjére, entitására. Irodalmi elbeszélésekben gyakran találunk rá példát (Tátrai 2010: 227; Levinson 2004a: 102–103; Diessel 2012: 6).

A deiktikus kifejezés lehet egyszerű (*Erre gyere!*) és nyelvileg kifejtő (*Ebbe az irányba mutatott*). Ez utóbbi nyomatékosító szereppel bír(hat), amely azonban nem mindig érvényesül egyformán a diskurzusban. A kifejtő rámutatást végző kijelölő jelzős szerkezetben a mutató névmási kijelölő jelzőt egyeztetni kell a főnévvel.¹²⁴

A térbeli rámutatás lehet autodeixis, azaz konkrét térbeli rámutatás és heterodeixis, vagyis egy képzeletbeli térre való metaforikus utalás:

88. Ezen a téren lesz a koncert. (*Az ezen a téren* kifejezés autodeiktikus értelmezésű, ha a szóban forgó tér a beszélő megnyilatkozásbeli helyzetével azonos, heterodeiktikus, ha a beszélő által egy térképen vagy az interneten kijelölt pontra vonatkozik.)

A deixis gesztusok nélküli, tisztán nyelvi használatát a szakirodalom szimbolikusnak nevezi: ez esetben a sikeres referenciális értelmezéshez szükséges információ a kommunikációs helyzetben részt vevő befogadó számára adott az elméjében korábban elraktározott tudása alapján:

89. Jó lenne ebben a városban élni!

Tipikus esete egy éppen megtörtént eseményre vonatkozó rámutatás:

90. Erre a kiállításra el kell hoznom Árpádot is! (a kiállítás látogatása után a kiállítóterem épülete előtt elhangzó megnyilvánulás)

paradigmát alkotnak, mint a magyarban a távolra/közelre utaló alakok. A két-, illetve háromelemű deiktikus rendszer a leggyakoribb, de vannak olyan nyelvek, amelyekben többelemű deiktikus strukturálódás figyelhető meg (Diessel 2012: 12–5). A kételemű rendszerben a beszélő alkotja a deiktikus központot, míg a háromelemű paradigma esetében vagy a kételemű paradigmához hasonlóan alakul a helyzet, vagy a beszédaktus mindkét résztvevőjéhez egyaránt, tehát a megnyilatkozóhoz ÉS a befogadóhoz viszonyulva értelmeződnek a térviszonyok.

¹²³ Lyons terminusa (*deictic projection*, Lyons 1977: 579), Fillmore a nézőpont (*point of view*) kifejezést használja (Fillmore 1975: 44, 83–84).

¹²⁴ Eme egyeztetés oka az, hogy ezek a struktúrák eredetileg értelmezős szerkezetekből keletkeztek, ahol, mint ismeretes, kötelezően egyezik a főnév és az értelmező. Laczkó Krisztina megfigyelése szerint „*annak függvényében, hogy a rámutatás nyelvileg milyen mértékben van kifejtve, a deiktikus mutató névmás funkciója eltolódik a tulajdonképpeni irányjelölés felől egyfajta nyomósító szerep felé*” (Laczkó 2003: 316): *Abba az irányba menjetek! / Abba a jobb oldali irányba menjetek!*

Az imént említett szimbolikus deixis átvezet a diskurzusdeixis kategóriájához. Tátrai Szilárd felhívja a figyelmet arra, hogy „*a diskurzusdeixis szoros kapcsolatot tart fenn a térdeixissel és az idődeixissel. A diskurzusra, illetve annak bizonyos részeire vonatkozó deiktikus kifejezések ugyanis – a metaforizációban rejlő lehetőségeket kiaknázva – magát a diskurzust is olyan jelenségeként reprezentálják, mint amely tér- és időbeli kiterjedéssel rendelkezik*” (Tátrai 2010: 213). Az endoforikus deixis főleg magas hangrendű mutató névmásokkal valósul meg, amelyek a diskurzus szerveződésében vesznek részt, a kontextusban kapnak értelmezést. Ezek a szövegrészletre való utalások, amelyeket csak úgy tudunk értelmezni, ha tudjuk, hol található a diskurzuson belül a kódolást lehetővé tevő pont a kódoló (azaz a deiktikus centrum) szempontjából, alapvetően deiktikusak. A diskurzusdeixis tipikus példája a főleg tárgyi mutató névmás használata idézőmondatokban. A nyelvileg kifejtő endoforikus deixis a diskurzus egy részének szövegbeli helyére mutat: 91.-ben előre (’amiről a következőkben szó lesz’ olvasattal), 92.-ben hátrafelé (’amiről a korábbiakban szó volt’ értelmezéssel):

91. Fogadok, hogy nem hallottál még *erről az esetről*: ...

92. Meglehetősen furcsán gondolkodik. Írásai alapján jutottam *erre a következtetésre*.

A nyelvileg nem kifejtő szerkezet a szöveg egy részletének helyére való rámutatáson túl bizonyos fokig tartalmilag is referál a diskurzusrészletre (Laczkó 2003: 317):

93. ... milyen alternatív befektetések jöhetnek szóba, hosszú távon. A Portfolio soron következő befektetői klubján *erre* keressük a választ. Az egyik ilyen logikus alternatíva lehet a műtárgybefektetés. De hogyan érdemes *ebbe* belevágni?¹²⁵

93.-ban az *erre* és az *ebbe* névmás a szöveg egy-egy korábbi részletére utal deiktikusan, ugyanakkor anaforikusan odaértendő a kontextus alapján az *erre* viszonylatában az *erre a dilemmára*, az *ebbe* esetében az *ebbe a befektetési lehetőségbe* olvasat. Ezekkel a szerkezetekkel az önálló használatú névmás nyelvileg kifejtő struktúrává alakítható át, ahol az anaforikus funkció teljesen háttérbe szorul a mutató névmás kijelölő jelzői pozícióba való kerülésével és a deiktikus értelmezés előtérbe kerülésével:

¹²⁵ http://www.portfolio.hu/befektetes/erre_a_befektetesre_gondolt_mar.204860.html Letöltés: 2014. november 7.

94. ... milyen alternatív befektetések jöhetnek szóba, hosszú távon. A Portfolio soron következő befektetői klubján *erre a dilemmára* keressük a választ.

Az utóbbi példák mutatják, hogy a szövegdeixis összefonódik az anaforával, ugyanakkor rávilágítanak az anafora mögöttes deiktikus természetére. A forikus elemek, bár a diskurzuson kívüli, konkrét világ fogalmat jelentő entitásainak azonosítását végzik, ezt a ráutalást úgy hajtják végre, hogy egy a kontextusban (anafora esetén) korábban vagy (katafora esetén) későbbben megjelenő referáló kifejezésekkel alakítanak ki referenciális kapcsolatot, azokra rámutatva: „*such expressions have a clear deictic component, since reference is relative to the point in the discourse... with their directional specification from the current point in the text, demonstrate the underlying deictic nature of anaphora*” (Levinson 2004a: 119). Diskurzusdeixis esetén tehát az önálló használatú mutató névmásnak kettős funkciója van: deiktikus és anaforikus (Laczkó 2005: 81).

Az endoforikus deixis sajátos formáinak bemutatásától és elemzésétől itt eltekintek (e szerkezetekről l. Laczkó Krisztina 2003: 317–319, 2004: 475–477).

3.2.3.7.3.2.2. Koreferencia

A szövegdeixis és az anafora összekapcsolódásának motívuma átvezet a koreferencia témaköréhez. A koreferencia, amelynek meghatározását a személyes névmásokról szóló 3.2.3.7.1.3.2. fejezet részben adtam meg, a harmadik személyű személyes névmások mellett a mutató névmásoknak is tipikus szövegtani funkciója. A kétfajta nyelvi elem anaforikus megoszlására, disztribúciós viszonyára vonatkozóan gazdag szakirodalomra támaszkodhatunk (l. többek között Pléh–Radics 1976; J. Soltész–Bán 1976; Elekfi 1979, 1980a, 1980b, 1980c; Kocsány 1995; Rózsavölgyi 1989; Tolcsvai Nagy 2000b, 2001: 213–222). Anafora esetén a névmás antecedensével koreferens, katafora esetén posztedensével. Tipikusan a koreferenciális viszonyban lévő forikus névmás és a fogalmi jelentésű szó nem ugyanabban a mondatban található:

95. A szekrény tetején volt egy doboz_i; ebben_i tartotta kincseit.

96. Ebből_i vegyél! Most sült ki [a finom pogácsa]_i!

Tagmondaton belüli forikus referenciával a mutató névmás csak témaismétlő funkcióban rendelkezhet. Ezek a szerkezetek a beszélt nyelvre jellemzőek (Laczkó 2005: 83):

97a. [Az olyan embertől]_i, aki elmenekül a gondok elől, attól_i nem várhatsz sokat.

97b. Második fogást nem evett, de [a süteményből]_i [abból]_i bőven vett.

A mutató névmások speciális koreferenciális használatait nem tárgyalom, a témával kapcsolatban Laczkó Krisztina munkái adnak eligazítást (Laczkó 2003: 320–324, 2004, 2005, 2006). Itt csupán a konnexiós referencia mondat szinten grammatikalizálódott esetét említem meg, azaz azoknak a veláris alakú mutató névmásoknak az anaforikus vagy kataforikus használatát, ahol a *hogy* kötőszós és a vonatkozó mellékmondatok mellett a névmás igazi anaforikus tartalom nélküli utalószó szerepét látja el. A fentiekől eltérő módon a főmondatban egy adott szintaktikai pozícióban képviseli az azonos indexszel ellátott (egész) alárendelő mondatot, kitétele nem mindig kötelező. A *hogy* kötőszós mellékmondatos összetett mondatokban az utalószó szerepű mutató névmás nincs korrelációban a kötőszóval:

98. Arra_i várt, [hogy észrevegyék]_i.

99. (Attól_i) félt, [hogy kifogy a benzin]_i.

Vonatkozó mellékmondat esetén a tágabb kontextus is tartalmazhatja azt a fogalmi elemet, amely a konnexiós referenciájú utalószó értelmezését lehetővé teszi. Az effajta konstrukció főleg a kevésbé „megszerkesztett” beszélt nyelvben használatos. A főmondatban levő mutató névmási utalószó korrelációban van a vonatkozó névmással, és együtt referálnak a posztcedensként megjelenő főnévi csoportra:

100. Olyanra_i festette szobája falát, [amilyenre]_i akarta. [A világoskék színt]_i mindig is nagyon kedvelte. (A mutató névmásnak kétféle referenciája van: a vonatkozó névmással konnexiós, a fogalmi főnévi csoporttal kataforikus.)

3.2.3.7.4. *Vonatkozó névmások*

Az utaló szerepű mutató névmások és a vonatkozó névmások imént említett korrelációja átvezet a vonatkozó névmások tárgyalásának körébe. Az alárendelő összetett mondatokban a főmondatban megjelenő veláris mutató névmás és a mellékmondatot

bevezető (a mondat egész szempontjából kötőszó szerepű) vonatkozó névmás együttesen valósítják meg az alárendelő viszonyban álló tagmondatok kettős jelöltségét. Mint említettem, ebben a kapcsolatban a vonatkozó névmások funkcionális szempontból konnexiós referenciával rendelkeznek.

3.2.3.7.4.1. A vonatkozó névmások morfoszintaktikai jellemzői

A vonatkozó névmások sajátossága a többi névmáshoz viszonyítva az, hogy vannak őket mind a kötőszókkal, mind a névmásokkal rokonító tulajdonságaik. Kötőszóként viselkednek a tagmondatok kapcsolódásának megvalósítása terén. Ugyanakkor a névmásokhoz hasonlóan névszók helyén állhatnak, tehát rendelkeznek a helyettesített elemek (morfoszintaktikai) tulajdonságaival: ragozhatók, és saját mondatukban mondatrészszerpet kapnak (ez utóbbi jellemzőkkel a kötőszók nem írhatók le). Ragozási soruk teljes és szabályos. Morfológiailag összetett alakok, amelyek utótagja kérdő névmás, előtagja az *a*- elem, amely el is maradhat.

18. táblázat. A vonatkozó névmások alapalakjai.

A VONATKOZÓ NÉVMÁSOK ALAPALAKJAI	
FŐNÉVIEK	MELLÉKNÉVIEK
<i>aki, ami, amely</i>	<i>amilyen, aminő, amekkora, amelyik, ahány, amennyi, ahányadik</i>

Szemantikai szempontból ugyanolyan sematikus konceptuális jelentésük van, mint a többi névmásnak, amelyeket a hagyományos nyelvtanok éppen ezért üres jelentéssel bíró, tartalmatlan nyelvi kategóriaként kezelnek.

3.2.3.7.4.2. A vonatkozó névmások funkciója

A vonatkozó névmások használatának tipikus esete a 3.2.3.7.3.2.2. fejezetben tárgyalt konnexiós referencia létesítése, amikor mondatrészkifejtő összetett mondatok kötőszavaként szerepelnek:

101. Végre talált [olyan lányt]_i, [aki]_i [arra]_j vágyott, [amire]_j; ő. [Már régóta szeretett volna családot alapítani]_j.

Tagmondaton túlmutató (a mutató névmásokéhoz és a harmadik személyű személyes névmásokéhoz hasonló) koreferenciális alkalmazásuk az ún. áljelzői és a mondatfejes mondatokban lehetséges, túlnyomórészt anaforikusan, ritkábban kataforaként.¹²⁶ Az első esetben a mellékmondatban található vonatkozó névmás a főmondat egy tartalmas főnévi csoportjára utal:

102. A terem végében volt [egy tábla]_i, [amelyen]_i fel voltak tüntetve a szabályok.

A 102-es mondatban az *amelyen* vonatkozó névmás helyettesíthető az *(és) ezen* anaforikus mutató névmással.

A mondatfejes mondatokban az *ami* vonatkozó névmás az egész előző tagmondatra (főmondatra) referál (vö. a mutató névmások endoforikus deiktikus és koreferenciális működésének összefonódásával):

103. [Árpád is ott volt]_i, [amire]_i nem számítottam.

A 103-as mondatban az *amire* vonatkozó névmás az *(és/de) erre* mutató névmással helyettesíthető.

Az *aki* csak személyekre vonatkoztatható, de a személyekből álló csoportokat jelölő gyűjtőnevekre *amely*-jel referálunk:

104. [A család]_i, [amelytől]_i most távolra került, nagyon hiányzott neki.

Emberre való utalás esetén a kijelölő *amelyik* is használható, amely egy meghatározott halmazon belüli entitásra referál:

105. Az osztálytársai közül ez a magas, barna hajú fiú az, amelyikre nehezen emlékszik vissza.

Választékos nyelvhasználatban elkülönül az *ami* és az *amely* alkalmazása a főmondatban főnévvel megnevezett tárgyra, elvont dologra vagy gyűjtőnévre vonatkoztatva. Az *ami* a főmondatban nyelviileg nem kifejtő, az *amely* nyelviileg kifejtő szintagmára referál:

106. Megtudta [mindazt]_i, [amire]_i kíváncsi volt.

¹²⁶ A vonatkozó névmás áljelzői funkciója latinizmusként került a magyarba, s mint ilyen, az olasz anyanyelvűek számára gondot nem okozó szerkezet. Ezzel ellentétben a vonatkozó névmások konnexiós referenciális működése igen problémásnak minősül körükben. Egyrészt a mutató névmási utalószó kitétele és annak a vonatkozó névmással való kapcsolata szempontjából, másrészt amiatt, hogy az olaszban a vonatkozó névmással bevezetett, ragozott igét tartalmazó magyar mellékmondat helyén igen gyakran prepozícióval bevezetett főnévi igeneves mondatrövidítéses szerkezet áll. A vonatkozó névmások tárgyalásakor tehát a két nyelv viszonylatában ezekre az egyezésekre/eltérésekre feltétlenül ki kell térnünk.

107. [Az a hír]_i, [amelyre]_i olyan kíváncsi volt, mélyen lesújtotta.

A köznyelvben azonban gyakran használatos az *ami* az *amely* helyett is:

108. [Az a hír]_i, [amire]_i olyan kíváncsi volt, mélyen lesújtotta.

3.2.3.7.5. Kérdő névmások

3.2.3.7.5.1. A kérdő névmások morfoszintaktikai jellemzői

A kérdő névmások a kiegészítendő kérdések kötelező elemei, tehát mondatfajta-meghatározó elemek.

19. táblázat. A kérdő névmások alapalakjai.

A KÉRDŐ NÉVMÁSOK ALAPALAKJAI	
FŐNÉVIEK	MELLÉKNÉVIEK
<i>ki, mi, kicsoda, micsoda</i>	<i>milyen, mely, melyik, minő, miféle, mekkora; hány, mennyi, hányadik</i>

Esetparadigmájuk a főnevekével egyező teljes és szabályos, egyes és többes számú alakjaik vannak.

3.2.3.7.5.2. A kérdő névmások funkciója

A kérdő névmások nem egy névszó tényleges helyettesítését végzik: a kontextusban nincs referensük. Lexikai jelentésükből fakadóan halmazreferenciával rendelkező logikai kérdőoperátorként működnek (Laczkó 2005: 85–87). Arra szolgálnak, hogy egy referenciális tartalmú főnévi csoportra kérdezzünk velük:

109. Mire szállunk fel: villamosra vagy buszra?

A rákérdezés lehetősége ugyanolyan fontos a beszédaktusban, mint a denotátummal rendelkező elemmel való megnevezés.

3.2.3.7.6. Határozatlan névmások

3.2.3.7.6.1. A határozatlan névmások morfoszintaktikai jellemzői

Tipikus formái összetett alakok, amelyek utótagja kérdő névmás, előtagja a *vala-* vagy a *né-* elem.

20. táblázat. A határozatlan névmások alapalakjai.

A HATÁROZATLAN NÉVMÁSOK ALAPALAKJAI	
FŐNÉVIEK	MELLÉKNÉVIEK
<i>valaki, valami, valamelyik, némelyik</i> különleges formák: <i>egyik, másik, egyéb</i> ¹²⁷	<i>valamilyen, valamely(ik), valamelyes, valaminő, valamiféle, valamekkora, valamennyi, valahány, némi, némely, néminemű, néhány</i> ritkábban használt különleges formák: <i>holmi</i> (valamiféle értelmezésben), <i>egynéhány, megannyi, egyik, más(ik), egyéb</i>

Egyes és többes számú alakjaik esetparadigmája a főnevekével egyező teljes és szabályos.

3.2.3.7.6.2. A határozatlan névmások funkciója

A határozatlan névmások a kérdő névmásokhoz hasonlóan nem egy névszó tényleges helyettesítését végzik: a kontextusban nincs referensük. Halmazreferenciával rendelkező, logikai műveletet jelölő elemekről van szó. Használhatók deiktikusan vagy forikusan. A beszédszituáció vagy a kontextus egy halmazt jelöl ki, amelyen belül a névmás típusának, funkciójának megfelelően értelmezhető. A határozatlan névmások egy jól körülírt, meghatározott vagy pontos körvonalakkal nem rendelkező, meghatározatlan halmaz egy meghatározhatatlan elemére referálnak, értelmezésükből adódóan partitívusi jelentésárnyalattal rendelkező(ek)nek:

110. A kör közepén álló játékvezető rámutat *valakire* (a játékban résztvevők közül).

111. Némi szerencsére is szükséged lesz a felvételi vizsgán.

3.2.3.7.7. Általános névmások

3.2.3.7.7.1. Az általános névmások morfoszintaktikai jellemzői

Az általános névmások három alcsoportra oszthatók: megengedő, totális (gyűjtő) és negatív (tagadó) névmások csoportjára. Együttes tárgyalásuknak funkcionális motiváltsága van: a halmazreferenciával rendelkező (kérdő, határozatlan és általános) névmások

¹²⁷ A *más(ik)* és *egyéb* alakok szófaji besorolásának (névmás? melléknév?) problematikus voltára vonatkozóan l. Kugler–Laczkó 2000: 170).

kategóriáján belül a megengedő, a totális (gyűjtő) és a negatív (tagadó) névmások esetében meghatározható, bár csak általánosan, ahogyan közös nevük is sugallja, hogy egy a beszédaktus keretében vagy a kontextusban kijelölt halmaz melyik x elemére utalnak.

Összetett alakjaik utótagja kérdő névmás, előtagja a megengedő névmás esetében a *bár-* vagy az *akár-*, a gyűjtő névmás esetében a *mind(en)-*, a tagadó névmás esetében a *se-*elem.

21. táblázat. Az általános névmások alapalakjai.

	AZ ÁLTALÁNOS NÉVMÁSOK ALAPALAKJAI			
	MEGENGEDŐ		TOTÁLIS (gyűjtő)	NEGATÍV (tagadó)
	<i>bár-</i> előtagúak	<i>akár-</i> előtagúak		
FŐNÉVIEK	bárki, bármi	akárki, akármi	mindenki, mind	senki, semmi
MELLÉKNÉVIEK	bármilyen, bármely(ik), bárminő, bármiféle, bármekkora, bármennyi	akármilyen, akármelyik, akárminő, akármiféle, akármekkora, akármennyi, akárhány	minden, mindegyik, mindenféle, mindennemű	semmilyen, semelyik, semminő, semmiféle, semekkora, semennyi, sehány

Egyes és többes számú alakjaik esetparadigmája a főnevekével egyező teljes és szabályos.

A negatív névmások kötelezően tagadással állnak: a tagadás jelölésének szerepét a *nem* látja el, amely a *sem* partikulával váltakozhat, míg a *se*-névmás a tagadószóval egyeztetett alakként jelenik meg. Ily módon, mivel a *se*-névmás nem a tagadás kifejezője (a mai magyarban), a szerkezet szemantikailag nem vált ki kettős tagadást¹²⁸ (É. Kiss 2011), hanem a szakirodalomban többszörös tagadásnak nevezett szerkezet jön létre, amely nemcsak egy mondatrészre vonatkozólag érvényesülhet (M. Korchmáros 2006: 120, 215):

112a. Soha *senkiben* és *semmiben nem / sem* bízott.

112b. *Soha *senkiben* és *semmiben* bízott.

¹²⁸ Kettős tagadás a következő mondatban van például: *Nem nem tanulta meg, csak nem emlékszik rá.* (Azaz megtanulta.)

3.2.3.7.7.2. Az általános névmások funkciója

Az általános névmások a kérdő és a határozatlan névmásokhoz¹²⁹ hasonlóan halmazreferenciával rendelkező, logikai műveletet jelölő alakok, amelyek azt fejezik ki, hogy egy adott állítás a beszédaktus keretében vagy a kontextusban kijelölt halmaz x elemére érvényes. A megengedő névmások az adott halmaz minden elemére külön-külön utalnak, a totális névmások a halmaz minden elemére együttesen referálnak, míg a negatív névmások értelmezése a következő: nincs a halmazban egyetlen elem sem, amelyre a szóban forgó kijelentés vonatkozatható lenne. Értelmezésükből adódóan partitívusi jelentésárnnyalattal rendelkezh(et)nek, a határozatlan névmásokhoz hasonlóan:

113. - Hova van esélyem bejutni? [Karinthy Frigyes, Leövey Klára, Veres Pálné, Madách Imre]_i. Az átlagom 4,6-4,8 körül van, tavaly 3,8 volt. A próba felvételik (sic!) amiket írtam (sic!) 70-80 pont körül voltak. Van esélyem valamelyik suliba?
- Én szerintem majdnem [bármelyikbe]_i bejuthatsz ilyen átlaggal.¹³⁰

114. Az elsősök szótagolják a szavakat, azután csak [a magánhangzókat]_i ejtik, s nem kell sok idő, míg egyikük rájön: az a közös jellemző, hogy [mindegyikben]_i van „á” betű.¹³¹

3.2.4. Névtői kifejezés (PP)

3.2.4.1. A névtők kategorizálásával kapcsolatos problémák

A magyar névtők pontos mennyiségi és minőségi behatárolásának kérdése a magyar nyelvten legvitatottab kérdései közé tartozik. Hogy meddig beszélhetünk névszói kifejezésről, és mikor válik egy szerkezet névtős szintagmává, hogyan lehet a kétfajta nyelvi kategóriát egyértelműen elhatárolni egymástól, gyakran nem könnyen megválaszolható kérdések elé állítanak bennünket. Az viszont, hogy miért áll elő ez a helyzet, és az, hogy a nyelvészek névtőrendszerrel kapcsolatos állásfoglalása miért olyan

¹²⁹ Kenesei István (2006:100) megkérdőjelezi a kérdő, a határozatlan és az általános névmások névmási státuszát azon az alapon, hogy ezeknek az egységesen halmazreferenciával rendelkező elemeknek a többi „rendes” névmással ellentétben nincs pontos referenciájuk. Kenesei ezért, bár egy bizonyos szóosztály valamely tagját vagy valamely tagjával alkotott szintagmát helyettesenek, kvantoroknak, illetve kvantorértelmezésű kifejezéseknek tartja őket.

¹³⁰ http://www.gyakorikerdesek.hu/kozoktatás-tanfolyamok_magyar-iskolák_5099897-hova-van-eselyem-bejutni Letöltés ideje: 2014. december 5.

¹³¹ <http://zaol.hu/kultura/ugorjon-aki-jol-erezte-magát-1423159> Letöltés ideje: 2014. december 5.

különböző, könnyen belátható akkor, ha a névutók kialakulását és terjedését grammatikalizációs folyamatként tekintjük, és elismerünk egy a névszók és a névutók között elhelyezkedő átmeneti kategóriákat, azaz a szófajváltozás útján lévő (névszóból névutóvá váló) elemeket befogadó régiót.

Az újabb nyelvészeti szakirodalomban felmerült definíció szerint névutóknak azokat a ragtalan NP-t vonzó függőszókat vagy grammatikai szavakat (Kenesei 2006: 83–86) kell tekintenünk, amelyek mindig követik bővítményüket (É. Kiss 1999: 105, 2006: 135–137). E meghatározás alapján a hagyományosan egy közös névutó kategóriát alkotó elemek két csoportra osztoznak: a ragtalan NP-t vonzó (*alatt, mellett* stb.) és a ragos vonzattal rendelkező (*valamin belül, valamihez közel* stb.) névutók csoportjára. Az ezt a nézetet vallók hangsúlyozzák, hogy az utóbbi formák nemcsak abban különböznek az előbbiektől, hogy ragos főnévi kifejezéssel állnak, hanem abban is, hogy mind vonzataik előtt, mind vonzataik mögött elhelyezkedhetnek a mondatban (*Árpádhoz közel* vö. *közül Árpádhoz*), míg a nem ragvonzó elemeknél ez a lehetőség nem áll fenn (*Árpád mellett* vö. **mellett Árpád*). Eme eltérő szintaktikai viselkedésük alapján a határozóragos névszót vonzó névutókat vonzatos határozószókként tartják számon, tehát AdvP szerkezetet rendelnek hozzájuk.

Véleményem szerint a ragvonzós névutók szabadabb mondatbeli pozíciója, ti. hogy vonzatuk előtt és után is állhatnak, részben vonzatuk jelöltségével függ össze: a szórendi meghatározottság redundáns lenne ott, ahol a morfológiai jelölés már világos útmutatást ad arra vonatkozóan, hogy mely elemek tartoznak össze szintagmát alkotva. Az is szerepet játszhat, hogy kezdetben a magyar névutók SOV szórendben alakultak ki, ennek megfelelően a PP is egyértelműen fejező a korábban kialakult szerkezetekben. A kései ősmagyar – korai ómagyar kortól kezdődően bekövetkező későbbi szórendi változásoknak megfelelően az újabb keletű elemek már nem szigorúan fejezők, ezek között megtaláljuk mind *a Dunán túl*, mind *túl a Dunán* típusú fordított szórendű változatot.

Arra is fel kell figyelni, hogy a ragvonzó névutók nem minden eleme viszonyul egyformán a „szórendbeli szabadság” kérdéséhez, és nem minden előfordulásuk

eredményez nyelvtanilag helyes szerkezetet. Előfordul, hogy a fordított szórendű változat nem értelmezhető, vagy jólformáltsága, elfogadhatósága megkérdőjelezhető:

115a. A főnök házon kívül tartózkodik.

115b. *A főnök kívül házon tartózkodik.

116a. Nándor a házon kívül maradt.

116b. ?Nándor kívül a házon maradt.

117a. Nándor ezen a házon kívül maradt.

117b. *Nándor kívül ezen a házon maradt.

118a. Nándor a Bartók Béla úti házon kívül maradt.

118b. *Nándor kívül a Bartók Béla úti házon maradt.

119a. Nándor mindegyik házon kívül maradt.

119b. *Nándor kívül mindegyik házon maradt.

120. *Nándor KÍVÜL a házon maradt.

Amint azt a fenti példák mutatják, ha a névutó vonzata határozatlan, pusztán köznévi, nem állhat a névutói alaptag mögött bővítményi helyzetben (115b.), hanem kötelezően az alaptag elé kell csatolni módosítóként (115a.). Ha a névutó vonzata határozott főnévi kifejezés (határozott névelővel, mutató névmással, határozott névelővel és melléknévvvel, illetve *-ik*-re végződő határozott névmással ellátott főnév), ez utóbbinak a névutói alaptag mögötti elhelyezése szintén problémás (vö. 116., 117., 118., 119.). Ha módosítóval látjuk el a főnevet, ami fordított szórend esetén a névutó és a főnév közé ékelődik be, a szerkezet elfogadhatósága romlik a csak határozott névelős NP-t tartalmazó mondathoz képest. A fordított szórendű (névutó + ragos névszó) szerkezet akkor sem fogadható el, ha a névutó fókusz jegyet kap (120.). Csak akkor kapunk jólformált mondatot, ha a névutó határozott névszói vonzatát az ige bővítményei közé emeljük ki, ebben az esetben azonban a névutó igemódosítói pozícióban igekötő-szerű szerepet kap, és már nem a névutó vonzata:

121. Nándor kívül maradt a házon.

A *valamin túl, valamihez/valakihez közel* típusú névutók esetében a nyelvhasználat jobban elfogadja a fordított szórendű névutós kifejezést. Egyszerű semleges olvasatú

mondatban ugyan nem megfelelő, de fókuszként (122.) vagy topikként (123.) szerepelhet, ahogy azt az igekötős igék igekötőjének pozíciója és hangsúlyozása is mutatja:

122. KÖZEL A HÁZHOZ találták meg az elveszettnek hitt cicát.

123. [TOP Közel a házhoz] ‘megtalálták az elveszettnek hitt cicát.

Mindezzel azt a nézetemet szeretném alátámasztani, hogy a szórendbeli kritérium nem nyújthat biztos támpontot a ragvonzó és a nem ragvonzó névutók olyan alapvető elkülönítéséhez, amelynek eredményeként külön kategóriába tartozó elemekként kellene számon tartanunk őket. Úgy gondolom, hogy az a tény, hogy a ragvonzó névutók körében találunk olyan elemeket, amelyek a fókusz vagy topik pozícióban megelőzhetik bővítményüket, nem változtat azon az alapelven, hogy a névutó rendszeren névszói vonzatát *követi*.

Hogy egy összetevő alapszórendjén túl megengedünk más mondatbeli elhelyezkedést is meghatározott szintaktikai feltételek mellett, nem egyedülálló a magyar nyelvben. Az igekötők esetében is ezt tesszük, amikor az igekötői elem alappozíciójának semleges hangsúlyozású szerkezetekben a (nem összetett) predikátum előtti helyet határozzuk meg, de bizonyos szintaktikai környezetekben (fókuszolás, tagadás esetén) ige utáni pozíciót is engedélyezünk számukra (l. 3.2.2.2.). A névutókról is ugyanúgy elmondhatjuk, hogy alappozíciójuk a névszói vonzatuk mögötti szerkezeti hely, de bizonyos feltételek mellett (fókuszolás, topikolás) ragos névszói vonzatuk előtt is állhatnak. Az utóbbi lehetőséget azok a névutók aknázhatják ki, amelyek a valódi névutóvá válás grammatikalizációs folyamatában, azaz főnévi jellegük nagymértékű elhomályosodása útján előrehaladott állapotban vannak.

3.2.4.2. A névutók kialakulása

3.2.4.2.1. Ősi, teljesen grammatikalizálódott névutók

Ami a névutók vonzatának jelöltségét illeti, a legősibb, immár teljesen grammatikalizálódott névutók (l. 22. táblázat) legnagyobb része jelöletlen birtokos szerkezetből született az ősmagyar korban, legkésőbb az ómagyar kor elején, míg az összes

többi (később keletkezett) névutó vonzata értelmezős szerkezetből kivált ragos NP, vagy olyan jelölt birtokos szerkezetből származó dativusragos NP, amelynek *-nak/-nek* toldaléka idővel, a grammatikalizálódás folyamatának előrehaladottabb szakaszában lekophat(ott), így szintén \emptyset morfémas vonzatot eredményez(het).

22. táblázat. A legősibb, ragtalan NP-t vonzó névutók.

Ragtalan főnévi alapszó	Honnan? + Ablativusi helyhatározórag (-l)	Hol? + Locativusi helyhatározórag (-t > -tt)	Hová? + Lativusi helyhatározórag (-á/-é)
<i>al</i> ¹³² ‘alsó rész’ (uráli)	<i>alól</i>	<i>alatt</i>	<i>alá</i>
<i>föl</i> ‘magasabban fekvő vidék > felső rész, felület’ (uráli) <i>fël</i> változata	<i>föül</i>	<i>fölött / felett</i>	<i>fölé</i>
<i>elő</i> <i>el-</i> töváltozata ‘elülső rész’	<i>elől</i>	<i>előtt</i>	<i>elé</i>
<i>mög</i> ‘vmi mögött lévő terület’	<i>mögül</i>	<i>mögött</i>	<i>mögé</i>
<i>mell</i> ‘az emberi törzs felső, elülső része’ (finnugor)	<i>mellől</i>	<i>mellett</i>	<i>mellé</i>
<i>köz</i> ‘személyeket, dolgokat egymástól elválasztó terület, térköz’ (finnugor)	<i>közül</i>	<i>között</i>	<i>közé</i>

A legősibb névutók birtokos szerkezetbeli birtok szerepű főnevekből alakultak ki (vö. a helyhatározóragok kialakulásával 3.2.3.1.). Ahogyan a helyhatározóragok esetében, a névutók keletkezésében is olyan tipológiailag jellemző főnevek vettek részt, amelyek tárgyak térviszonyok szempontjából meghatározó részeit, illetve testrészeket jelölnek (vö. Szépe 1991, Jackendoff 1996: 14–15¹³³), amelyekhez primer helyhatározóragok járultak (l.

¹³² A fejezetben szereplő alakok etimológiájára vonatkozóan Zaicz (2006) szótárát használtam fel.

¹³³ “The “axial parts” of an object – its top, bottom, front, back, sides, and ends – behave grammatically like parts of the object, but, unlike standard parts such as a handle or a leg, they have no distinctive shape. Rather, they are regions of the object (or its boundary) determined by their relation to the object’s axes. The up-down axis determines top and bottom, the front-back axis determines front and back, and a complex set of criteria distinguishing horizontal axes determines sides and ends.”

22. táblázat). Az így létrejött névutók azért vonzanak ragtalan főnevet, mert birtokos jelzői szerepben megjelenő főnévi vonzatuk ragtalan volt.

3.2.4.2.2. Újabb keletkezésű névutók

Az ómagyar korban azonban a birtokos szerkezet, amely leggyakrabban szolgál (helyjelölő) névutók keletkezésének alapjául, jelöltté vált. A későbbi *mentén, táján* típusú névutók jelölt birtokos szerkezetbeli származásának (l. bennük az egyes szám harmadik személyű birtokosragot) elhomályosodása a birtokos eleve nem kötelező dativusi ragjának elhagyásával jár, ami szintén ragtalan vonzatot eredményez a grammatikalizálódás során.

Az újabb keletkezésű névutók kétértelmű viselkedése, vagyis az a tény, hogy állhatnak (még) mind dativusos birtokos szerkezetben (*valakinek a helyében, valakinek az útjában*), mind jelöletlen vonzatos, névutó(bb)szerű konstrukcióban (*valaki helyében, valaki útjában*) mutatja, hogy ezek az elemek még egy a szabad és a kötött morféma közötti köztes stádiumban vannak, azaz a grammatikalizáció korábbi szakaszában találhatók (vö. Hegedűs 2014: 167), ahol a névutó(vá váló elem) ragos és ragtalan NP-vel is állhat. Ragtalansága azért lehetséges, mert a névutósodás alapjául szolgáló struktúrában a dativus a forrásszerkezetben is elhagyható, ami a grammatikalizálódás során könnyen vezethet a szerkezet redukálódásához, azaz \emptyset morfémas névszói vonzathoz.

A (jelölt vagy jelöletlen) birtokos szerkezetbeli ragszilárdulás útján való keletkezésen túl névutók születhetnek értelmezős szerkezetből is. Így alakultak ki az ómagyar kortól a *valamin kívül, valamin belül*-féle névutók, illetve a szintén superessivusi raggal járó *túl, keresztül, innen, onnan* alakulatok, valamint a *valakivel/valamivel szemközt, szemben, szembe* sorozat és a *valakivel/valamivel átellenben, valamitől távol* konstrukciók. A locativusi jelentésű *kívül, belül* stb. határozószók értelmezőként álltak a superessivusi raggal ellátott szintén locativusi értelmű határozók után (*a házon, belül*). A gyakori együttes használat vezetett a szerkezet átértékelődéséhez, a határozószó névutói szófajváltásához. Ezekben a konstrukciókban a névutók ragvonzók a kiinduló szerkezetük

morfológiájával összhangban (D. Máta 2003a: 226–228, 2003b: 416–418, 2003c: 649–651, 2003d: 748–750, 2003e: 826).¹³⁴

Az eddig elmondottakat összegezve azt mondhatjuk, hogy megtartva a magyar nyelvtanban hagyományosan névutónak nevezett kategóriát, a névutók osztályába tartozó elemek többé-kevésbé eltérő morfoszintaktikai viselkedése akkor fogadható el és illeszthető be egy rendszerbe, ha a névutókat egy a grammatikalizálódás útján levő, átmeneti kategóriákat képviselő elemeknek tekintjük. A folyamat végső kimenetét a hat ősi „névutócsalád” képviseli (l. 22. táblázat).

Elkülöníthető ugyanakkor a névutók kategóriáján belül két csoport: 1. a ragtalan NP-t vonzóké és 2. a hagyományosan „ragvonzó” névutóknak nevezett elemek köre. Az előbbieket (22. táblázat) több tekintetben is emlékeztetnek a helyhatározói esetragokra: kialakulásukat tekintve azonos előzményekre vezethetők vissza, fonológiai és morfológiai szempontból a ragok ugyan a redukálódás több jelét mutatják a névutókhoz képest, de szintaktikailag a kétfajta elem hasonlóan viselkedik. A ragvonzó névutók (táblázat) mind történetileg, mind lexikailag a határozószókkal és az igekötőkkel hozhatók kapcsolatba.

3.2.4.3. Ragtalan NP-t vonzó névutók

A morfológiailag \emptyset morfémás főnévvel álló névutók képviselik tehát az ősi magyar névutókat, amelyek, mint említettem, a helyhatározóragokkal rokoníthatók a következő kritériumok alapján:

- a. Eset nélküli főneves kifejezést vonzanak.
- b. Ha személyes névmásokhoz járulnak, személyraggal látjuk el őket (*mellettem, eléd* stb.).
- c. A névutó és vonzata közé nem ékelődhet be más összetevő (**Nándor pontosan mögött*).

¹³⁴ A minőségjelzős szerkezetből származó névutók keletkezésüknek megfelelően ragtalan névszót vonzanak, de eredeti fizikai térbeli jelentésük elavult, ma már csak átvitt értelemben használatosak: *téren, alapon, vonalon*. Érdekes, hogy ezen alakokkal párhuzamosan birtokos szerkezetből származók is születtek: *terén, alapján, vonalán*.

- d. A névutót hangsúlytalanul ejtjük, a gazdaszóhoz tapasztva, akárcsak a ragot.
- e. Ugyanúgy módosítják a gazdaszó jelentését, mint a helyhatározóragok, helyhatározói funkciót kölcsönözve a főneves kifejezésnek, bár tökéletes szinoníma-viszony soha nincs a két szerkezet között (*az asztalnál ül* vö. *az asztal mellett ül/áll*), mindig egy finoman árnyalt viszony spektrumot képeznek.

Nézzük most meg, mi szól a névutók önálló szóként (és nem toldalékszerű elemként) való elemzése mellett:

- a. Hangtani szempontból a névutó magánhangzója/-i nem mutat/nak illeszkedést, holott a magánhangzóharmónia a magyar toldalékok egyik fontos jellemzője. Az is igaz ugyan, hogy nem minden rag harmonizál (*szobáig, teremig*).
- b. A névutók kevésbé redukált elemek, általában kétszótagúak az egyszótagú ragokkal szemben.
- c. Fontosabbak azonban a szintaktikai ismérvek. A névutó önmagában is alávethető mondattani műveleteknek, például mellérendelésnek. A névutók koordinálhatók egymással, a gazdafőnevet nem kell megismételni. Ugyanezt a ragokkal nem lehet megtenni, azok minden esetben megkövetelik a gazdafőnevek kitételét:

124a. Nándor *mögött és mellett* felsorakoztak a csapat tagjai.

124b. A szekrényre és a szekrénybe dobozokat tett.

- d. A névutó tűri több gazdafőnév koordinációját is. A ragot viszont minden esetben fel kell tüntetni:

125a. Nándor és Árpád mellett felsorakoztak a csapat tagjai.

125b. A szekrénybe és a fiókba dobozokat tett.

A rag tehát nem önálló szó, míg a névutó (fél)szabad¹³⁵ morféma.

Érdeemes figyelni arra, hogy az imént felsorolt kritériumok azon csoportja, amely a határozóragokkal való rokonítást teszi lehetővé, csak a Ø morfémás főnévi vonzattal

¹³⁵ A morfémákat három csoportba szokás sorolni: a) szabad morfémák, b) félszabad morfémák, c) kötött morfémák. A szabad morfémák a lexikális jelentéssel bíró önálló szavak. Félszabad morfémák azok a szótövhöz nem tapadó, a kötött morfémák viszonyjelentéséhez hasonló jelentéssel bíró szavak, amelyek csak egy másik morfémával együtt használhatók (pl. az eset kategória névutói, illetve az indoeurópai nyelvek prepozíciói). A kötött morfémák sohasem állhatnak önállóan, mindig egy másik morfémához tapadnak (pl. a szuffixumok).

rendelkező névutókra érvényes, míg a névutók önálló szavakként való elemzésének jogosultságát támogató jegyek helytállóak az összes névutóra vonatkozóan, bővítményük ragos vagy ragtalan voltától függetlenül. Ez a tény is azt bizonyítja, hogy a ragtalan főnévi vonzatos névutók előrébb tartanak a grammatikalizálódás útján.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a névutók (önállótlan, módosító) jelentése és (a névszójukhoz tapadó hangsúlytalan) hangsúlyozása todalékszerű, ugyanakkor ezek az elemek különböznek a ragoktól, részben hangtanilag (nem harmonizálnak), részben mondattanilag (lehet őket is, gazdafőneveiket is koordinálni). Ehhez még hozzátehetjük, hogy az alapjelentésüktől eltérő egyéb relációk kifejezése terén a névutók használati köre behatároltabb a ragokéhoz képest. A névutók száma a ragokhoz viszonyítva nagyobb, és míg a ragok állománya egy adott nyelvhasználati időszakban zártnak tekinthető, a névutóké bővül.

A helyhatározói ragokhoz hasonlóan (l. 3.2.3.3.1.) a helyviszonyokat kifejező névutók körében is él még az az ősi tulajdonság, hogy a jelentésük természete alapján hármas tagolódású párhuzamos sorokba rendeződnek az irányhármasság jelölésére. A legrégebbi, a grammatikalizálódás folyamatában legelőrébb tartó névutók koherensen viselkednek e tekintetben a rajtuk levő primer ragoknak köszönhetően.¹³⁶

Az irányhármasság szempontjából szabályos, azaz a hármásirány kifejezésére szolgáló három változatú névutókon kívül vannak mindhárom irányt jelölő két változatú (*felől – felé – felé*), két irányt ábrázoló két változatú (\emptyset – *körül – köré*), két irány érzékeltetésére alkalmas egy változatú (*után*), és egy irány kifejezését ellátó egy változatú névutók (*mentén, nyomán* stb.):

¹³⁶ A háromirányú névutósorok az ősmagyar korban stabilizálódtak, zárt rendszert alkottak (l. végződéseik ablativusi, locativusi és lativusi formában való rögzülését). Az ősmagyar kortól kezdődően keletkezett névutók már nem követték a korábbi strukturálódást, két-, de egyre inkább egyirányúak, illetve irányulás szempontjából semlegesek voltak (l. a továbbiakban) és egyre inkább elvont értelműek lettek. A középmagyar korban a legrégebbi névutócsaládok is felléptek absztrakt funkciókban is (D. Máta 2002, 2003a: 226–227, 2003b: 416–419, 2003c: 648–651), később pedig az is megfigyelhető, hogy az eredetileg fizikai helyviszonyt jelölő névutó csak átvitt értelmezéssel lesz használatos.

23. táblázat. Névutók irányulást kifejező változatai.

Hely- és irányjelölés	Három változatú	Két változatú		Egy változatú	
	Három irányulást kifejező	Három irányulást kifejező	Két irányulást kifejező	Két irányulást kifejező	Egy irányulást kifejező
Honnan?	alól	felől	_____	_____	_____
Hol?	Alatt	(felé)	körül	után	mentén
Hová?	alá	felé	köré	(után)	_____

A *felől* – *felé* alakok alapszava az uráli kori *fél* 'vminek, vkinek a része; oldal' jelentésű főnév. „Hiányzó” locativusragos alakja valószínűsíthető: **fél-t*, **fél-en*. Az ómagyar korban már kétirányú volt (D. Máta 2003a: 227, 2003b: 419). A mai locativusi használata 'a szóban forgó hely környékén, közelében, tájékán' jelentésű:

126. Szeged felé jártunk, amikor meghallottuk a rádióból a hírt.

A *körül* finnugor kori 'kör, gyűrű; kerek, gördülő; forog, forogat' jelentésű szótöböl alakult ki az *-l* ablativusi raggal. Az így megszilárdult ragos alakulat locativusi funkcióban lett használatos (vö. *alul*, *fölül*). A *köré* a szótő *-é* lativusragos alakja.

Az *után* az első jelölt birtokos szerkezetből származó, az ómagyar korban kialakult névutó:¹³⁷ (vkinek/vminek az) *ut* ('nyom' értelmű ugor, esetleg uráli kori alapszó) + *-á* (egy- vagy több személyű birtokos személyrag) + *-n* locativusrag (> superessivusrag). Az eredetileg 'vkinek/vminek az útján' konkrét olvasatú szerkezet a gyakori használat következtében átértékelődött a ragok funkciójának elmosódásával, és az *után* névutó

¹³⁷ Korábban jelöletlen birtokos szerkezetekből keletkeztek a névutók, ugyanis az ősmagyar korban a birtokos szerkezet általában jelöletlen volt, azaz a birtokszón nem volt birtokos személyrag, és a birtokos jelzőként álló birtokos ragtalan volt: 'fa alá' (ahol az *-á* lativusrag!). A helyhatározóragos főnév válik aztán névutóvá grammatikalizáció következtében, elveszítve szintaktikai és lexikai önállóságát, és a birtokos szerkezet névutós szerkezetté értékelődik át. É. Kiss szerint e struktúrák birtokos szerkezeti eredetű utalnak a személyes névmások névutós alakjaiban megjelenő teljes paradigmát alkotó személyragok (*én-alattam*, *te-alattad*, *ő-alatta*, *mi-alattunk*, *ti-alattatok*, *ő-alattuk*) és az archaikusnak ható, *-nak/-nek* ragos birtokossal álló névutós szerkezetek létezése, ahol a személyrag kitétele kötelező a névutón (*Kinek futott utána Mari?*) (É. Kiss 1999: 105). A névutók jelölt birtokos szerkezetből való kialakulása az ómagyar kortól válik egyre gyakoribbá, és mind a mai napig produktív ez a keletkezési mód (D. Máta 2003b: 417).

kialakulásához vezetett még az ősmagyar korban (D. Mátai 2003a: 227). Egyetlen alakjának alapértelmezése locativusi:

127. Az adatlapon a név után a születési dátum található.

Mozgásigével két értelemben használható:

1. A *mögött* szinonímájaként. ‘Vki/vmi térben követ vkit/vmit, sorrendben vki/vmi mögött halad oly módon, hogy a kettejük közötti távolság nem változik’ értelemben:

128. Árpád Nándor után fut. (Árpád Nándor mögött fut, például a futóversenyen a két résztvevő pozíciójára vonatkozó utalásként)

Ez az alkalmazás rokon azzal, amikor mozgó viszonyítási pontot statikus névutóval fejezünk ki, hosszabb szakaszon, nagyobb felületen történő (ismétlődő) mozgást jelölünk locativusi jelentésű elemmel:

129. A fecskék a ház fölött röpködnek.

2. ‘Vki/vmi vkinek/vminek a nyomában halad azzal a céllal, hogy utolérje. A kettejük közötti távolság egyre csökken’ olvasattal:

130. Árpád Nándor után fut. (Árpád Nándor után eredt, hogy elérje, megfogja őt.)

Az ősi névutók, amelyek esetében az eredetileg „birtok” funkciót betöltő főnév már véglegesen grammatikai elemmé vált, azaz a birtok és a rag együttesen nyer helyjelölő értelmezést, abban a tekintetben is megegyeznek a ragokkal, hogy ők maguk személyragozhatók, míg ez a lehetőség nem áll fenn az újabb keletű névutók körében (*nyomán, mentén, táján* típusúak), valószínűleg még transzparens lexikai és morfológiai felépítésük miatt. A ragvonzó névutók körében pedig, azon elemek esetében, amelyek személyragozhatók, a névmási formát a főnévi vonzaton megjelenő határozórag ragozásával hozzuk létre (l. 24. táblázat), sohasem a névutón, hisz ezekben az újabban keletkezett alakokban még könnyen felfedezhető a grammatikalizálódási folyamat köztes fázisa, ahol a ragvonzó névutók már nem főnevek, de még nem is valódi névutók abban az értelemben, hogy lexikális tartalmukat (majdnem) teljesen elveszítve funkcionális elemekké váltak volna.

24. táblázat. Helyjelölő, ragtalan NP-t vonzó névutók.

Cselekvés kiindulópontja (Honnan?)	Statikus, rögzített pont vagy felület (Hol?)	Végpont, finalis irányjelölés (Hová?)	Személyragozás lehetősége
Alól	alatt	alá	igen, a névutón: alattam stb.
Elől	előtt	elé	igen, a névutón: előttem stb.
Fölül	fölött / felett	fölé	igen, a névutón: fölöttem stb.
Közül	között	közé	igen, a névutón: közöttem stb.
Mellől	mellett	mellé	igen, a névutón: mellettem stb.
Mögül	mögött	mögé	igen, a névutón: mögöttem stb.
Felől	felé (= környékén)	felé	igen, a névutón: felém stb.
_____	körül	köré	igen, a névutón: körülöttem(!), körém stb.
_____	után	_____	igen, a névutón: utánam stb.
_____	mentén	_____	nincs
_____	nyomán	_____	nincs
_____	táján	_____	nincs

Az irányhármasság szempontjából teljes paradigmát felmutató *fölül – fölött – fölé* névutócsaládnak volt, és részben ma is van *e*-s változata is: *felül/felől – felett – felé*. Egyértelmű a locativusi, a táblázatban is szereplő forma használata. Az ablativusi és lativusi alakokkal azonban egyre kevésbé találkozunk, amelynek minden bizonnyal a *felől – felé* névutópárral fennálló homonímia elkerülésére való törekvés az oka:

131. *Elszálltak a felhők a hajó felül.*¹³⁸(vö. Elszálltak a felhők a hajó fölül.)

¹³⁸ http://wikiszotar.hu/wiki/magyar_ertelmezo_szotar/Fel%C3%BCI (Letöltés ideje: 2014. november 5.)

132. A háztető **felől** lefűrészelttem egy faágat.¹³⁹ (vö. A háztető **föliül** lefűrészelttem egy faágat.)

133. Látok egy bíbor ruhájú, márványarcú nőt, kinek kezében karcsú, könnyű mérleg, neve dicső, feje felé írva lángbetűkkel: Justitia.¹⁴⁰ (vö. ...feje fölé írva lángbetűkkel: Justitia.)

A *mentén*, *nyomán* és *táján* névutók a határozóragos névszó alakú névutók körébe sorolandó, újabb keletű elemek esetében még teljes morfológiai transzparenciát figyelhetünk meg, és mint már említettem, az újabb alakulatok megbontják az ősi irányhármasság hagyományos rendszerét. Egy a ragos névszó és a névutó közötti köztes kategóriába tartozó formákként tarthatjuk számon őket. Eredetileg valamilyen hely(zet)et jelölő főnevek voltak, amelyek elveszítették lexikai jellemzőiket, és a grammatikalizáció útjára léptek. Főnévi jellegük még nem homályosult el teljesen, ezért kaphattak birtokos személyragot, bár az *út mentén*¹⁴¹ típusú szerkezetekben már mint nem teljes főnévi értékű elemek szerepelnek.

3.2.4.4. Ragos NP-t vonzó névutók

A nem egyértelműen a funkcionális elemek csoportjába illeszthető névutók nagyobb számban vannak a ragvonzó névutók között.

¹³⁹ http://wikiszotar.hu/wiki/magyar_ertelmezo_szotar/Fel%C5%911 (Letöltés ideje: 2014. november 5.)

¹⁴⁰ Ady Endre, Újságcikkek 19. Betegen. Debreczeni Főiskolai Lapok 1898. október 31. <http://mek.oszk.hu/00500/00583/00583.pdf> (Letöltés ideje: 2014. november 5.)

¹⁴¹ A *mentén* forma mellett létezik a ritkább, és elavultabbnak ható *mentében* is: „*Kis lak áll a nagy Duna mentében;*” (Petőfi Sándor *Távolból* c. költeményének kezdő sora), de beszéltnyelvi példák is akadnak (A *kerítés mentében lépkedtek*). E kettős szerkezet párhuzamos megléte, az a lehetőség, hogy mind superessívusi, mind inessívusi ragos névutó megjelenik PP-ben, nem egyedülálló a ragvonzó névutók körében: vö. *útján* / *útjában*.

25. táblázat. A legfontosabb ragvonzó névutók.

Cselekvés kiindulópontja (Honnan?)	Statikus, rögzített pont vagy felület (Hol?)	Végpont, finális irányjelölés (Hová?)	A főnéven megjelenő rag típusa	Személyragozás lehetősége
alulról	alul	alulra	Superessivus	nincs
_____	át	_____	Superessivus	nincs
belülről	belül	belülre	Superessivus	nincs
felülről/fölülről	felül/fölül	felülre/fölülre	Superessivus	nincs
innenről	innen	innenre	Superessivus	nincs
onnanról	onnan	onnanra	Superessivus	nincs
-----	végig	-----	Superessivus	nincs
túlról	túl	túlra	Superessivus	nincs
kívülről	kívül	kívülre	Superessivus	csak a kívül esetében, a határozóragon: rajtam kívül Nyelvjárásokban a névutón is: kívülem ¹⁴²
_____	keresztül	_____	Superessivus	igen, a határozóragon: rajtam keresztül
közlelről	közel	közlel(re)	Allativus	igen, a határozóragon: hozzám közel
távolról	távol	távolra	Ablativus	igen, a határozóragon: tőlem távol
messziről	messze/messzi	messze/messzire	Ablativus	igen, a határozóragon: tőlem messze
jobbról	jobbra	jobbra	Ablativus	igen, a határozóragon: tőlem jobbra
balról	balra	balra	Ablativus	igen, a határozóragon: tőlem balra
szemből	szemben	szembe	Instrumentalis	igen, a határozóragon: velem szemben

¹⁴² Ez az alak a birtokos szerkezetekből származó névutókra jellemző, ami azt mutatja, hogy a *kívül* (< *kül*) eredetileg birtokos szerkezetből alakult primer helyhatározóragos elem volt, amely egy második lépésben ragvonzó névutóként elemződött újra.

-----	szemközt	-----	Instrumentalis	igen, a határozóragon: velem szemközt
-------	----------	-------	----------------	---------------------------------------

A ragvonzó névutók a ragtalanokhoz képest későbbi keletkezésűek, de az ómagyar kortól számuk gyorsan nőtt, és ma is gyarapszik. Az idetartozó szerkezetek legtöbbje esetében eredetileg értelmezői viszony állt fenn a névutóvá váló névszó és későbbi vonzata között, mai állapotukban pedig egy névutós kifejezést vonzó (fél)funkcionális névutóval számolhatunk. Ezek a névutók egy esetragos NP mellett jelentek meg a forrásszerkezetben, innen ered a névutó vonzatának ragos volta. Vonzatként legtöbbször a superessivusi ragok szerepelnek ezekben az alakulatokban, de előfordulnak az ablativusi formák is, kisebb mértékben az instrumentális és ritkán az allativus lép fel. Ezek az elemek önállóan is szerepelhetnek a mondatban határozószói használatával (vö. 3.2.5.), illetve kiemelhetők az ige bővítményei közé, ahol igemódosítói pozícióban igekötőként léphetnek fel (vö. 3.2.2.).

Grammatikalizálódási folyamatuk bonyolultabb a \emptyset morfémás NP-t vonzó névutókéhoz képest, mert ciklikus (Hegedűs 2014: 166). Egy (eredetileg birtokos szerkezetből) grammatikalizálódott névutó önálló használatra lesz alkalmas határozószóként, majd ez utóbbi szolgál alapul egy újabb grammatikalizációs folyamathoz. Vegyük például a *belül* névutó esetét. Forrásszerkezete megegyezik a -ból/-ből ablativusragéval: a *bél* névszó + *-l* ablativusrag funkcionális morfémmá válik birtokos szerkezetben, ahol eredetileg a határozóragos birtok szerepét töltötte be. Határozószóként önmagában fejez ki helyviszonyt, de már nem ablativusi, hanem locativusi értelmezéssel. Ez az új alakulat egy újabb grammatikalizációs folyamatban vesz részt, ahol egy superessivusi raggal ellátott névszó mellett értelmezői szerepben jelenik meg (*a házon, belül*), azaz funkciója most az, hogy pontosítsa a locativusi értelmezésű névszó jelentését. Ezután egy újabb újraelemzés következtében az értelmező átértékelődik névutóvá a ragos névszó mellett (*a házon belül*).¹⁴³

¹⁴³ Az elmondottakból logikusan következik, hogy a ragvonzó névutók azért (is) keletkeznek később a nem ragvonzókhöz képest, mert ez utóbbiak kialakulása, illetve az ezt megelőző önálló használatuk előfeltétele a második lépcsőben végbemenő grammatikalizációnak, amely egy újabb, ragvonzó névutókat tartalmazó szerkezetet eredményez. A ragvonzó és nem ragvonzó névutók között (nem meglepően) előfordulnak homoním alakok (például a *fölül* ablativusi nem ragvonzó és locativusi ragvonzó névutóként is használatos), illetve igen hasonló alakú formák (l. 24. és 25. táblázatok).

A paradigmikus alakokkal nem érzékeltethető ablatívusi és latívusi irányjelölés a névutón megjelenő ablatívusi és latívusi ragokkal lehetséges: *a házon belülről, a házon belülre*. A ragvonzó névutósorok nem minden eleme képes irányjelölő ragok felvételére (*át, keresztül* stb.). A határozóragos NP-t vonzó elemek között az irányhármasságra vonatkozó teljes paradigmát felmutató elemek tartanak legelőrébb a morfológiai transzparencia megszűnésével együtt járó grammatikalizálódás folyamatában. A többi esetében csak a statikus állapot kifejezésére alkalmas formával számolhatunk. Ezek morfológiai tagolódása és szintaktikai viszonya a hozzájuk kapcsolódó névszóhoz még könnyen kivehető. Van ugyan saját lexikai értékük, de grammatikai funkciójuk egyre inkább előtérbe kerül.

A *közel, távol, messze* „névutócsaládok” locatívusi és latívusi irányultságú alakjai fokjelet kaphatnak, ezek fokozás szempontjából szabályos paradigmát mutatnak:

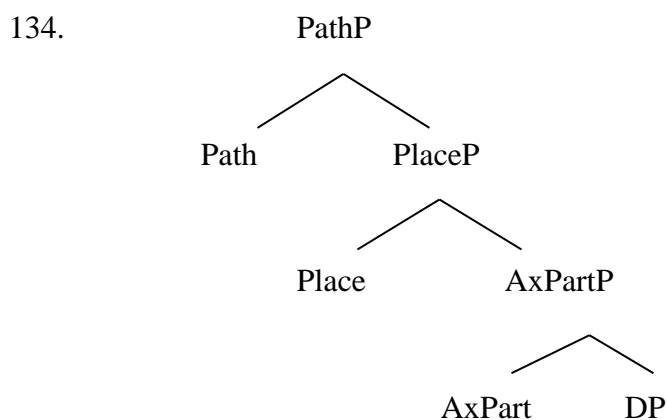
26. táblázat. Fokjelezés a névutók körében

	Irányultság	
	locatívusi	latívusi
Alapfok	(-hez) közel	(-hez) közelre
Középfok	(-hez) közelebb	(-hez) közelebbre
Felsőfok	(-hez) legközelebb	(-hez) legközelebbre

3.2.4.5. A névutók szintaxisa

A generatív nyelvészeti irányzaton belül az utóbbi 20-30 évben az érdeklődés központjában állt a PP szintaktikai szerkezete. Általánosan elfogadott nézet (Cinque 2010; Riemsdijk 1990; Svenonius 2006, 2012 és mások), hogy a névutós kifejezések belső szerkezete jóval összetettebb, mint azt korábban gondolták, és nem írható le egyszerűen a [PP [NP]] képlettel. Bár a különböző szerzők véleménye a részleteket illetően eltér, konszenzus áll fenn arra vonatkozóan, hogy a helyviszonyokat jelölő frázisok esetében legalább két szerkezeti pozíciót kell megkülönböztetnünk, egy helyjelölő *Place* és egy

fölötte elhelyezkedő irányjelölő *Path* pozíciót.¹⁴⁴ Svenonius (2006) indítványozta, hogy ezeken túl egy általa *Axial Parts*-nak nevezett projekciót is be kell illesztenünk a kiterjesztett PP struktúrájába, amellyel egy AxPartP szintagmát képezünk (szó szerint „tengelyes rész”, de a „helyzetviszonyító elemeket jelölő hely” kifejezés jobban érzékelteti, miről is van szó). Ez egy átmeneti, az NP/DP és a PP között elhelyezkedő régiót jelölő, egy köztes kategóriájú helyzetviszonyító elemeket befogadó szerkezeti helyet (l. 134.) képvisel, ahová nyelvektől függően eltérő főnévi/adpozíciói jellemzőkkel rendelkező különböző adpozíció típusú összetevők (előljárószó, névutó stb.) kerülhetnek.

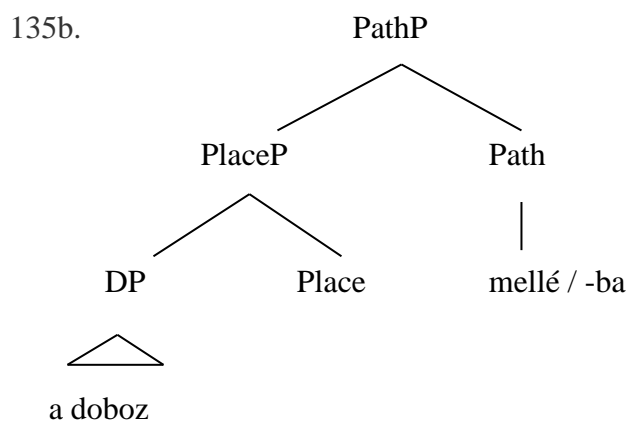
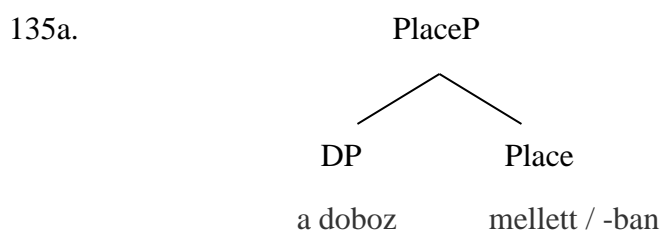
Kracht (2002, 2005a, 2005b) bebizonyította, hogy ez a szintaktikai szerkezet szemantikai alapokon nyugszik, ugyanis az irányjelölés a helyjelölésből kiinduló és építkező kompozicionális jelentés. A magyarban ezt mutatják a *házon kívülre* típusú szerkezetek, ahol mind a hely-, mind az irányjelölő fej ki van töltve úgy, hogy az irányjelölés magasabban helyezkedik el, a helyre épülve.

Ezt a fajta leírást a magyarra Hegedűs Veronika (2006), Asbury Anna (2008), Asbury–Gehrke–Hegedűs (2006) és Dékány Éva (2009, 2011) alkalmazták. Az említett szerzők azt a nézetet is vallják, hogy a helyjelölő névutók és a helyzetviszonyító ragok szerkezetileg nem

¹⁴⁴ Marina Pantcheva (2009, 2010, 2011) például a helyváltoztatást jelölő Path fejet további *Source* (Forrás) és *Goal* (Cél) fejekre bontja, megkülönböztetve a szerkezetben a mozgás kiindulópontjára, valamint a mozgás irányára vonatkozó pozíciókat. A *Source* csomópontot a *Goal* fölött helyezi el azon az alapon, hogy a nyelvekben a Forrást jelölő elemek összetettebbek, ui. magukban hordozzák a Cél kifejezőeszközét is. Kracht (2003) vetette fel, hogy a szintaktikai eset egy a morféimák meghatározott sorrend szerinti egymásutániságként értelmezhető. A morféimálánc helyeinek kitöltése nem kötelező, de a formailag realizálódó elemek csak az előírt hierarchia szerint követhetik egymást (vö. Radkevich 2010 is).

különböznek egymástól, ugyanabban a csomóban helyezkednek el. Ez az elképzelés nem teljesen új a nyelvészeti szakirodalomban, hisz már Fillmore (1968/1978¹⁴⁵) felvetette, hogy a morféma-kötöttsége nem meghatározó a szintaktikai szerkezetek elhatárolásában.

Konkrét példákon bemutatva a következő szerkezeteket képzelhetjük el a magyar helyviszonyokat jelölő PP-k esetében:¹⁴⁶

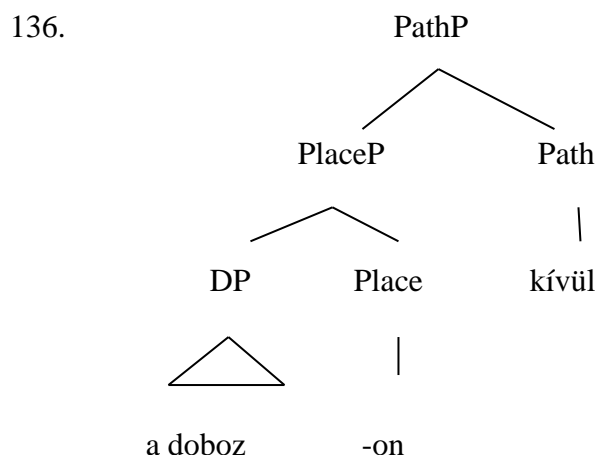

Az ilyen kiterjesztett adpozíciós struktúrákban a ragos vonzattal járó névutók is elhelyezhetők, és a névutók grammatikalizálódását is figyelembe véve számot adhatunk a kétfajta (ragos, ill. ragtalan névszóval álló) névutó viselkedéséről, a ragvonzókat más nyelvekben is előforduló köztes, átmeneti kategóriákként osztályozva, és nem azt

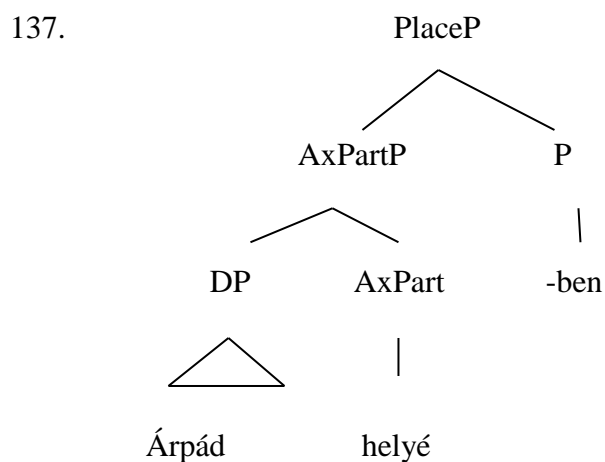
¹⁴⁵ “We may agree, then, for our purposes, with Hjelmslev, who suggests that the study of cases can be pursued most fruitfully if we abandon the assumption that an essential characteristic of the grammatical category of case is *expression in the form of affixes on substantives*. I shall adopt the usage first proposed, as far as I can tell, by Blake (1930), of using the term case to identify the underlying syntactic-semantic relationship, and the term case form to mean the expression of a case relationship in a particular language – whether through affixation, suppletion, use of clitic particles, or constraints on word order” (Fillmore 1968/1978: 21, dőlt betűs kiemelés a szerzőtől).

¹⁴⁶ Mivel a magyar NP és PP tipikusan fejevégű, a morfémasorrendet (is) bemutató ágrajzon fejevégű szerkezeteket ábrázolok.

feltételezve, hogy kivételekről vagy morfológiai hovatartozásukat tekintve más kategóriába tartozó elemekről lenne szó:¹⁴⁷

Ez az elemzés lehetővé teszi az általános tipológiából ismert nyelvváltozási trendek körébe illeszthető grammatikalizációs folyamatok számbavételét. Az AxPart csomó helyet adhat a főnév és a névutó közötti átmeneti kategóriájú grammatikalizálódó elemeknek, amelyek egy köztes állapotot képviselnek: egy még érezhetően névszói eredetű összetevő már veszít eredeti önálló jellegéből (kötött a szórendje a vonzatához képest, nem lehet ellátni módosító elemmel), és szintaktikailag már nem valódi birtokos szerkezet részét képezi:

¹⁴⁷ Az átmeneti kategóriák megragadásán túl Hegedűs Veronika (2010, 2014) a névutók kialakulásának történeti folyamatát is az itt bemutatott szerkezet egy finomítottabb változatával írja le.

A grammatikalizáció akkor mondható teljesnek, ha a P + AxPart fejek eggyé válnak abban az értelemben, hogy egymástól elválaszthatatlanul fejezik ki a helyviszonyt. Ebben az esetben a névutóként rögzült elem a felsőbb P fejből generálódik, és az AxPart csomó üres marad. A *helyében*-re vonatkozóan az a tény, hogy (még) állhat mind dativusos birtokos szerkezetben (*Árpádnak a helyében*), mind jelöletlen vonzatos, névutószerű konstrukcióban (*Árpád helyében*) mutatja, hogy ez az elem még egy a szabad és a kötött morféma közötti köztes stádiumban van (Hegedűs 2014: 167).

3.2.4.6. A névutók szerepe a mondatban

A névutós NP, ugyanúgy, mint a határozóragos NP-vel kifejezett helyhatározó, felléphet az ige vonzataként (*felment vkit kötelezettsége alól*), de szabad határozó is lehet a mondatban (*összegyűltek az asztal körül*). Mindaz, amit e tekintetben elmondtam az 3.2.3.5. fejezetben a helyhatározóragos szintagmáról, érvényes a névutós frázisokra is.

A vonzati és a szabad határozói hatáskörön túl elsősorban a végpontot jelölő helyhatározói névutók, tehát főleg a hat ősi névutócsalád (l. 22. táblázat) *hová?* kérdésre felelő változata, bővítményüktől elválva igemódosítói szerepben is előfordulhat, ilyenkor igemódosítói pozícióba kerül, és a predikátum befejezett értelművé válik (vö. 3.2.2.2.). Az igemódosítói névutó mellett megjelenő helyhatározói névutós kifejezésben az igemódosítói névutó ismétlődik meg:

138. Árpád alábújt (az ágy alá). vö. Árpád elbújt (az ágy alá).

A statikus helyet jelölő névutó igemódosítói használata esetén a predikátum folyamatos aspektusa hangsúlyozódik:

139. Teljesítménye alatta marad a küszöbszintnek.

140. Jócskán alatta vagyunk a kvótának.

Ragvonzó névutók locativusi formái is előfordulhatnak igemódosítóként:

141. Nándor keresztülszaladt (a pályán).

142. A barackfa kívül van az utcán.

Ha az ilyen és hasonló szerkezetekben az ige után álló határozóragos NP-t az igemódosítói pozícióban levő névutó bővítményeként elemezzük, számot tudunk adni arról, hogy miért kíván az igemódosítóval ellátott ige mindig olyan esetű vonzatot, amelyet a szóban forgó, igemódosító jegyű névutó választana magának.

Az ablativusi értelmezésű PP névutói alaptagja nem kerülhet igemódosítói pozícióba:

143. *Árpád alóla bújt (az ágynak).

A régens nem jelöl ki minden esetben egyetlen nyelvi elemet vonzata számára. A formájukban korlátozatlan vonzatok egy “jelentéscsalád” (például “valahová való irányulás”) tagjait képviselik. A régens itt nem közvetlenül a formát, hanem egy meghatározott jelentés kifejezésének kötelezettségét írja elő vonzata számára (Komlósy 1992):

144. Árpád most ért a boltba / az egyetemre / az orvoshoz / az állomás elé stb.

A névutók az irányjelölő igekötőkhöz képest pontosabban kijelölik bővítményeik alakját. A lativusi bővítményt kívánó *ki* igekötő például alakilag többféle módon realizálódó vonzatot is elfogad maga mellett (sublativus, illativus, allativus ragokkal, de névutókkal is), míg a *kívül* névutóval csak superessivusi ragos NP állhat:

145. Kiment az utcára / a kertbe / a kutyához / a ház elé / a ház mögé stb.

146. A barackfa a kerítésen kívül van.

3.2.4.7. A névutók szemantikai terheltsége

A névutók nem helyhatározói viszonyok kifejezésére való alkalmazása kevésbé kiterjedt a ragokéhoz képest (vö. 3.2.3.6.), de ahogyan a helyhatározói ragok körében, itt is megfigyelhetünk bizonyos párhuzamokat a forma és a funkció között. Névutókat nem alkalmazunk a következő típusú határozók kódolására: szám-, eredmény-, társ-, részes és hasonlító határozók.

27. táblázat. Helyhatározói névutók nem lokális szemantikai terheltsége.

HATÁROZÓTÍPUS	VONZAT	SZABAD HATÁROZÓ
IDŐ	két óra hosszat/két órán keresztül tartott a műtét, öt óra felé/tájban/táján/tájt érkezett	a háború alatt meghalt, három körül várlak, januáron túlra tolták ki a határidőt, egy éven belül kész lesz a stadion
ÁLLAPOT	befolyás/felszámolás alatt áll, szabályozás alá helyez, rosszabb körülmények közé kerül, figyelmen kívül hagyta a dolgot, az igazgató véleményével szemben találta magát	munka mellett tanul, extrém körülmények között készültek a bajnokságra, anyja helyett ¹⁴⁸ anyja volt
EREDET	a sziklakerti növény hegyi körülmények közül származik, a résztvevők között sok külföldi van	az alkalmazott művészetek közül a kert-építészet gyerekcipőben jár, barátai közül sokan eljöttek
PARTITIVUSI RÉSZELŐ	válogat a virágok közül	a gyerekek közül többen megbetegedtek
MÓD	saját feje után megy	kéz alatt adta el telefonját, a szerződés alapján ¹⁴⁹ járt el
OK	határozat után fizetik a támogatást	az intézkedés nyomán csökken a bevándorlók száma
CÉL	kincs után kutat, védő után érdeklődik a futballcsapat	a csalók után nyomoz a rendőrség
TEKINTET		a szakképzés terén ¹⁵⁰ szép eredményeket értek el
FOK- MÉRTÉK	három százalék alá süllyedt az infláció, átlagon felül keres, várakozáson alul szerepelt, képességein túl teljesített	felemelték a minimálbért x forint fölé, átlagon felül emelkedtek a közműdíjak, reményein túl jutalmazták meg
ESZKÖZ (általában közvetett)	műhold útján sugároz, barátja révén ¹⁵¹ kapta az állását	kapcsolatai révén segít, ezen a linken keresztül találták meg a

¹⁴⁸ „helyett [1500 k.] Megszilárdult ragos alakulat, a *hely* főnév *-tt* lokatívuszragos alakja. A *helyt* alakváltozat a második szótag magánhangzójának kiesésével keletkezett, vö. *között* : *közt*. Eredeti jelentése 'helyben, (e)helyütt'. A 'hely' jelentésű szavak más nyelvekben is gyakran kapnak szerepet a helyettesítés kifejezésében, vö. angol *in place of*, francia *au lieu de*, orosz *вместо*” (Zaicz 2006: 276). Eredeti konkrét jelentése elavult.

¹⁴⁹ „alap [1774] Származékszó: mesterséges szóalkotás az *al* szóból egy, talán a *talp* szó *p*-jének elvonásával kikövetkeztetett *-p* névszóképzővel. ... Az *alapszón* [1912] megszilárdult ragos alakulat” (Zaicz 2006: 35). Névutóként csak átvitt értelemben használatos.

¹⁵⁰ A *tér* „[1365 tn. (?), 1372 u.] 'terület' Ősi, ugor kori szó Az ugor alapalak **tär* 'tér, hely' lehetett. A szó feltehetőleg egy ősi, 'széles, tágas; elterül, elfér' jelentésű igenévszó névszói tagja” (Zaicz 2006: 739). Névutóként csak átvitt értelemben használatos.

Nem meglepő, hogy a leggazdagabb, ezért legnehezebben körülírható eszköztára az időhatározónak van a következő névutók alkalmazásával: *alatt, előtt, körül, közben, között, után, hosszat, táján, tájban, tájt, -V¹⁵²n belül, -Vn át, -Vn keresztül, -Vn innen, -Vn túl, felé, elé, közé, előttrre, utánra, körülre*. A második helyen az állapothatározó áll, ami tág szemantikai hatásköre miatt szintén nem váratlan eredmény: itt az *alatt, alá, mögött, mögé, mellett, között, közé, helyett, -n kívül* elemek jöhetnek szóba. A fok- és mértékhatározó kifejezésére az *alá, fölé, -n túl, -Vn alul, -n felül, -Vn kívül* alkalmas. A mód viszonyjelentést az *alatt, az után* és a *(-nVk) alapján*, az eszközt a *(-nVk) révén* és a *(-nVk) útján* névutókkal adhatjuk vissza. Okot jelölő funkcióban az *után* és a *(-nVk) nyomán* fordulnak elő, cél ábrázolására az *után* használatos. Az eredethatározó tipikus névutója a *közül*, de előfordul a *között* is. A partitivusi részelő határozó szerepében a *közül* áll, tekintethatározóként a *(-nVk) terén* alkalmazható.

Érdeemes felfigyelnünk a locativusi értelmezésű alakok túlsúlyára, ami a klasszikus hármásirányú rendszernek az ómagyar kortól folyamatban levő megbomlásával, és ennek következtében az egyirányú, illetve a semleges irányulású névutók túlsúlyba kerülésével magyarázható. Ablativusi értelmezésű alakot csak az eredet- és a partitivusi részelő határozó vonzaskörében találunk, ami e funkció szemantikai tartalmából fakad. Az idő kódolásában túlnyomóan locativusi értelmezésű névutók mellett néhány lativusi elem is részt vesz. Az állapothatározók körében a lativusi formák a valamilyen körülmény közé való kerülést fejezik ki, a fok- és mértékhatározó esetében a dinamikusságjelölő névutók valamilyen mennyiségfogalom intenzitásának modulálását teszik lehetővé.

¹⁵¹ „Szófajváltással keletkezett a rév főnév -e birtokos személyjeles és -n helyhatározóragos alakjából. Eredetileg konkrét szállításokra, a réven való átkelésekre vonatkozhatott. Absztrakt jelentését átvitt értelmű használatban nyerte, majd névutóvá vált.” (Zaicz 2006: 618) Ma már konkrét helyviszony jelölésére nem használatos.

¹⁵² Az elfogadott gyakorlat szerint a toldalékok hangrendi illeszkedésben részt vevő hangzóira nagy V-vel utalok.

28. táblázat. Helyhatározói névutók irányultság szerinti megoszlása nem lokális szemantikai tartalmú bővítmények kódolásában.

HATÁROZÓ-TÍPUS	IRÁNYULTSÁG		
	ABLATIVUSI	LOCATIVUSI	LATIVUSI
IDŐ		<i>alatt, előtt, körül, közben, között, után, hosszat, táján, tájban, tájt, -Vn át, -Vn keresztül, -Vn belül, -Vn innen, -Vn túl</i>	<i>elé, felé, közé, előttre, utánra, körülre</i>
ÁLLAPOT		<i>alatt, mögött, mellett, között, helyett, -Vn kívül</i>	<i>alá, mögé, közé</i>
EREDET	<i>közül</i>	<i>között</i>	
PARTITIVUSI RÉSZELŐ	<i>közül</i>		
MÓD		<i>alatt, után, (-nVk) alapján</i>	
OK		<i>után, (-nVk) nyomán</i>	
CÉL		<i>után</i>	
TEKINTET		<i>(-nVk) terén</i>	
FOK- MÉRTÉK		<i>-Vn alul, -Vn felül, -Vn túl, -Vn kívül</i>	<i>alá, fölé</i>
ESZKÖZ (általában közvetett)		<i>(-nVk) révén, (-nVk) útján</i>	

3.2.5. Határozószói kifejezés (ADVP)

3.2.5.1. Meghatározása és kialakulása

Hegedűs Attila a nyelvi változás panorámájába illesztett meghatározása szerint „A határozószó olyan ragos névmás vagy névszó, amelyben a rag megmerevedett, **megszilárdult** vagy elhomályosult. ... Az előzményszófajtól való elválás (határozószóvá szilárdulás) részben alaktani folyamat, másrészt jelentéstani változás. Alaktanilag akkor beszélhetünk határozószóról, ha a szó morfológiai tagolódása a beszélő számára gyengül, vagy elhomályosul. Ez megtörténhet úgy, hogy már nem használatos önállóan a tő (**rögt-ön**) vagy a rag (oldal-**t**), esetleg mindkettő (**hanya-tt**). Gyengülhet az átláthatóság akkor is, ha a toldalék kapcsolódása az alapszóhoz nem a szokásos módon történik (ház-hoz, de: haz-a; ház-ig, de: addig). Jelentésitanilag akkor beszélhetünk határozószóról, ha a szó

alakilag ugyan világosan tagolódik, de jelentése többé-kevésbé elszigetelődött alkotóelemei jelentésétől (végre 'utoljára; befejezésül')” (Hegedűs Attila 2013: 65–66, kiemelések a szerzőtől).

Nehezen lehet a határozószók kategóriáját kielégítően definiálni a nyelv dinamikus változásának figyelembevétele nélkül. Előzményszófajokból keletkezett elemeit tekintve ez a szóosztály állandóan bővül, átalakul, így tagjai a morfológiai konszolidáció különböző fokain áll(hat)nak, átmeneti, köztes stádiumok képviselőiként is. A határozószók körében az ősmagyar kortól mindmáig jellemző a kettős, sőt többszófajúság, vagyis az a jelenség, miszerint a szófaji változások rendszerében központi szerepet játszó elemek határozószóként is továbbélve, morfológiai változás nélkül más szófajú szóvá is válhatnak (tipikusan főnév: *haza*, melléknév: *messze*, névutó: *kívül*, igekötő: *ki*), tehát ugyanaz a lexéma több alaktani osztályba is besorolható, ugyanis a különböző mértékben grammatikalizálódott elemek a prototipikus határozószók és a prototipikus igekötők által behatárolt kontinuum különböző stádiumában helyezkednek el (Dér 2005, Hrenek 2014). Kiemelendő témám szempontjából a határozószó → névutó / igekötő fejlődés mozzanata: a határozószó névszóhoz kapcsolódva névutóként viselkedik, ige mellett megtartja határozószói státuszát, és az ige bővítményei közé kiemelve igekötő lesz (*bebújt az ágy alá* (*alá* névutói alkalmazása), *csípőjéről lasszó csüngött alá* (*alá* határozószói használata), *aláírta a szerződést* (*alá* mint igekötő)). Szinte lehetetlen a határozószók állományát behatárolni,¹⁵³ ez nem is feladata vagy célja ennek az értekezésnek.

A helyhatározószók készlete rendkívül gazdag (l. Pásztor Emil 2000). Az ősmagyar kor rekonstruált szókészletének adatai szerint szinte az összes határozószó helyre utaló elem volt (*át, fel, hanyatt, ki, kívül, le, túl*) (Zsilinszky 2003: 195). A bennünket elsősorban érdeklő helyhatározószók tipikusan főnévből és névmásból ragszilárdulással, marginálisan

¹⁵³ Az alkalmazható kritériumokról l. Keszler 2000a: 209–210 és D. Máta 2003a: 220. Ez utóbbi szerző szerint a következő fogódzók segítségével dönthetjük el, hogy egy ragos, jeles névszó már határozószóvá szilárdult-e, vagy a határozószóvá válás folyamán egy átmeneti stádiumban van-e: 1. A nyelvhasználók számára elhomályosuló morfológiai tagolódás (*oldalt*) 2. A *tő* és az inflexiós toldalékok szokatlan kötődése, melynek következtében a nyelvhasználók nem az alapszó paradigmájához kötik a szóban forgó elemet (*haza*) 3. Szemantikailag a szót alkotó morfémák nem tagolódnak, hanem „jelentésbeli tömbösödés” következik be (*hátra*).

szóösszetétellel keletkeztek. A legősibb réteget a névmásokból kialakult formák alkotják, amelyek határozóragos alakjai lexikalizálódtak határozószóvá (D. Máta 2003a: 220–225).

3.2.5.2. *A határozószók morfoszintaktikai jellemzői*

A határozószók önállóan állnak mint puszta alaptag (*itt, benn* stb.). Azt, hogy már eleve, alapjelentésben (hely)határozói viszonyt fejeznek ki, a határozószók morfológiai szerkezete teszi lehetővé, vagyis az a tény, hogy történetileg általában ragot vagy névutót is magukban foglaló alakokról van szó, bár a szinkroniában morfológiai transzparenciájuk többé-kevésbé elhomályosult. A határozószóknak értelemszerűen nincs ragozási paradigmájuk, bár előfordul, hogy helyhatározóragokat kapnak (l. 29. táblázatot).

Módosíthatók határozószói kategóriájú fok- vagy mértékhatározóval (*nagyon közel, kicsit beljebb* stb.). Ha bővítménnyel, általában határozóragos főnévi kifejezéssel egészülnek ki (*messze (-tVI)*), névutókként viselkednek (vö. 3.2.4).

Szemantikájuk általánosabb, kevésbé precíz, mint a ragos vagy névutós névszóké: *házban – házon belül – benn*.

A finnugor sajátosságok közé tartozó irányhármasság áthatja az egész magyar határozórendszert (és nem csak az értekezés témáját képező helyviszonyokra vonatkozóan): tapasztaltuk a ragok és a névutók tárgyalásakor (3.2.3. és 3.2.4.), és a határozószók körében is érvényesül.

29. táblázat. A legfontosabb helyhatározószók irányhármasság szerinti megoszlása.

IRÁNYULTSÁG		
ABLATIVUSI	LOCATIVUSI	LATIVUSI
bentről	benn/bent	befelé ¹⁵⁴ /be
kintről	kinn/kint	kifelé/ki
lentről	lenn/lent	lefelé/le
fentről/fönről	fenn/fent/fönn/fönt	felfelé/fel/fölfelé/föl
előlről	elől ¹⁵⁵	előre/előre/előrefelé
hátról	hátsó	hátra/hátrafelé
alulról	alul	alulra
felülről	felül	felülre
kívülről	kívül	kívülre, ki, kifelé
belülről	belül	belülre, be, befelé
oldalról	oldalt	oldalra/oldalt
itthonról/hazulról	itthon	itthonra/haza/hazafelé/ha záig
otthonról/hazulról	otthon	otthonra/haza/ hazafelé/hazáig
közlről	közeli	közeli
távolról	távoli	távolra
balról	balra	balra
jobbról	jobbra	jobbra
	szerte, széjjel	vissza/visszafelé

¹⁵⁴ A *-felé* utótagú határozószók (névutós összetételek) megjelenése a középmagyar korra tehető, míg aspektuális (folyamatosságot kifejező) használatuk az újmagyar korban fejlődött ki: *Már ment befelé, amikor eleredt az eső.*

¹⁵⁵ Az ómagyar kortól, de főleg a középmagyar korban és azután az ősi, finnugor primer *-l* ablativusragos határozószók locativusi értelmezést kaptak. Ennek megfelelően az irányhármasság megőrzésére szekunder ragokkal egészült ki az eredeti forma az ablativusi, illetve lativusi irányultság jelölésére (*előlről – elől – előre* stb.) (Hegedűs Attila 2013: 66).

	hanyatt	
	haránt	

A határozószók alaktanilag igen változatos kategóriát alkotnak. Az egyszerű formák mellett az összetett határozószók csoportja is népes: *úton-útfélen* (töisméltelés mellérendelő), *alul-felül*, *fel-alá*, *innen-onnan*, *jövet-menet*, *kézen-közön*, *kívül-belül*, *lépten-nyomon*, *jövet-menet*, *oda-vissza*, *összevissza*, *széltében-hosszában*, *szerteszéjjel*, *szőrén-szálán* (rokon vagy ellentétes értelmű szavak összekapcsolásával kialakult mellérendelő összetételek), *idefenn*, *balkézőről*, *jobbkezőről*, *baoldalt*, *féloldalt*, *kétoldalt*, *homlokegyenest*, *hazafelé*, *túlfelől*, *útközben*, *visszafelé*, *átellenben* stb. (alárendelő összetételek). Állandósult szókapcsolatok az *árkon-bokron át* és a *közél s távol* kifejezések.

A határozószók képzőkkel is elláthatók, bár nem paradigmaticusan és nem jellemzően: *hátrál*, *továbbít*, *visszakozik* (igeképzősök), *összevisszaság*, *hátrány* (főnévképzővel ellátott alakok), *alábbi*, *eddig*, *fenti*, *elülső*, *innenső*, *külső* stb. (melléknévképzős formák).

A locativusi és lativusi értelmezésű határozószók fokjelet is kaphatnak. Vannak köztük „szabályos” paradigmát felmutató elemek, amelyeknek mindhárom fokú formájuk megvan: *elé – elébb – legelébb*, a locativusi *elöl* és a lativusi *előre* egyformán fokozódnak – *előbbre* (az alapszó esetragja a fokjel után áll!)/*előrébb – legelől/ legelőre/legelőbbre* (az alapszó esetragja a fokjel után áll!)/*legelőrébb*, a locativusi *hátsul* és a lativusi *hátra* egyformán fokozódnak – *hátrább/hátrébb – leghátsul/leghátra/leghátrább/leghátrébb*, *közél – közelebb/közelébb – legközelebb*, *messze – messzebb – legmesszebb*, *széjjel – széjjelebb – legszéjjelebb*, *távol – távolabb – legtávolabb*, *tova – tovább – legtovább*, *arra – arrább/arrébb – legarrább/legarrébb*, *erre – errébb – legerrébb*. A közép- és felsőfokot rendhagyóan képezők táborában magában foglalja a locativusi *alul* és a lativusi *alá* egyformán fokozódnak – *alább – legalul* (a *legalább* szabályos forma korábbi ’legalacsonyabbra’ jelentése mára kiszorult, a szinkroniában a ’minimum’, illetve ’még akkor is, ha csak ennyi az egész’ értelmezésekben maradt meg, vö. a *legfeljebb* jelentésváltozásával) *belül – beljebb – legbelül*, *kívül – kijjebb – legkívül/legkijjebb*, *felül/fölül – feljebb/följebb –*

legfelül/legfölül (a *legfeljebb/legföljebb* szabályos formák kettős értelműek: a 'legmagasabbra' jelentéstartalmon kívül a 'maximum; a legfelsőbb számítást alapul véve' értelemben is használatos). Ez utóbbiak esetében a középfok alapjául az *alá, be, fel/föl, ki* alapszavak szolgálnak, míg a felsőfok az alaptaghoz ragasztott *leg*-gel, a középfok jele nélkül képződik. A *benn/bent, kinn/kint, lenn/lent* és a *fenn/fönn/fent/fönt* határozószók középfoka is az imént említett módon jön létre: *beljebb, kijjebb, lejjebb* és *feljebb/följebb*. Felsőfok esetén a *belül, kívül, felül* szokásos alakjait alkalmazzuk velük: *legbelül, legkívül, leglejjebb (!), legfelül*.¹⁵⁶

Csak alap- és középfokú alakokkal rendelkeznek a következők: *ide – idébb/idább, oda – odébb/odább, ide-oda – idébb-odább, össze – összébb*.

3.2.5.3. *A határozószók szerepe a mondatban*

ADVP is lehet a mondatban mind szabad határozó, mind vonzat. A kétfajta szerepről már volt szó 3.2.3.5.-ben, így most itt ezek megkülönböztetésére nem térek újra ki.

A határozószók, mint már modottam, inherensen alkalmasak a módosítói szerep betöltésére, ami történetileg motivált, többé-kevésbé transzparens összetett morfológiájukból következik:

147. Bentről nézte a hulló esőt.

Pragmatikai okokból a szabad határozó kötelezően jelenik meg mint a befejezett aspektusú mondat új információt hordozó fókusz szerepű mondatrésze olyan igekötő nélküli létesítőeseményt kifejező igék mellett, amelyekkel valóságos entitásra vonatkozó határozott, specifikus téma áll (ezek a mondatok ugyanis fókusz nélkül agrammatikusak lennének) (Peredy 2008). A fókusz pozícióban természetesen más összetevő is állhat, például az ige vonzata:

148a. BENT írta a levelet.

148b. *Írta a levelet. (semleges olvasattal)

¹⁵⁶ A *Magyar grammatika* (Keszler 2000a: 218) a *bentebb, kintebb, lentebb, fentebb/föntebb* középfokú, illetve *legbenn, legkinn és legfenn* elemek létezéséről, terjedéséről is szól. Az én informánsaim és jómagam nyelvérzéke azonban ez utóbbiakat elveti.

- 148c. Megírta a levelet.
148d. A LEVELET írta meg.

Vonzatként is megjelenhetnek (*oldalt fáj, jobbra fordul* stb.), de nem a régens által közvetlenül kijelölt formaként, hanem egy “jelentéscsalád” (például “valahová való irányulás”) tagjaként (vö. 3.2.4.6.). Ez abból adódik, hogy a határozószók jelentése általánosabb értelmű, kevésbé precíz, mint a helyhatározóragos vagy névutós névszóké:

- 149a. Ágyban maradt.
149b. Az ablak mellett maradt.
149c. Bent maradt.

A vonzati és a szabad határozói hatáskörön túl a locativusi és lativusi értelmű határozószó kiemelhető az ige bővítményei közé, ekkor igekötői szerepet kap (az igekötőket tehát igemódosítói pozícióban lévő határozószóknak is tekinthetjük (vö. 3.2.2.2., É. Kiss 2006: 138):

- 150a. Hátra álljatok, itt már nincs hely! (határozószó)
150b. Hátratulatott, hogy elengedjen bennünket. (igekötő)

A határozószó névszóhoz járulva névutóként viselkedik, és ugyanaz az elem igéhez vonódva igekötőként lép fel:

- 151a. Közel nem találtunk semmit. (határozószó)
151b. Az egyetemhez közel van egy kitűnő kávézó. (névutó)
151c. Cirmi közel bújt gazdájához. (igekötő)

3.2.5.4. A határozószók szemantikai terheltsége

A határozószók nem helyhatározói viszonyok kifejezésére való alkalmazása marginálisnak mondható a ragokéhoz (vö. 3.2.3.6.) és a névutókéhoz (3.2.4.7.) képest. Mindez logikusan következik „autoszemantikus”, kontextustól független önálló jelentésükből. Néhány névmási alapszavú határozószó (3.2.5.5.) alkalmazható csupán időhatározói, eredethatározói és részeshatározói viszonyok kódolására, amelyek indirekt denotatív jelentése erre alkalmassá teszi őket:

152. Eddig jól haladunk. (időhatározó)
153. Innen került ki. (eredethatározó)

154. Erre gyűjtötték a pénzt. (részeshatározó)

3.2.5.5. Névmási alapszavú határozószók

3.2.5.5.1. Morfoszintaktikai jellemzőik

Mint már jeleztem, Kenesei István (2006: 91, 99–103) elemzését követve a névmásokat nem tekintem külön szófajnak, hanem azon szóosztályba tartozó elemeknek, amelynek a komponenseit helyettesítik. A fejezetben tehát a határozószói névmások a határozószó kategória tagjaiként szerepelnek, mivel határozói csoportot helyettesítő lexikai egységek. A névmási alapszavú határozószók egy külön részrendszert alkotnak a határozószókon belül, amelynek elemei behatárolhatók. Körükben az irányhármasság rendkívül következetesen érvényesül. A névszókat helyettesítő névmásokhoz (vö. 3.2.3.7.) hasonlóan a határozószókat helyettesítő elemekre is jellemző az összetett morfológiai felépítés, ugyanazokkal az előtagokkal, és a mutató névmások körében a palatális és veláris formák megkülönböztetésével.

Funkcionális osztályaik a következők: 1. mutató, 2. vonatkozó, 3. kérdő, 4. határozatlan, 5. általános.

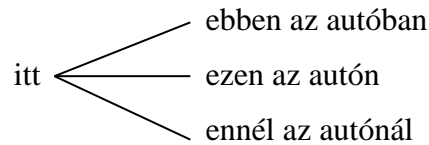
30. táblázat. Névmási alapszavú helyhatározószók.

NÉVMÁSI FUNKCIONÁLIS OSZTÁLYOK		IRÁNYULTSÁG			
		ABLATIVUSI	LOCATIVUSI	LATIVUSI	
mutató	palatális	innen, erről, emerről, ¹⁵⁷ efelől	itt, emitt	ide, idáig, erre, emerre, efelé, eddig	
	veláris	onnan, arról, amarról, afelől	ott, amott	oda, odáig, arra, amarra, afelé, addig	
vonatkozó		ahonnan, amerről	ahol	ahova, amerre, ameddig	
kérdő		honnan? merről?	hol?	hová? merre? meddig?	
határo- zatlan	<i>vala-</i> előtagú	valahonnan, valamerről	valahol	valahova, valamerre, valameddig	
	<i>más-</i> előtagú	máshonnan, másmerről, másfelől	máshol, másutt	máshova, másmerre, másfelé	
	<i>né-</i> előtagú		néhol		
általános	totális (gyűjtő)	mindenhonnan, mindenünnen, mindenfelől	mindenhol, mindenütt, mindenfelé	mindenhova, mindenüvé, mindenfelé	
	negatív (tagadó)	sehonnan, semerről	sehol	sehova, semerre, semeddig	
	megengedő	<i>akár-</i> elő- tagú	akárhonnan, akármerről	akárhol	akárhova, akármerre, akármeddig
		<i>bár-</i> elő- tagú	bárhonnan, bármerről	bárhol	bárhova, bármerre, bármeddig

¹⁵⁷ Az *am-/em-* előtagú alakokra vonatkozóan l. 3.2.3.7.3.1.

3.2.5.5.2. A névmási alapszavú határozószók funkciói

A határozószói névmások jelentése a névszóiakéhoz viszonyítva általánosabb:

Ezért ha pontosabb referenciális viszonyítást akarunk kifejezni, névmási alapszavú NP használatához kell folyamodnunk:

155a. Itt van (valahol) a kulcs.

155b. Ezen az asztalon van a kulcs.

A határozószói névmások a névszóiakhoz hasonlóan indirekt denotatív jelentéssel rendelkeznek, nincsen független referenciájuk. Ennek következtében referenciálisan értelmezhetők deixis vagy (anaforikus és kataforikus) koreferencia révén, illetve sajátos logikai operátori szerep felvétele által halmazreferenciával rendelkeznek. Mivel e funkciókat a névmási alapszavú NP-k működését leíró fejezetben (3.2.3.7.) már tárgyaltam, álljon itt csupán egy összefoglaló táblázat a határozószói névmások funkcionális eloszlására vonatkozóan:

31. táblázat. Névmási alapszavú határozószók referenciális funkciói.

Referencia típus ↓	Névmás-fajta →	mutató	vonatkozó	kérdő	határozatlan	általános
Deixis		+ ¹⁵⁸	--	--	--	--
Koreferencia	tagmondaton belüli	+*	--	--	--	--
	tagmondaton túli	+	--	--	--	--
	konnexió	+	+	--	--	--
Halmazreferencia		--	--	+	+	+

*Csak témaismétlő szerkezetekben (vö. Laczkó 2005: 83): *Az egyetlen ott jól érzi magát.*

¹⁵⁸ Laczkó Krisztina (2004: 474) felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a határozószói mutató névmás exoforikusan deiktikus használata tárgyra is referálhat: *Ott a könyvem!* (Laczkó 2004: 474. oldalon levő példája). Ebben az esetben tehát Laczkó elemzése szerint nem hely-, hanem (a hagyományos szakirodalmi hármass felosztáson, azaz hely-, idő- és személydeixisen túl) „tárgydeixisről” lenne szó.

3.3. Az olasz téri nyelv

Az itt következő részben a téri reprezentáció olasz nyelvi vetületét mutatom be. A magyarra vonatkozó fejezethez képest rövidebb szakasz következik, aminek több oka van: 1. először is gyakran fogok hivatkozni arra, amit a magyar nyelvvel kapcsolatban már elmondtam, elkerülendő a felesleges ismétléseket; 2. bár, mint látni fogjuk, a két szóban forgó nyelv rendszere megfelelő (tipológiai) általánosítások mellett minőségileg közelebb hozható egymáshoz, mint azt első pillantásra gondolnánk; az olasz helyviszonykódolás mennyiségileg redukáltabb a magyarhoz képest, ehhez mérten az elemzésnek szánt rész is arányosan oszlik meg; 3. mivel az értekezés fókuszában a magyar mint idegen nyelv áll, logikusnak tűnik, hogy a magyar téri nyelv kidolgozásának tágabb teret szenteljünk. Hogy a következő fejezetben bővebben kifejtésre kerülő téri nyelv szemantikai leírásában fontos szerepet játszó előtér és háttér megkülönböztetésének hasonlatával éljek, az elsődleges figura (cél tárgy, *theme*, *trajector*) esetünkben a magyar nyelv (téri grammatikája), a másodlagos figura (háttér, vonatkoztatási tárgy, *relatum*, *landmark*) az olasz nyelvtan azon elemeinek halmaza, amelyek egy helyviszony kódolására alkalmasak.

3.3.1. Igei kifejezés (VP) (különös tekintettel a helyviszonyokat és a mozgást jelölő igékre)

A magyarhoz (és más nyelvekhez) hasonlóan az olaszban is a térbeli körülményeket leíró mondat központi magja az ige, amely kijelöli azokat az argumentumokat, illetve helyet ad azoknak az adjunktumoknak, amelyek segítségével a valóság térviszonyai meghatározódnak. Anélkül, hogy megismételném, itt utalok mindarra, amit e tekintetben a magyar részben elmondtam.

A helyjelölés szempontjából fontos két igeosztály az olaszban is a statikus felületen, rögzített ponton történő elhelyezkedés leírásának alapszerkezetében szerepet játszó létige és pozíciót jelölő szinonimái (*esserci*, *trovarsi*, *essere situato/posto/collocato* 'található', *essere in vista*, *comparire* 'látható', *collocarsi*, *disporsi*, *sistemarsi*, *dislocarsi* 'elhelyezkedik', *estendersi*, *distendersi* 'fekszik, elterül', *protrarsi* 'húzódik', *stare*, *ergersi*, *essere posato* 'áll' stb.) alkotta csoport, illetve a mozgást jelentő igék köre. Itt a mozgásigékre koncentrálok, amelyek elemzése nyomán figyelemre méltó észrevételeket tehetünk majd témánkkal kapcsolatban.

3.3.1.1. Leonard Talmy mozgásigékre vonatkozó tipológiája

A 3.2.1. fejezetben szó volt arról, hogy Leonard Talmy (1985, 1991, 2000a) a mozgásigék szemantikája alapján felállított tipológiai osztályozása szerint a magyar a szatellit keretű nyelvek képviselője. Talmy az indoeurópai nyelvek vizsgálata során jutott el a nyelvek igei (*verb framed*) és szatellit keretű (*satellite framed*) csoportosításához (Talmy 2000b. vol. II: 3. fejezet, 2005) a mozgás eseményszerkezetének strukturálódására és az ennek alapján felállított lexikalizációs mintázatokra vonatkozó elméletével. Megfigyelte, hogy a nyelvek különböznek a tekintetben, hogy miként ábrázolják a mozgáseseeményt. Az amerikai nyelvtudós négy szemantikai komponenst különített el a mozgás eseményszerkezetében:

FIGURE (Figura): az az entitás, amelyik mozog, vagy amelyik elhelyezkedik valahol;

MOTION (Mozgás): maga a mozgáseseemény, illetve ennek hiánya, azaz mozdulatlanság, valahol való levés, elhelyezkedés;

PATH (Útvonal): a Figura mozgásának útvonala, vagy a Figura elhelyezkedése

GROUND (Céltárgy): az az entitás, amelyhez képest a Figura útvonala meghatározódik.

A minimális mozgáseseeményt kiteljesítheti egy mellékesemény részét képező, a Figura mozgásának Módozatára (MANNER) és Indítékára (CAUSE) vonatkozó információ.

Mivel a *Path* összetevő határozza meg a mozgáseseemény központi mintázatát (*core schema*), az eseményszerkezet strukturálódását, Talmy erre helyezte a hangsúlyt, és azt elemezte, hogy a *Path* komponens tipikusan milyen morfoszintaktikai eszközökkel fejeződik ki a különböző nyelvekben. Arra a következtetésre jutott, hogy a nyelvek két csoportba oszthatók: 1. a *Path* komponenst az ige kódoló nyelvek és 2. a *Path*-t szatellit elemekkel kifejező nyelvek csoportjára. Szatellit elemek a következők lehetnek: a) az ige valamilyen összetevőjeként szereplő és az igével VP-t alkotó nem igei elem (igekötő, partikula), b) egy névszóval PP-t képező P elem (prepozíció, névutó, szuffixum). Az első kódolási módot igénybe vevő nyelvek az úgynevezett igei keretűek (*verb-framed*), a második mechanizmust alkalmazók a szatellit keretűek (*satellite-framed*).

A mozgásigék koncepcionális-kognitív szinten kötelezően tartalmazznak egy a mozgás valamely paraméterére vonatkozó központi szemantikai jegyet (forrás, irány, mód stb.), amely szabadon választhatóan kiegészülhet egyéb, fakultatív aspektusokat érintő információval. Az ige egy, maximum két lényeges szempontot tud kódolni egyszerre: vannak nyelvek, amelyek az igével a mozgás módozatát jelölik (*Manner*-igék vannak), mások a mozgás útvonalát, irányát fejezik ki (*Path*-igék vannak). A kommunikáció azonban a mozgás több aspektusának kifejtését is szükségessé teheti, ami a szöveg vagy a mondat szintjén nem igei szófajokkal érhető el. Hogy erre a különböző nyelvek milyen eszközöket választanak, a nyelvek specifikus strukturálódásától függ.

Talmy általánosítása nyomán a germán és szláv nyelvek, illetve a latin tartoznak például a szatellit nyelvek körébe, amelyekre az amerikai nyelvteszt a német tipikus példáját hozza fel. Ezek általában *Manner*-igéket használnak, és a szöveggörnyezetben szatelliteszerűen elhelyezett egyéb összetevőkkel (prefixumokkal, partikulákkal, helyhatározókkal) járulhatnak hozzá a mozgás egyéb aspektusainak kifejezéséhez. Ugyanakkor az újlatin nyelvek, amelyek kiemelt reprezentánsa Talmynál a spanyol, tipikusan igei keretűeknek számítanak. Az igen a mozgás útvonalát, irányát kódolják (*Path* igék vannak), míg módozatának (*Manner*) kifejezésére más eszközöket (például határozószókat, határozói igenevet, prepozíciós kifejezéseket) alkalmaznak. Talán felesleges mondanom, hogy ezek az általánosítások és tipológiai osztályozások a különböző nyelvek mozgásemények leírására használt tipikus, mennyiségileg domináns szerkezetei alapján történnek. A szatellit nyelveknek is vannak *Path* igék a túlsúlyban lévő *Manner* igék mellett, és fordítva, az igei keretű nyelvekben is találunk *Manner* igéket a jellegzetes *Path* igék mellett. 3.2.2.3.1.1.-ben, amikor párhuzamba állítottam a *megy* ige igekötős változatait az olaszban ezeknek megfelelő különböző szótári alakokkal (*bemegy* – *entrare*, *kimegy* – *uscire* stb.), az olasz igei keretű kifejezőmódjára mutattam példát: az olasz lexémák szemantikájában benne foglalják a magyarban az igekötők mint szatellit elemek által hordozott irányt jelölő információ.

Ha egy nyelv a mozgás útvonalát (*Path* információ) kódolja az igen, általában nem pontosítja a mozgás egyéb szempontjait (például sebessége, intenzitása, hangulata, célja,

általában valamilyen szempontú minősítése, azaz módozata), hacsak a kontextus nem kívánja meg kifejezetten. Leggyakrabban Talmy elmélete szerint a mozgás módjának pontosítására van szükség, amit a neolatin nyelvek határozókkal, határozói igenévvvel, körülírással tudnak elérni. Lássunk egy példát:

156a. Elutazunk a Balatonhoz.
Andiamo al lago Balaton.

156b. Elsétálunk a Balatonhoz.
Andiamo al lago Balaton.

A két magyar mondat – két különböző mozgást jelentő ige használatával – kontextuson kívül is világosan jelöli, hogy két igen eltérő szituációra vonatkozik. Az olaszban ezt az információt csak logikai szinten kapjuk, a szöveggörnyezet, illetve a beszédhelyzet adja meg. Ha formai szinten is pontosítani akarjuk a különbséget 156a. és 156b. között, ez körülírással lehetséges:

157a. *Andiamo a fare un giro al lago Balaton.*
Megyünk és utazunk egyet a Balatonhoz.

157b. *Facciamo una passeggiata fino al lago Balaton.*
Sétálunk egyet a Balatonhoz.

A következő magyar mondat kötelezően kódolja a mozgás módozatát:

158. Anna átúsza a Balatont.

Az olasz rendszeren „csak” arra összpontosítana, hogy Anna átjutott a tó egyik partjáról a másikra:

159a. Anna ha attraversato il lago Balaton.
Anna átkelt a Balatonon.

Ahhoz, hogy a magyarban a mozgásra vonatkozó összes megadott információt az olaszban is megkapjuk, egy a mozgás módját leíró határozói igenevet kell beiktatnunk:

159b. Anna ha attraversato il lago Balaton nuotando.
Anna átkelt a Balatonon úszva. = Anna úszva kelt ált a Balatonon.

Ezek a példák is az olasz igei keretű nyelv típusát látszanak alátámasztani.

3.3.1.1.1. A standard olasz helye a Talmy-féle tipológiai (verb-framed / satellite-framed) felosztásban

Ha közelebről szemügyre vesszük az olasz téri nyelv strukturálódását, a kép némileg változik a fent 3.3.1.1.-ben vázolt általánosításhoz képest.

Götz Wienold és Christoph Schwarze (2002: 24–26) összegyűjtötték az olasz nyelv *Path*-igéit¹⁵⁹ (l. 32. táblázat). Várakozásainknak megfelelően a 29 igéből 28 mozgásirányt kódoló argumentumot és/vagy a mozgás célját kifejező tárgyat vonz (vö. magyar *partot ér*). A *circolare* ‘körbejár, kering’ ige szemantikájából kifolyólag nem vonz a mozgás irányultságára vonatkozó kifejezést: benne a mozgás módjának mozzanata is kifejeződik, tehát a *Path* és *Manner* igék határán elhelyezkedő lexéma.

32. táblázat. A mozgás útvonalát, irányát kódoló olasz (*Path*) igék (Wienold–Schwarze (2002: 24–26) alapján, saját kiegészítéssel (29 ige).

Csak alanyi argumentuma van	Alanyi és helyhatározói argumentuma van	Alanyi és tárgyi argumentuma van	Magyar megfelelője
Entrare	Entrare		Bemegy, -jön
Uscire	Uscire		Kimegy, -jön
Salire	Salire	Salire	Felmegy, -jön
Montare	Montare	Montare	Felmászik, felszáll
Scendere	Scendere	Scendere	Leszáll
Passare	Passare	Passare	Átmegy
Valicare		Valicare	Átkel, áthalad
Attraversare		Attraversare	Átmegy
		Costeggiare	Vmi mentén/mellett halad
Accostare	Accostare		Megáll, odaáll vmi

¹⁵⁹ Mivel a lista bizonyos megszorításokkal készült, nem ad teljes képet az olaszban létező összes mozgásigéről, de mindenképpen reprezentatív mintát szolgáltat. A szerzőpáros a következő megszorításokat alkalmazta az igecsoport körvonalazásakor: 1. csak azok az igék szerepelnek, amelyek a szinkroniában monomorfematikusaknak számítanak, a mindenkori nyelvhasználó számára nem kompozicionális jelentésük miatt (*ex-ire* > *uscire* ‘kimegy’ igében például a prefixum + ige morfológiai felépítés már teljesen elhomályosult). E kritérium értelmében a lista nem tartalmazza a visszaható igéket (amelyek felépítése az olaszban ige + *si* reflexív kliticizálódott névmás: *buttarsi* ‘leveti magát’), illetve az igehez kliticizálódott locativusi névmásokkal képzett igéket sem (amelyekben gyakran a reflexív *si* elem is megjelenik a locativusi klitikum mellett: *andarsene* ‘elmegy’); 2. ki vannak zárva azok a tárgyas igék (Wienold–Schwarze a „kauzatív igék” terminust alkalmazzák erre az igecsoporra), amelyek mellett a mozgást végző entitás nem az Ágens (*portare* ‘hoz – visz’, *mettere* ‘tesz’, *sollevare* ‘emel’ stb.) (Wienold–Schwarze 2002: 22). Ha figyelembe vennénk az itt kirekesztett igéket, elsősorban a történetileg prefixummal ellátott alakokat, illetve a tárgyas igéket, az olaszban is lényegesen kibővülne a repertoár.

			mellé
Approdare	Approdare		Kiköt, partot ér
Attraccare	Attraccare		Kiköt
		Rasentare	Vmi közelében jár
		Abbordare	Megközelít
Partire	Partire		Elindul
Arrivare	Arrivare		Megérkezik
Tornare	Tornare		Visszatér
		Raggiungere	Elér, megérkezik
		Lasciare	Elhagy
Avanzare	Avanzare		Előre megy
Indietreggiare	Indietreggiare		(Meg)hátrál, visszhőköl
Girare	Girare		Megfordul, megfordít
Circolare			Körbejár, kering
		Aggirare	Körbejár
		Sorpassare	Megelőz
		Distanziare	Arrébbvisz, eltávolít
		Allontanare	Eltávolít
		Incrociare	Keresztez, keresztben átszel
		Superare	Túljut, átkel

N.B. azok az igék, amelyek a táblázat első oszlopában nem szerepelnek, nem állhatnak helyhatározói és/vagy tárgyi vonzatuk nélkül, ezeknek is kötelezően meg kell jelenniük a szintaktikai szerkezetben

Az olaszban is vannak a mozgás módozatát kifejező igék, amelyek száma Götz Wienold és Christoph Schwarze (2002: 22–28) gyűjtése és saját kiegészítés alapján 41 (ugyanazokkal a megszorításokkal, mint a 32. táblázat esetében: l. 159. lábjegyzet).

33. táblázat. A mozgás módját kódoló olasz (*Manner*) igék (Wienold–Schwarze (2002: 27–28) alapján, saját kiegészítéssel)

Csak alanyi argumentuma van	Alanyi és mozgásirányt kódoló argumentuma van	Alanyi és tárgyi argumentuma van	Magyar megfelelője
Camminare			Sétál
Navigare			Hajózik
Galoppare			Vágtat, lohol
Trottare			Üget, lohol
Trotterellare			Szaporán lépked
Zoppicare			Biceg, sántít

Claudicare			Sántít, sántikál
Ballare, danzare			Táncol
Passeggiare			Sétál
Marciare			Menetel, vonul
Vagabondare			Kóborol, vándorol
Gattonare			Mászik (gyerek)
Sciare			Síel
Nuotare			Úszik
Guadare			Átgázol (gázlón átkel)
Guizzare			Ficánkol, cikázik, surran
Planare			Siklik
Correre	Correre		Fut
Saltare	Saltare		Ugrik
Saltellare	Saltellare		Ugrál, szökdécsel
Balzare	Balzare		Szökken, ugrik
Strisciare	Strisciare		Csúszik, kúszik, mászik
Volare			Repül
		Scavalcare	Meg-/átmászik, megelőz
Veleggiare			Vitorlázik
Galleggiare			Lebeg (folyadék felszínén, levegőben), úszik
Cadere	Cadere		Esik, hull
Cascare	Cascare		Hull, esik
Piombare	Piombare		Zuhan, (rá)ront
Rimbalzare	Rimbalzare		Visszapattan, visszaverődik
Rotolare	Rotolare		Gördül, gurul
Ruzzolare	Ruzzolare		Görög, gurul
Scivolare	Scivolare		Csúszik
Scorrere	Scorrere		Folyik
Colare	Colare		Szűr, csurgat, csurog
Fluire	Fluire		Áramlik, folyik
Gocciolare	Gocciolare		Csöpög
Grondare	Grondare		(Bőségesen) ömlik
Filtrare	Filtrare		Szűr
Zampillare	Zampillare		(Vékony folyadéksugárban) folyik

Sgorgare	Sgorgare		Feltör, -buzog, fakad (folyadék)
----------	----------	--	-------------------------------------

N.B. az az ige, amelyek a táblázat első oszlopában nem szerepel, nem állhat tárgyi vonzata nélkül, ennek is kötelezően meg kell jelennie a szintaktikai szerkezetben

A mozgás módozatát kódoló olasz igék száma meghaladja a *Path* igékét (41–29 arányban).¹⁶⁰ Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az olasz *Manner* igék mellett a helyhatározók kevésbé szabadon használhatók, mint a szatellit nyelvek *Manner* igéi mellett. A táblázatban szereplő 41 igéből 20 nem vonz mozgásirányt kódoló argumentumot,¹⁶¹ ami a szatellit nyelvek esetében természetes dolog (*a színpadra táncol, a szobába lép/sétál*). Ezek az igék csak a hozzávetőleges irányt jelölő *verso* 'felé' prepozíciós kifejezéssel kaphatnak locativusi értelmezést, illetve pontos irány jelölésére csak komplex prepozíciós kifejezésekkel egészülhetnek ki:

156a. L'uccello è volato verso le nuvole.
A madár a felhők felé repült.

156b. L'uccello è volato sopra alle nuvole (in un attimo).
A madár (egy pillanat alatt) a felhők fölé repült.

156c. L'uccello è volato fino alle nuvole (in un attimo).
A madár (egy pillanat alatt) a felhőkig repült.

A *scavalcare* 'meg-/átmászik, megelőz' szemantikájából következően tárgyként fejezi ki a mozgás irányultságát: egy valamin/valakin való keresztüljutást és a másik oldalra, valamin/valakin túlra való kerülést fejezi ki, éppen ezért véleményem szerint megkérdőjelezhető a *Manner* státusza.

A mozgás módját kódoló igék mellett gyakran állnak prepozíciós kifejezések, de ezek adjunktumként szerepelnek, és azt a teret jelölik ki, ahol a mozgás végbemegy:

157. *Anna cammina dentro il negozio.
Anna besétál a boltba.

¹⁶⁰ A statisztika valószínűleg tovább javulna az olasz szatellit-nyelvszerű viselkedése javára, ha megvizsgálánk a (latinra visszavezethető) prefixumos igéket is, amelyek éppen többé-kevésbé transzparens lokatív igei prefixumuknak köszönhetően irányjelölő argumentumot kívánnak maguk mellé (*intrufolarsi nella casa* 'belopózik a házba').

¹⁶¹ Feltűnő, hogy ez a tulajdonság szinte csak azokra az igékre jellemző, amelyeknek tipikusan [+ élő] jeggyel rendelkező alanyuk van (a táblázat első része).

158. Anna cammina nel negozio .
Anna sétál a boltban.

A 32. és a 33. táblázatok adatai azt mutatják, hogy az olasz (itt felsorolt) mozgásigéi megoszlanak a mozgás irányát és módozatát kódolók között, s a mérleg inkább ez utóbbiak felé billen (29 – 41 arányban). Ha tehát csak statisztikai alapon is, felmerül a gyanú, hogy a modern olasz nyelv Talmy tipológiai felosztását tekintve nem sorolható egyértelműen sem a *verb-framed*, sem a *satellite-framed* típusba, hanem valahol félúton található a kettő között.

3.3.2. Az olasz igéhez kötődő szatellit elemek

3.3.2.1. Igei prefixumok (*prefissi verbali*)

A mennyiségre vonatkozó megfontolásokon túl minőségi bizonyítékokkal is alá tudjuk támasztani a fenti tézist. Az olaszban vannak latin mintázatú, helyhatározói értékkel rendelkező igei prefixumos (*prefisso verbale*) alakok, amelyekben még tetten érhető az összetett morfológiai szerkezet (Prefixum + ige). Sok ilyen latin eredetű ige a szinkroniában monomorfematikus lexémaként elemződik, mivel két alkotóeleme teljesen összeolvadt, vagy ha formailag elkülöníthetők is, szemantikai szegmentálódásuk nehézségekbe ütközik, azaz az ige már nem kompozicionális jelentésű (*emergere* ‘felszínre jön, kiemelkedik’, *immergere* ‘belemárt’).

A mai olasz igei prefixumok jellemzői a következők: módosító szerepű kötött morfémák, egy hangtani egységet alkotnak az igével, az általuk képzett új ige mindig új címszó a szótárban. Nem változtatják meg az alapige morfológiai hovatartozását és formai jellemzőit (nyelvtani nem, élő/élettelen jelleg stb.). Önálló összetevőként való elemzésük kizárt: önmagukban soha nem használhatók, az ige előtt rögzült elemek, produktivitásuk korlátozott, a képzőkhöz hasonló funkciójuk van. Jelentésük lokalizációs kategóriákra vezethető vissza (ma is a helyjelölők vannak a legnagyobb számban), amelyek aztán egyéb aspektusok (idő, tagadás, változás, ismétlődés, reflexivitás, mennyiségi meghatározás, kölcsönösség, összetartozás, kezdet jelölése) kifejezésére is szolgáltak. Általában nem

egyetlen jelentésre specializálódott morféma (például *in* locativo és *in* tagadást kifejező), és ugyanaz a jelentés több prefixummal is kifejezhető (például az eltávolodást jelentő *de-*, *dis-*, *s-* prefixumok). Gyakran ellentétes párokba szerveződnek (*előre* – *hátra*, *közel* – *távol* stb. jelölése).

34. táblázat. Az olasz lokális értelmezésű prefixumok (Iacobini–Masini 2006: 167, Iacobini 2011 és a *La grammatica italiana. Enciclopedia dell'italiano*. 2012.¹⁶² alapján).

Helyjelölő értelmezés	Latin prefixum	Olasz prefixum	Példák
Előre, előtt	Ante > Pro >	Ante- Pro-, pre-	anteporre 'vmi/vki elé helyez', progredire 'előrehalad', preporre 'előrevisz'
Hátra, vissza, ellentétes irányú mozgás	Retro >	Retro-, re-, ri- pos(t)-	retrocedere 'hátrál', reagire 'ellenszegül', rifluire 'visszafolyik', posporre 'hátravisz'
Szembe, szemben, ellen	Ob >	O-, Contro-, contra-	opporre 'ellenszegül', contrapporre 'szembeállít', controindicare 'ellenjavall'
Közel(ség)	Ad >	a-, giusta-	affiancare 'mellé áll/mellette helyez el', giustapporre 'mellé állít, egymás mellé helyez',
El(távolodás, eltávolítás)	De > Dis > Ab >	de- (?), dis-, s- , a-	depistare 'eltérít', distaccare 'le- /elválaszt, eltávolít', spostare 'elmozdít' asportare 'ki-/elvesz'
Be, belül, közbe	In >	In-, im-, intro-	inspirare 'belélegzik', immergere 'be(le)márt, -merít', introdurre 'betesz, beilleszt'
Ki, kívül	Ex >	e-, es-, estro- (?)	espirare 'kilélegzik', esporre 'kirak', estromettere 'kitesz,

¹⁶² Iacobini, Claudio 2011. Prefissi. In *Enciclopedia dell'italiano*. Treccani.it. http://www.treccani.it/enciclopedia/prefissi_%28Enciclopedia-dell%27Italiano%29/; 2012. Prefissi. In *La grammatica italiana. Enciclopedia dell'italiano*. Treccani.it. http://www.treccani.it/enciclopedia/prefissi_%28La-grammatica-italiana%29/

			kirekeszt'
Fel, felé, felül	Super >	Sopra-, sopra-	Soprelevare 'ráépít (emletet)', sovrapporre 'ráhelyez, rátesz'
Le, alá, alul	Sub >	Sub-, sotto-	subire 'aláveti magát vminek', sottoporre 'aláhelyez, alátesz'
Túl, át, keresztül	Trans > Per >	Tra(n)s-, per-	trasmettere 'átörökít, átad', perforare 'átfúr'
Közé, között	Inter >	Inter-, intro-, tra-, fra-	frapporre 'közbeiktat, közérak', interporre 'közbehelyez, közérak'
Körül	Circum- >	Circum-, circon-	circumnavigare 'körül-/körbehajóz', circondare 'körülvesz'
Félre	Se >	Se-	separare 'le-/elválaszt'

N.B. A félkövér karakterrel szedett prefixumok tekinthetők produktívnek a mai standard olasz nyelvben. A kérdőjellel ellátott prefixumok produktivitását illetően nem egyezik meg a szakemberek véleménye.

Ha nem is paradigmikus módon, de a mai olaszban ezek a helyhatározói igei prefixumok is hozzájárulnak a mozgás és a helyjelölés Talmy által meghatározott fő paramétereinek kódolásához. A fenti jellemzésük alapján képzőkként tartják őket számon az olasz nyelvtanok. Nagy részük helyhatározószóból, illetve prepozícióból grammatikalizálódott elem, és néhányuk (például *sopra* 'fel', *sotto* 'le') ugyanolyan fonológiai alakkal és szemantikai értékkel prepozícióként és határozószóként is használatos (Iacobini 2004). A latinban ez volt a norma: a prepozíciók prefixumokként is álltak, és ez utóbbiak szolgálták elsősorban a mozgás irányának egyértelmű jelölésére. A prefixum fejezte ki az ige Talmy értelmében vett *Path* komponensét (*ex-ire* 'fuori-andare' > *andare fuori* : *uscire* 'kimegy', *in-ire* 'dentro-andare' > *andare dentro* : *entrare* 'bemeget' stb.). Ezek az irányjelölő elemek idővel elkezdtek összeolvadni az igetövel, és a morfológiai transzparencia hiánya, illetve a prefixumok szerepének elhomályosulása lexikai helyettesítést váltott ki, ezáltal megindult (már a vulgáris latinban) egy az igei keretű nyelvek felé vezető fejlődési tendencia (latin *a-scendere* > francia *monter* – olasz *salire* 'felmászik') – erre még hamarosan visszatérek – (Simone 2008). Ugyanakkor a 34. táblázat félkövér karakterekkel szedett produktív prefixumai marginálisan ugyan, de hordoznak helyjelölő értelmezést.

3.3.2.2. A helyhatározószói partikula az IP szerkezetekben

Az olasz a latintól örökölt prefixumokon (3.3.2.1.) és prepozíciókon (3.3.3.) túl is továbbfejlesztette a P-elemek szintaxisát a szakirodalomban még egységes névvel nem illetett és a nyelvtanokban (még) nem szereplő alakulatokkal, amelyekben az ige és egy helyhatározószó vagy partikula névvel illetett helyhatározói értelmezésű elem kombinálódik. Az ilyen ige + partikula szerkezeteket (a továbbiakban IP szerkezetek) bő szakirodalom veszi körül a germán nyelvekre vonatkozóan (l. például Dehé–Jackendoff–McIntyre–Urban 2002; Dehé 2002, 2005), az újlatin nyelvekben viszont csak az utóbbi időben (az 1980-as évektől) kerültek a figyelem középpontjába (Schwarze 1985, Simone 1997).¹⁶³ Megnevezésükre Patrizia Cordin „ige + határozószó” (*V + avverbio*), illetve „ige + helyhatározói elem” (*V + locativo*) terminológiája a legsemlegesebb, ugyanis nem utal semmiféle elméleti elkötelezettségre a szerkezettel kapcsolatban (Cordin 2011). Ezen kívül két általánosan elfogadott kifejezés használatos még: az egyik a Raffaele Simone által 1997-ben bevezetett *szintagmatikus igék* (*verbi sintagmatici*)¹⁶⁴ (l. például Masini 2006), a másik a Federico Vicario által 1997-ben javasolt *analitikus igék* (*verbi analitici*). Az első megjelölés arra utal, hogy ezekben az alakulatokban az alapigének van egy (általában lokalizációs értelmezésű) módosítója. A második név pedig arra helyezi a hangsúlyt, hogy az igének és az őt követő helyhatározói elemnek ez a fajta kapcsolódása a nyelvben korábban létező szintetikus kifejezésmódot analitikus eszközökkel helyettesítette (l. 35. táblázat. Erre a mozzanatra hamarosan visszatérek még). Az olasz az e fajta ige + partikula szerkezeteivel kivételnek számít az újlatin nyelvek között, ahol a hasonló konstrukciók csak ritkán fordulnak elő (a franciában kb. 10 ilyen szerkezet van: *jeter dedans* ‘bedob’, *jeter dehors* ‘kidob’, a spanyolban még kevesebb: *echar abajo* ‘ledönt (kormányt/egy hatalmas épületet)’ (anyanyelvi informánsok, vö. Wienold–Schwarze 2002).

¹⁶³ Ennek oka arra is visszavezethető, hogy az Olaszországban korábban uralkodó generatív grammatika moduláris nyelvfelfogása keretében nem tudtak minden szempontból kielégítő elemzést nyújtani egy olyan szerkezetre, amelyet nem lehetett egyértelműen vagy csak a szintaxis, vagy csak a szemantika körébe rendelni. Az áttörést a funkcionális nyelvszemlélet térnyerése hozta, amely szerint a nyelv működésében a jelentés egyenrangú az alaktani és a mondattani szerkezetekkel, sőt elsődleges, és a szemantika, a morfológia és a szintaxis kontinuumot alkot (vö. 2.3.). Ebben a megközelítésben a kettős státuszú (szintaktikailag szókapcsolat, szemantikailag lexikai egység) IP-szerkezetek megfelelő megvilágításba kerülhettek (vö. Masini 2005, Iacobini–Masini 2007).

¹⁶⁴ Az angol *phrasal verb* kifejezés olasz fordítása.

35. táblázat. Igei keretű és szatellit keretű nyelvi formák az olaszban és a magyarban.

MAGYAR	OLASZ	
V + szatellit (= igekötő)	V+ szatellit (= partikula)	V
<i>bemegy</i>	andare <i>dentro</i>	entrare
<i>kimegy</i>	andare <i>fuori</i>	uscire
<i>felmegy</i>	andare <i>su</i>	salire
<i>lemegy</i>	andare <i>giù</i>	scendere
<i>elmegy</i>	andare <i>via</i>	allontanarsi
<i>visszamegy</i>	andare / tornare <i>indietro</i>	(ri)tornare
<i>hátramegy</i>	andare <i>indietro</i>	arretrare
<i>előremegy</i>	andare <i>avanti</i>	precedere, continuare
<i>továbbmegy</i>	andare <i>avanti</i>	avanzare, proseguire, continuare
<i>utánamegy</i>	andare <i>dietro</i>	seguire
<i>túlmegy</i>	andare <i>oltre</i>	superare

Igaz, hogy az olaszban találunk homonim alakokat az IP-szerkezetek körében (az *andare avanti* szerkezetnek két különböző jelentése csak a *precedere* 'előremegy' és az *avanzare, proseguire* 'továbbmegy' két különböző (szintetikus) igei lexémával pontosítható és választható szét egyértelműen), és nem minden magyar igekötős igének van IP-szerkezetes párja (például *összemeget* 'restringersi, ritirarsi', *szétmegy* 'disgiungersi, disseminarsi', *végigmegy* 'percorrere' stb.), ugyanakkor nem vonható kétségbe az IP-szerkezetek létezése és produktivitása, ahogy azt a táblázat is mutatja. Mi több, a mai olasz nyelvben egyre jobban terjedő innovációs jelenségként kell őket számon tartanunk. A folyamat, amely röviden úgy összegezhető, hogy a prefixumokkal ellátott igeiket a nyelv helyettesíti „ige + helyjelölő partikula” szerkezettel, előrébb tart a standard olaszhoz képest kevésbé szabályozott, kevésbé normatív észak-olaszországi dialektusokban (l. például a Trento környéki dialektusok ilyen irányú elemzését: Cordin 2011: 41–54), ahol térhódításukat elősegíti a közeli német nyelvterületek e jelenséget erősítő és gyorsító hatása is (Vicario 1997, Cordin 2010).

3.3.2.2.1. A helyhatározószói partikula morfoszintaktikai jellemzői

A következő helyhatározói elemek vesznek részt az IP-szerkezetek szerveződésében (vö. Iacobini–Masini 2006: 168; Cordin 2010):

36. táblázat. IP szerkezeteket alkotó helyhatározói elemek

Helyjelentés	Partikula	Példa
Előre	avanti	andare avanti 'előremegy'
Hátra(felé)	indietro	andare indietro 'hátrafelé megy'
Hátra, hátul, után	dietro	andare dietro 'hátramegy'
Rajta	addosso	portare addosso 'mágán visel'
Neki, ellen	addosso, contro	andare addosso 'nekimegy', andare contro 'neki-/ellene megy'
Mellé, valamihez/valakihez közel	accanto, vicino, appresso	andare accanto / vicino / appresso 'mellé megy'
El, messze	via, lontano	andare via 'elmegy', andare lontano 'messze megy'
Be	dentro	andare dentro 'bemegy'
Ki	fuori	andare fuori 'kimegy'
Fel	su, sopra	andare su / sopra 'felmegy'
Le	giù, sotto	andare giù 'lemegy'
Túl	oltre	andare oltre 'túlmeget'
Körbe, körül	intorno, attorno	andare intorno / attorno 'körbe(-körbe)meget'

A prefixumok és a partikulák helyjelölő értékei igen hasonlóak (vö. 34. és 36. táblázatot), de míg a prefixumok produktivitása, továbbá morfológiai és szemantikai transzparenciája egyre jobban csökken (csak egy szűk körük produktív a mai olasz nyelvben), az ige mögötti partikulák használata egyre inkább terjed, így fokozatosan átveszik a prefixumok helyjelölő szerepét.

A partikuláknak (amelyek az elsődleges lokalizációsokon kívül lehetnek időt vagy módot jelölők is: *fare prima / tardi* 'korán / későn érkezik', *venire dopo* 'utána jön', *andare bene* 'jól megy', *finire male* 'rosszul végződik') összetett és ikerformák (*andare su e giù* 'ide-oda ingázik', *camminare avanti e indietro* 'föl-le járkal', *essere lì lì* 'azon a ponton van, hogy') is vannak, és nem csupán az egyszerű (tárgyas és tárgyatlan) igékkel (l. a fenti

táblázatok példáit) kapcsolódnak, hanem visszaható igékkel, amelyek felépítése ige + *si* reflexív klitikum (*buttarsi giù* 'leugrik, leveti magát'), és az igehez kliticizálódott locativusi névmásokkal képzett igékkel is (*darci sotto* 'nekiveselkedik', *berci sopra* 'iszik rá'), amelyekben gyakran a reflexív *si* elem is megjelenik a locativusi klitikum mellett (*farsi avanti* 'előlép', *andarsene via* 'elmegy') (vö. Masini 2006: 5–6).

Az igeből és egy határozószói partikulából álló IP-szerkezet partikulája kaphat határozószói (*guardare dietro* 'hátranéz', *andate indietro!* 'menjetek hátrébb!') vagy prepozíció szerepet is a mondatban (*andare dietro (al)la casa* 'a ház mögé megy'). Ez utóbbi esetben gyakran kiegészül az *a* prepozícióval (*andare dietro a qualcuno* 'valaki után megy'). Az ilyen szerkezetek elemezhetősége nem egyértelmű; kétféleképpen járhatunk el: 1. vagy azt tételezzük fel, hogy vannak olyan IP-szerkezetek, amelyek (egyszótagú) prepozíciós szintagmát (PrepP) vonzanak; 2. vagy azt posztuláljuk, hogy vannak olyan IP-szerkezetek, amelyek partikulái összetett/komplex prepozíciókkal fejeződnek ki. Az ige után álló P-elemek státusza ezekben a szerkezetekben még nem kielégítően megvilágított kérdéskör a szakirodalomban, de az bizonyos, hogy ezek is az IP-szerkezetek (bonyolultabb) változatai, amelyek belső szerkezeti felépítése tisztázásra vár (Masini 2006: 6).

A(z egyszerű) locativusi partikula szintaktikai pozíciójára vonatkozóan két elemzési lehetőség áll fenn:

1. a partikula az ige módosítója:

[[portare via]_V [i libri]_{NP}]_{VP}
elviszi a könyveket

2. a partikula a PP feje:

[portare]_V [[via]_P [i libri]_{NP}]_{PP}

A két alkotó elem kohézióját, tehát azt, hogy itt nem csupán egy ige és egy (adjunktum szerepű) helyhatározószó egymás melletti helyzetéről van szó, hanem egy a partikula által módosított ige-komplexumról, több morfoszintaktikai és szemantikai vonatkozású tény támasztja alá. A két komponens (az ige és a partikula) kombinációja sokkal kötöttebb, mint a V + PrepP vagy a V + AdvP szerkezetek esetében megfigyelhető. Ezt bizonyítja az IP-szerkezetek magatartása meghatározott szintaktikai és morfológiai műveletek

vonatkozásában: az ige és a partikula közé beiktatható elemekre vonatkozó megkötések, a partikula balra való kihelyezésének (*left-dislocation*) és topikalizációjának korlátozottsága a prepozíciós szintagmák és a határozószói kifejezések szabad kiemeléséhez képest, illetve a partikulák koordinációjának a prepozíciós szintagmák és a határozószói kifejezések kötetlenségével szemben sokkal mérsékeltbb lehetőségei. Morfológiailag az IP-szerkezetek nominalizációjára vonatkozó vizsgálódások is azt igazolják, hogy a partikula nem az igétől elkülönülő külön konstituens, hanem azzal egy nyelvi egységet alkot (a részletes elemzést l. Masini 2005: 148–154; Iacobini–Masini 2006: 157–162; vö. Cordin 2010 is). Az ige + partikula konstrukciók alapszerkezete¹⁶⁵ tehát a következő, amely a locativusi partikula PP-n kívüli pozíciója mellett szól:

$$[[\dots]_v [\dots]_P]_v$$

ahol a tárgyas vagy tárgyatlan ígét egy locativusi határozószónak megfelelő módosító partikula követi.

3.3.2.2.2. *A helyhatározószói partikula szemantikai jellemzői*

A strukturális összetartozással párhuzamosan szemantikai szinten is megfigyelhető a szerkezetet alkotó elemek kohéziója. Az a tény is, hogy metaforikus és (félig) idiomatikus kifejezéseknek is alapul szolgálnak ezek a struktúrák, mutatja, hogy a nyelvben már meggyökeresedett alakulatokról van szó. A kompozicionális, azaz elemeikből kikövetkeztethető jelentésű szerkezetek és az idiomatikus kifejezések két véglete közötti sok átmeneti állapotra utaló példa igazolja, hogy egy a két végpontot összekötő kontinuumot kell feltételeznünk, ahol elhelyezhető a grammatikalizálódás folyamatában az összes IP-szerkezet, a teljesen termékeny típusúaktól a félig(-meddig) produktívokon keresztül a formájukban rögzült struktúrákig. Minél kisebb morfoszemantikai transzparenciát mutat egy IP-szerkezet (abban az értelemben, hogy jelentése levezethető az ige és a partikula szemantikájából), annál szorosabb alkotó elemeinek szintaktikai összetartozása, és annál kevésbé termékeny morfortaktikailag (abban az értelemben, hogy az igehez többé-kevésbé produktívan járulhat a partikula). Az IP-szerkezetek szemantikai

¹⁶⁵ A szerkezet helytállóságát bizonyító szintaktikai jellemzők leírását és elemzését l. Masini 2006: 68-70.

kohézióját bizonyítják azok a kettős, szintetikus és analitikus szinonim formák is, amelyek esetében a két alak közötti különbség csupán stílusbeli: *allevare – tirare su* (beszélt nyelvi) ‘felnevel’.

Szemantikai szempontból az IP-szerkezetek partikulájának három különböző szerepét lehet elkülöníteni:

1. Általános jelentésű mozgásige mellett irányjelzést végez: *correre su / giù / via* ‘föl-/le-/elfut’ stb. (l. az *andare* ‘megy’ ige korábban idézett példáit is).
2. Pleonasztikus, hangsúlyos használatát figyelhetjük meg akkor, amikor az igében már meglévő információt ismét meg: *entrare dentro* ‘bemegy (be)’, *scappare via* ‘elmenekül (el)’.
3. Átvitt értelmű, metaforikus alkalmazása terén legalább három mozzanatot lehet elkülöníteni:
 - a. az eredeti lokalizációs partikula és a metaforikus áttétele közötti kapcsolat még kivehető: *portare avanti* ‘előrébb visz’ – ‘előmozdít, folytat, továbbvisz’,
 - b. egy köztes fokozatban már elhomályosulóban van a partikula kétféle, elsődleges irányjelző és másodlagos átvitt értelmű használata közötti viszony: *buttare via* ‘eldob’ – ‘elpazarol’,
 - c. az ige és a partikula idiomatikus kifejezéssé rögzül: *fare fuori* ‘kinyír, kicsinál’.

3.3.2.2.3. Az ige + partikula szerkezetek kialakulása

Az IP-szerkezetek kialakulását és terjedését az olaszban eleinte germán hatásnak tulajdonították a kutatók (l. például Gsell 1982), behatóbb vizsgálódások azonban kimutatták, hogy ilyen kifejezéseket az ősolasz, pontosabban őstoszkán (*italiano antico*) időszakra (1211–1400)¹⁶⁶ tehető szövegekben találunk először.¹⁶⁷ Ez azt bizonyítja, hogy

¹⁶⁶ Treccani.it Enciclopedia dell’italiano 2010. http://www.treccani.it/enciclopedia/italiano-antico_%28Enciclopedia_dell%27Italiano%29/ Letöltés ideje: 2014. december 2.

¹⁶⁷ Dante és Boccaccio nyelvezetében már meglévő kifejezések. Mivel Dante versformában írt, ahol a rím és a verselés követelményei befolyásolhatták a szórendet, Masini (2005:162–165) Boccaccio-szövegeket is vizsgált, amelyek esetében, prózai alkotások lévén, nem áll fenn az esetleges (szórendi) “torzítás” veszélye. Boccaccio műveinek tanúsága szerint is a XIII. században már élő szerkezetek voltak.

ezek a szerkezetek az olasz nyelv saját életében bontakoztak ki egy tipológiai megújulással együttjáró, önálló belső fejlődés következtében (Masini 2006: 76–100). Egy általánosan használt „ige + helyhatározó” típusú szintaktikai formáció alapul szolgált egy újabb szerkezet kialakulásához, amely aztán egységesen lépett fel, és kapott egy lexikailag is új olvasatot jelentés-kiterjesztés, azaz egy már meglévő fogalomnak, jelentésszerkezetnek egy másik fogalom megértésére, leképezésére való felhasználása következtében. E fejlődés motivációját a diakroniában találjuk meg.

Érdemes egy pillantást vetnünk az IP-szerkezetek kialakulására. Azok az olasz szintetikus igei formák, amelyek a kiterjedt igei prefixum-rendszerrel rendelkező, tipikusan szatellit latinra vezethetők vissza, elvesztették morfológiai transzparenciájukat. Ez a lokatív értelmezésű prefixumok produktivitásának visszaesését és az olasz (és más újlatin nyelvek) analitikus jellegének erősödését eredményezte, és motiválta az olasz IP-szerkezetek kifejlődését, illetve a prepozíció-rendszer megszilárdulását. Az igehez kapcsolódó szatellit kategória kétféle módon jelenhetett meg tehát az újlatin nyelvek körében: egyrészt a prefixumok, másrészt a helyhatározói értelmezésű, határozószói eredetű partikulák által (Iacobini–Masini 2006, 2007; Masini 2005, 2006).

38. táblázat. Latin igei prefixumos igék vö. olasz szintetikus és analitikus IP-szerkezetek (Iacobini–Masini (2007: 162) alapján)

MAGYAR	LATIN transzparens, lokatív irányultságú prefixáció	OLASZ	
		szintetikus alakok (latin örökség)	analitikus alakok (IP-szerkezetek)
bemegy	inire	entrare	andare dentro
kimegy	exire	uscire	andare fuori
Bedob	inicere	*inbuttare	buttare dentro
Kidob	EICERE	*sbuttare	buttare fuori
Aládob	subicere	*sottobuttare	buttare sotto

A következő tipológiai változások segítették elő az IP-szerkezetek létrejöttét az olaszban:

1. a latin fejelemű szerkezetek helyett az olaszban fejelemű szerkezetek jelentek meg:
 - a. a latin SOV szórendet az olasz SVO-ra cserélte;

- b. az olaszban általános tendencia alakult ki a specifikáló elemeknek a fejhez képest jobb oldalon való elhelyezésére;
2. a latin esetrendszer eltűnésével párhuzamosan a szintaktikai viszonyok jelölésére az olaszban megjelentek a prepozíciók, s ez beindította az analitikus szerkesztési mód elterjedését a nyelvben.

A latin örökségből származó prefixumokkal ellátott igék fokozatos visszafejlődése, illetve szemantikai elhomályosodása készítette az olasz nyelvet arra, hogy a hely- és irányjelölés terén alternatív kifejezőmódot alakítson ki strukturális átalakulások keretében a prepozíciós, majd az IP szerkezetek által. Ezt a fajta építkezést ugyanakkor az imént vázolt tipológiai változások tették lehetővé, amelyek kedveztek az analitikus szerkesztésmódnak és a módosító elemeknek az igei fejhez viszonyított jobb oldalon való elhelyezésének.

3.3.2.2.4. Az ige + helyhatározói partikula szerkezetek grammatikalizációja

Claudio Iacobini és Francesca Masini (2007) megvizsgálták, hogy a germán nyelvek igehez csatlakozó szatellit elemeit vizsgáló szakirodalomban leírt háromlépcsős grammatikalizációs fejlődésmenetben az olasz nyelv hol tart. A germán nyelvekben a következő három stádiumot szokás elkülöníteni (Dehé–Jackendoff–McIntyre–Urban 2002):

1. a partikula helyhatározói értelmezésű annak köszönhetően, hogy az IP-szerkezet egy mozgásigéből és egy lokalizációs elemből tevődik össze;
2. a partikula idiomatikus értelmezésűvé válik szemantikai jelentésének elhomályosodása következtében;
3. a partikula aspektuális és/vagy (elsősorban telikus és duratív) akcióminőség értelmezést nyer.

Az 1. és 2. pontban foglalt fejlődési mozzanatok könnyen kimutathatók az olasz nyelvben (Simone 1997; Masini 2005; Iacobini–Masini 2007). Az eddig vizsgált különböző korpuszok alapján azonban a szóban forgó partikulák aspektuális használata még nem figyelhető meg, tehát azt mondhatjuk, hogy a standard olaszban a partikulák grammatikalizációja a hely- és irányjelöléstől a metaforikus áttételekig jutott el (Cordin 2010). Iacobini–Masini (2006, 2007) szerint azonban a standard olaszban is láthatók már a

germán nyelvek alapján körvonalazott grammatikalizáció utolsó szakaszának csírái. Ezt bizonyítandó megvizsgálták, hogy a partikulák milyen igékkel kapcsolódhatnak össze és milyen értelmezéssel. Röviden összefoglalva a következő eredményre jutottak (Iacobini–Masini 2006: 173–174; Cordin 2010):

1. A **nem mozgást jelentő igék** (*essere*: létige, *avere*: birtoklási ige, *stare* 'van, áll, él', *fare* 'csinál, tesz', *dare* 'ad', *dire* 'mond', *crescere* 'nő, növel' stb.) heterogén, tárgyas és tárgyatlan igéket tartalmazó csoportja gyakran áll partikulákkal, ugyanis az ide tartozó igék szemantikája semmiféle térbeli vagy folyamatra vonatkozó információt nem tartalmaz. Ha erre szükség van a kommunikációban, akkor a partikula lehet a megoldás. Az így képzett IP-szerkezetek sokszor kapnak átvitt értelmű és idiomatikus értelmezést (*essere giù* 'maga alatt van', *stare/essere fuori* 'nincs otthon, az irodában stb. / elment az esze, meghibbant', *dare giù* 'erőszakoskodik', *mangiare fuori* 'nem otthon eszik', *vedere lontano* 'előrelát' stb.).
2. A **mozgást jelölő igék** körében három igecsoport különíthető el:
 - A. A *Path* igék (*entrare* 'bemegy', *uscire* 'kimegy', l. 32. táblázat) csak kis részével kapcsolódik helyhatározói partikula, amely egyértelművé teszi vagy nyomatékosítja az alapige szemantikájában már bennefoglalt, téri irányulásra vonatkozó információt (*fuggire via* 'elmenekül (el)')
 - B. A *Manner* igékkel, amelyek két alcsoportra oszthatók, gyakran találunk partikulákat:
 - a. Tárgyatlan igék (ahol a mozgást végző entitás az Ágens) (*correre* 'fut', *saltare* 'ugrik', *volare* 'repül' l. 33. táblázat);
 - b. Tárgyas igék (ahol a mozgást végző entitás nem az Ágens)
 - i. „dob” és szinonimái (*buttare* 'dob', *gettare* 'elhajít, (formába) önt, (rügyet) hajt' stb.);
 - ii. eltávolítást jelentők (*tagliare* 'vág', *grattare* 'kapar' stb.).
 - C. Az általános jelentésű igék szemantikájában nincs utalás sem a mozgás útvonalára (*Path*), sem módjára, indítékára (*Manner*), ezért ezek is szívesen társulnak lokatív partikulákkal. Két alcsoportjuk a következő:

- a. Tárgyatlan igék (ahol a mozgást végző entitás az Ágens). Ide csak a két deiktikus ige tartozik: *andare* 'megy'– *venire* 'jön';
- b. Tárgyas igék (ahol a mozgást végző entitás nem az Ágens): „tesz” és szinonimái (*mettere* 'tesz', *porre* 'helyez' stb.), „visz” és szinonimái (*portare* 'hoz, visz', *mandare* 'küld' stb.).

Iacobini és Masini (2006: 173–181) empirikus vizsgálatai statisztikai adatokkal is alátámasztották azt, ami logikusan következik a fenti csoportosításból: elsősorban a mozgást jelölő *Manner* és általános jelentésű igék kapcsolódnak partikulákkal, ugyanis ezek írják le olyan eseményt, amely megkövetelheti az útvonal (*buttare via* 'eldob') vagy a végpont (*grattare via* 'lekapar') pontosítását. A P elem irányjelölő funkciójában lép fel, ha az ige jelentése már önmagában telikus (*porre giù* 'letesz'), de ha az ige szemantikájában nincs olyan mozzanat, amely az esemény végpontjára utalna, akkor a partikula az irányjelzésen túl jelentés-kiterjesztéssel *telos*-jelző szerepet is felvehet (*portare via* 'elvisz'):

37. táblázat. Az olasz lokatív partikulák funkciói (Iacobini–Masini 2006: 177 alapján)

Telikus jelentésmozzanatot tartalmazó alapige + P	→ irányjelölés (<i>Manner</i> és általános jelentésű igékkal)
	→ <i>telos</i> -nyomatékosítás (<i>Path</i> igékkal)
Telikus jelentésmozzanatot NEM tartalmazó alapige + P	→ irányjelölés (<i>Manner</i> és általános jelentésű igékkal)
	→ <i>telos</i> -jelölés (<i>Manner</i> és általános jelentésű igékkal)

A mai standard olaszban a partikulák még nem igazi akcióminőség-jelölők, de a fenti táblázatból is kiolvasható a nyelvfejlődés iránya. Főleg a terminatív/rezultatív akcióminőség kifejezésére való hajlandóság mutatkozik meg azokkal a partikulákkal, amelyek jelentésében már jelen van a végpontértelmezés: *dentro* 'be', *fuori* 'ki', *giù* 'le', *su* 'föl' és legfőképpen a *via* 'el'. Ez utóbbi partikula esetében bizonyítottan tűnik, hogy az eltávolítást jelölő *Manner* igékkal rendszerszerűen, félig produktívan *telos*-jelölést végez

(Iacobini–Masini 2006: 177–181). Az eredetileg térbeli végpontjelentés kiterjesztéséből eredő inherensen telikus értelmezésén túl az a tény is elősegítheti a *via* partikula terminatív/rezultatív akcióminőség-jelölőként való újraértelmezését, hogy eleve telikus kontextusban, eltávolítást kifejező igékkel történő gyakori használata oly módon megerősítette telikus olvasatát, hogy idővel alkalmassá vált nem telikus cselekvésigék mellett (*grattare via* 'lekapar', *lavare via* 'lemos', *strappare via* 'letép' stb.) is biztosítani a folyamat eredményességének hangsúlyozását:

159a. Anna ha strappato la manica della giacca.
Anna eltépte a kabát ujját.

159b. Anna ha strappato via la manica della giacca.
Anna letépte a kabát ujját.

159b.-ben a *via* 'el' jelentésű partikula nem téri irányultságú információt kódol, mert ezt már értelemszerűen az ige tartalmazza. A *via* használatának a motivációját abban kell látnunk, hogy a partikula akcióminőséget kifejező funkciót vesz fel az ige által jelölt cselekvés eredményére, befejezettségére irányítva a figyelmet. Szimbolikus kapcsolat jön létre a partikula által fizikai irányt jelölő IP-szerkezet és a cselekvés struktúrája között. Az IP-szerkezet grammatikalizációjának erre a pontra való eljutása szintén támogatja az ige + partikula szoros kapcsolatának tézisének.

E grammatikalizációs folyamatban úgy tűnik, a szemantikai tényező játssza az elsődleges szerepet: az új jelentés vezet új szerkezethez (az ige és a partikula egyre szorosabb összetartozásához), és nem fordítva. Ez pedig kognitív folyamatokon alapul (metonimikus kiterjesztés), ami a kognitív szférának a nyelvre gyakorolt hatását látszik alátámasztani.

Az IP-szerkezetek különböző használatát és fejlődési fokozatait egy kontinuumot alkotó sávként kell elképzelnünk, ahol az átfedések miatt nehezen lehet élesen elváló kategóriákat megkülönböztetni. Világosan kirajzolódik az intervallum két végpontja: a kiindulási oldalon találjuk a mozgásige + helyhatározószó felépítésű szerkezeteket, amelyekben a konkrét helyviszony-értelmezés megőrződik a kompozicionális jelentésben. A másik végletet azok a struktúrák alkotják, amelyekben nem mozgást jelölő igék állnak olyan eredetileg helyhatározói értelmezésű elemmel, amely – elveszítve eredeti helyjelölő

szerepét – új, grammatikai (aspektuális / akcióminőség-képző) funkcióban lép fel, ahol a szerkezet jelentése nem kompozicionális (Cordin 2010, 2011: 69–70). A kettő között helyezkednek el a metaforikus kiterjesztés következtében létrejött szókapcsolatok, állandósult kifejezések különböző fokozatai, amelyeknek legelőrehaladottabb állapotát a szintaktikailag befagyott, idiomatikus szerkezetek képviselik.

3.3.3. Prepozíciós kifejezések (PrepP)

3.3.3.1. Néhány megjegyzés a prepozíciók kialakulására vonatkozóan

A prepozíciók eredetének vizsgálata az indoeurópai nyelvészet körébe tartozik, ugyanis az egyes nyelvek saját életében a prepozíciók már működő nyelvi elemek voltak. Annyit érdemes azonban megjegyeznünk, hogy kialakulásuk folyamata a magyar esetragok fejlődési vonalára (l. 3.2.3.1.) emlékeztet: névszó > határozószó > prepozíció.

Volt már alkalmam utalni arra (l. 3.3.2.2.3.), hogy a klasszikus latin vegyes (eseteket és prepozíciókat is magában foglaló) nyelvtani rendszerét az olaszban, ahogyan a legtöbb újlatin nyelvben is, az esetek felszámolásával párhuzamosan felváltotta a grammatikai viszonyok jelölésére szinte kizárólag prepozíciókat alkalmazó nyelvi szerveződés. A nyelvtani estek maradványai a névmásrendszerben, a klitikumok körében lelhetők fel, ahol némely alakok nemcsak NP-t, hanem egész PrepP-t pronomizálnak funkció-specifikusan. Ilyen például az *a* + NP dativusi értelmezésű struktúra *gli/le* 'neki (hímnemű/nőnemű)' klitikummal való helyettesítésének esete: *regalo dei fiori ad Anna – le regalo dei fiori* 'virágot ajándékozok Annának – virágot ajándékozok neki'. Érdekes módon a locativusi értelmezésű PrepP-k esetében is fennáll ez a lehetőség (erre részletesebben 3.3.4.-ben térünk ki), ami a téri relációk valamiféle prominenciáját mutatja az olasz rendszerben is.

3.3.3.2. Az olasz névszórendszer tipológiai jellemzői

Már volt szó róla, hogy tiszta típus nem létezik a valóságban, a nyelveket a mennyiségileg domináló szerkezetek szerint soroljuk típusokba, ami természetesen jelentheti azt, hogy egy nyelv struktúrájában (periférikusan) megjelenhetnek egy eltérő típus domináns elemei is. Az olasz esetében azt kell mondanunk, hogy a morfológiai

tipológia szempontjából a flektáló és az izoláló nyelvek határán helyezkedik el: a névszórendszer inkább az izoláló típus jellemzőit mutatja, hiszen a névszók nem ragozódnak (vö. a nyelv tipológiai változásait a diakróniában: 3.3.2.2.3.), bár nem és szám szerint flektálódnak; az igerendszerben viszont rendszeres flektálódás figyelhető meg.

A flektáló nyelvek a szótó (belső flexió) vagy a szóvég (külső flexió: 1. olasz) változtatásával fejezik ki a nyelvtani viszonyokat. Az agglutinációval ellentétben kevés szintetikus, azaz egyszerre több funkciót hordozó toldalék kapcsolódik a szótóhoz, amellyel egybe is olvadhatnak, ezáltal a szóelemek határa elmosódik. Az izoláló nyelvek fő jellemzője az affixumok redukáltsága, amelyek helyett a nyelv nagyszámú formális szót (prepozíciókat, névmásokat, névelőket, kötőszókat stb.) használ (vö. Kálmán–Trón 2005: 84).

Egy nyelv morfológiai típusa meghatározza a szóban forgó nyelv szintaktikai lehetőségeit. A flektálás általában a szintetikus rendszernek kedvez, ez pedig ellentétben áll az izoláló nyelvek analitikus szerkesztésmódjával, amely nem tolerálja a ragozást, toldalékolást. Az olasz a szintaktikai funkciók jelölésére a prepozíciókat, illetve a szórendet használja. A szintaktikai tipológia szempontjából a nominatív-akkuzatív mondatípust képviseli, amelynek jellemzői a következők: 1. az alany az első aktáns (a predikátum kötelező argumentuma) és jelöletlen, azaz nominativus alakú, 2. a tárgy a második aktáns és jelölt. A tárgyat, mint az egyéb mondatrészeket, a különböző nyelvek különböző módon jelölhetik, ami a morfológiai realizálódás széles skáláját fogja át: az esetragokon túl (és ne feledjük, maguk az esetrendszerek is különbözhetnek) szóba jöhetnek például az igei személyragok (gondoljunk csak a magyar tárgyas ragozásra) (vö. 3.2.3.7.1.2.), a prepozíciók, a szórend. Az olaszban a tárgyat a szórend jelöli (analitikus rendszer), a partitív tárgy pedig formailag minden esetben elkülönül a nem partitívtól. Ugyanakkor ebben a nyelvben is megvan a nominativusi és accusativusi/nem nominativusi alakok morfológiai megkülönböztetésének nyoma, de csak a névmásrendszerben, elsősorban a személyes névmások körében (l. 3.3.3.6.1.), illetve a *cui* vonatkozó névmás alakjában (l. 3.3.3.6.3.), azaz egy hiányos és marginális esetrendszerrel van dolgunk.

Ez az olaszban (és más újlatin nyelvekben, például franciában és spanyolban: ol. *lo vedo*, sp. *lo veo*, fr. *je le vois* 'látom') a klitikumok körében megmutatkozó, szám, személy és eset szerinti flektálás az olasz tipológiai szempontból figyelemre méltó vonását alkotja, amelyre részletesen a névmásrendszer tárgyalásánál fogok kitérni (l. 3.3.3.6.1.1.).

3.3.3.3. A prepozíciós kifejezések morfoszintaktikai jellemzői

A prepozíciós kifejezés egy a PrepP fejét alkotó prepozícióból és ennek egy vonzatából áll, amely tipikusan egy NP, de gyakorlatilag minden morfoszintaktikai kategóriából kikerülhet:

1. tipikusan P + NP (az NP-t névmás is képviselheti):

160. Anna viene da Budapest.
Anna Budapestről jön.

161. Dopo la discussione era fuori di sé.
A veszekedés után magánkívül volt.

2. P + S, ahol S lehet:

a. ragozott igei állítmányú mondat (ezek a szerkezetek nem használhatók helyhatározó kifejezésére):

162. Penso a come posso aiutarti.
(Azon) gondolkodom, hogyan segíthetek neked.

b. leggyakrabban *infinitivos* mondat:

163. Pensa a studiare!
A tanuláson járjon az eszed!

3. P + PrepP:

164. Ti vedo da dietro l'albero.
Látlak a fa mögül.

4. P + AdjP (a melléknévvel bővített szerkezet nem használható helyhatározó kifejezésére):

165. Non mi ha detto niente di utile.

Semmi hasznosat nem mondott.

5. P + AdvP:

166. Da lì è difficile distinguerle.
Onnan nehezen lehet megkülönböztetni őket.

6. P + [P + AdvP]:

167. Venite per di qua!
Errefelé gyertek!

A prepozíció határozza meg, hogy a PrepP milyen szintaktikai funkcióban szerepel a mondatban: itt a helyhatározói értelmezésű struktúráknak szentelünk figyelmet. A prepozíciók viszonylag csekély száma miatt minden prepozíció több, egymásból nem mindig levezethető, sőt néha ellentétes értelmű viszonyt kódol (l. 3.3.3.5.).

A PrepP szerkezete egyszerűbb, mint a többi szintagmáé, mert a prepozíciónak csak egy vonzata lehet, az viszont kötelező, és a prepozíciót követi. A PrepP csak a *solo/soltanto* ‘csak’, *anche* ‘is’, *perfino* ‘sőt, még ... is’, *proprio* ‘éppen, pont’ típusú fókuszkiemelő partikulákkal módosítható:

168. Vado solo/proprio/anche dal medico.
Csak/éppen az orvoshoz /az orvoshoz is megyek.

A prepozíciók a határozószókhöz hasonlóan nem toldalékolhatók.

3.3.3.3.1. Egy szótagú prepozíciók

Az olasz nyelvtanok a prepozíciókat két csoportba osztják (Rizzi 1988; Salvi–Vanelli 2004; Meini 2009: 37–53): 1. az egy szótagú, elsődleges, primer vagy “igazi” prepozíciók (*preposizioni proprie*) és 2. a több szótagú, másodlagos vagy “nem igazi” prepozíciók (*preposizioni improprie*) csoportjába.

Egy szótagú, elsődleges, primer vagy “igazi” prepozícióból (*preposizioni proprie*) nyolc darab van:

di ‘-BÓL, -RÓL, -TÓL¹⁶⁸ stb.’,
a ‘-BA, -BAN, -RA, -N, -NÁL, -HOZ stb.’,
da ‘-BÓL, -RÓL, -TÓL stb.’,
in ‘-BA, -BAN, -RA, -N, -NÁL, -HOZ stb.’,
per ‘-BA, -RA, -HOZ, -NAK stb.’,
fra / tra ‘között’,
(con ‘-VAL’),
su ‘-N, -RA stb.’

Közülük csak a *con* nem használatos helyviszonyok kifejezésére. Nagy részük latin örökség.¹⁶⁹ Ezek az olasz nyelv leggyakrabban igénybevett elemei közé tartoznak.¹⁷⁰ „Igazi” elnevezésük arra utal, hogy az ebbe a csoportba tartozó formák a prepozíciók prototipikus alakjai, azaz a prepozíció kategória tipikus képviselői, amelyek köré azután a családi hasonlóság elve alapján felsorakoznak egyéb alakulatok (l. 3.3.3.3.2. és 3.3.3.3.3.). Mindig hangsúlytalan alakok, és mindig kötelező bővítményükkel jelennek meg, a *su* ‘-N, -RA’ kivételével, amely határozószóként („fent/fel” értelemben) önmagában is szerepelhet ugyanúgy, mint a több szótagú prepozíciók:

169a. Anna va a Roma.

169b. *Anna va a.
 Anna Rómába megy.

170a. Il libro è sul tavolo.
 A könyv az asztalon van.

170b. Anna lo cercherà nella libreria: mettilo su!
 Anna a könyvespolcon fogja keresni: tedd fel!

Az egy szótagú prepozíciók fonológiaiilag összeolvad(hat)nak NP kategóriájú vonzatuk határozott névelőjével. Az összevont alak használata kötelező a *di*, *a*, *da*, *in*, *su*

¹⁶⁸ E prepozíciók egyik fő jellegzetessége abban áll, hogy általában nehezen körülírható, kiterjedt és szétszórt, akár egymással ellentétes viszonyokat is kódoló szemantikával rendelkeznek (vö. 3.3.3.5.). Ennek megfelelően itt a főbb, legjellemzőbb jelentéseiket körvonalazom, ezeken túl más értelmezéssel/értelmezésekkel is előfordulhatnak.

¹⁶⁹ *ad* > *a*, *de* > *di*, *contra* > *contro*, *in* > *in*, *supra* > *sopra*, (*cum* > *con*), *de* + *ab* > *da*

¹⁷⁰ De Mauro, Tullio et al. (a cura di) *Lessico di frequenza dell'italiano parlato*. Milano ETAS libri <http://badip.uni-graz.at/>

prepozíciókkal, szabadon választható a *con*-nal (a 38. táblázat zárójelben lévő alakjait jobb kerülni), ritka a *per*-rel, kizárt a *tra / (fra)*-val: **tral* stb.

38. táblázat. A prepozíció + határozott névelő morfo-fonológiailag összeolvadt alakjai.

		Hímnemű			Nőnemű	
		Mássalhangzó előtt	Magánhangzó előtt	s + mássalhangzó vagy z előtt	Mássalhangzó előtt	Magánhangzó előtt
DI	egyed szám	del	dell'	dello	della	dell'
	többes szám	dei	degli		delle	
A	egyed szám	al	all'	allo	alla	all'
	többes szám	ai	agli		alle	
DA	egyed szám	dal	dall'	dallo	dalla	dall'
	többes szám	dai	dagli		dalle	
IN	egyed szám	nel	nell'	nello	nella	nell'
	többes szám	nei	negli		nelle	
SU	egyed szám	sul	sull'	sullo	sulla	sull'
	többes szám	sui	sugli		sulle	
CON	egyed szám	col	(coll'	collo	colla	coll')
	többes szám	coi	(cogli		colle)	
PER	egyed szám	(pel)				
	többes szám	(pei)				
FRA/ TRA	egyed szám					
	többes szám					

A leggyakoribb prepozíciók, kisebb területi eltérésekkel, a *di* és az *a*, ezeket követik a *da*, *in*, (*con*), *su* és a *per*, a sor végét pedig a *tra/fra* zárja.

A *su* prepozícióval kötelező, a *tra/(fra)*-val pedig fakultatív a *di* beiktatása az NP előtt abban az esetben, ha a bővítmény nem egyéb összetevőkkel módosított vagy mellérendelésnek alávetett szabad személyes vagy visszaható névmás (a névmások kérdését hamarosan részletesebben tárgyalom) alakjában jelenik meg: *su Anna* 'Annán/Annára' vö. *su di sé* 'magán/magára', de: **su di sé stesso* '(saját) magán/ (saját) magára' – helyesen: *su sé stesso*; *tra familiari* 'családtagok között' vö. *tra (di) noi* 'köztünk', de: **tra di noi e i tuoi familiari* 'köztünk és a családtagjaid között' – helyesen: *tra noi e i tuoi familiari*.

3.3.3.3.2. Több szótagú prepozíciók

A több szótagú, másodlagos vagy „nem igazi” prepozíciók (*preposizioni improprie*) (*dentro* ‘-N belül’, *dietro* ‘mögött’, *dopo* ‘után’, *contro* ‘-VEL szemben’, *sotto* ‘alatt’, *sopra* ‘fölött’, *accanto* ‘mellett’ stb.) csoportja az egy szótagú prepozíciókhoz képest nyitottabb szóosztályt képvisel, a mai olasz nyelvben is tanúi vagyunk kiteljesedésének. Az egy szótagú prepozíciókhoz hasonlóan ezeknek is meghatározó jegyük a polifunkcionalitás.

„Nem igazi” prepozíciókról azért beszélünk, mert ezek a formák általában más szóosztályokból származó lexémákból grammatikalizálódtak, illetve ma is grammatikalizálódnak,¹⁷¹ és a prepozíciói szerepen túl partikulaként (l. 3.3.2.2.), illetve határozószerkezetekben (3.3.4.) is felléphetnek a szintaktikai környezetnek megfelelően. Ez utóbbi esetben bővítmény nélkül jelennek meg (mint láttuk, a morfológiailag redukáltabb primer prepozíciók közül ez a lehetőség csak a *su*-val áll fenn): *andare dietro (al)la casa* ‘a ház mögé megy’ (prepozíció), *andare indietro (con la macchina)* ‘visszatolat’ (partikula), *andare dietro* ‘hátra megy’ (határozószerkezet). Általában tárgyak térviszonyok szempontjából meghatározó részeit, illetve testrészeket jelölő főnevek szolgálták forráselemekként a grammatikalizációhoz: *accanto* < *a canto* ‘mellett’ az „oldal” jelentésű főnévből, *di fronte* < latin *frons (frontis)* ‘előtt’ a „homlok, arc” értelmű szóból stb.

A „nem igazi” jelző arra is céloz, hogy a több szótagú prepozíciók ahhoz, hogy prepozícióként működni tudjanak, gyakran egy egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítménnyel egészülnek ki. Ennek alapján három alcsoportra oszthatók (Rizzi 1988: 521–529; Salvi–Vanelli 2004: 174–175):

a. Kötelezően vonzanak egy egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt (csak a helyhatározói értelmezésűeket sorolom fel, de ezek alkotják majdnem a teljes csoportot):

¹⁷¹ Néhányukban fellelhetők a nagyrészt ablativusi értelmezésű latin prepozíciók nyomai: *de + retro* > *dietro*, *de + post* > *dopo*, *de + ab + ante* > *davanti*, *ad + ante* > *avanti*. Legtöbbjük azonban határozószerkezetből (ezeknek a legnépesebb a körük: *sopra*, *sotto*, *accanto*, *davanti*, *fuori*, *verso*, *oltre*), melléknévből (*vicino*, *lontano*, *lungo*), határozói igenévből és (jelen és múlt idejű) melléknévi igenévből (*rasente*) grammatikalizálódik prepozícióvá.

→ *a* prepozícióval járók: *accanto/vicino* 'mellett/mellé', *addosso* '-N, -RE, -NEK', *davanti* 'előtt, elé', *dirimpetto* 'szemben', *incontro* 'felé, irányába(n), szembe(n), ellen', *intorno/attorno* 'körül, köré', *innanzi* 'előtt, szemben';

→ *di* prepozícióval járók: *prima* 'előtt, elé', *fuori* '-n kívül/kívülre';

→ *da* prepozícióval járók: *lontano* '-TŐL távol/távolra', *fuori* '-N kívül/ kívülre'.

39. táblázat. Egy egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt kötelezően vonzó több szótagú helyhatározói értelmezésű prepozíciók

Több szótagú prepozíció	PreP vonzatát bevezető egy szótagú prepozíció			Példa
	A	DI	DA	
Intorno / attorno 'körül'	A			intorno/attorno a Roma 'Róma körül', intorno/attorno a noi 'körülöttünk'
Incontro 'felé, irányába(n), szembe(n), ellen'	A			(főleg élőlt jelentő vagy átvitt értelmű NP-vel) incontro all'amico 'a barátja felé/a barátjával szembe(n)', (andare) incontro al pericolo 'szembe(néz) a veszéllyel', incontro a me 'felém/velem szembe(n)'
(D)avanti 'előtt, elé'	A			davanti all'edicola 'az újságáros előtt/elé', davanti a noi 'előttünk/elénk'
Innanzi 'előtt, elé, szembe(n)'	A			innanzi al teatro a színház előtt/elé, innanzi a me 'előttem/elém'
Dirimpetto 'szemben'	A			dirimpetto alla stazione 'az állomással szemben/az

				állomás előtt', dirimpetto a noi 'velünk szemben'
Accanto 'mellett/mellé'	A			accanto al parco 'a park mellett/mellé', accanto a me 'mellettem/mellém'
Vicino 'mellett/mellé'	A			vicino alla casa 'a ház mellett/mellé', vicino casa 'mellettünk', vicino a me 'mellettem/mellém'
Addosso '-N, - RE, -NEK'	A			addosso al muro 'a falnak (pl. nekiesik a falnak)', adosso a lui 'rajta/rá'
Prima 'előtt, elé'		DI		prima dell'incrocio 'az útkereszteződés előtt/elé', prima di noi 'előttünk/elénk'
Fuori '-n kívül'		(DI)	((DA))	fuori (di) casa 'nincs/nem lakik otthon („házon kívül van”)', fuori dall'Europa 'Európán kívül' fuori di me 'rajtam kívül'
Lontano '-TŐL távol(ra)'			DA	lontano dalla città 'messze a várostól', lontano da me 'messze tőlem'

b. Fakultatívan vonzanak egy egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt, ahol az egy szótagú prepozíció NP-vel mindig az *a*, a személyes és visszaható névmás hangsúlyos alakjával a *di* (1. táblázat). Ez a csoport csak helyhatározói értelmezésű prepozíciókat tartalmaz, amelyek a következők: *dietro* 'mögött, mögé', *dentro* '-N belül, -BAN, -BA', *sopra* 'fölött, fölé', *sotto* 'alatt, alá', *contro* '-NEK, -HEZ, ellen(ében), -VEL

szemben’, *attraverso* ‘-N keresztül’, *presso* ‘-HEZ közel, -NÉL’, *rasente* ‘(olyan) közel - HEZ, (hogy érinti)’. Nem mindig eredményez egyformán helyes/ugyanolyan szemantikai értékkel rendelkező mondatot a kétféle szerkezet:

171a. Anna è venuta attraverso il giardino.

171b. ??Anna è venuta attraverso al giardino.

Anna a kerten keresztül jött.

172a. Corre dietro il cane.

A kutya mögött fut.

172b. Corri *dietro il cane / dietro al cane!

Fuss a kutya után!

40. táblázat. Egy egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt fakultatívan vonzó több szótagú helyhatározói értelmezésű prepozíciók.

Több szótagú prepozíció	PreP vonzatát bevezető egy szótagú prepozíció		Példa
	A	DI	
Dietro 'mögött, mögé'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	dietro (al)la casa 'a ház mögött/mögé', dietro di te 'mögötted/mögéd'
Dentro '-N belül, -BAN, -BA'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	dentro al/il cassetto 'a fiókba(n)', dentro di me 'magamban'
Sopra 'fölött, fölé'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	sopra il/(al) tavolo 'az asztal fölött/fölé', sopra di noi 'fölöttünk/fölnék'
Sotto 'alatt, alá'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	sotto il/(al) tavolo 'az asztal alatt/alá', sotto di noi 'alattunk/alánk'
Contro '-NEK, -HEZ, ellen(ében), -VEL szemben'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	contro la finestra 'az ablak elé/előtt/az ablakhoz', contro corrente 'ár ellen, árral szemben', contro di me 'ellenem'
Attraverso '-N keresztül'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	attraverso i/ai campi 'a mezőn keresztül', attraverso di lui 'rajta keresztül'
Presso '-HEZ közel, -NÉL'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	presso la stazione 'az állomás közelében', presso al ruscello '(régies,

			ritka) a pataknál’, presso di noi ‘nálunk’
Rasente ‘(olyan) közel -HEZ, hogy (szinte) érinti)’	(A)		rasente il/al muro ‘a falhoz közel (szinte súrolva azt)’ (csak nem élő jegyű főnevekkel)

c. A több szótagú prepozíció egy szótagú prepozíció közbeékelődése nélkül, közvetlenül vonzza a főnévi kifejezést (csak a helyhatározói értelmezésűeket sorolom fel, ezek a csoport elenyésző részét alkotják): *oltre* ‘-N túl’, *dopo* ‘után’, *verso* ‘felé’, *lungo* ‘mentén’.

41. táblázat. Pusztá NP-t vonzó több szótagú prepozíciók.

Több szótagú prepozíció	PreP vonzatát bevezető egy szótagú prepozíció		Példa
	A	DI	
Oltre ‘-N túl’	szabad személyes és visszaható, illetve mutató névmással		oltre il fiume ‘a folyón túl’, oltre a ciò ‘azon túl’, oltre a loro ‘rajtuk kívül’
Dopo ‘után, mögött’		szabad személyes és visszaható névmással	dopo il ponte ‘a híd után’, dopo di sé ‘maga mögött’
Verso ‘felé’		szabad személyes és visszaható névmással	verso sud ‘dél felé’, verso di noi felénk’
Lungo ‘mentén’			lungo il litorale ‘a tengerpart mentén /a tengerparton’ (csak élettelen jegyű NP-vel)

Ahogy a fenti táblázatokból látható, néhány pusztá NP-t vonzó, illetve egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt fakultatívan vonzó több szótagú prepozíció mellett és a *su* prepozícióval kötelező, a *tra/(fra)*-val pedig fakultatív a *di* beiktatása a vonzat előtt abban az esetben, ha az NP nem egyéb összetevőkkel módosított vagy mellérendelésnek alávetett személyes vagy visszaható névmás alakjában (a névmások kérdését hamarosan részletesebben tárgyalom) jelenik meg: *su Anna* vö. *su di sé*

'magán'/magára', de: **su di sé stesso* '(saját) magán!/(saját) magára' – helyesen: *su sé stesso*; *tra familiari* vö. *tra (di) noi* 'köztünk', de: **tra di noi e i tuoi familiari* 'köztünk és a családtagjaid között' – helyesen: *tra noi e i tuoi familiari*.

3.3.3.3.3. Prepozíciós szókapcsolatok

Az egy szótagú és a több szótagú prepozíciókon túl léteznek az olaszban prepozíciós szókapcsolatoknak (*locuzioni preposizionali*) nevezett, bonyolultabb struktúrát felmutató alakulatok, amelyek nyelvtani funkciója és szemantikája a fent bemutatott prepozíciókéval rokon (Rizzi 1988: 530–531). Tulajdonképpen már a fent tárgyalt több szótagú prepozíció + egy szótagú prepozíció kombinációk (például *accanto a* 'mellett/mellé') is prepozíciós szókapcsolatokként foghatók fel, de tipikus felépítésük még egy fokkal bonyolultabb és transzparensebb: prepozíció + (határozott névelő nélküli)¹⁷² főnév + PrepP¹⁷³ (*di fronte a* 'előtt/elé', *in mezzo a* 'közepén, között/közé', *di fianco a* 'mellett/mellé' stb.). A több szótagú prepozíciók nagy része prepozíciós szókapcsolatokon keresztül grammatikalizálódott (l. például: *a canto a* > *accanto a* 'mellett/mellé' a *canto* 'oldal(só rész)' főnév grammatikalizálódásával). A prepozíciós szókapcsolatok a grammatikalizálódás skáláján különböző fokokon helyezhetők el: vannak, amelyeknek teljesen kompozicionális jelentése mutatja, hogy még a folyamat elején tartanak (ilyen például az *in mezzo a* 'közepén, között/közé' a *mezzo* 'közép' főnév grammatikalizálódásával, vagy a a *fianco* 'oldal' főnévből keletkezett *di fianco a* 'mellett/mellé' esete), mások idiomatikus kifejezésekké válva már lényegesen eltávolodtak eredeti lexikai funkciójuktól (l. például az *a bordo di* '(valamilyen jármű (fedélzeté))-N/RE' kifejezés *bordo* '(hajó) oldala, szél, perem' főnévből való származását). A szabad

¹⁷² A határozott névelő hiánya mutatja többek között a szerkezet grammatikalizálódását, tehát azt a tényt, hogy itt nem arról az olaszban produktív struktúráról van szó, ahol egy (egy szótagú) prepozíció NP vonzata egy PrepP-t is tartalmaz (például *nella macchina di Anna* 'Anna kocsijában'). Ha határozott névelővel látjuk el a kifejezésben szereplő főnevet, megváltozik a használt prepozíció típusa, és a szerkezet elveszíti prepozíciós kifejezés mivoltát, „rendes” produktív alakulattá válik, amelynek jelentése kompozicionális, és ahol a főnév módosítható: *in mezzo al giardino* – *nel mezzo preciso del giardino* 'a kertnek pontosan a közepén' (vö. **in mezzo preciso al giardino*), *in fondo al bicchiere* – *nel fondo rotto del bicchiere* 'a pohár törött alján' (vö. **in fondo rotto al bicchiere*).

¹⁷³ Ezen kívül még a következő kombinációk jöhetnek számításba: 1. két prepozíció összekapcsolódása (*su per* '-N fel', *di tra* 'közül', l. a több szótagú prepozíciók példáját is fent); 2. határozószó + prepozíció(k) együttes alkalmazása (*al di là di* '-N túl').

strukturálódású produktív alakulatok és a rögzült szerkezetek között ingadozó nyelvhasználatot jól mutatják a következő példák:

173. Non si deve tremare prima di salire *a bordo di* un autobus o di un aereo, oppure di una nave. (Rögzült prepozíciós szókapcsolat.)
Nem kell félni, mielőtt felszállunk egy autóbuszra, vagy egy repülőre, vagy egy hajóra.

174. Si fermano a guardare ciò che ancora si può vedere *ai bordi della strada/al bordo della strada*.¹⁷⁴ (Szabad strukturálódású produktív szerkezet: l. többes számú, határozott névelős főnév használata.)
Megállnak, hogy megnézzék, még mi látható az út szélén.

175. Non è che sto fuori dalla festa. Me ne sto *ai bordi* per un po'.¹⁷⁵ (A szabad strukturálódású produktív szerkezetekhez még közel álló használatot mutatja a főnév többes számú, határozott névelős alakja, de a több szótagú prepozíciókra jellemző bővítmény-kiemelés példája áll előttünk: *sto ai bordi della festa* vö. *sto fuori della festa – me ne sto ai bordi* vö. *me ne sto fuori*.)
Nem hagyom ott a bulit. Csak kicsit kint maradok. (= A bulin kívül maradok.)

3.3.3.4. A PrepP szintaktikai viselkedése

Azok az egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP-k, amelyek több szótagú prepozíció vonzatai, alávethetők a következő mondattani műveleteknek:

a. helyettesíthetők egy klitikummal:

176. Sono caduto addosso all'autista. – Gli sono caduto addosso.
Nekiestem a sofőrnek. – Nekiestem.

b. kiemelhetők kérdő névmási pozícióba:

177. Sei fuggito lontano dal ladro. – Da chi sei fuggito lontano?
Messze menekültél a tolvajtól. – Kitől menekültél messze?

c. alárendelő vonatkozó mondat képviselheti őket:

178. Sei andato incontro al tuo amico. – Il tuo amico, al quale sei andato incontro...

¹⁷⁴ <http://www.vittorioferorelli.com/libri/al-bordo-della-strada/> Letöltés: 2014. XII. 27.

¹⁷⁵ http://www.treccani.it/enciclopedia/preposizioni_%28Enciclopedia_dell%27Italiano%29/ Letöltés: 2014. XII. 27.

A barátod elé mentél. – A barátod, aki elé mentél ...

Ezek a mondattani műveletek nem hajthatók végre, ha a PrepP *di* prepozíciót tartalmaz, vagy ha a több szótagú prepozíció csupasz NP-t vonz:

179. *L'incidente è successo prima dell'incrocio.*
A baleset az útkereszteződés előtt történt.

180. **L'incidente vi è successo prima.*
A baleset előtte történt.

181. **Di che cosa l'incidente è successo prima?*
Mi előtt történt a baleset?

182. **L'incrocio, del quale l'incidente è successo prima...*
Az útkereszteződés, amely előtt a baleset történt ...

183a. *E' andato verso la macchina.*
Az autó felé ment.

183b. **Ci è andato verso.*
Feléje ment.

A PrepP-vel kifejezett helyhatározó, a magyar határozóragos NP-vel kifejezett helyhatározóhoz hasonlóan kétféle szintaktikai szerepben léphet fel: 1. lehet argumentumi rendeltetése az ige vonzatkeretében (*scommettere su qualcosa* 'fogad valamibe', *credere in qualcosa* 'hisz valamiben'), ilyenkor az ige és vonzata között fennálló viszonyt morfológiailag a éppen a prepozíció jelöli; 2. a prepozíciós kifejezés szabad határozó (adjunktum) szerepét is elláthatja a mondatban (*Anna studia (nella sua camera)*. 'Anna (a szobájában) tanul.'). Ilyenkor akár el is hagyható. E kérdéskört a magyar nyelvet tárgyaló fejezet részben (3.2.3.5.) vázoltam, így itt nem részletezem tovább.

3.3.3.5. A prepozíciók szemantikai terheltsége

A prepozíciók jelentését nagy részben a (szintaktikai és szemantikai jellemzőkkel meghatározott) szövegkörnyezet szabja meg, az ige vagy a főnév határozza meg a prepozíciós kifejezés típusát. Ugyanakkor több prepozíció is kifejezheti ugyanazt vagy hasonló jelentést. Például helyhatározói (statikus vagy irányjelölő) funkcióban használatos mind az *in*, mind az *a*. A választásnál támpont lehet, hogy az *in* általában nagyobb területre,

szélesebb kiterjedésre vonatkozik, míg az *a* inkább pontszerű helyviszonyt jelöl (l. erről részletesen Farkas 2006: 179–204):

184. Vado *in* campagna.
Vidékre megyek.

185. Vado *a* Roma.
Rómába megyek.

Az *a* esetében ugyanakkor legalább két, mondattanilag eltérő, homofón prepozíciót kell feltételeznünk: egy dativusit, amelyet dativusi klitikumok helyettesíthetnek, és egy nem dativusit, amely szerepelhet locativusi értékkel, s amelyet a *ci/vi* locativusi klitikum helyettesíthet:

186. Abbiamo dato il regalo ad Anna. – Le abbiamo dato il regalo. (dativus)
Odaadtuk az ajándékot Annának. – Odaadtuk neki az ajándékot.

187. Siamo stati a Roma. – Ci siamo stati. (locativus)
Voltunk Rómában. – Voltunk ott.

188. Ho rinunciato al viaggio. – Ci ho rinunciato. (elvont értelmű vonzat)
Lemondtam az útról. – Lemondtam róla.

A legtöbb prepozíció esetében megállapítható egy szemantikai mag, amelyre többé-kevésbé visszavezethetők az egyéb jelentések. A prepozíciók zöménél ez az elsődleges, központi érték helyhatározói jellegű, amely ha nem is mindig közvetlenül érzékelhető, etimológiailag kimutatható. Még a leginkább grammatikalizálódott, a szemantikailag leginkább leterhelt *di* esetében is megmarad bizonyos kontextusokban a latin *de* prepozíciótól örökölt eredeti helyjelölő funkció (*esco di casa* ‘elmegyek itthonról’), amely aztán jelentéskiterjesztéssel általánosabban valahonnan való származás, eredet jelölését is lehetővé teszi (*Anna è di Padova* ‘Anna padovai/Padovából származik’, *i libri sono della biblioteca* ‘a könyvek a könyvtárból valók’, *questa pasta è fatta di farina di grano duro* ‘ez a tészta durumbúzából készült’ stb.) egyéb értelmezések mellett.

Szemantikai specifikusságuk tekintetében a prepozíciók egy kontinuumon helyezhetők el, amelynek egyik végletét az egy szótagú elemek alkotják, a másikat a prepozíciókként alkalmazott prepozíciós szókapcsolatok, s köztük található a több szótagú prepozíciók, a

grammatikalizálódás folyamatának különböző fázisában. A prepozíciók szemantikai specifikussága, használati gyakorisága és többé-kevésbé testes formai realizálódása összefügg egymással (vö. Meini 2009: 47). Minél redukáltabb egy prepozíció (l. az egy szótagú prepozíciókat, amelyeket már teljesen grammatikalizálódott elemekként tartunk számon), annál kiterjedtebb és szétszórtabb, akár ellentétes viszonyokat is kódoló szemantikai mezőt fognak át, és annál általánosabb használatuk (e tekintetben a legtipikusabb egyedek a *di* és az *a* prepozíciók). A több szótagú prepozíciók testessége kevesebb mozgási (alkalmazási) lehetőséget nyújt számukra, és ezek az alakulatok szemantikailag is jobban behatárolható jellemzőkkel írhatók le. Azt is érdemes megemlíteni, hogy ez utóbbiak (néhányikének) morfoszintaktikai viselkedése is két-, sőt többértelmű, hisz nemcsak prepozíciókként, hanem határozószókként, illetve partikulákként is szerepelhetnek. Legegyértelműbb jelentésük a prepozíciós szókapcsolatoknak van, amelyek a még leginkább lexikai kategóriájú konstrukciók. Struktúrájuk az előbbieknél bonyolultabb, és – mint láthattuk fent – még ingadozik/ingadozhat a szabad és produktív szintaktikai szerkezet és a rögzült/rögzülő félben levő szókapcsolat között. Ezek nemcsak a konstituensek között fennálló grammatikai reláció létezését jelölik, de a viszony típusára vonatkozóan is több információval szolgálnak. Ily módon a több szótagú prepozíciók és a prepozíciós szókapcsolatok precízebb szemantikai keretüknek köszönhetően alkalmasak az egy szótagú prepozíciók jelentésének egyértelműsítésére, illetve pontosítására: *una casa al mare – una casa in riva al mare* ‘ház a tengerparton’ (az első kifejezés azt jelenti, hogy „valahol a tenger mellett, s lehet, hogy a tenger nem is látszik a házból”, csak a második esetben vagyunk biztosak abban, hogy a ház olyan közel van a vízhez, hogy a házból kinézve szemünk elé tárul a tenger).

A kontextustól függően ugyanazt a szintaktikai viszonyt több prepozíció is kifejezheti, akár egymással (részleges) szinonim összefüggésben. Az anyanyelvi olasz beszélő is nehezen tudja megmondani, mi a különbség például a következő két szerkezet között: *Oggi rimango a casa. – Oggi rimango in casa.* ‘Ma itthon maradok’.

A prepozíciók helyhatározói értelmezésével kapcsolatban itt csupán egy dolgot szeretnék kiemelni, hisz a következő 4. fejezet fog részletesebben fényt deríteni a téri

nyelvet alkotó elemek szemantikájára. Az olasz azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyek formailag nem különböztetik meg a helyzetjelölést és a lativusi irányultságot. Tehát a magyar hármas tagolódásával (a cselekvés kiindulópontja – statikus, rögzített ponton/felületen való tartózkodás – végpont/irányjelölés) szemben egy szegényesebb, kéttagú rendszer áll, ahol az előzményszempont válik el élesen egy a tartam- és végszempontot egységes morfológiával kezelő szerveződésben. Úgy vélem, hogy pontosan e felállás működtetésére alkalmazott, empirikus adatok alapján felvázolt stratégiák, és a mögöttük rejlő „kognitív térképek” képezik majd kutatásom egyik figyelemre méltó aspektusát. Most csupán néhány példával villantom fel a kérdéskört (l. 42. táblázat), amelyek alapján azonban itt is jól kirajzolódik az az olaszban is érvényesülő univerzális tendencia, miszerint a lativusi relációk kódolása (itt az egységes lativusi/locativusi rendszer) elsőbbséget élvez az emberi nyelvben. Ennek a jelenségnek a szakirodalom kognitív hátteret is tulajdonít (vö. 3.2.2.3.1.1., Marotta 2010: 17; Pléh 2000: 1010, Pléh et al. 2003: 19).

42. táblázat. Helyjelölés az olasz egy szótagú prepozíciókkal

Prepozíció	Cselekvés kiindulópontja. Előzményszempont.	Statikus, rögzített pont vagy felület. Tartamszempont.	Végpont, finális irányjelölés. Végszempont.
A		Sono A Parigi 'Párizsban vagyok'	Vado A Parigi 'Párizsba megyek'
		Sono A Piazza Cavour 'A Cavour téren vagyok'	Vado A Piazza Cavour 'A Cavour térre megyek'
		Sono A scuola 'Az iskolában vagyok'	Vado A scuola 'Az iskolába megyek'
		Sono ALLA stazione 'Az állomáson vagyok'	Vado ALLA stazione 'Az állomásra megyek'
		Sono AL centro (città) 'A (város)központban vagyok'	Vado AL centro (città) 'A (város)központba megyek'
		Sono AL primo piano 'Az első emeleten vagyok'	Vado AL primo piano 'Felmegyek az első emeletre'
		Sono ALLO	Vado ALLO spettacolo

		spettacolo 'Az előadásán vagyok'	'Az előadásra megyek'
		Sono ALLA lavagna 'A táblánál vagyok'	Vado ALLA lavagna 'A táblához megyek'
		Sono AL fresco 'Hűvös helyen vagyok'	Vado AL fresco 'Kimegyek a hűvösre'
IN		Sono IN Italia 'Olaszországban vagyok'	Vado IN Italia 'Olaszországba megyek'
		Sono IN Piazza Cavour 'A Cavour téren vagyok'	Vado IN Piazza Cavour 'A Cavour térre megyek'
		Sono IN campagna 'Vidéken vagyok'	Vado IN campagna 'Vidékre megyek'
		Sono IN/NEL corridoio 'A folyosón vagyok'	Vado IN/NEL corridoio 'Kimegyek a folyósóra'
		Sono NELLA città 'A városban vagyok'	Vado NELLA città 'A városba megyek'
		E' NEL cassetto 'A fiókban van'	Lo metto NEL cassetto 'A fiókba teszem'
SU		E' SULLA piazza 'A téren van'	Arriva SULLA piazza 'A térre érkezik'
		E' SUL tavolo 'Az asztalon van'	Lo metto SUL tavolo 'Az asztalra teszem'
		Sale SU una scala 'Lépcsőn megy fel'	Si arrampica SULL'albero 'Felmászik a fára'
		Si balla SULLA piazza 'Táncolunk a téren'	La finestra si affaccia SULLA piazza 'Az ablak a térre néz'
		Ho una casa SUL lago 'Van egy házam a tónál'	La pioggia batte SUI vetri 'Az eső az ablaküveget veri'
		Regna SULL'Inghilterra 'Anglia felett uralkodik'	Esercitare influenza SU DI lui 'Befolyása van rá'
		E' il miglior prodotto SULLA piazza 'A legjobb termék a piacon'	
		Vengo DA Roma	

DA	‘Rómából jövök’		
	Arrivo DA Piazza Cavour ‘A Cavour térről érkezem’		
	Parto DA casa ‘Otthonról indulok’		
	Il Tevere nasce DAGLI Appennini ‘A Tiberis az Appenninekben ered’		
	Vengo DA Anna ‘Annától jövök’	Sono DA Anna ‘Annánál vagyok’	Vado DA Anna ‘Annához megyek’
	Mi affaccio DALLA finestra ‘Kinézek az ablakból’	Sono DAI nonni ‘A nagyszüleimnél vagyok’	Vado DAI nonni ‘A nagyszüleimhez megyek’
	Mi sfilo l’anello DAL dito ‘Leveszem a gyűrűt az ujjamról’		
	Si è separato DALLA moglie ‘Elvált a feleségétől’	Passo Da Roma ‘Rómán keresztül jövök’	
PER		Passo PER Roma ‘Rómán keresztül jövök’	Parto/proseguo PER Roma ‘Indulok/továbbmegyek Rómába’
		Giro PER la piazza ‘Körbejárok a téren’	La nave salperà PER LA Grecia ‘A hajó elindul Görögországba’
		Sale PER le scale ‘Felmegy a lépcsőn’	
		Sono seduta PER terra ‘A földön ülök’	Mi siedo PER terra ‘Leülök a földre’
Ø			Devo raggiungere Roma ‘Rómába kell mennem’
			Devo raggiungere la stazione ‘El kell érnem az állomásra’
DI	E’ DI Roma ‘Rómából való’		
	E’ DI legno ‘Fából készült’		
	Esco DI casa ‘Elmegyek itthonról’		

	E' DI buona famiglia 'Jó családból származik'		
	Mi cade DI mano 'Kiesik a kezemből'		
	Molti DI voi parlano italiano 'Közületek sokan beszélnek olaszul'		
TRA/FRA		Lavora TRA Roma e Budapest. 'Róma és Budapest között ingázik.'	Mettilo TRA due sedie! 'Tedd két szék közé!'
		Sono TRA gli alberi. 'A fák között vagyok.'	Vado TRA gli alberi. 'A fák közé megyek.'
		E' tra noi. 'Közöttünk van.'	Torna TRA noi! 'Gyere vissza közénk!'
		Passa TRA la folla. 'Áthalad a tömeg(b)en.'	TRA pochi metri saremo arrivati. 'Néhány méterre van a cél.'
		Si perde TRA la folla. 'Elvegyül a tömegben.'	

Helyhatározót jelölhet gyakorlatilag az összes egy szótagú prepozíció, természetesen általában eltérő értelmezéssel. Ugyanakkor egyazon prepozíció többféle határozói szerepet is kifejezhet, ebből ad ízelítőt a következő táblázat.

43. táblázat. Az olasz (egy szótagú) prepozíciók nem lokális szemantikai tartalmú terheltsége.

HATÁROZÓTÍPUS	PÉLDA
IDŐ	Da molti anni aspetta la promozione. 'Évek óta vár előléptetésre.' E' guarito in tre mesi. 'Három hónap alatt meggyógyult.'
SZÁM	Ha comprato il vino a cinque Euro al fiasco. 'Öt euróért vett egy flaska bort.' L'ha ottenuto per poco. 'Kis összegért szerezte meg.'
ÁLLAPOT	Si cacciò nei guai. 'Bajba keverte magát.' Ha ridotto in briciole il pane. 'Szétmorzsálta (morzsákra tördelte) a kenyeret.'
EREDET	E' di Venezia. 'Velencéből való.' Il libro è costituito da cinque capitoli. 'A könyv öt fejezetből áll.'

EREDMÉNY	Ha tagliato la torta in parti uguali. 'Egyenlő részekre vágta a tortát.' E' rimasto a galla. 'Sikerült a felszínen maradnia.'
TÁRS	Rimanete tra noi! 'Maradjatok köztünk!'
ESZKÖZ	Il discorso fu diffuso a stampa. 'A beszédet sajtó útján terjesztették.' Il ladro fuggì su un'auto. 'A tolvaj egy autón menekült el.'
MÓD	Si muove a fatica. 'Nehezen mozog.' Si voltò di scatto. 'Hirtelen fordult meg.'
OK	Era sfinito dalla fatica. 'Holtfáradt volt a kimerültségtől.' Fu arrestato per furto. 'Lopás miatt tartóztatták le.'
CÉL	Si impegnò molto per la causa. 'Sokat tett az ügy érdekében.' A difesa della città furono innalzate alte mura. 'A város védelme érdekében magas falakat emeltek.'
TEKINTET	Per astuzia ha pochi rivali. 'Leleményesség tekintetében nincs párja.' E' un campione nel lancio del disco. 'A diszkoszvetésben bajnok.'
FOK-MÉRTÉK	Il suo reddito è aumentato di 100 euro. 'Jövedelme 100 Euro-val emelkedett.' Tiene in poco conto gli altri. 'Kevésre tart másokat.'
RÉSZES	Date al bambino quello che vuole. 'Adjátok oda a gyerekeknek, amit akar.' Anna cucina per tutti. 'Anna mindenkinek főz'
PARTITIVUSI RÉSZELŐ	Si salvarono cinque naufraghi su venti. 'Húsz hajótöröttből öt menekült meg.' Qualcuno tra voi ha mentito. 'Valaki közületek hazudott.'
HASONLÍTÓ¹⁷⁶ (középfokú melléknév, számnév, határozószó, névszó alaptaggal!)	Davide è più alto del fratello. 'Dávid magasabb testvérénél.' Conduce una vita da re. 'Királyi életet él.'
ÁGENS (passzív szerkezetekben az Ágens szerepet jelölő, grammatikailag előírt bővítmény)	La barca fu trascinata dalle onde. 'A csónakot elragadták a hullámok.' Il ladro fu catturato dalla polizia. 'A rendőrség elfogta a tolvajt.'

¹⁷⁶ A hasonlító határozó a többivel ellentétben nem szemantikai indíttatású vonzat, hanem egy meghatározott grammatikai művelet, a középfokú hasonlítás által megkövetelt forma, amelynek analitikus kifejezőmódja is létezik: *più alto che il fratello* 'magasabb, mint a testvére', *una vita come se fosse un re* 'olyan életvitele van, mint a királyoké'stb.

3.3.3.6. Névmási alapszavú PrepP-k

A névmási alapszavú PrepP-eket a magyar nyelv elemzésekor alkalmazott kritériumok alapján (l. 3.2.3.7.) a prepozíciós kifejezéseken belül veszem számba, mint azoknak egy részrendszerét. Az olasz névmások túlnyomó része ugyanabban a szintaktikai pozícióban áll, és ugyanazt a szerepet kapja a mondatban, mint egy NP (kivételet a klitikumok (3.3.3.6.1.), a vonatkozó (3.3.3.6.3.) és a kérdő (3.3.3.6.4.) névmások képeznek, amelyek esetében ezt jelezni fogom a tárgyalásban), és az előtte álló prepozícióval ugyanúgy, mint egy NP, prepozíciós kifejezést alkot. Itt is, ahogyan a magyar esetében, általában egységes névszói kategóriáról fogok szólni, csak szükség esetén különböztetek meg főnévi és melléknévi névmásokat, ez utóbbiak pedig magukba foglalják a számnéveket is. Ez a fajta tárgyalás egyébiránt az olasz nyelvtanok sajátja is.

Az olasz névmások zárt osztályt alkotnak, amelynek elemei listázhatók. Funkcionálisan a névmási alaptagú PreP-k ugyanolyan helyhatározói értékkel rendelkezik(het)nek, mint a névmások által helyettesített névszókkal létrehozott prepozíciós kifejezések. Az olasz névmások a (magyarnál kevésbé paradigmaticusan formalizált) esetek, a szám, a személy és a nyelvtani nem morfológiai kategóriáival, illetve a nem rendszerezetten szerepet kapó élő/élettelen jegy igénybevételével fejezik ki a nekik megfeleltethető névszók jelentését. A nyelvtani nem és az élő/élettelen jegy plusz fogódzót biztosítanak az olaszban a magyarhoz viszonyítva a denotátum dekódolásában. Ezt az „előnyt” ellensúlyozza a magyar esetrendszer gazdagsága és következetessége, illetve a személyes és mutató névmások eloszlásában megmutatkozó kiegyenlítő tendencia (l. 3.3.3.6.2.2., vö. Rózsavölgyi 2008).

A névmások megoszlása morfológiai kategóriákra való referálásuk alapján némileg eltér a magyar rendszerezésétől, amit az előző 43. táblázat szemléltet. A legszembetűnőbb divergencia a két nyelv viszonylatában a birtokos és a vonatkozó névmások osztályozásában mutatkozik meg.

44. táblázat. A névmások megoszlása morfológiai kategóriákra való referálásuk alapján.

NÉVMÁSOK	
CSAK FŐNÉVRE REFERÁLÓK	FŐNÉVRE ÉS MELLÉKNÉVRE (SZÁMNÉVRE) REFERÁLÓK
személyes	birtokos
visszaható	mutató
kölcsonös	kérdő
vonatkozó	határozatlan

A birtokos névmások esetében ennek magyarázata a következő: a magyarban a birtokos névmások mellett létezik egy paradigmatiszus birtokos személyragozás, amely ugyanabban a kontextusban használatos, amelyikben az olasz melléknévre referáló birtokos névmások. Ezért a magyarban a birtokos névmások funkciója már csak a főnévre való referálásra korlátozódik. Az olaszban viszont, mivel a nyelv nem rendelkezik alternatív eszközökkel az olyan birtokviszony jelölésére, ahol a birtokost személyes névmás fejezi ki, a birtokos névmás kapja meg mind a melléknévi, mind a főnévi helyettesítés szerepét.

A vonatkozó névmás tekintetében arra kell felhívni a figyelmet, hogy a szóban forgó két nyelvben igen eltérő módon szerveződik az alárendelő mellékmondatot tartalmazó összetett mondatok struktúrája, és alapvetően ennek következménye a vonatkozó névmás a magyartól némileg eltérő referenciája (l. 3.3.3.6.3.).

Az olasz nyelvben nem különülnek el a határozatlan és az általános névmások (l. a magyar nyelvben szerveződését 3.2.3.7.-ben); ezeket együttesen *határozatlan névmások* címszó alatt találjuk meg.

3.3.3.6.1. Személyes, visszaható, kölcsönös és birtokos névmások

3.3.3.6.1.1. Morfoszintaktikai jellemzők

A személyes névmások főnevet helyettesítő elemek. Egyes és többes számú alakjaik vannak, a személy kategóriáján belül pedig három (első, második és harmadik) személy különül el. A nyelvtani nem szerint a harmadik személyű alakok hímnemű és nőnemű formák szerint differenciálódnak, illetve az élő/élettelen kategóriáján belüli megkülönböztetés is érvényesül körükben. A szabad névmások egyes szám első és második személyű alakjai és a klitikumok esetek szerint is elkülönülnek.

45. táblázat. Az olasz személyes névmások: a szabad névmások és a klitikumok disztribúciója.

Szám / személy	Alanyi szerepű		Nem alanyi szerepű			
	Szabad névmások		Klitikumok			
	Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
E/1	io		me [-NOM]		mi [+Acc/Dat]	
E/2	tu		te [-NOM]		ti [+Acc/Dat]	
E/3	lui	lei	lui	Lei	lo [+Acc]	la [+Acc]
	esso	essa	esso	essa	gli [+Dat]	le [+Dat]
	egli	ella			ne [+Gen]	ne [+Gen]
T/1	noi		noi		ci [+Acc/Dat]	
T/2	voi		noi		vi [+Acc/Dat]	
T/3	essi	esse	essi	esse	li [+Acc]	le [+Acc]
	loro		loro		loro [+Dat] ¹⁷⁷ / gli	
					ne [+Gen]	ne [+Gen]

Az olaszban nincsenek a magázás szolgálatában álló különleges alakok. Egyes számban a grammatikailag harmadik személyű *Lei* (írásban általában nagybetűvel, mind nőnemű, mind hímnemű személyre vonatkoztatva) használatos, többes számban a *Loro* formát a köznyelvben immár a grammatikailag második személyű *Voi* váltotta fel (vö. Vanelli 1995: 362).

A visszaható névmások a személyes névmások közé sorolódnak, alakilag is megegyeznek a személyes névmásokkal a harmadik személyűek kivételével (vö. 45. és 46. táblázatot). A visszaható névmások többes számú klitikus formáinak¹⁷⁸ kölcsönös névmási értelmezése is van (*Anna e Davide si amano* ‘Anna és Dávid szeretik egymást’, *Ci aiutiamo sempre* ‘Mindig segítünk egymásnak’ stb.). A hangsúlyos kölcsönös névmási alak, a *l’un l’altro* ‘egymás’ („az egyik és a másik” kompozicionális jelentésű analitikus forma) a nem

¹⁷⁷ A *loro* hangsúlytalan, dativusi klitikumként való használata egyre inkább háttérbe szorul a mai olasz beszélt nyelvben (míg a hivatalos nyelvben tartja pozícióját) a *gli* javára, amely tehát nemcsak egyes számú, hímnemű NP-re, hanem többes számú hímnemű és nőnemű antecedenstre is utal: *Anna e Davide sono già arrivati: ti stanno aspettando. Digli / (di loro) che sto arrivando!* ‘Anna és Dávid már megérkeztek: téged várnak. Mondd nekik, hogy mindjárt jövök!’

¹⁷⁸ A *si* elem a személytelen és passzív szerkezetek létrehozására is használatos (Rózsavölgyi–Benucci 1994): *la medicina si prende due volte al giorno* ‘a gyógyszert naponta kétszer kell bevenni’ (passzív), *qui si mangia bene* ‘itt jól főznek’ (személytelen szerkezet). Sőt, a visszaható igék ragozásában is megtaláljuk ezt a morfémat: *si addormentarono* ‘elaludtak’. E funkciókra azonban itt nem térek ki, hisz témám szempontjából nincs jelentősége.

accusativusi függő esetek prepozíciókkal való jelölésére alkalmas, ugyanis prepozíció után klitikum nem állhat, csak szabad névmási forma: *Anna e Davide abitano una vicino all'altro*. 'Anna és Dávid egymás mellett laknak.'

Rögtön bevezetem tehát a visszaható és a kölcsönös névmásokat is, hisz amit a következőkben elmondok a személyes névmásokra vonatkozóan, rájuk is érvényes.

46. táblázat. A visszaható névmások.

Szám / személy	Szabad névmások	Klitikumok
E/1	me (stesso/a)	mi
E/2	te (stesso/a)	ti
E/3	sé (/ se stesso/a)	si
T/1	noi (stessi/e)	ci
T/2	voi (stessi/e)	vi
T/3	sé (/ se stessi/e)	si

A szabad visszaható névmásokat követheti a *stesso* nyomatékosító elem¹⁷⁹ és ennek szám és nem szerint változó formái (*questo me lo dovevo – questo lo dovevo a me stesso/a* 'ezzel tartoztam (saját) magamnak').¹⁸⁰

A személyes és a visszaható névmások szoros kapcsolatára világít rá az a jelenség, hogy harmadik személyben (paradigmájuk egyetlen pontján, ahol a két névmásfajta formailag elkülönül) bizonyos esetekben a személyes és a visszaható névmás felcserélhetők a (nem magas stílusú) beszélt nyelvben (Cordin 1988: 596, Salvi–Vanelli 2004: 204):

¹⁷⁹ A *stesso* nyomatékosító elem használatára vonatkozó szabályok részletezésével itt nem foglalkozom, mivel az értekezés szempontjából másodrendű dolog.

¹⁸⁰ Ha az ige bővítménye egy elidegeníthetetlen birtokot, például testrészt jelölő főnév, a visszaható névmás klitikus alakja szerepel a mondatban (Salvi–Vanelli 2004: 204): *Anna si è rotta la gamba*. vö. **Anna ha rotto la gamba a sé stessa*. 'Anna eltörte a lábát'. Ilyenkor a magyarban birtokos személyragos szerkezetet alkalmazunk, aminek az olaszban birtokos névmásos szintagma felel meg, de ez helytelen mondatot eredményezne: **Anna ha rotto la sua gamba*. Ez az inkongruencia a két nyelv viszonylatában egy kontrasztív szempontból igen érdekes és kényes jelenséget azonosít, annál is inkább, mert a szóban forgó szerkezetek kiterjesztés következtében akkor is gyakran előfordulnak, amikor nem elidegeníthetetlen birtokról van szó: *Mi si è rotta la macchina*. 'Elromlott az autóm'. Ez utóbbi esetben az olaszban is elfogadható a birtokos szerkezet: *Si è rotta la mia macchina*.

Anna ha portato con sé / con lei gli amici 'Anna magával hozta a barátait (lit. a barátokat)'.

Az olasz birtokos névmások melléknévként (ilyenkor, mint már mondtam, a magyar birtokos személyragokat használ) és névmásként is szerepelhetnek, ugyanakkor a többi tágan értelmezett személyes névmással ellentétben nincsenek klitikus formáik. A birtokos száma és személye szerint elkülönülő, illetve a birtok számára és nemére vonatkozó alakjaik vannak (kivételt képez a többes szám harmadik személyű birtokosra vonatkozó formák, amelyeknek csak egy formája van). A birtokos névmások határozott névelővel állnak.

A harmadik személyben itt is gazdagabb formatár áll rendelkezésre, hisz a paradigmatis alakok mellett létezik körükben egy bináris „saját – másé” értelmezésű másodlagos strukturálódás, ahol a „másé” különböző értelmezései morfológiailag nem differenciálódnak (ritkán használt alakok). A *proprio*-sorozat lehet szinonimája a *suo*-szériának, illetve nyomatékosíthatja is azt: *l'ha accolto nella sua propria casa* 'befogadta az ő saját házába'. Funkciója behatároltabb a suo-sorénál: csak a mondat alanyára utaló anaforikus referenciára alkalmas: *Anna e Davide sono rientrati nelle proprie case* 'Anna és Dávid hazatértek (mindkettő a saját otthonába tért)'.

47. táblázat. A birtokos névmások.

A birtokos száma/személye	A birtok száma/neme			
	Egyes szám		Többes szám	
	Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
E/1	Mio 'enyém'	Mia 'enyém'	Miei 'enyéim'	Mie 'enyéim'
E/2	Tuo 'tied'	Tua 'tied'	Tuoi 'tied'	Tue 'tied'
E/3	Suo 'övé/Öné'	Sua 'övé/Öné'	Suoi 'övéi/Önéi'	Sue 'övéi/Önéi'
	Proprio 'sajátja'	Propria 'sajátja'	Propri 'sajátjai'	Proprie 'sajátjai'
	Altrui 'másé'	Altrui 'másé'	Altrui 'máséi'	Altrui 'máséi'
T/1	Nostro 'mienk'	Nostra 'mienk'	Nostri 'mieink'	Nostre 'mieink'
T/2	Vostro 'tietek'	Vostra 'tietek'	Vostri 'tietek'	Vostre 'tietek'
T/3	Loro ¹⁸¹ 'övék/Önöké'	Loro 'övék/Önöké'	Loro 'övéik/Önökéi'	Loro 'övéik/Önökéi'
	Proprio 'sajátjuk'	Propria 'sajátjuk'	Propri 'sajátjaik'	Proprie 'sajátjaik'
	Altrui 'másoké'	Altrui 'másoké'	Altrui 'másokéi'	Altrui 'másokéi'

A birtokos névmások nemcsak formájukban emlékeztetnek a személyes névmásokra, hanem értelmezésük is a „di + személyes névmás”¹⁸² szintagmának felel meg.¹⁸³ Mi több, kontrasztív fókuszos vagy nyomatékos helyzetben a személyes névmással képzett analitikus szerkezet helyettesítheti a szintetikus birtokos névmással létrehozott alakot:

189. Voglio andare dalla nonna di LEI e non da quella di LUI.

A lány nagymamájához szeretnék elmenni, nem az fiúéhoz.

A birtokos névmások is tehát a tágan értelmezett személyes névmások közé tartoznak, következésképpen mindaz, amit a személyes névmásokról és referenciájukról elmondok, a birtokos névmásokra is értendő, természetesen azzal a pontosítással, hogy bonyolultabb szerkezeti és szemantikai felépítésük miatt van egy plusz saját, kontextusfüggő referenciájuk.

¹⁸¹ A beszélt nyelvben a személyes névmásokhoz hasonlóan a *Loro* formát a grammatikailag második személyű *vostra*-széria váltja fel.

¹⁸² Egyes szám harmadik személyben a személyes névmások körében megmutatkozó nembeli megkülönböztetés neutralizálódik a birtokos névmások formáiban, mivel ezek a birtokos viszonylatában csak számban és személyben mutatnak variabilitást: *la sua casa = la casa di lui/di lei* 'a(z ő-hímnemű/nőnemű) háza'.

¹⁸³ Vö. a magyar nyelvben a hódító felfogással, mely szerint a hagyományosan birtokos névmásokként számon tartott elemek a személyes névmások szuppletív -é birtokjeles alakjaiként a személyes névmások kategóriájába sorolódnak.

Az olasz személyesnévmás-rendszer fő jellegzetessége két különálló, morfológiailag eltérő sorozat megléte, a szabad névmásoké és a klitikumoké (ez alól a birtokos névmások kivételt képeznek, ugyanis esetükben csupán egy névmás-sorozattal kell számolnunk). A két névmás-széria viselkedése eltérő mind fonetikai, mind morfológiai szempontból, szintaktikai disztribúciójuk különböző, ahogyan szemantikai értelmezésük is. Említettem, hogy a klitikumok (a locativusi klitikumokról l. még 3.3.4.5.1.) körében megmutatkozó, szám, személy és főleg eset szerinti flektálás az olasz tipológiai szempontból figyelemre méltó vonását alkotja, ezért erre egy kicsit részletesebben kitérek most.

48. táblázat. Az olasz szabad névmások és klitikumok egymást kiegészítő, komplementer rendszere (Rózsavölgyi 2008).

	Fonetikailag ± hangsúlyos	Morfológiailag ± önálló alak	Szintaktikailag ± NP helyzetű	Szemantikailag ± deiktikus
Szabad névmások	+	+	+	+ (--)
Klitikumok	—	—	—	—

Ahogyan a táblázatból is jól látszik, a kétfajta névmás komplementer egymással ellentétes viselkedése alapján. A szabad névmások hangsúlyosak, innen „hangsúlyos névmásoknak” is hívják őket, míg a klitikumok hangsúlytalanok, ezért „hangsúlytalan névmásokként” is emlegetik őket.

Morfológiai szempontból a fenti jelöléssel azt kívántam kiemelni, hogy bár minden esetben önálló morfémáról van szó, amely szótári szót képvisel, a klitikumok valójában önállóan nem állják meg a helyüket, egy másik nyelvi elem (az ige) jelenléte szükséges ahhoz, hogy funkcionálhassanak a nyelvben (A magyarban hasonló státuszuk a névutóknak van).

Szintaktikai szempontból azon van a hangsúly, hogy melyek azok a szerkezeti pozíciók, amelyekben megjelenhetnek a névmások:

1. A szabad névmás ugyanazt a helyet foglalja el a mondatban, amelyet a névszói csoport foglalna el, általában ugyanúgy viselkedik, mint az NP, tehát a szabad névmás NP-vel váltakozik (189a.-b.: *lui – Davide*), a klitikum viszont az egész PrepP-t helyettesíti (189b.-c.: *ci – da Davide*, erre még visszatérek 3.3.3.6.1.1.-ben és 3.3.4.5.1.-ben):

190a. Anna è andata da lui.

Anna hozzá ment.

190b. Anna è andata da Davide.

Anna Dávidhoz ment.

190c. *Anna è andata ci.

Anna ci è andata. (A klitikum pozíciójára vonatkozóan l. az itt következő 3. pontot)

Anna oda ment.

2. Csak a szabad névmás szerepelhet fókuszként a közlésben, a klitikum nem kaphat kontrasztív hangsúlyt, nem utalhat a beszédaktus új, váratlan aspektusára:

191a. Anna è andata da lui e non da Giulia.

191b. *Anna è andata vi e non da Giulia.

Anna hozzá ment, nem Júliához.

3. A klitikum hangsúlytalansága azt vonja maga után, hogy mindig szorosan kapcsolódik az igéhez¹⁸⁴, hogy annak hangsúlyát felvehesse. Ez a „kliticizálódás” kétféleképpen történhet: az ige infinitívuszi, igenévi vagy imperatívuszi alakjával az ige utáni pozícióban egyesül, illetve összetett, segédigés alak esetén a segédige után áll (enklitikum), ellenkező esetben, tehát ha az ige ragozott alakot ölt, közvetlenül az ige előtti helyet, illetve összetett, segédigés alak esetén a segédige előtti helyet foglalja el a mondatban (proklitikum):

192. Ti chiedo di andarci. (enklitikum)

Megkérlek, hogy menj el oda.

193. Ti dico di esserci andata. (enklitikum)

Mondom, hogy elmentem oda.

194. Anna ci va. (proklitikum)

Anna elmegy oda.

¹⁸⁴ A *klitikum* név a görög *klínein* ‘támaszkodik vmire’ kifejezésből származik, s arra utal, hogy az ezzel a névvel illetett névmások a mellettük álló igéhez tapadnak, arra támaszkodnak.

195. Anna ci è andata. (proklitikum)
Anna elment oda.

Tagadó, felszólító módú igealak esetén a névmás az ige előtt és után is állhat:

196a. Non andarci!
196b. Non ci andare!
Ne menj oda!

Harmadik személyű felszólító módú igealak mellett (a magázó formákat is ideszámítva) a klitikum az ige elé kerül, mivel itt valójában kötőmódban van az ige:

197a. Ci vada pure!
Menjen csak oda!

197b. Che ci vadano!
Hadd menjenek oda!

Az ige és a klitikum között csak egy másik klitikum állhat, s két vagy több klitikum esetén a következő sorrend betartásával:¹⁸⁵

¹⁸⁵ A 49. táblázatban vázolt sorrendre a következő megszorítások érvényesek:

- (i) nem használhatunk két azonos alakú névmást egymás mellett:
 - a. *Vi porto a teatro domani* =
Holnap elviszlek titeket a színházba.
 - b. **Vi vi porto domani*.
Holnap elviszlek titeket.
 - c. *Vi ci porto domani*.
- (ii) nem állhat együtt két olyan névmás, amelyek egyikének referense magába foglalja a másikat:
 - *Vi ti presento*.
 - *Bemutatlak nektek*.
- (iii) a harmadik személyű accusativusi klitikum nem foglalhat el *ne* előtti helyzetet (bár a 49. táblázat sorrendje ezt kívánná meg):
 - *Lo ne tolse*.
 - Kivette belőle.

Általában a beszélt nyelvben nem használatos együtt ez a két klitikum, míg az irodalmi nyelv ritka példái a fordított szórendet alkalmazzák.

- (iv) nem használhatunk együtt két azonos nyelvtani esettel rendelkező névmást. Ezt azért kell az olaszban külön kikötnünk, mert ebben a nyelvben előfordulhat két datívuszi alak egy mondaton belüli alkalmazása, így marginálisan elfogadható például a következő:
 - a. *?Mi gli sistemi il computer?*
 - b. *=Mi sistemi il computer per lui / per Aldo?*
Megteszed nekem, hogy beállítod neki / Aldonak a computert? / Beállítod nekem a computert, hogy ő / Aldo használhassa?

49. táblázat. A halmazott klitikus névmások sorrendje az olaszban.

SORREND	KLITIKUM	SZÁM/SZEMÉLY	FUNKCIÓ
1.	MI	E/1.	ACC/DAT
2.	GLI – LE	E/3.	DAT: hímnemű – nőnemű
3.	VI	T/2.	ACC/DAT és LOC
4.	TI	E/2.	ACC/DAT
5.	CI	T/1.	ACC/DAT és LOC
6.	SI	3.	visszaható és kölcsönös névmási alak ¹⁸⁶
7.	LO – LA / LI – LE	E/3. / T3.	ACC: hímnemű – nőnemű
8.	SI	3.	személytelenséget kifejező alak
9.	NE	3.	GEN

Lássunk néhány példát:

198. *Mi ci porta domani.* (például: ‘porta me domani a teatro’)
Holnap elvisz. (például: ‘holnap elvisz engem a színházba’)

199. *Ce la porta domani.* (például: ‘porta lei / Anna a teatro domani’)
Holnap elviszi. (például: ‘holnap elviszi őt / Annát a színházba’)

4. A klitikummal nem képezhetünk mellérendelő szerkezeteket:

200. **Anna lo e la ha conosciuto.* (például: ‘Anna ha conosciuto Aldo e Maria’.)
Anna megismerkedett vele és vele. (például: ‘Anna megismerkedett Aldóval és Máriával’)

Ha két mellérendelést képező igének ugyanaz a klitikum a tárgya, a második ige mellett is meg kell ismételni a névmást. Ha viszont mellérendelő összetett igealakok esetén a segédigét elhagyjuk, a klitikumot is kötelező kiiktatni:

201a. *Anna l’ha visto e l’ha mandato via.*

201b. **Anna l’ha visto e ha mandato via.*

-
- (v) általában háromnál több klitikumot nem kapcsolunk össze, mert, bár nyelvtanilag nem helytelen, ha sorrendjük a 49. táblázatban vázoltat követi, nehézkes, nehezen követhető szerkezetet kapunk:
Vi ci si porta. (pl. ‘sarete portati a teatro’)
Elviszünk benneteket (oda). (pl. elviszünk benneteket a színházba’)

¹⁸⁶ Ha egy visszaható értelmezésű *si* mellett egy más jelentésű *si*-nek is szerepelnie kell a szerkezetben, a *si* megkettőzése helyett *ci si* forma alkalmazandó: **si si lava tutti i giorni* → *ci si lava tutti i giorni* ‘az ember minden nap megmosakszik’ (személytelenséget és reflexivitást kifejező klitikumok halmazódása).

201c. Anna l'ha visto e mandato via.
Anna találkozott vele, és elküldte.

5. Prepozíció után csak szabad névmás állhat:

202a. Anna ha parlato di *lui*.

202b. *Anna ha parlato di *lo*.
Anna róla beszélt.

A 48., a szabad és a klitikus névmások komplementeritását szemléltető táblázathoz még két fontos kiegészítést kell tennünk. Az egyik az [\pm élő/ember] jegy harmadik személyű névmási formák körében megjelenő disztribúciójára vonatkozik, ugyanis ebben a tekintetben is komplementer a kétfajta (szabad és klitikus) névmás. Míg a klitikumok e szempontból semleges viselkedést mutatnak (vonakozhatnak mind emberre, mind élettelen entitásra), a velük párhuzamos szabad névmások nagyon is érzékenyek e típusú információ tekintetében (kanonikus formáik általában emberre, de mindenképpen élőlényre utalnak; vö. az olasz harmadik személyű személyes és mutató névmások eloszlását tárgyaló 3.3.3.6.2.2. fejezetrésszel).

50. táblázat. Az olasz harmadik személyű személyes névmások [\pm élő/ember] jegyre való érzékenysége.

Harmadik személyű névmási alakok		[\pm élő/ember] jegy érvényesülése	
		Élőre/emberre utal	Élettelenre utal
Szabad névmások	Lui / lei	+	--
	Egli / ella	+	--
	Esso / essa	+	+
Klitikumok	Lo / la	+	+
	Gli / le	+	+
	Li / le	+	+
	Ne	+	+

Végül a nyelvtani eset szempontjából érdemes összevetni a két névmássorozatot. E tekintetben komplementaritásuk a következőképpen valósul meg. A szabad névmásoknak, kivéve az egyes szám első és második személyűeket, csak egy alakjuk van a névszói csoportokhoz hasonlóan, s ez használatos mind alanyi, mind nem alanyi pozícióban. Az

egyes szám első és második személyében elkülönülő függő, tehát nem nominatívusi esetben álló forma egyes szám harmadik személyben és a teljes többes számban neutralizálódik (vö. 45. táblázat). A klitikumok ugyanakkor alanyesetet nem ismernek, alakjaik mindig valamilyen függő esetben álló formák (l. 51. táblázat).

51. táblázat. A klitikus névmások rendszere a nyelvtani esetek megoszlása szempontjából.

Klitikumok	Személy	Szám	Nem	Eset	Példa
Mi	1.	Egyes		Acc/Dat	mi vede 'lát enegem', mi risponde 'felel nekem'
Ti	2.	Egyes		Acc/Dat	ti vede 'lát téged', ti risponde 'felel neked'
Lo	3.	Egyes	Hímnemű	Acc	lo vede 'látja őt'
La	3.	Egyes	Nőnemű	Acc	la vede 'látja őt'
Gli	3.	Egyes	Hímnemű	Dat	gli risponde 'felel neki'
Le	3.	Egyes	Nőnemű	Dat	le risponde 'felel neki'
Si (visszaható/ kölcsönös értelmezésű)	3.			Acc/Dat	si lava 'mosakszik', si amano 'szeretik egymást'
Ci	1.	Többes		Acc/Dat	ci vede 'lát minket', ci risponde 'felel nekünk'
Vi	2.	Többes		Acc/Dat	vi vede 'lát titeket', vi risponde 'felel nektek'
Li	3.	Többes	Hímnemű	Acc	li vede 'látja őket'
Le	3.	Többes	Nőnemű	Acc	le vede 'látja őket'
Ne	3.			Gen/Loc	ne prendo uno 'veszek belőle egyet' ne proviene 'onnan származik'
Ci / Vi ¹⁸⁷	3.			Loc	ci vado 'elmegyek oda', vi resto 'ott maradok'

Az 51. táblázatból világosan kitűnik, hogy két locatívusi értelmezésű klitikum létezik az olaszban, pontosabban a *ne* elsősorban genitívusi olvasatú, de helyhatározói értéke is van, a *ci/vi* a prominensen helyjelölő elem a klitikumok között. Az *a/in* + NP kombináció helyettesíthető *ci/vi*-vel, a *di/da* + NP *ne*-vel, de csak akkor, ha az ige argumentumainak

¹⁸⁷ A *vi* inkább a formális, hivatalos nyelvben használatos, a *ci* alak általánosabban használt forma mind a beszélt, mind az írott nyelvben, s egyre jobban terjeszkedik a *vi* rovására is.

szerepét látják el. Ha a helyhatározói PrepP nincs strukturális viszonyban az igével, azaz adjunktumként fordul elő a mondatban, nem pronominalizálható. Ugyanakkor a *ci*, *vi* és *ne* klitikumok nem helyhatározói értékű igei vonzatok helyett is állhatnak:

203. Anna va a Roma. = Anna ci va. (helyhatározó értékű argumentum)
Anna Rómába megy. = Anna elmegy (oda).
204. Penserò alla tua proposta. = Ci/vi penserò. (nem helyhatározó értékű vonzat)
Meggondolom a javaslatodat. = Meggondolom. (a határozott tárgyas ragozás felel meg az olasz klitikumnak)
205. Anna è uscita di casa / dall'ufficio. = Ne è uscito. (helyhatározó értékű vonzat)
Anna elment otthonról / a hivatalból. = Elment.
206. Anna parla di Davide. = Ne parla. (nem helyhatározó értékű vonzat)
Anna Dávidról beszél. = Róla beszél.
207. Nella sua camera Anna ha riflettuto a lungo. = *Anna ci ha riflettuto a lungo. (a helyhatározó adjunktum szerepű)
A szobájában Anna sokáig töprengett. = Sokáig töprengett ott.

3.3.3.6.1.2. A személyes névmások funkciói

Funkcióját tekintve is komplementer a két olasz névmásfajta: a szabad névmás általában deiktikus használatú, míg a klitikum csak anaforikus referenciára alkalmas. A két névmásfajta nem cserélhető fel, ugyanis más-más jelentéstartalmat hordoz. A klitikum akkor használatos, ha a névmás olyan referensre vonatkozik, amely a beszédszituáció résztvevői számára ismert és leginkább kézenfekvő. A szabad névmás ugyanakkor a beszélő és a hallgató által nem várt, periférikus entitásra utal.

A névmások (koreferenciális és deiktikus) értelmezhetőségére vonatkozóan utalok mindarra, amit a magyar részben (3.2.3.7.1.2.) részletesen elmondtam, hisz a két nyelv viszonylatában a szóban forgó mechanizmusok alapvetően megegyeznek az e részben tárgyalt visszaható és kölcsönös névmások tekintetében is, amelyeknek az olaszban is csak anaforikus használatuk van. A szövegbeli utalás egyes specifikus olasz jellemzőire (a

szabad és klitikus névmások ebben az értelemben való megoszlására) 3.3.3.6.1.1.-ben is utaltam.

3.3.3.6.2. *Mutató névmások*

3.3.3.6.2.1. *Morfoszintaktikai jellemzőik*

Az esetbeli megkülönböztetés a mutató (és egyéb, nem személyes névmások) körében teljesen neutralizálódik, egyetlen alak létezik, amely képes bármely szintaktikai pozícióban részt venni. Paradigmatikus viszont a számbeli és a nembeli elkülönülés, a *ciò* alakot kivéve, de ez eleve rendszeren kívül álló, „semleges” forma, amely mind közelire, mind távolira vonatkozhat, de csak élettelenre. A mai olasz beszélt nyelvben a mutató névmás gyakran használatos együtt egy nyomatékosító helyhatározószóval (*questo qui* ’ez itt’, *quelli lì* ’azok ott’ stb.). Mivel a mutató névmások határozott értelmezésűek, nem használjuk őket határozott névelővel.

52. táblázat. Mutató névmások az olaszban.¹⁸⁸

Deiktikus értelmezés	Egyes szám		Többes szám	
	hímnemű	nőnemű	hímnemű	nőnemű
a beszélőhöz közel	questo	questa	questi	queste
a hallgatóhoz közel *	codesto ¹⁸⁹	codesta	codesti	codeste
a beszédaktus mindkét résztevőjétől távol	quello	quella	quelli	quelle
„semleges”**	ciò	————	————	————

* A modern standard olaszban nem használatos, a toszkán nyelvjárásban maradt meg (vö. Calabrese 1988: 617).

** Mind a beszélőhöz közelit, mind a beszélőtől távolit (tehát a hallgatóhoz közelit) jelölheti, de élőlényre nem utalhat. Egész mondat/gondolat helyett általában ez a forma áll.

3.3.3.6.2.2. A mutató névmások funkciói

A mutató névmások értelmezési lehetőségeire vonatkozóan utalok arra, amit a magyar részben (3.2.3.7.3.2.) részletesen kifejtettem. Csupán néhány, az olasz mutató névmásokra speciálisan jellemző dolgot szeretnék kiemelni itt.

A mutató névmások inherensen deiktikusak,¹⁹⁰ de használhatók anaforikusan is. A főnévi csoportnak meg kell előznie a mutató névmást ahhoz, hogy közöttük anaforikus kapcsolat létesüljön (míg a személyes névmások esetében lehet fordított is a szórend:

¹⁸⁸ A táblázatban szereplőkön túl a teljesség kedvéért megemlíteném a következő két mutató névmási forma is, bár használatuk elévült, ritka és körülírt (a *colui* és *coloro* kivételével, amelyek formális stílusban való alkalmazása még elterjedt):

Egyes szám hímnemű alak: *costui* és *colui* (a *questo* és a *quello* szinonímája, előre vonatkoztatva)

Egyes szám nőnemű alak: *costei* és *colei* (a *questa* és a *quella* szinonímája, előre vonatkoztatva)

Többes számú alak: *costoro* és *coloro* (a *questi* és a *quelli* szinonímája, előre vonatkoztatva)

A *tale* alak névmásként kötelezően névelővel vagy a *questo/quello* mutató névmások megfelelő formájával együtt használatos. Egy meghatározott személyt jelöl, akinek nem ismerjük a nevét:

Hai visto *quel tale*?

Láttad azt a bizonyos személyt?

¹⁸⁹ A *codesto*-sorozatot kezdik kiszorítani a beszélt nyelvben a *questo*- és a *quello*-sor megfelelő alakjai. A *questi/quegli* formák egyes szám harmadik személyű alkalmazása is eltűnőben van, s egyre ritkább a *ciò* használata, amit a beszélt nyelv a *quello*-val helyettesít. Igen pontosan körvonalazódik tehát az olasz nyelv mutató névmási rendszerének egyszerűsödési fejlődési iránya, ami a magyarhoz hasonló kétpólusú rendszer kibontakozása felé mutat.

- 208a. Prendi [la mia macchina]_i: su quella_i viaggi comodamente.
208b. *Su quella_i viaggi comodamente: prendi [la mia macchina]_i.
Vidd el az én kocsimat: azzal kényelmesen utazhatsz.

A mutató névmás antecedense lehet egy a mutató névmást tartalmazó mondatot közvetlenül megelőző vagy követő mondat. A mutató névmást tartalmazó mondat és a referens közé nem ékelődhet be egy harmadik mondat:

- 209a. Tutti sanno questo_i: [Davide è bravo a giocare a pallacanestro]_i.
Mindenki tudja ezt: Dávid jó kosárlabda-játékos.

- 209b. [Davide è bravo a giocare a pallacanestro]_i: tutti sanno questo_i.
Dávid jó kosárlabda-játékos: mindenki tudja ezt.

- 209c. *[Davide è bravo a giocare a pallacanestro]_i anche se oggi non era in forma: tutti sanno questo_i.
Dávid jó kosárlabda-játékos, még ha ma nincs is formában: mindenki tudja ezt.

A mutató névmás stilisztikai eszközként használható előre vonatkoztatva is. Ilyenkor iróniát, megvetést vagy valamilyen más, általában negatív, pejoratív értelmű nyomatékosítást fejez ki:

210. Vai da quella?!
Ahhoz (a nőhöz) mész?!

A konnexiós referencia mondatszinten grammatikalizálódott speciális magyar szerkezete (l. 3.2.3.7.3.2.2.), azaz azoknak a veláris alakú mutató névmásoknak az anaforikus vagy kataforikus használata, ahol a *hogy* kötőszós és a vonatkozó mellékmondatok mellett a névmás igazi anaforikus tartalom nélküli utalószó szerepét látja el („Arra fordult, amerre Anna lakik” típusú mondatok), az olaszban nem működik.¹⁹¹ Ezt

¹⁹⁰ A *quello* alakjainak létezik egy olyan alkalmazása, ahol a deiktikus érték neutralizálódik, és csak a „határozottság-jelölés” funkció marad meg. Ilyenkor a mutató névmást melléknévi vagy prepozíciós csoport, ill. vonatkozó névmással bevezetett alárendelő mondat követi:

(Porta con te una borraccia!) Porta *quella* blu / (che si trova) nell’ armadietto della cucina!

(Vigyél magaddal kulacsot!) Vidd el a kéket / a konyhaszekrényben levőt / azt, amelyik a konyhaszekrényben van!

¹⁹¹ Pontosabban vannak bizonyos esetek, amikor hasonló szerkesztésmód elfogadható, de ilyenkor nem semleges olvasatú a mondat: *In tutte quelle scuole nelle quali / in cui hanno introdotto il nuovo metodo, i*

azért kell hangsúlyozni, mert ez az olaszétól idegen mondatszerkesztés komoly nehézségeket okoz még a haladó szinten magyarul tudó/tanuló diákoknak is, tehát erre a jelenségre kontrasztív viszonylatban különösen oda kell figyelni.

A referenciális értelmezhetőség, illetve az ezzel összefüggő helyettesíthetőség szempontjából a harmadik személyű személyes névmások és a mutató névmások egymás „vetélytársai” lehetnek. Az olaszban, mint láttuk, kétfajta személyesnévmás-paradigma létezik (vö. 45. táblázat) a mutató névmások mellett, amelyek hármastagolódást mutatnak, és rendelkezésre áll a *ciò* alak is (vö. 52. táblázat). Az olasz rendszer működését meghatározó jegyek az élő/élettelen, illetve a hangsúlyos/hangsúlytalan megkülönböztetésén alapul. Az olasz névmások eggyel több jellemzővel írhatók le, mint a magyarok, ugyanis nemcsak számban, hanem nemben is elkülönülnek. Mivel a referenst azonosító névszónak egyeznie kell a névmással a grammatikai jellemzők alapján, az olasz könnyebben kijelöli a névmás lehetséges referensei közül a megfelelőt, hisz míg a magyarban csak egy tulajdonságban (számban) van egyeztetés a névmás és referense között, az olaszban két jegy (szám és nem) segíti elő az első szűrő szelekciót a lehetséges antecedensek között. Természetesen ez a plusz grammatikai jegy (a nemben való elkülönülés) nem elegendő, de mindenképpen előnyt jelent (vö. Calabrese 1988: 66–67). Valószínű, hogy a magyarban a (differenciáltan közelre és távolra) mutató névmás gyakoribb használata, illetve az élő–élettelen (pontosabban személy–tárgy/dolog) megkülönböztetés (legnyilvánvalóbban a személyes és a vonatkozó névmás használatában) tölti ki azt az „ürt”, amit a nyelvtani nem hiánya okoz(hatna).

Az olaszban a személyes névmások használata lényegesen meghaladja a mutató névmásokét. Hangsúlytalan helyzetben a klitikum használatos mind előre, mind élettelenre való utalással. Hangsúlyosan a mutató névmás élettelen, illetve élőt, de nem személyt, a szabad személyes névmás személyt jelöl:

211. (Il negozio fu finalmente aperto.) Aspettava proprio *questo* con impazienza.

(A bolt végre kinyitott.) Pont *ezt* várta már türelmetlenül.

ragazzi hanno ottenuto ottimi risultati. 'Azokban / az összes olyan iskolában, ahol bevezették az új módszert, a gyerekek kitűnő eredményt értek el.'

212. (Anna è arrivata finalmente.) Aspettava proprio *lei* con impazienza.
 (Anna végre megérkezett.) Pont *őt* várta már türelmetlenül.

Az olasz harmadik személyű személyes és mutató névmások eloszlása tehát a következőképpen alakul:

53. táblázat. Az olasz harmadik személyű személyes és mutató névmások eloszlása (Rózsavölgyi 1989).

Harmadik személyű névmás	Meghatározó jegyek		
	Szám	[± személy]	[± hangsúlyos]
Klitikum	Egyes/Többes	[±]	[-]
Szabad személyes	Egyes/Többes	[+]	[+]
Mutató	Egyes/Többes	[-] / [(+)]*	[+]

*[+ személy] stilisztikai eszközként, iróniát, megvetést, negatív értelmű nyomatékot fejezhet ki.

3.3.3.6.3. Vonatkozó névmások

3.3.3.6.3.1. Morfoszintaktikai jellemzőik

A magyarhoz hasonlóan az olasz vonatkozó névmások is (vonatkozói) mellékmondatot vezetnek be, tehát részben kötőszóként állnak,¹⁹² részben pedig egy közvetlenül őket megelőző főmondatbeli névszóra referálnak. Mint a magyarban, csak anaforikusan használhatók, de attól eltérően csak főnévi névmási alakjaik vannak.

Az olaszban háromféle vonatkozó névmás van (1. táblázat): 1. a mindig változatlan alakú *che*,¹⁹³ amely azonban számunkra másodlagos, mert helyhatározói értelemben nem használatos, csak alanyi és tárgyi szerepe lehet, 2. a szintén változatlan morfológiát felmutató *cui*, amelynek funkcionális alapértelmezése genitivusi/dativusi, de a különböző prepozíciókkal egyéb határozói, többek között helyhatározói viszonyt is kifejezhetnek, 3. a kötelezően határozott névelővel álló *quale*-sorozat, amely nemben és számban egyezik

¹⁹² A vonatkozó névmást csak akkor előzi meg vessző, ha a vonatkozó névmást tartalmazó mondat olyan plusz információt szolgáltat, amely nem arra szolgál, hogy a lehetséges referátumok körét szűkítse, hanem csak leíró szerepű, akár el is hagyható: *Anna, che era qui ieri, è italiana* 'Anna, aki itt volt tegnap, olasz' vö. *La ragazza che era qui ieri è italiana* 'Az a lány, aki tegnap itt volt, olasz'. Az utóbbi esetben a vonatkozó mellékmondatnak az a funkciója, hogy jobban kijelölje, meghatározza a lehetséges előzmények körét: szervesen a kontextus része.

¹⁹³ Vannak, akik a *che*-t kötőszóként elemzik (l. például Cinque 1988: 463-466).

antecedensével, és amelynek elemei saját mondatukban különböző, például helyjelölő mondatrészszerpeket kapnak: ilyenkor prepozíciós szintagmát képez(het)nek. Általában szabadon választhatunk a 2. és 3. típusú névmások használata között.

54. táblázat. Vonatkozó névmások.

Gram- matikai funkció		Egyes számú			Többes számú		
		Változat- lan alak	Hímnemű	Nőnemű	Változat- lan alak	Hímnemű	Nőnemű
Alanyi és tárgyi szerepű		che	il quale	la quale	che	i quali	le quali
Egyéb (prepozíciókkal)	di	(di) cui*	del quale	della quale	di cui	dei quali	delle quali
	a	(a) cui*	al quale	alla quale	a cui	ai quali	alle quali
	da	da cui	dal quale	dalla quale	da cui	dai quali	dalle quali
	(con)	con cui	con il quale / col quale	con la quale	con cui	coi quali / con i quali	con le quali
	per	per cui	per il quale	per la quale	per cui	per i quali	per le quali
	in	in cui	nel quale	nella quale	in cui	nei quali	nelle quali
	su	su cui	sul quale	sulla quale	su cui	sui quali	sulle quali

*Prepozíció nélkül genitívusi és datívusi olvasata lehet.

Mivel a *cui* forma a latin egyes számú datívusi vonatkozó névmásának (*qui, quae, quod*) a folytatása, a datívusi értelmezésű *a* prepozíció kitétele redundánsnak hathat, tehát részeshatározói funkcióban el is hagyható. Mindez értelemszerűen nem vonatkozik a részeshatározói *al quale*-sorozat elemeire:

213. Aspettavo la ragazza (a) cui (/alla quale) hai aperto la porta.
Azt a lányt vártam, akinek kinyitottad az ajtót.

Kiterjesztéssel az *a* nem datívusi, hanem egyéb, például helyhatározói jelentésű bővítményei előtt is hiányozhat a mondatban:

214. Si è svolta a Roma una riunione (a) cui (/alla quale) non ha potuto

partecipare.

Volt egy ülés Rómában, amelyen nem tudott részt venni.

Genitivusi értelmezésű *di cui* esetében akkor maradhat el a *di* prepozíció, ha a vonatkozó névmás birtokosként, birtokosi pozícióban jelenik meg az NP-ben:

215. E' un progetto la cui esecuzione / l'esecuzione del quale richiede molto tempo.

Ez egy olyan terv, amelynek kivitelezése sok időt vesz igénybe.

215-ben a *la cui esecuzione* 'amelynek a kivitelezése' szerkezete párhuzamba állítható a *la sua esecuzione* 'annak a kivitelezése' struktúrájával: a névmás megelőzi a főnevet, és közvetlenül a (kötelező) határozott névelő után áll, lehetővé téve, hogy közé és a főnév közé esetleges módosító kerülhessen: *la cui difficile esecuzione* 'amelynek nehéz kivitelezése' vö. *la sua difficile esecuzione* 'a(nnak a) nehéz kivitelezése'.

3.3.3.6.3.2. A vonatkozó névmások funkciói

A magyar nyelvre vonatkozóan a 3.2.3.7.3.2.2. fejezetben tárgyalt konnexiós referencia létesítésére az olasz vonatkozó névmás nem alkalmas.

Úgynevezett áljelzői használata lehetséges:

216. In fondo alla sala c'era [una lavagna]_i [su cui/sulla quale]_i furono indicate le regole. (= In fondo alla sala c'era una lavagna e su questa furono indicate le regole.)

A terem végében volt [egy tábla]_i, [amelyen]_i fel voltak tüntetve a szabályok. (= A terem végében volt egy tábla, és ezen fel voltak tüntetve a szabályok.)

A mondatfejes mondatokban az *il che* (határozott névelővel!) vagy a *la qual cosa* analitikus szószerkezet (szó szerint „amely dolog”) látja el a vonatkozó névmás funkcióját:

217. [C'era anche Anna]_i [il che/la qual cosa]_i mi ha fatto enormemente piacere.

[Anna is ott volt]_i, [aminek]_i nagyon megörültem.

3.3.3.6.4. Kérdő névmások

3.3.3.6.4.1. Morfoszintaktikai jellemzőik

A kérdő névmások az olaszban is, mint a magyarban (vö. 3.2.3.7.5.) a kiegészítendő kérdések mondat eleji kötelező elemei, tehát mondatfajta-meghatározó elemek.

A személyes névmásokhoz hasonlóan a főnévi kérdő névmások jellemzői körében is érvényre jut a [\pm élő/személy] jegy, ahol annyira prominens, hogy ez az egyetlen ismérv, amelynek alapján formáik elkülönülnek. A melléknévi alakok sokkal heterogénebb morfológiát mutatnak fel, de csak a számnévieknek vannak számban és nemben is eltérő alakjaik.

55. táblázat. A kérdő névmások.

FŐNÉVIEK	MELLÉKNÉVIEK			
	Egyes számú		Többes számú	
	Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
chi 'ki(k)'	che 'milyen(ek)'			
che cosa / che / cosa 'mi(k)'	quale 'melyik'		quali 'melyek'	
	quanto 'hány, mennyi'	quanta 'hány, mennyi'	quanti 'hány, mennyi'	quante 'hány, mennyi'

3.3.3.6.4.2. A kérdő névmások funkciója

A kérdő névmásokkal a magyar nyelv leírásában vázoltakhoz hasonlóan (3.2.3.7.5.2.) egy referenciális tartalmas főnévi csoportra kérdezünk. Helyjelölő szintagmára való kérdezés esetén prepozícióval kiegészülő szerkezeteiket alkalmazzuk:

218. A chi posso affidare il bambino?
Kire bízhatom a gyereket?

3.3.3.6.5. Határozatlan névmások

3.3.3.6.5.1. Morfoszintaktikai jellemzőik

Az olasz nyelvtanok nem tesznek különbséget a határozatlan és az általános névmások között, hanem a magyarban két külön csoportot alkotó elemeket (vö. 3.2.3.7.6. és 3.2.3.7.7.) egy osztályba sorolják, amely ezeken túl még egyéb összetevőket is befogad. Igen heterogén szóosztályról van tehát szó, amely az olasz nyelvtanokban még nem talált sem egységes, sem megfelelően rendszerezett elhelyezést.

A legújabb szakirodalomban a hagyományosan határozatlan névmásoknak nevezett elemeket referenciális jellemzőik alapján a tágan értelmezett kvantorok, illetve kvantorértékű kifejezések kategóriájába sorolják (l. például Longobardi 1988, Salvi–Vanelli 2004:134-135, vö. Kenesei (2006: 100) magyarra vonatkozó fejtegetését, amelyről 3.2.3.7.7.2.-ben volt szó). Kvantorokon ebben a szellemben minden olyan logikai operátor szerepű elemet értünk, legyen az névelő, számnév, határozatlan vagy általános névmás, amely azt hivatott jelölni, hogy a DetP szintagma bővítményeként fellépő NP hány egyedére érvényes egy adott állítás. A kvantorok tehát mennyiségi jellegű plusz információt szolgáltatnak azon NP referátumukra vonatkozóan, amellyel referenciális viszonyban állnak.

A határozatlan névmások közös tulajdonsága az, hogy nem rendelkeznek pontos referenciával, mint a tágan értelmezett személyes, a mutató és a vonatkozó névmások, hanem halmazreferenciájuk van: egy a beszédaktusban vagy a kontextusban kijelölt halmazon belül értelmeződnek. Az eddig tárgyalt névmások közül ilyenek még a kérdő névmások, amelyek logikai kérdőoperátorként működnek.

Az olasz nyelvtanokban a határozatlan névmások körébe sorolt különböző alakokat halmazreferenciájuk típusa alapján négy alcsoportra lehet osztani:

1. a szűk értelemben vett határozatlan névmások egy nem pontosan kijelölt halmaz legalább egy létező elemére referálnak (innen ered szerzők szerint eltérően egzisztenciális vagy egy elemre vonatkozó névmás (*esistenziali / singolativi*) elnevezésük (Andorno 2003: 23-25; Salvi–Vanelli 2004; Rizzi 1988));
2. az általános vagy gyűjtőnévmások (*universali / collettivi*) egy adott halmaz minden elemére (egyenként vagy együttesen) utalnak;
3. a negatív vagy tagadó névmások (*negativi*) azt jelölik, hogy egy bizonyos halmazon belül nincs egyetlen olyan elem sem, amelyre a szóban forgó kifejezés vonatkoztatható lenne;
4. a kvantorok szűkebben értelmezett kategóriájához legközelebb álló névmások a meghatározatlan mennyiséget jelölők (*quantitativi*).

E helyütt nem lehet célom az olasz nyelvtan e részletének teljes megvilágítása, és végső megoldás keresése a tisztázatlan kérdésekre, de úgy gondolom, a kontrasztív

szemlélet érvényesítése e problémakör kezelésében is hasznos lehet. Ezért a határozatlan névmások iménti funkcionális alapú besorolásán és morfoszintaktikai jellemzőin túl a magyar szinte matematikai logikussággal felépülő rendszerét sem tévesztettem szem elől, amikor elkészítettem a következő táblázatokat annak érdekében, hogy ezek a névmások is összevethetők legyenek az általam vizsgált két nyelvben.

56a. táblázat. A szűk értelemben vett határozatlan főnévi névmások.

HATÁROZATLAN FŐNÉVI NÉVMÁSOK			
Egyes szám		Többes szám	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
Qualcosa 'valami'			
Qualche cosa 'valami'			
Alcunchè 'valami'			
Qualcuno 'valaki'	Qualcuna 'valaki'		
Qualcheduno 'valaki'	Qualcheduna 'valaki'		
		Alcuni 'némely(ek), néhány'	Alcune 'némely(ek), néhány'
Uno 'valaki'	Una 'valaki'		
Un tale 'valaki'	Una tale 'valaki'		
Taluno 'valaki'	Taluna 'valaki'	Taluni 'némely(ek)'	Talune 'némely(ek)'
		Certi 'némely(ek), (bizonyos) valakik'	Certe 'némely(ek), (bizonyos) valakik'
Altro 'másik'	Altra 'másik'	Altri 'mások'	Altre 'mások'
Qualcun altro 'valaki más'	Qualcun'altra 'valaki más'		
Qualcos'altro 'valami más'	Qualcos'altra 'valami más'		

56b. táblázat. A szűk értelemben vett határozatlan melléknévi névmások.

HATÁROZATLAN MELLÉKNÉVI NÉVMÁSOK			
Egyes szám		Többes szám	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
		Alcuni 'némely, néhány'	Alcune 'némely, néhány'
		Taluni 'némely'	Talune 'némely'
Certo 'némely, bizonyos'	Certa 'némely, bizonyos'	Certi 'némely, bizonyos'	Certe 'némely, bizonyos'
Altro 'más(ik)'	Altra 'más(ik)'	Altri 'más(ik)'	Altre 'másik(ak)'
Tale 'valamilyen'		Tali 'valamilyen'	
Qualche 'néhány'			

57a. táblázat. Az általános főnévi névmások.

ÁLTALÁNOS FŐNÉVI NÉVMÁSOK			
Egyes szám		Többes szám	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
Tutto 'mind'	Tutta 'mind'	Tutti 'mindenki'	Tutte 'mindenki'
Ognuno 'mindenki'	Ognuna 'mindenki'		
Ciascuno 'mindenki'	Ciascuna 'mindenki'		
Chiunque 'bárki'			
Chicchessia* 'bárki'			
Qualsiasi cosa 'bármí'			
Checché* 'bármí'			

*Írott nyelvi, ritka forma.

57b. táblázat. Az általános melléknévi névmások.

ÁLTALÁNOS MELLÉKNÉVI NÉVMÁSOK			
Egyes szám		Többes szám	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
Tutto 'minden'	Tutta 'minden'	Tutti 'minden'	Tutte 'minden'
Ogni 'minden'			
Qualsiasi 'bármilyen'			
Qualunque 'bármilyen'			
Qualsivoglia* 'bármilyen'			

*Írott nyelvi, ritka forma.

58. táblázat. A negatív névmások.

FŐNÉVIEK		MELLÉKNÉVIEK	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
Nessuno 'senki'	Nessuna 'senki'	Nessuno 'semmilyen, semelyik'	Nessuna 'semmilyen, semelyik'
Alcuno 'senki'	Alcuna 'senki'	Alcuno 'semmilyen, semmiféle'	Alcuna 'semmilyen, semmiféle'
Non uno 'senki'	Non una 'senki'		
Chicchessia* 'senki'			
Alcunché 'semmi'			
Niente 'semmi'			
Nulla 'semmi'			

*Írott nyelvi, ritka forma.

59. táblázat. A mennyiségjelölő főnévi és melléknévi névmások.

Egyes szám		Többes szám	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
Poco / meno / pochissimo 'kevés/kevesebb/ nagyon kevés'	Poca / meno / pochissima 'kevés/kevesebb/ nagyon kevés'	Pochi / meno / pochissimi 'kevés/ kevesebb/ nagyon kevés'	Poche / meno / pochissime 'kevés/ kevesebb/ nagyon kevés'
Tanto / più / tantissimo 'sok/több/ nagyon sok'	Tanta / più / tantissima 'sok/több/ nagyon sok'	Tanti / più / tantissimi 'sok/több/ nagyon sok'	Tante / più / tantissime 'sok/több/ nagyon sok'
Molto / più / moltissimo 'sok/több/ nagyon sok'	Molta / più / moltissima 'sok/több/ nagyon sok'	Molti / più / moltissimi 'sok/több/ nagyon sok'	Molte / più / moltissime 'sok/több/ nagyon sok'
Troppo 'túl sok'	Troppa 'túl sok'	Troppi 'túl sok'	Troppe 'túl sok'
Alquanto 'néhány'	Alquanta 'néhány'	Alquanti 'néhány'	Alquante 'néhány'
Parecchio 'jónéhány'	Parecchia 'jónéhány'	Parecchi 'jónéhány'	Parecchie 'jónéhány'
Diverso (gyűjtőnevekkel) 'jónéhány'	Diversa (gyűjtőnevekkel) 'jónéhány'	Diversi 'jónéhány'	Diverse 'jónéhány'
Altrettanto 'ugyanannyi'	Altrettanta 'ugyanannyi'	Altrettanti 'ugyanannyi'	Altrettante 'ugyanannyi'
		Vari ¹⁹⁴ 'sok/több'	Varie 'sok'

Általában elmondható a határozatlan névmásokkal kapcsolatban, hogy szám és nem szerinti paradigmájuk ugyan nem mindig teljes,¹⁹⁵ de számos alakjuk komplementaritása biztosítja, hogy a rendszerben ne legyen űr. Nem ritkák a szinonim alakok, és a

¹⁹⁴ A *vario* lexéma alapjelentése 'változatos, eltérő', amely jelentéskiterjesztéssel 'több/sok különböző' értelmezésen keresztül (*le opinioni in materia sono varie* 'a kérdésre vonatkozóan (több) eltérő nézet létezik': itt még az 'eltérő' jelentés dominál; *mi ha deluso in varie occasioni* 'több (különböző) alkalommal csalódást okozott': itt már a határozatlan számosságon van inkább a hangsúly) a 'több/sok' szemantika előtérbe kerüléséig vezet(het) többes számú formák esetében: *Varie persone me l'hanno detto*. 'Többen mondták már.' Ez utóbbi esetben a *svariato* 'több(féle)' alak többes száma is használható szinonimaként: *Svariate persone me l'hanno detto*.

¹⁹⁵ A szakirodalomban létezik olyan osztályozási kísérlet, amely a szóban forgó szócsoport egyes és többes számú morfológiáján alapul, és e szerint intrinzikus és nem intrinzikus kvantorokat különböztet meg. Az előbbieknél csak egyes számú, az utóbbiaknak többes számú alakjaik is vannak (Salvi–Vanelli 2004:134-135).

mennyiségjelölőktől eltekintve gyakorta találunk morfológiailag összetett formákat, amelyek többé-kevésbé transzparenssek. Az olyan ritka, írott nyelvi alakokon túl, mint a *chicchessia* (= *chi che sia*) 'bárki (legyen is)' vagy a *qualsivoglia* (= *quale (che) si voglia*) 'bármilyen (legyen is)', a beszélt nyelvben (is) használatos formák eredete is áttetsző az esetek nagy többségében. Az élő személyt jelentő névmásokban vagy az előtag *chi* 'ki' eleme (vö. a magyar *valaki, bárki, senki* stb. lexémákban a *ki* meglétét), vagy az 'egy (meghatározatlan) ember' jelentésű *uno/una* utótag, amely önmagában is szerepelhet határozatlan olvasattal (vö. Rózsavölgyi–Benucci 1994) biztosítja a megfelelő szemantikai értelmezést. Az élettelenlétet ábrázoló kifejezésekben az utótagként megjelenő *cosa / che* 'dolog' segít a dekódolásban.

Van néhány olyan határozatlan névmás, amely ellentétes értelmezéssel megjelenhet mind állító, mind tagadó mondatokban. Az *alcuno*-sor formáinak eloszlása a következő: többes számban (pozitív) határozatlan főnévi (tehát a *qualcuno* 'valaki' szinonimájaként), egyes számban negatív főnévi és melléknévi névmásként (azaz a *nessuno* 'senki' szinonimájaként) szerepelnek:

219. Ad alcuni / a qualcuno piace così.
Van, akinek így tetszik.

220. Non conosco alcuno/nessuno qui.
Nem ismerek senkit itt.

221. Non c'era alcun/nessun bisogno.
Nem volt rá semmi szükség.

A *chicchessia* 'bárki' változatlan morfológiájú névmás állító formában általános (megengedő) névmás jelentésű (szinonimája a *chiunque*), tagadó mondatban a *nessuno* 'senki' helyett állhat magas stílusú szövegekben:

222. Si ritiene superiore a chicchessia / chiunque.
Bárkinél többre tartja magát.

223. Non aprire la porta a chicchessia / a nessuno.
Ne nyisd ki az ajtót senkinek.

Az *alcunchè* ‘valami / semmi’ kétféle (ellentétes) értelmezése is a mondat állító vagy tagadó szerkezetével függ össze:

224. C’è alcunchè di interessante in questa ragazza.
Van valami érdekes ebben a lányban.

225. Non crede in alcunchè.
Semmiben nem hisz.

Végül csupán jelzésként hívom fel a figyelmet a tagadás szintaxisára. Az olaszban a *non* tagadószónak egy másik negatív elem, például a negatív névmások, mellett való megjelenésére vonatkozóan két megkötés létezik: (a) ha a negatív névmás az ige után áll, a *non* használata kötelező, (b) ha megelőzi az igét, a *non* alkalmazása kizárt:

226. Non ho visto niente e nessuno.
Nem láttam semmit és senkit.

227. Nessuno mi ha detto niente.
Nekem senki nem mondott semmit¹⁹⁶.

Eldöntendő kérdő mondatokban akkor is hiányozhat a *non*, ha a negatív névmás ige utáni pozíciót foglal el, ilyenkor a névmás pozitív értelmezést nyer:

228. Hai visto nulla / nessuno?
Láttál valamit?

A határozatlan névmásokkal kapcsolatosan még sok mindent lehetne/kellene tisztázni, hisz – mint már említettem – problematikus kategóriáról van szó, de ez túl messze vinne értekezésem központi tematikájától, így itt most lezárom a kérdést, azzal a magától értetődő pontosítással, hogy ezeket az elemeket is, mint a többi névmást, ha helyjelölő funkcióban lépnek fel, prepozícióval együtt használjuk:

229. Vorrei investire questi soldi in qualcosa che mi frutterà.
Be szeretném fektetni ezt az összeget valamibe, ami hasznot hoz.

¹⁹⁶ A magyarban is érdemes felfigyelni arra a tényre, hogy ha az ige előtt negatív névmás áll, akkor az ige előtt általában *sem* tagadószó szerepel (de *nem* is lehet): *Senki sem (/nem) mondott nekem semmit*. Ha viszont tagadó igével kezdődik a mondat, akkor csak a *nem* használható: *Nem mondott nekem senki semmit*. Ezek a magyarban a többszörös tagadás esetei (vö. 3.2.3.7.7.1.).

3.3.3.6.5.2. A határozatlan névmások funkciója

Mivel a határozatlan névmások csoportosítása funkcionális alapon történt, utalok a fent elmondottakra (3.3.3.6.5.1.). A halmazreferenciáról a magyar nyelv határozatlan és általános névmásainak tárgyalásakor (l. 3.2.3.7.6. és 3.2.3.7.7.) is volt szó, ezt sem ismétlem meg itt. Itt csupán mind deiktikus (a deixisről l. 3.2.3.7.1.2.1.), mind forikus (l. 3.2.3.7.1.2.2.) használhatóságukra szeretném felhívni még a figyelmet, és arra, hogy értelmezésükből adódóan partitivusi jelentésárnyalattal rendelkezőknek, a magyar határozatlan névmásokhoz hasonlóan:

230. Qui qualcuno mente (qualcuno dei presenti). (Helyzethez kötött, kézmozdulattal kísért deiktikus referencia.)
Itt valaki hazudik (a jelenlévők közül).

231. Non si fida di nessuno. (Nem helyzethez kötött, hanem általános olvasattal forikus alkalmazás.)
Nem bízunk senkiben.

3.3.4. Határozószói kifejezések (ADVP)

3.3.4.1. A határozószó meghatározására vonatkozó megjegyzések

A határozószói kifejezés fejt alkotó határozószók tárgyalásakor az egyik legnagyobb nehézség a meghatározásában áll (vö. a magyarra vonatkozóan 3.2.5.1.), ugyanis nem könnyű az osztályozás diszkrét kategorizáció mentén.

Az olasz helyhatározószók a prepozíciókkal (3.3.3.) és a helyhatározói partikulákkal (3.3.2.2.) rokoníthatók: ezek az elemek morfoszintaktikai affinitásukon túl szemantikailag is közel állnak egymáshoz. Ezért merül fel, hogy a nemzetközi szakirodalomból jól ismert (Hopper–Traugott 1993) grammatikalizációs folyamatok keretében az olaszban is egy kontinuum jellegű strukturálódást feltételezzünk, és ne hermetikusan elzárt nyelvi kategóriákban gondolkodjunk. Ahogyan a magyarban, úgy az olaszban is a nyelv diakrón¹⁹⁷

¹⁹⁷ A diakróniában történt fejlődést itt nem tárgyalom, csupán utalok arra, hogy az olasz helyhatározószók nagy része latin vagy ősolasz megkövesedett prepozíciós kifejezésből vagy ablativusragos névszói csoportból származik: latin *ā* + *torno* (< *tornus* 'eszterga', amelynek itt nyilvánvalóan körkörös mozgást felidéző szemantikája a döntő) > *attorno* 'körül, köré', latin *de* + *intro* 'benn' > *dentro* 'benn' stb.

és szinkrón szintű dinamikus változásának figyelembevétele szükséges ahhoz, hogy az empirikus adatokhoz adekvát nyelvi elemzést tudjunk rendelni. Ebben a funkcionális szemléletben el kell fogadnunk azt is, hogy a prototipikus, formai változással együttjáró grammatikalizáció mellett léteznek olyan, elsősorban a szinkroniában tetten érhető változások, amelyek esetében a forráselem nem tűnik el. Egy köztes fázisban A és B egység még együtt él, ami természetes módon kétértelműséghez vezet. A grammatikalizálódó forma pragmatikája és szemantikája levezethető az eredeti lexikális jelentésből: ezzel magyarázhatók a kiinduló szerkezet és a grammatikalizációban részt vevő alakulat szemantikai összefüggései. Az olaszban a határozószó névszóhoz kapcsolódva prepozíció szerepét tölti be, igéhez vonódva partikulaként áll:

232. Non la vedi perché è su / sopra. (Itt a *su/sopra* 'fent' határozószók.)
Nem látod, mert fenn van.

233. Davide ha dormito sul/sopra il divano. (Itt a *su / sopra* '-N' elemek prepozíciók.)
Dávid a díványon aludt.

234. Davide è sopra il tetto: è salito su per riparare una telecamera. (Itt a *su* 'fel' partikula. N.B. a *salire* ige szemantikájában már benne foglaltatik a mozgás felfelé történő irányultsága.)
Dávid a tetőn van: azért ment fel, hogy megjavítson egy kamerát.

3.3.4.2. A határozószók morfoszintaktikai jellemzői

A határozószó legfőbb alaki jellemzője, hogy nem toldalékolható. A határozószók önállóan állnak mint puszta alaptag, nem egyeznek számban és nemben a mondat más elemeivel. Ebben az aspektusban hasonlítanak a prepozíciókra (l. 3.3.3.), de a két kategória között fontos szintaktikai természetű különbség az, hogy a prepozíció mindig bővítményével, tipikusan egy NP-vel jelenik meg, míg a határozószó rendszerint önmagában áll. E kritérium alapján történik a több szótagú prepozíciók és az egy szótagúak közül a *su* 'fent, fel' elem határozószóként való osztályozása akkor, amikor vonzatuk nélkül, önállóan végeznek helyjelölést (erről l. 3.3.3.3.2. is).

Morfológiai alapon a határozószók négy csoportra oszthatók:

1. egyszerű morfológiájú, fonetikailag redukált, további származékelemekre nem bontható formák: *via* 'el', *giù* 'lent/le', *su* 'fent/fel';
2. a több szótagú prepozíciók és a partikulák körébe tartozó, általában két–három szótagos elemek, amelyek a grammatikalizálódás folyamatában különböző stádiumban vannak, de ha derivatív morfológiájuk áttetsző is, mindenképpen egy szóba írandók (*davanti* 'elől/előre', *dietro* 'hátral/hátra' stb.);
3. határozószói szókapcsolatok, azaz több, különírt szóból álló szerkezetek, amelyek egy szótagú prepozícióból és egy több szótagú prepozícióból vagy névszóból állnak (*di sopra* 'fentről', *in mezzo* 'középen' stb.);
4. néhány latin kifejezés: *in itinere* 'folyamatában, közben' (ez utóbbi csoportot elenyésző jelentősége miatt nem tárgyalom tovább).

Az első csoportba sorolandók a *via* 'el' és *giù* 'lent, le', amelyek partikulákként is állhatnak (vö. 3.3.2.2.) és a partikulaként, illetve egy szótagú prepozícióként is működő, de ott különleges státusszal bíró (vö. 3.3.3.3.1.) *su* 'fent, fel'. A *giù* 'lent, le' és a *su* 'fent, fel' kapcsolódhat a deiktikus helyhatározószókkal, akár egybeírva is: *lassù* 'ott fenn, oda fel', *quassù* 'itt fenn, ide fel', *laggiù* 'odalent, oda le', *lassù* 'odafenn, oda fel', ami arra utal, hogy ez utóbbi esetben szóösszetétel felé tartó alakulatokról van szó. Az egyszerű határozószók kettőzött formája a mozgás lassúságát, fokozatosságát érzékelteti: *si calò giù giù per la fune* 'lassan ereszkedett le a kötélén'.

A második csoport elemei általában összetett (derivatív) morfológiát felmutató, két- és háromszótagú testesebb alakulatok. Egyesek egyszerű, származékelemekre nem bontható formáknak tűnnek, legalábbis a szinkroniában, habár sokszor latin vagy ósolasz összetett szerkezetek összeolvadásával keletkeztek: latin *de ab ante* > *davanti* 'elől/elé', latin *de rētro* > ósolasz *drieto* > *dietro* 'hátral/hátra' stb. Ezek közé sorolhatók a következők: *davanti* 'elől/elé', *dietro* 'mögötte/mögé', *fuori* 'kint/ki', *dentro* 'bent/be', *sopra* 'fent/fel', *sotto* 'lent/le', *lontano* 'messze/messzire', *vicino* 'közel/középre', *oltre* '-N túl/-N túlra',

presso 'közel', *contro* 'szemben, szembe, ellene', *via* 'távolban/el', *prima* 'előtte/elé', *verso* 'felé', *dopo* 'utána', *lungo* 'mentén'.

Mások az alkotó elemeiket transzparens módon láttató határozószók (például: *a canto* > *accanto* 'mellette/mellé' a *canto* 'oldal(só rész)' főnév grammatikalizálódásával). Ilyenek még a következők: *indietro* 'hátra', *addosso* 'rajta, neki, hozzá', *accanto* 'mellette/mellé', *appresso* 'közel', *intorno* 'körül/köré', *attorno* 'körül/köré', *incontro* 'szembe, elé, felé', *dirimpetto* 'szemben', *attraverso* 'keresztben/keresztbe', *rasente* '(olyan) közel -HEZ, (hogy szinte érinti)'.

A formailag, és ezzel párhuzamosan szemantikailag is kevésbé transzparens alakoknak a grammatikalizáció folyamatában való előrehaladottabb fokát mutatja az a tény, hogy körükben több olyan elem található (*contro* 'szemben, szembe, ellene', *oltre* '-N túl/-N túlra', *dopo* 'utána', *presso* 'közel', *lungo* 'mentén'), amelyek elsősorban prepozícióként használatosak, helyhatározói alkalmazásuk marginális, illetve feltételekhez kötött.¹⁹⁸ A *lungo* 'mentén' csak rögzült helyhatározói szókapcsolatokban fordul elő: *in lungo e in largo* (= *dappertutto*) 'mindenütt', *per lungo* (= *longitudinalmente*) 'hosszában'. A *presso* 'közel' csak egy deiktikus határozószó kíséretében alkalmazható helyhatározóként: *abito qui presso* 'itt közel lakom'. A deiktikus határozószók a többi helyhatározószóval is állhatnak együtt, de választhatóan: (*lì*) *accanto* 'ott mellette', (*qua*) *sopra* 'itt fenn', (*là*) *dentro* 'ott benn', (*qui*) *fuori* 'itt kinn' stb.

Volt már szó róla a prepozíciós szintagmák kapcsán (l. 3.3.3.5.), hogy az olaszban az előzményszempontot érvényesítő kiindulópont jelölése különül el morfológiailag a tartam és a végszempont egységes alakjától. Az eddig felsorolt alakok, ahogy az fordításukból is kiderül, az egy helyen/rögzített ponton való statikus állapot vagy egy valami/valaki irányába történő mozgás kifejezésében alkalmazhatók.

A harmadik csoport, a határozószói szókapcsolatok nagy részét az 1. és 2. pontban felsorolt elemek egy szótagú prepozícióval bevezetett szerkezetei alkotják. Elsősorban az

¹⁹⁸ Csupán két több szótagú prepozíció van, amelynek nincs helyhatározói használata: *verso* 'felé' és a *fino a* '-IG'.

egy helyről való eltávolodást jelző *di* és *da* prepozíciós kifejezéseket kell kiemelnünk (*da sotto* 'alulról', *da dietro* 'hátról'), amelyek formai megoldást nyújtanak a kognitív szempontból lényeges kiindulópont – végpont (és tartam) megkülönböztetés számára. Gyakorlatilag elhanyagolható az *a* és az *in* prepozíciók alkalmazása,¹⁹⁹ amelyek elsődleges szerepe a locativusi és a lativusi értelmezés kódolása (l. 3.3.3.3.1.), ez az információ azonban az 1. és 2. csoportot alkotó kifejezésekben már benne foglaltatik, gyakran formailag is igen eklatáns módon, főleg a morfológiai transzparenciát felmutató elemek körében (*intorno* 'körül/köré', *accanto* 'mellette/mellé' stb.). Alkalmassint a *per*-rel képződnek helyhatározói szerkezetek, amelyek a nem pontos, hozzávetőleges irányjelölést hivatottak szolgálni (*passare per dietro* 'hátról közelít meg').

A határozószók harmadik csoportjának a részeként tarthatjuk számon azokat a prepozíciós kifejezéseket, amelyeknek a helyjelölés szempontjából prominens szemantikával rendelkező névszói bővítményük van (például az égtájak neve, a jobb, bal oldal, közép és néhány más: *a nord* 'északon/északra', *da destra* 'jobbról', *in mezzo* 'középen', *da basso*²⁰⁰ 'alulról' stb.).

A helyhatározószók csak a *proprio* 'éppen', *anche* 'is', *soltanto* 'csak', *perfino* 'még ... is' típusú kirekesztő értelmű kifejezésekkel bővíthetők (*anche sopra* 'fenn is', *soltanto dentro* 'csak benn' stb.), amelyek mindig megelőzik a helyhatározószót.

A több szótagú prepozíció-határozószók módosíthatók határozószói kategóriájú fok- vagy mértékhatározóval (*molto vicino* 'nagyon közel', *poco lontano* 'kicsit messze'). Közülük néhány fokozható (*più lontano* – *lontanissimo* 'messzebb – nagyon messze', *un po' più su* 'kicsit feljebb' stb.). Ritkán képzőkkel is elláthatók: *lontano* – *lontanuccio* 'messze – elég messze (kendőzött rosszallással)', *indietro* – *indietreggiare* 'hátról – hátrál'.

¹⁹⁹ Léteznek ugyan a beszélt nyelvben *piegare in dentro* 'befelé hajt' típusú szerkezetek, ahol az egy szótagú prepozíció egyértelműsíti a lativusi irányultságot.

²⁰⁰ Ahogyan a prepozíciós szókapcsolatok esetében, itt is a határozott névelő hiánya mutatja többek között a szerkezet grammatikalizálódását.

3.3.4.3. A határozószók szerepe a mondatban

Az olasz ADVP is lehet a mondatban mind szabad határozó, mind vonzat:

235. [_{NP}Davide] [_{VP}è andato *lontano*]. (ADVP itt kötött bővítmény, az ige vonzata.)
Guido *messze* ment.

236. [_{ADV}P*Lontano*] [_{VP}si vedevano le luci della città]. (ADVP itt szabad bővítmény.)
Messze (a távolban) látszottak a város fényei.

A kétfajta szerepről már volt szó 3.2.3.5.-ben, így itt nem ismétlem meg az ott elmondottakat, csak néhány olasz specifikumot emelek ki. Az olasz nyelvtanban a helyhatározói funkcióban szereplő határozószók igei határozói (szerkezetileg az igehez, illetve VP-hez kapcsolódó kötött bővítményi) vagy mondathatározói (szerkezetileg nem az igehez, illetve VP-hez kapcsolódó adjunktumi) mivolta szintaktikai viselkedésük alapján különül el (Salvi–Vanelli 2004: 181–184, Lonzi 1991: 350–356). A következő jegyek meghatározók: 1. a tagadás hatókörének kiterjedése, 2. a határozószó mondatban elfoglalt helye.

1. Az igehatározó esetében a tagadás hatóköre kiterjed, mondathatározó esetében nem terjed ki a határozószóra:

237. _{NP}Davide] [_{NEG}_{PN}on è andato *lontano*].
Dávid nem ment *messze*.

238. [_{ADV}P*Lontano*] [_{NEG}_{PN}on si vedevano le luci della città].
A távolban (*messze*) nem látszottak a város fényei.

2. A mondathatározó helye a mondatban szabadabb, mint az igehatározóé, hiszen szerkezetileg nem kapcsolódik szorosan egyik mondatrészhez sem. Általában vagy modalejei vagy mondatvégi helyzetben áll, illetve vesszővel elválasztva a mondat többi részétől, be is ékelődhet:

239a. *Lontano* si vedevano le luci della città.

239b. Si vedevano le luci della città *lontano*.

239c. Si vedevano, lontano, le luci della città.
A távolban (messze) látszottak a város fényei.

Az igehatározó (igét követő) pozíciója adott a mondatban, hisz szerkezetileg szorosan kötődik a VP-hez:

240a. Davide è andato lontano.
240b. *Davide lontano è andato.
240c. *Lontano Davide è andato.
Dávid messze ment.

3.3.4.4. A határozószók szemantikai terheltsége

A helyhatározószók nem helyhatározói viszonyok kifejezésére való alkalmazása marginálisnak mondható (vö. a magyarral: 3.2.5.4.). Mindez logikusan következik „autoszemantikus”, kontextustól független önálló jelentésükből. A határozószóknak szemantikailag jól behatárolt jellemzőik vannak, amelyek kevésbé teszik őket alkalmazkodóvá eltérő kontextusok kódolására (erről l. részletesebben 3.3.3.5.).

Néhány névmási alapszavú határozószó alkalmazható csupán elsősorban időhatározói viszonyok kódolására:

241. Anna è arrivata prima/dopo.
Anna korábban/később érkezett.

242. Ho deciso di non aspettare oltre.
Elhatároztam, hogy nem várok tovább.

3.3.4.5. Névmási alapszavú határozószók

A határozószói névmásokat a határozószó kategória tagjaiként elemzem (vö. a magyar nyelvre vonatkozóan 3.2.5.5.), mivel határozói csoportot helyettesítő lexikai egységek. Az olasz nyelvtanok általában nem különítik el őket a határozószó kategóriáján belül, ennek oka egyrészt az lehet, hogy maroknyi szókészleteti elemről van szó, de főleg az, hogy az olaszban csak az itt következő kifejezések különülnek el morfológiailag egyértelműen mint határozószói formák. A 3.3.4.1.-ben tárgyalt határozószók ugyanis – mint láttuk –

partikulákként és prepozíciókként is használatosak. A kontrasztivitás szempontjait szem előtt tartva tárgyalom ebben az alfejezetben a névmási alapszavú határozószókat.

3.3.4.5.1. A névmási alapszavú határozószók morfoszintaktikai jellemzői

A névmási alapszavú határozószók körében a legérdekesebb jelenséget a személyes névmások locativusi értelmezésű *ci*, *vi*, *ne* klitikumok formájában létező alakjai alkotják, amelyeket már bevezettem a személyes névmások tárgyalásakor. Morfológiai besorolásuk nem egyértelmű az olasz nyelvtanokban: ennek oka az, hogy a többi névmástól eltérően nem csupán névszót helyettesítenek, hanem egész helyhatározói szintagmát, ami lehet NP vagy PrepP (ezért volt már szó róluk a prepozíciós kifejezések alfejezetben, ahol a klitikumok morfoszintaktikai viselkedését is bemutattam, így ezt nem ismétlem itt, l. 3.3.3.6.1.), de ADVP is (ezért jogos itt is szót ejtenünk róluk. E viselkedésük alapján Salvi és Vanelli (2004: 125, 146) azt indítványozzák, hogy ne is névmásokként (*pro-nomi*) tartsuk őket számon, hanem *pro-szintagmákként*.

Locativusi értelmezésük alapján szét kell választanunk egyrészt a *ci/vi* alakokat, másrészt a *ne* elemet. A *ci* forma gyakoribb alkalmazású, mint a *vi*, ez utóbbi ugyanis inkább a formális stílus sajátja. *Ci* helyettesíthet tehát *a/in*, *per* és *su* egy szótagú prepozíciókkal álló NP-t, és „embert” jelentő névszóval a *da* is szóba jöhet, de csak locativusi és lativusi értelmezéssel. Ugyanígy a helyhatározós szintagma²⁰¹ helyett is állhat:

243. Anna vive a Padova/in questa casa/da Davide/da te/giù da due anni.
= Anna ci vive da due anni.
Anna Padovában/ebben a házban/Dávidnál/nálad/lent él két éve.

244. Anna viene a Padova/in questa casa/da Davide/da te/a nord domani.
= Anna ci viene domani.
Anna Padovába/ebbe a házba/Dávidhoz/hozzád/északra jön holnap.

245. Anna è arrivata da Padova/da sud in otto ore. = *Anna ci è arivata in otto ore.
Anna nyolc óra alatt érkezett meg Padovából/délről.

²⁰¹ A *via* ‘el’ határozószó kivételt képez, ami valószínűleg azzal hozható összefüggésbe, hogy a határozószó > partikula irányú grammatikalizációs fejlődésben ez az elem van az olasz nyelvben a legerősebb állapotban (l. 3.3.2.2.4.), így kezd inkább partikulaként, mint határozószóként viselkedni.

246. Anna qualche volta passa per Padova/per di qua. = Anna ci passa qualche volta.
Anna néha Padovában/erre jár.

247. Anna ha messo il vaso sul davanzale/là. = Anna ci ha messo il vaso.
Anna az ablakpárkányra/oda tette a virágcserepet.

A *ci*-vel való pronominalizáció feltétele az, hogy a helyettesítendő helyhatározói kifejezés az ige vonzatkeretében álló argumentum legyen (ez a *ci* klitikum jellegéből logikusan következik is). Ez utóbbi kritérium alapján az ige nem helyhatározói vonzatai is kliticizálódhatnak (kivételt képeznek az első és második személyű személyes névmásokkal képzett PrepP-k), sőt az *a* prepozícióval bevezetett infinitivusi alárendelő mondatok is:

248. All'università/li, Anna mi ha aspettato per due ore. = *Mi ci ha aspettato per due ore.
Az egyetemen/ott Anna két órát várt rám.

249. Anna ha rinunciato al viaggio. = Anna ci ha rinunciato. (Az ige nem helyhatározói értelmezésű vonzata pronominalizálódik.)
Anna lemondott az útról. = Anna lemondott róla.

250. Anna ha rinunciato a te. = *Anna ci ha rinunciato.
Anna lemondott rólad.

251. Anna ha rinunciato ad andare a Budapest. = Anna ci ha rinunciato. (A prepozícióval bevezetett alárendelő mondat pronominalizációja.)
Anna lemondott arról, hogy Budapestre utazzon. = Anna lemondott róla.

A *ne* klitikum, amelynek elsődleges jelentése partitivusi-genitivusi értelmezésű, helyjelölő funkciójában ablativusi viszonyt kódol. Ennek értelmében *di*-vel és *da*-val álló névszókat, illetve határozószói szókapcsolatokat helyettesít abban az esetben, ha a helyettesítendő helyhatározói kifejezés az ige vonzatát képezi (kivételt alkotnak az első és második személyű személyes névmásokkal képzett PrepP-k), ugyanúgy, mint a *ci/vi* esetében. Mivel a *ne* működése megegyezik a *ci/vi* klitikumokével, ezért kevesebb példával szemléltetem:

252. Anna è tornata da Padova/da li ieri. = Anna ne è tornata ieri.
Anna tegnap jött vissza Padovából/onnan.

253. Anna è contenta del regalo. = Anna ne è contenta. (Az ige nem helyhatározói értelmezésű vonzata pronominalizálódik.)
Anna örül az ajándéknak. = Anna örül neki.

A több szótagú prepozíciók NP/PreP eleme is pronominalizálható a locativusi klitikumokkal. Anyanyelvi informánsaim szerint a *dopo* 'után' és a *prima* 'előtt' prepozíciós szerkezetek esetében kizárt a klitikum használata az NP helyett: ennek oka az lehet, hogy ez a két prepozíció a mai olaszban elsődlegesen az időhatározó-jelölésben vesz részt, locativusi értelmezése marginális, bár nem kizárt. A *lungo* prepozíció melletti NP kliticizációja is kételyeket támaszt: ez talán (a még) túlságosan transzparens (melléknévi származású) alaknak tulajdonítható. Végül a *fino a* '-IG' is ki van rekesztve a kliticizálódó NP-t vonzó prepozíciók köréből. A többi több szótagú prepozíció – függetlenül attól, hogy kötelezően vagy fakultatívan vonz egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt, vagy éppen egy szótagú prepozíció közbeékelődése nélkül, közvetlenül vonzza a főnévi kifejezést –, sőt még a testes prepozíciós szókapcsolatok is mind megengednek a mellettük álló NP vagy PrepP kliticizálódását, de csak locativusi/lativusi irányulás esetén. A *fuori di* '-N kívül' és a *lontano da* '-TŐL távol' esetében, amelyek kötelezően *di* és *da* egy szótagú prepozíciókkal állnak, a *ne* használatos, az összes többivel szerkezetet alkotó NP/PrepP a *ci/vi*-vel pronominalizálódik:

254. Ogni giorno passo vicino a casa sua. = Ogni giorno ci passo vicino.
Mindennap elmegyek a háza mellett. = Mindennap elmegyek mellette.
255. Vive lontano dai genitori. = Ne vive lontano.
Messze él szüleitől. = Messze él tőlük.
256. Siamo saliti a bordo della barca a vela. = Ci siamo saliti a bordo.
Felszálltunk a vitorlás csónakra. = Felszálltunk rá.

A mutató névmások csoportját a deiktikus helyhatározószók *qui, qua* 'itt/ide', *lì, là* 'ott/oda' (l. 60. táblázat) alkotják, amelyek az olasz nyelvtanokban a helyhatározószók prototipikus formáiként jelennek meg. Értelmezésükhöz szükséges a beszédhelyzet ismerete, azaz annak a helynek az ismerete, ahol a beszélő tartózkodik a beszéd pillanatában. A nyelvtanok a mutató névmások körében tapasztalt hármas tagolódást követő

(l. 3.3.3.6.2.1.) rendszerről szólnak, így én is ezt a felosztást követem a 60. táblázatban, ugyanakkor nyugodtan állíthatjuk (vö. Salvi–Vanelli 2004), hogy a mai standard olasz deiktikus helyhatározószói a magyarhoz hasonlóan két pólus vonzásában osztódnak meg, azaz nem különülnek már el a beszélőhöz közeli helyjelölés eszközei (ugyanaz a fejlődési tendencia figyelhető meg az olasz mutató névmások körében is).

60. táblázat. Deiktikus helyhatározószók és mutató névmásokkal való párhuzamuk.

Deiktikus értelmezés	Mutató névmás-sorok párhuzamai	Helyhatározószók
a beszélőhöz közel	questo	qui, qua
a hallgatóhoz közel	codesto	costì, costà
a beszédaktus mindkét résztvevőjétől távol	quello	lì, là

Ahogy 3.3.2.2.-ben tapasztaltuk a határozószók tárgyalásakor, locativusi/lativusi irányultságot kifejező alapalak prepozícióval ellátott formái használatosak az ablativusi (és esetleges egyéb²⁰²) értelmezés kódolására: *di qui* 'innen', *da lì* 'onnan'. Esetenként halmozott prepozíciókkal is állhatnak: *per di qui* 'errefelé'.

Arról is volt már szó, hogy a névmások funkcionális osztályai az olaszban (a személyes és a mutató névmási alakokat leszámítva) a következők: kérdő, vonatkozó, határozatlan. Alakjaik a 61. táblázatban láthatók.

²⁰² Létezik például *in qua* 'erre(felé)', *in là* 'arra(felé)', ahol a prepozíció egyértelműsíti a lativusi irányultságot a locativusi *qua* 'itt' és *là* 'ott' alakokkal szemben.

61. táblázat. A kérdő, vonatkozó és határozatlan névmási alapszavú határozószók.

Funkcionális osztály	Ablativusi	Locativusi – lativusi
Kérdő	da dove? donde?* onde?*	dove? ove?* 'hol/hová?'
Vonatkozó	da dove, donde*, onde* 'ahonnan'	dove, ove* 'ahol/ahová'
		(d)ovunque (+ congiuntivo) 'bárhhol, ahol/bárhová, ahová'
Határozatlan	(da altrove 'máshonnan')	altrove 'máshol'
		dappertutto 'mindenhhol, mindenhová'
		(d)ovunque** 'bárhhol/bárhová'

* Ritka, irodalmi nyelvi alak.

**Beszélt nyelvi forma. A puristák szerint csak vonatkozó névmási értelemben használatos.

Jól látható, hogy nagyon kevés névmási alapszó létezik az olaszban, a beszélt nyelvben ténylegesen használt alakok körében csak a *dove?* 'hol/hová?'. Ez alkot összetételeket vonatkozó és határozatlan (általános megengedő) névmási használatra az *-unque* elemmel (vö. az általános névszói névmások alakjaival 57a.-b. táblázatokban) és határozatlan névmási használatra az *altro* elemmel (*altro* + (*d*)*ove* kombináció). Általános totális értelmezésben a *da* + *per* + *tutto* elemek összetétele használatos. Érdekes a *donde* (elavulóban lévő) szintetikus alak megjelenése ablativusi jelölésre. Ez az olasz névszórendszerben kivételes, hisz az ablativusi értelmezés kifejeződésének explicit hiánya a kiinduló szempontot mindig egy analitikus, „*da/di* prepozíció + a locativusi–lativusi alapalak” típusú szerkezettel adja meg.

Feltűnő a névmási szerveződésben a vonatkozó jelentésre fektetett hangsúly, ahol egy a magyarban nem létező speciális alak is felbukkan (*andrò dovunque tu desideri* 'elmegyek bárhová, ahová akarsz'), ugyanakkor főleg a határozatlanság formáinak szűkössége is szembeötlő: nincs különleges formája sem a negatív, sem a szűk értelemben vett határozatlan értelmezésnek. A rendszer névszói névmásokkal (vö. 3.3.3.6.3. vonatkozó névmások, 3.3.3.6.4. kérdő névmások, 3.3.3.6.5. határozatlan névmások) alkotott analitikus szerkezetekkel tartható egyensúlyban: *da qualche parte* 'valahonnan/valahol/valahová' (szó

szerint: valamilyen helyről/-en/re)', *da nessuna parte* 'sehonnan/sehól/sehová (szó szerint: semmilyen/semelyik helyről/-en/re)' stb.

3.3.4.5.1. A névmási alapszavú határozószók funkciói

A határozószói névmások a névszóiakhoz hasonlóan indirekt denotatív jelentéssel rendelkeznek, nincsen független referenciájuk. Ennek következtében referenciálisan értelmezhetők deixis vagy (anaforikus és kataforikus) koreferencia révén, illetve sajátos logikai operátori szerep felvétele által halmazreferenciával rendelkeznek. E funkciókat a 3.2.3.7. fejezetben tárgyaltam részletesen, ezért itt csupán egy összefoglaló táblázatban szemléltetem az olasz határozószói névmások funkcionális eloszlását.

62. táblázat. Névmási alapszavú határozószók referenciális funkciói

Referencia típus ↓	Névmás-fajta →	Személyes (klitikum)	Mutató	Vonatkozó	Kérdő	Határozatlan	Általános
Deixis		--	+	--	--	--	--
Koreferencia	tagmondaton belüli	+	--	--	--	--	--
	tagmondaton túli	+	+	--	--	--	--
	konnexió	--	(+)	+	--	--	--
Halmazreferencia		--	--	--	+	+	+

3.4. Részösszefoglalás

Osztom azt a legújabb nyelvészeti szakirodalomban teret nyerő felfogást, amely – mint fent utaltam rá – nem is annyira új: a főnévi kifejezések szemantikai funkcióinak kódolásakor egy közös adpozíciós P kategóriával²⁰³ van dolgunk, függetlenül attól, hogy ez a különböző nyelvekben, illetve egy nyelven belül is milyen morfológiai eszközökkel fejeződik ki (esetragokkal, névutókkal, prepozíciókkal vagy akár más (például igekötőszerű) partikulákkal, klitikumokkal stb.). Funkcionális szempontból a nyelvek különböző alkalmatosságai megfeleltethetők egymásnak, hisz mind arra szolgálnak, hogy nyelvspecifikusan ugyan, de a felszíni, morfológiai szinten értelmezzék a mögöttes, nem kézzelfogható, szintaktikai és szemantikai szinten megnyilvánuló általános nyelvi mintákat: „*A marker does not necessarily have to be attached to the phrasal head to be counted as nominal case; it is only required that the marker show a sufficient degree of **bondedness** (phonological integration) with its host noun in **basic syntactic constructions** – i.e. in non-expanded, head-only NPs. The reason for doing this is that postpositions (independent words), phrasal clitics and inflectional case morphemes are diachronically interconnected on a grammaticalization line, and it seems rather arbitrary to set up cut-off points on it. Furthermore, it is often problematic to decide whether in a given language a pre-specified cut-off point has or has not been crossed (given the particular morphosyntactic properties of the language or the shortcomings of the extant descriptions). Finally, taking the semantic side of the case categories into account, there is little reason to keep clitic case marking separated from affixal marking only because of gradual differences in bondedness, while functionally categories in two languages representing different morphological types may be straightforwardly comparable*” (Iggesen 2013, kiemelés a szerzőtől).

A magyar nyelvre vonatkozóan Hegedűs Veronika (2014) javasolta egy a névutókat, a (hely)határozóragokat, a helyhatározószókat és az igekötőket magába foglaló közös adpozíciós P kategória felvételét. Szerinte erre két okunk van: az egyik történeti, a másik szintaktikai. Ezekhez a magyar mint idegen nyelv oktatásának szempontjait is figyelembe véve egy harmadik, gyakorlati hasznú indítékot is szeretnék csatolni.

²⁰³ Az elnevezés a nemzetközi szakirodalomban használatos prepozíció és postpozíció terminusokból származik, amelyek az adpozíciók fejelejű, illetve fejevégű szintaktikai helyzetére utalnak.

Láthattuk, hogy történeti távlatokban szemlélve a téri viszonyok kódolásában alkalmazott nem igei származású elemek összefüggései jól kivehetők, azonos eredetük kimutatható, és kézzelfogható magyarázatot tudunk adni arra a tényre, hogy a leíró nyelvtanokban a helyviszonyokat kifejező elemek körében ugyanazt a kifejezést több szófajba besorolva találjuk meg: ugyanaz a szó lehet névutó, határozószó, de igekötő is, hisz egy grammatikalizációs folyamat különböző stádiumában lévő formákról van szó. Az alapnyelvre visszavezethető és már az ősmagyar korban jelentős mértékben kiterjedő határozórendszer primer ragokból alakult ki. A primer (hely)határozóragokkal ellátott névszók szolgáltak alapul a határozószók és a névutók létrejöttéhez, majd egyes névutókból születtek a szekunder határozóragok.

A névutós kifejezés belső szerkezetének átalakulásával magyarázhatók azok a folyamatok, amelyek következtében egyes P elemek lexikailag kiürülve (fél)funkcionális elemekké válnak: valódi névutókká, illetve ezek további redukálódásával ragokká. Ez utóbbiak főnévi bővítményük mellett immár teljesen elveszítve önállóságukat hangrendi illeszkedést is kifejlesztettek. Személyes névmási vonzatuk esetén azonban a grammatikalizáció megrekedt, valószínűleg azért, mert a névmás gyakran fonetikailag zéró alakú volt, így a névutó nem tudott mihez hozzásimulni és illeszkedni. A mai határozóragos alakokban a személyraggal ellátott tömorféma történetileg névutó. A rejtett vagy megnevezett személyes névmással való relációjukban a határozóragok megőrizték (történetileg) névutói kategóriájukat és viselkedésmódjukat: *(én)hozzám* vö. *(én)alattam*. Ha igemódosítói szerepet kapnak, akkor viszont már nem egyező (ragtalan NP-t vonzó) névutók, hanem szótárilag rögzült igekötők lesznek (*hozzányúl*). A személyes névmások esetragos alakjai a mai magyar nyelvben a nyelvváltozás egy korábbi állomását tükrözik, amelyen a névszók már túlhaladtak. A korábban grammatikalizálódott elemek a szinkroniában új szerepkörben mutatkoznak meg: igéhez vonódva helyhatározószók, igekötők lesznek. Mindez beilleszthető az általános tipológiából ismert nyelvváltozási trendek körébe, és összhangban áll az egyetemesnek vélt tendenciákkal és kategorizálással.

A magyar mint idegen nyelv gyakorlati oktatási szempontjait figyelembe véve a P kategória beiktatása azzal az előnnyel jár, hogy a magyar helyviszonyító elemek

strukturálódását nem mint az olasz nyelvi rendszerhez képest különleges formákat magába foglaló bonyolult hálózatot tárgyaljuk, hanem a diákok anyanyelvében is meglévő morfémaosztályok variációiként tudjuk ábrázolni. A két nyelv rendszerszemlélete közös nevezőre hozható.

Az indoeurópai nyelvcsaládon belül (nem csak az olasz viszonylatában) a prefixumok, partikulák, prepozíciók és határozószók (az olasz P elemek) közös eredete mellett több nyelvtudós tette le a voksát²⁰⁴ arra a következtetésre jutva, hogy az adjunktum szerepű határozószók szintaktikai mobilitásuknak köszönhetően névszókhöz kötődve prepozíciókká, igéhez csatlakozva pedig ige előtti helyzetben prefixummá, ige után partikulává váltak grammatikalizációs és/vagy újraelemzési folyamatok következtében. Az olaszban az ige szatellit elemeiként fellépő (prefixumok és) partikulák a határozószók és a prepozíciók közötti bizonytalan státuszú elemek. Nem mindig könnyű elkülöníteni az IP-szerkezeteket a prepozíciós és határozószói szintagmáktól, ami arra enged következtetni, hogy a szóban forgó összetevők egy töről fakadnak.

Az olasz standard nyelvben most kibontakozóban lévő partikulák – ezeknek is különböző fejlődési fokozatai (l. 3.3.2.2.4.) –, amelyek az immár majdnem teljesen elhomályosuló latin prefixumok helyébe léptek/lépnek, annyira új nyelvi jelenséget képviselnek, hogy a nyelvtanokban még nem is szerepelnek. Megfigyeltük, hogy az IP-szerkezetek terjedése egy általános, az analitikus igei konstrukciók tényérésének tendenciájába (Antelmi 2002) illeszkedő folyamat, ahol a tipológiai és strukturális tényezők elsődlegesek az areálisakkal szemben.

Tipológiai szempontból a mozgás az egyik legfontosabb olyan reláció, amely valami módon a nyelvi formában is kifejeződik: nem ismerünk olyan nyelvet, ahol teljesen neutralizálódott volna a mozgás koncepciója. A nyelv központi rétegéről lévén szó, ha egy mozgást kódoló nyelvi szint „károsodik”, és ennek következtében funkcionálisan a minimális szemantikai adekvátság sérül, akkor azt helyre kell hozni, ami általában a korábbtól eltérő nyelvi eszközökkel történik. Az olasz IP-szerkezetek kialakulása és terjedése ezt kiválóan példázza. A latin (származású) prefixum + ige szerkezetben a

²⁰⁴ Például Lehmann, Christian (1995[1982]), *Thoughts on Grammaticalization*, LINCOS Studies in Theoretical Linguistics 01, München–Newcastle, LINCOS EUROPA; Lehmann, Winfred P. (1974), *Proto-Indo-European Syntax*, Austin and London, University of Texas Press (idézi Masini Francesca 2006: 74–76).

prefixumnak az igével való összemosódása, és ennek következtében eredeti irányjelölő szerepének elhomályosulása, illetve kompozicionális jelentésének megszűnése következtében a nyelv a mozgásra vonatkozó információt az igéhez (módosítóként, és nem csupán adjunktumként) kapcsolódó határozószóra ruházta át. Az újabb keletű V + AdvP összetételű analitikus szerkezet a korábbi (latin) szintetikus Prefixum-V struktúrához képest világosabban fejezi ki a komplex információt (mozgás + irány). Ezzel párhuzamosan újjászerveződtek a nyelvben a nyelvtani funkciók kifejezésének eszközei is, a latin esetrendszer lecserélődött a prepozíciókkal kifejezett szintaktikai viszonyok javára. Ezt a fajta nyelvi fejlődést azok a nyelv tipológiai jellemét is érintő (strukturális) változások tették lehetővé az olaszban, amelyek következtében egy a (diakroniában) bal oldali módosítókat alkalmazó nyelv jobb oldali módosítókat befogadóvá vált, sőt a szinkroniában ez utóbbi szerkesztésmód a produktívabb a korábbihoz képest (Vicario 2008).

Az irányjelölő prefixumoknak általában akcióminőség-, illetve aspektusjelölő funkciójuk is van:²⁰⁵ így volt ez a latinban is, ahol azonban már időszámításunk kezdetén visszaszorulóban volt. Az ósolaszban csak az 1200-as évektől fogva mutatható ki az IP-szerkezetek felbukkanása, tehát (a germán nyelvekkel ellentétben) elég hosszú „lappangási” idő telt el a latin prefixumos igék akcióminőség-/aspektusjelölésének visszafejlődése és az IP-szerkezetek meggyökeresedése között. Így ez újabb keletű struktúrák megjelenésükkor előlről kezdték a fejlődési ciklust, amely azt az űrt volt hivatott betölteni, amit a latin helyhatározói prefixumos igék szerkezetének és kompozicionális szemantikájának elhomályosulása hagyott maga után.

Raffaele Simone vázolta fel a mozgás kódolásában károsodást szenvedett központi területek regenerálásában felhasznált forráselemek ciklikusságát az újlatin nyelvekre vonatkozva: IP-szerkezetek > klitikummal kötődő ige > a korábbi szintetikus igék szemantikájába beépülő „mozgás-mozzanat”. A fejlődés e ciklusának első stádiumában van a mai olasz standard nyelv, a második fokán állnak az olasz dialektusok (Cordin 2011: 41–54), és a francia nyelv példája mutatja az utolsó fázis realizálódását (Simone 2008).

²⁰⁵ Erre a fejlődési irányvonalra Leonard Talmy is felhívja a figyelmet: „*This entire pattern exhibits a further generalization: where a language characteristically places the Path component of a Motion event, it typically also places the corresponding component of four further types of non-Motion events, including the changed state in an event of state change, and the aspect in an event of temporal contouring*” (Talmy 2005: 327).

Mind a magyarban, mind az olaszban egy olyan kontinuumot érdemes tehát posztulálnunk, amelynek egyik végletét a (hely)határozósók, a másikat a helyhatározóragok/prepozíciók alkotják, s köztük – egymással átfedésben is – elhelyezhetők a köztes stádiumban lévő nyelvi elemek aszerint, hogy inkább határozósói vagy inkább tipikus helyhatározóragszerű/prepozíciói tulajdonságokat mutatnak fel. A grammatikalizációs folyamatban a kevésbé grammatikaitól a grammatikaibb jelentés felé történő elmozdulás is graduális.

A grammatikalizáció, az a folyamat, amelynek során fogalmi tartalmú szóképzési elemek és lexikális szerkezetek meghatározott nyelvi kontextusokban grammatikai funkciót vesznek fel, elsődlegesen nyelvtörténeti értelmezésben (volt) használatos a szakirodalomban. Szinkrón perspektívában azonban egyfajta nyelvi megközelítést, tanulmányozási módot is jelenthet: a grammatika-elemzésben magyarázó tényezőként való alkalmazása feltétlenül gyümölcsöző lehet, ahogyan a fenti elemzésben mind a magyar, mind az olasz nyelvre vonatkozóan bebizonyosodott.

A fenti elemzés több pontján arra is rámutattam, hogy sok nyelvtani kérdésben a kutatók nem értenek egyet, illetve a nyelvre vonatkozó elméleti ismereteink olykor hiányosak. A különböző nyelvészeti iskolák, elméletek nem képesek az empirikus nyelvi jelenségek teljességét tudományos igényvel magyarázni. A jellemző az, hogy bizonyos nyelvi aspektusokat kiemelve ezekben elmélyednek, és ehhez gyakran igen komoly elméleti és technikai apparátus alkalmazása szükséges. Felmerül a kérdés: a magyar és az olasz mint idegen nyelv tanítása terén mennyi és milyen elméletet, tudományos indoklást érdemes igénybe venni, és hogyan? Erről szól a következő, 4. fejezet.

4. A TÉRI NYELV TANÍTÁSÁRA VONATKOZÓ GYAKORLATI SZEMPONTÚ JAVASLATOK A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV (OLASZ ANYANYELVŰEKNEK TÖRTÉNŐ) ÉS AZ OLASZ MINT IDEGEN NYELV (MAGYAR ANYANYELVŰEKNEK TÖRTÉNŐ) OKTATÁSÁHOZ

4.1. Bevezető megjegyzések

A 3. fejezetben a magyar és az olasz nyelv legújabb nyelvtanainak és a legfrissebb szakirodalomnak azon részei kerültek elemzésre, amelyek valamilyen módon kapcsolatban áll(hat)nak a térbeli viszonyok kódolásával, nyelvi strukturálódásával. Arra is kitértem jelzés szintjén, hogy a téri kódolást végző szerkezetek mi másra használhatók a nyelvben, hisz kognitív szempontból ennek is van jelentősége. A konkrét helyjelölés fogalmi szerkezetei alapul szolgálnak ugyanis a legkülönbözőbb tartományokban elhelyezhető elvont(abb) fogalmak kifejezéséhez metaforikus jelentés-kiterjesztés által (vö. 3.2.2.3.2., 3.2.2.3.3., 3.2.2.3.4., 3.2.2.3.5., 3.2.3.6., 3.2.4.7., 3.3.2.2.4., 3.3.3.5.). Az átvitt jelentések nem önkényesek, hanem levezethetők a fizikai tér konceptualizációjából, amelynek konkrétabb, egyszerűbb és világosabb fogalmai segítik az absztraktabb, nehezebben érthető fogalmak közvetítését. Poliszém jelentéshálózatok jönnek létre a családi hasonlóság és a prototípuselvű kategorizáció révén (Tolcsvai Nagy 2013a: 232–255). Ez utóbbi aspektus módszeres tárgyalására e helyütt nem kerülhetett sor, de az elemzés ilyen irányban való kiterjesztése feltétlenül további kutatási célként jelölendő meg.

Alapkutatásként az olasz és magyar térjelölés nyelvi formáinak funkcionálisan rendszerezett összegyűjtésére és összevetésére vállalkoztam. A téri kódolással a nyelvtanok csak érintőlegesen foglalkoznak, és elsősorban az adpozíciókra (és határozószókra) koncentrálnak. A „téri nyelvvel” kapcsolatos információk azonban a mondat több pontján és az ígét is magukba foglaló különböző nyelvi kategóriák mentén oszlanak el, bár eltérő hangsúlyozással. Nishizawa-Kothencz (2014: 51) értelmezésében „... a téri- és az entitásviszonyok valójában nem az objektumokhoz, hanem az azt létrehozó, irányító eseményekhez, cselekvésekhez tartoznak, s így az ezeket a relációkat kifejező prepozíciók (illetve a magyarban a határozóragok) az ige jelentésköréhez kapcsolódnak.” Egy térbeli

szituáció nyelvi leképezése valóságos puzzle megalkotását jelenti, ahol minden mozaikrészecskének a saját helyére kell kerülnie ahhoz, hogy az egész kép tökéletesen látható legyen. Tipológiai alapú tanulmányról lévén szó az egyetemes elvek alapján kidolgozott leíró grammatikákkal, illetve a vizsgálódás tárgyát képező nyelvek releváns grammatikai rész tulajdonságainak tanulmányozására kiterjedő szakirodalmi tényekkel mindenképpen szembesülnünk kellett, hisz ezek alkotják a nyelvtipológus munkájának bemeneti adatait.

A következőkben a 2. fejezetben vázolt elméleti háttér és a 3.-ban bemutatott elemzés alapján a két vizsgált téri nyelv összevetése nyomán néhány gyakorlati vonatkozású előrejelzést és módszertani javaslatot szeretnék tenni a magyar mint idegen nyelv (olasz anyanyelvűeknek történő) és az olasz mint idegen nyelv (magyar anyanyelvűeknek történő) tanítása terén, amelyek a két szóban forgó nyelv mint idegen nyelv oktatásában használandó tankönyvek készítésére is ösztönző hatással lehetnek. A 3. fejezetben elvégzett alapvetően formális elemzés lehetővé teszi, hogy a következőkben egy dominánsan funkcionális szempontú szemantikai tipológiai háttérű összevetést érvényesítsek, ahol könnyen tudok majd utalni a különböző nyelvi struktúrákra anélkül, hogy a tárgyalást nehézkessé és hosszadalmassá tenném az éppen időszerű nyelvi forma *ad hoc* magyarázatával.

4.2. A kognitív nyelvészet eredményeinek a nyelvpedagógiában való alkalmazhatósága a téri viszonyok tárgyalása alapján

Ha a nyelvoktatást mint a nyelvnek és a nyelvészet eredményeinek pedagógiai céllal való alkalmazását tekintjük, e területen is elvárható a tartalmi, de főleg szemléletbeli, módszertani megújulás és az interdiszciplinaritás követelményeinek adaptálása. Az idegennyelv-oktatás fejlődése azonban sajnálatos módon általában nem követi közvetlenül a nyelvtudományi kutatások haladását. El kell ismernünk, hogy a funkcionalista szemlélet a gyakorlatban is egyre jobban terjed a tananyagokban (vö. Hegedűs R. 2005, 2006; Szűcs 2005) és az oktatás módszerében megmutatkozó kommunikativitás szempontjainak előtérbe kerülésével (vö. Jónás 2001; Szűcs 1996), ugyanakkor a kognitív megközelítés alkalmazás szintű bevonása a tanórákon és az ismeretanyag közvetítésében még várat

magára, habár az igények megfogalmazódtak szellemiségének az idegennyelv-oktatásba való bekapcsolására (Szili 2006: 148, Jakab 2012: 69, Tolcsvai Nagy 2013a: 351–356).

Napjaink egyik meghatározó tudományos irányzatát a kognitív iskola képviseli (2.4.). A XX. század 70-es – 80-as éveitől kibontakozó holista kognitív nyelvészet (2.4.1.) a nyelvet nem eszköznek, hanem a világértelmezés lehetőségének tekinti, és a nyelv aktív jelentésképző tevékenységét hangsúlyozza. A 3. fejezetben kísérletet tettem egy a nyelv alapvetően formális leírásán alapuló tipológiai irányultságú kontrasztív kutatás keretének a funkcionális kognitív perspektívával való kitérítésére a prototípuselv érvényesítésével, a szóban forgó szerkezetek nem diszkrét kategorizálásával, hanem a nyelvi változást figyelembe vevő grammatikalizációs folyamatok és e folyamatokban kontinuumként megjelenő nyelvi egységek szem előtt tartásával. A grammatikalizáció ma már nemcsak a diakrón jellegű vizsgálódásokban kap szerepet, hanem a nyelvtipológiának is az egyik legfontosabb fogalma lett, és magyarázó tényezőként a szinkrón szintű grammatikaelemzésekben is helyet kap. A grammatikalizációval szorosan összefügg a poliszémia fogalma, ugyanis a grammatikalizálódó újabb jelentések a régiekkel hosszabb-rövidebb ideig együtt élnek, így természetes módon kétértelműség/többértelműség alakul ki.

A kognitív nyelvészet eredményeinek a nyelvpedagógiai gyakorlatba való átültetését indítványozom a következőkben, amit több elméleti megfontolás támogat. A kognitív grammatika nyelvhasználat alapú, fogalmi megalapozottságú elméleti keret, amely a természetes leírásra törekszik, és mivel a funkciók felől közelít a nyelv elemzéséhez, szorosabb kapcsolatba hozható a diákok empirikus, gyakorlati tapasztalataival. Tolcsvai Nagy Gábor a következő nézet mellett érvel legújabb könyvében az anyanyelvi neveléssel kapcsolatban: „*A kognitív nyelvészet használati alapú, funkcionális elméleti kerete és módszertana érzékenyen kapcsolódik a nyelvpedagógiához*” (Tolcsvai Nagy 2013a: 352). Úgy gondolom, hogy ez a szándék kiterjeszhető az idegen nyelv oktatására is, és ennek megvalósításához szeretnék hozzájárulni munkámmal. A téri nyelv egy lehetséges tanítási modelljét vázolom fel a holista kognitív nyelvészet elméleti keretének érvényesítésével, ami aztán elképzelésem szerint modellként szolgálhat a nyelv egyéb részrendszereinek tárgyalásához is.

A holista kognitív nyelvészetről (2.4.1.) és általában a kognitív tudományról (2.4) részletesen szoltam a disszertáció tudományelméleti háttérét alkotó fejezetben; a következőkben csak azokra a mozzanatokra utalok, amelyek feltétlenül szükségesek az itteni tárgyalás gondolatmenetéhez. Érdeemes felelevenítenünk, hogy a szóban forgó nyelvelméleti modell a nyelv szimbolikus funkciójára és a társas érintkezésben megnyilvánuló (eltérő) konceptualizáció meghatározó szerepére helyezi a hangsúlyt. Központi szerepet kap az a képességünk, hogy ugyanazt az objektív valóságot különféle módon tudjuk értelmezni, a jelentésfelfogást befolyásoló alternatív konceptualizáció elméletének megfelelően.

A nyelvi univerzalizmussal és relativizmussal kapcsolatban (2.2. és 2.10.) láthattuk, hogy az ember – biológiai adottságainak megfelelően – a sok közös jellemző vonással rendelkező entitásokat általános érvényű, viszonylag egyszerű fogalomkörökként osztályozza (például minden embernek van téri koncepciója, s ezen belül minden ember elkülöníti a statikus elhelyezkedés és a mozgás képzetét). Amikor gondolatainkat nyelvi formába kell önteni, a gazdagabb, de strukturáltságában egyszerűbb mentális tartalmakat kell beleszorítani egy adott nyelv szemantikailag szegényesebb, de grammatikai strukturáltságában specifikusabb, bonyolultabb kategorizációs kereteibe (l. Dan Slobin *thinking for speaking* nyelvhasználat-irányultságú gondolkodás modelljét 2.8.-ban). Az adott nyelv szerkezete által meghatározott kategorizáció a valóság egy bizonyos rendszerezésének figyelembevételével történik, tehát az agyban létrejövő mentális képek nyelvi érvényesítéskor választásra kényszerülünk: mi az, ami a teljes képből hiányozhat, mert az adott nyelvközösség számára marginális, és mi az, ami feltétlenül, esetleg nyomatékosan is megjelenik a nyelvben, ezzel visszahatva a beszélők világlátására (vö. Boroditsky és mások legújabb kutatásait 2.5.1.2.-ben).

Ha elfogadjuk, hogy a nyelvi kategóriák, amelyeken keresztül hozzáférhetővé válik az emberi tudáson alapuló mentális tartalom, a tapasztalás különböző aspektusait állítják előtérbe, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy egy idegen nyelv elsajátításakor első feladatként a szavak és grammatikai szerkezetek megtanulásánál is fontosabb annak a tudatosítása, hogy egy adott nyelvben hogyan, azaz milyen kategóriák alapján osztódik fel a világ. A *thinking for speaking* beszédet megelőző és előkészítő kognitív mechanizmusa a

különböző nyelvekben egybeeshet, de kisebb vagy akár jelentős mértékben el is térhet. Ha az utóbbi eset áll fenn, a nyelvtanuló csak akkor lesz képes L2 megfelelő használatára, ha mindenekelőtt megérti a számára újfajta, anyanyelvétől (és más általa ismert nyelvekétől) elütő nyelvi kategorizációt, mert az új kategóriákhoz kell hozzárendelnie a megtanulandó nyelv különböző egységeit.

A legújabb kutatások – egyre egzaktabb módszerek alkalmazásával – összefüggést mutattak ki a nyelvek strukturálódásában megmutatkozó változatosság és a nyelvhasználók térértelmezése és viselkedése között (Levinson–Wilkins (eds.) 2006). Eszerint az ember térértelmezése nem univerzális, mint ahogyan azt korábban gondolták (Levinson 2004b), bár a térbeliség kifejezésének kétségtelenül vannak általánosítható vonatkozásai is, amelyeket azonban csak egy elvontabb, szemantikai konceptualizációs szinten értelmezhetünk (2.5.2.1.2.).

Mivel a jelentésszerkezet nem univerzális, hanem nagymértékben nyelvspecifikus, a fogalmi tartalmat ki kell egészíteni a konceptualizáció módjára vonatkozó információval, amely meghatározó jelentőséggel bír, gyakran a fogalmi tartalomnál is fontosabb szerepet játszva. Ez az új fogantatású konceptualizációs szemantika lehetővé teszi a nyelvtan újraértelmezését is. A jelentés és a forma szimbolikus egységében megvalósuló konstrukciós sémáknak tekintendő nyelvtani szerkezetek képezik a nyelvreírás alapját (Langacker 2010).

4.2.1. A téri tartomány konceptuális felosztása

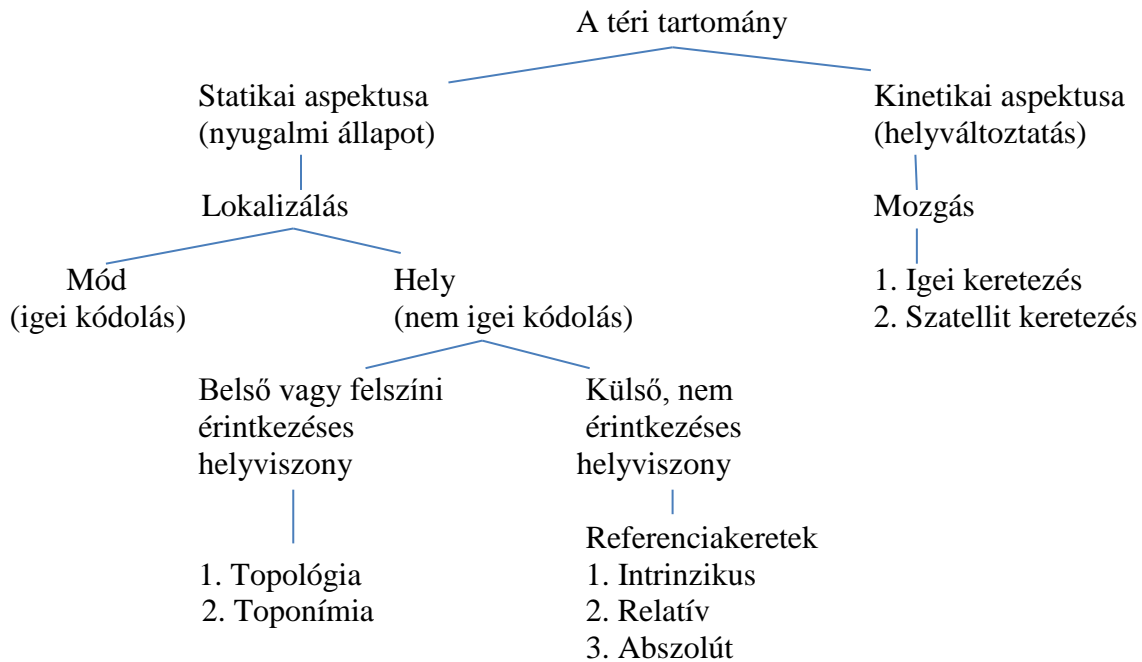
A kognitív keretben történő tárgyaláshoz be kell vezetnünk néhány alapfogalmat, amelyekre szükségünk lesz a leíró kifejtésben. Ezek a szakkifejezések azonban intuitív jellegük révén nem kívánnak különösebb erőfeszítést a diákok²⁰⁶ részéről.

Ismeretes, hogy a nyelvek nem egységes szemantikai mezőként kezelik a teret, hanem több elkülönülő és többé-kevésbé részletekbe menően strukturált altartományra osztják azt (l. 2. ábra). Ennek megfelelően a térviszonyok kódolásának bemutatására az egyes téri

²⁰⁶ Amikor diákokról szólok, egyetemi szintű oktatásra gondolok. Természetesen az itt használt apparátus ebben a formájában nehezen lenne használható például a közoktatásban, bár bizonyos leegyszerűsítéssel adaptálhatónak tűnik.

altartományok látszanak a legmegfelelőbb kiindulópontnak. A különböző téri szegmensek persze átfedhetik egymást (például a referenciakeretek szerepet játszhatnak a statikus helymeghatározás ábrázolásában éppúgy, mint a helyváltoztatás érzékeltetésében), de mivel mindegyiknek saját belső szerveződése van, módszertanilag indokolt, hogy szétválasszuk, és külön vizsgáljuk őket.

2. ábra. A téri tartomány konceptuális felosztása (Levinson–Wilkins (eds.) 2006: 3 és Tolcsvai Nagy 1999 alapján saját kidolgozás)

Tolcsvai Nagy Gábor szerint az “... *elhelyezés és az irányadás alapvető elkülönítése, valamint azok belső osztása alapvetőbb és lényegesebb, mint a határozóragok rendszerében kimutatott irányhármasság (például inessivus, illativus, elativus), amelynek alapja a beszélő helyzete (az origó) vagy az álló — mozgó megkülönböztetésben az álló*” (Tolcsvai Nagy 1999: 160).

A helyviszonyokat kódoló nyelvi szerveződés részrendszereinek taglalását célszerű azzal kezdeni, hogy az idegen nyelvet tanuló diákokat szembesítjük az 2. ábrával, és megfigyeltetjük, hogy az első szintű konceptuális elkülönülések minden nyelvben léteznek, így közös alapot képeznek a további egyre sajátosabban szerveződő részrendszerek

számára. Minél lejjebb haladunk az 2. ábrán felvázolt, hierarchikusan rendeződő rétegekben, a tér minél részletezőbb és jellegzetesebb aspektusait vesszük számba, annál nagyobb az esélye, hogy két nyelv viszonylatában eltéréseket találunk.

A tér mint referencia-rendszer két fő fogalmi metszetét univerzálisan a nyugalmi állapot és a mozgás ellentéte képviseli. Az is általános érvényű jelenség nyelvközi viszonylatban, hogy a térbeli elhelyezkedés módbeli aspektusa az igén kódolódik, míg maga a helyjelölés nem igei természetű rámutatásos, azaz deiktikus vagy nem rámutatásos nyelvi egységekkel történik. Minden nyelv elkülöníti a közvetlen közeli, pontosabban a belső vagy felszíni érintkezéssel helyviszonyt a távolabbi, vagyis a külső, nem érintkezéssel elhelyezkedéstől. Konceptuálisan a magyar és az olasz (és a többi) nyelv konvergenciát mutat a térbeliség fő relációinak szerveződését illetően. A nyelvi szintű konstruálás szempontjából azonban a hasonlóságok mellett lényeges eltéréseket is találunk. Az elemzést logikusan a nagyobb szegmensek felől kiindulva és a specifikusabb felbontások felé haladva végezzük. A tárgyalandó jelenségek (tipológiai alapú) kontrasztív párhuzamba állítása nemcsak az elsajátítandó idegen nyelv működésének felfedezését befolyásolja előnyösen, hanem a diákok anyanyelvi öntudatosságára is kedvezően hat(hat). Az itt következő összevető elemzésben az 2. ábra felépítését követjük a lokalizálástól kezdve.

4.2.1.1. Lokalizálás

A lokalizálás értelmezéséhez tudatosítanunk kell a diákokkal azt az univerzálénak számító tényt, hogy a természetes nyelvek a tapasztalati alapú megismerés következtében egy tárgy elhelyezkedését a térben egy másik tárgyhöz viszonyítva írják le. A térben elhelyezett két tárgy azonosítására több megnevezést alkalmaz a szakirodalom. Az észlelésben és a kognitív feldolgozásban a többi tárgyhöz képest kiemelkedő entitás, amely körül az egész szituáció elrendeződik, a *figura* (Talmy 1985) vagy *céltárgy* (Landau 1996); azt a dolgot pedig, amelyikhez viszonyítjuk a figurát a térben való elhelyezésekor, a következő *terminus technicusok* jelölik: *alap* (Pethő 2011), *háttér* (Talmy 1985), *referenciatárgy* vagy *vonatkoztatási tárgy* (Landau 1996). A szakirodalomban a *figure – ground*, *theme – relatum*, *trajector(y) – landmark* párhuzamos elnevezések találhatók (vö.

Ivány–Felhősi–Pléh 2008). Én a *figura* és az *alap* kifejezések bevezetését javaslom és alkalmazom a következőkben, mert ezek és az általuk jelölt fogalmak között intuitív módon létrehozható az asszociáció, és a magyar nyelvű szakirodalomban is használatos szópár (Tolcsvai Nagy 1999, 2013a: 139–146), bár nem kizárólagosan: *alap* helyett a *háttér* megnevezést is megtaláljuk (vö. Ivády–Felhősi–Pléh 2008, Tolcsvai Nagy 2013a: 139–146), sőt az eredeti angol kifejezéseket is (Tolcsvai Nagy 2013a, Nishizawa-Kothencz 2014).

A téri kódolás szempontjából a figura ismeretlen térbeli jellemzőkkel rendelkezik, míg az alap referenciaentitásként, viszonyítási pontként szolgál:

257. Az alma a tálban van. – La mela è nella ciotola.

258. A fiú a karosszék mögött bújt el. – Il ragazzo si è nascosto dietro la poltrona.

Az 257. mondatban az *alma/mela*, a 258.-ban a *fiú/ragazzo* a figyelem központjában álló figura, míg a velük feldolgozási viszonyban lévő, de háttérben maradó tárgy az 257. szerkezetben a *tál/ciotola*, a 258.-ban a *karosszék/poltrona*. Arra is rögtön érdemes felhívni a figyelmet, hogy a kognitív szempontból prominens figura a mondat szintű (semleges, azaz nem fókuszált) diskurzusban szerkezetileg is prominens helyet foglal el (a mondat elején található, alanyi szerepet kap). Vannak a vizuális észlelésen alapuló, prototipikusan figuraként, illetve prototipikusan alapként megjelenő entitások, azaz olyanok, amelyek jobban vagy kevésbé kelt(het)ik fel a beszélő figyelmét:

259a. A csésze az asztalon van. – La tazza è sul tavolo.

259b. ?Az asztal a csésze alatt van. – ?Il tavolo è sotto la tazza.

A 259. mondatpár esetében ugyanarra a téri elhelyezkedésre vonatkozóan az a) típusú mondatot használjuk, de nem azért, mert b) agrammatikus, hanem azért, mert a *csésze* és az *asztal* közül az első rendelkezik több, a figurára tipikusan jellemző tulajdonsággal: kisebb, jól meghatározott kontúrral rendelkező, mozgatható, a beszélőhöz közelebb eső tárgy. A figura és az alap meghatározó tulajdonságait Tolcsvai Nagy Gábor (2013a: 142) Leonard Talmy (2000b: 315-316) alapján a következő módon foglalja össze:

63. táblázat. A figura és az alap jellemző tulajdonságai (Tolcsvai Nagy 2013a: 142).

	FIGURA	ALAP
Meghatározó jellemzők	Ismeretlen térbeli vagy időbeli tulajdonságok	Referenciaentitásként funkcionál, a figura ismeretlen tulajdonságait is tartalmazza
Társított jellemzők	Mozgathatóbb	Állandóbb elhelyezkedése van
	Kisebb	Nagyobb
	Feldolgozásában geometriailag egyszerűbb	Feldolgozásában geometriailag összetett
	Nemrég került színre, a figyelem előterébe	Ismertebb, elvártabb
	Nagyobb a fontossága	Kisebb a fontossága
	Inkább később észlelhető	Inkább korábban észlelhető
	Feltűnőbb, ha már észlelve van	Inkább a háttérben van, ha a figura már észlelve van
	Inkább függő	Inkább független

Ezekhez az észlelésen és tapasztalaton alapuló jellegekhez nyelvi kategóriák társíthatók (l. 64. táblázat), ahol a feltűnőbbként jelentkező tulajdonságok inkább a figura, míg a kevésbé feltűnőek inkább az alap kifejezésében kapnak szerepet.

64. táblázat. A névszók figura/alap tulajdonságaival párhuzamba állítható, hierarchikusan elrendeződő jellemző vonásai (Tolcsvai Nagy 2013a: 141 alapján).

FELTŰNŐBB	KEVÉSBÉ FELTŰNŐ
Humán	Nem humán
Élő	Élettelen
Tulajdonnév	Köznév
Egyes szám	Többes szám
Konkrét	Elvont
Határozott	Határozatlan
Referenciális	Nem referenciális
1., 2. személy	3. személy
Megszámolható	Megszámlálhatatlan

A feltűnőségi hierarchia szerint tehát például egy humán élőlény feltűnőbb, így könnyebben kerül a figyelem központjába, és valószínűbb figuraként való nyelvi

reprezentációja, mint egy fizikai tárgy, amely viszont előnyt élvez egy elvont fogalommal szemben.

4.2.1.1.1. A lokalizálás módbeli aspektusa

A térben való elhelyezés módja statikus igékkel fejeződik ki. Mind a magyarban, mind az olaszban a létige és annak szinonimái szerepelnek ebben a funkcióban (3.2.1., 3.3.1.). Ezek gyakran testtartást jelölők vagy ezek származékai: az ember elhelyezkedésére vonatkozó fogalmi képzetek tevődnek át metaforikusan tárgyak lokalizációs leírására nyelvközi variabilitással. Ezek az igék a figura és az alap bizonyos jellemzőire irányíthatják a figyelmet (például a vízszintesen vagy a függőlegesen történő kiterjedésére: *a torony a tér közepén áll* 'la torre erge in mezzo alla piazza', *a falu a folyó partján fekszik/terül el* 'il paese si estende/si sviluppa sulla riva del fiume').

A lokalizációs predikátumok vonatkozásában a nyelvek két csoportra oszthatók: 1) azok, amelyek kis számú helyzetjelölő igével rendelkeznek (háromtól ötig terjedő, egymástól merőben eltérő, tehát nem szinonim igék: *áll, fekszik, függ*), 2) azok, amelyek különböző jelentésű statikus elhelyezkedést leíró igéinek száma tíznél több, akár százig is terjedhet²⁰⁷ (Levinson–Wilkins (eds.) 2006: 524). Mivel a statikus igék köre mind a magyarban, mind az olaszban szűk kiterjedésű szemantikai domént képvisel, a diákokat is be lehet vonni egy az anyanyelvüket és a tanult idegen nyelvet összevető olyan gyűjtésbe, amelynek célja a két nyelv konvergenciáinak és divergenciáinak ilyen irányú behatárolása. Például az olaszban a magyar *áll* igének megfelelő beszélt nyelvi kifejezés *stare in piedi* nem alkalmazható általánosan (tárgyakra vonatkoztatva is) az elhelyezkedés statikus módjának leírására: ebben az értelemben olyan ige szerepel (*ergere*), amely személyekre vonatkozóan választékos vagy régies stílusjeggyel rendelkezik, tehát igen ritkán használatos.

²⁰⁷ Azokban a nyelvekben, ahol szélesebb a statikus igék köre (például a Tzeltal nyelv), az ige fontosabb szerepet kap a helyjelölésben azáltal, hogy a más nyelvekben marginálisnak tűnő részletekre is kiterjed szemantikai tartalma (például külön ige szolgál a gömbölyű formában, tál alakúan mélyedő tartályban való elhelyezkedés leírására).

4.2.1.1.2. Helyjelölés

A figurát és az alapot mindkét nyelvben egy névszó dolgozza ki, köztük szemantikai és morfoszintaktikai kapcsolatot egy P elem / P elemek és az ige létesít (3.2.3., 3.2.4, 3.3.3.). 3.4.-ben indokoltam meg egy a főnévi kifejezések szemantikai funkcióinak kódolását végző közös adpozíciós P kategória feltételezésének motivációját és előnyeit. Már ott kiemeltem ennek különös jelentőségét nemcsak tipológiai, hanem az összehasonlító elemzés, és következésképpen a magyar és az olasz mint idegen nyelvek oktatása terén, ahol ily módon a két nyelv rendszerszemlélete közös nevezőre hozható. Ebben a felfogásban a különböző helyviszonyító elemek strukturálódását nem mint egy másik nyelvi rendszerhez képest különleges formákat magába foglaló bonyolult hálózatot tárgyaljuk, hanem a diákok anyanyelvében is meglévő morfémaosztályok variációiként tudjuk ábrázolni.

A P elemek mindkét nyelvben relációs jellegűek: a figura és az alap viszonyát jelölik. A problémát a P elemek kapcsolódására vonatkozó ellentétes paraméterértékek okozhatják.

A magyarban a P kategória inflexiós toldalékokkal,²⁰⁸ tipikusan esetragokkal, névutókkal és igekötőkkel valósul meg, az olaszban prepozíciókkal és partikulákkal. Ezek a nyelvi egységek a magyarban fejezők, illetve az ige szatellit elemeként fellépő, de az NP-hez kapcsolódó fejező elemekkel (strukturálisan is) párhuzamban álló igekötők „mozgékonyak”. Az olaszban a prepozíciók által jellemzően fejező szerkezeteket kapunk, de láthattuk, hogy a latin eredetű prefixumokat felváltó partikulák a mai standard olaszban a fejező konstrukciók (IP szerkezetek: 3.3.2.2.) kifejlődésének és terjedésének irányába mutatnak. Ez utóbbi típusú építkezést az olaszban végbement tipológiai változások tették lehetővé, amelyek kedveztek az analitikus szerkesztésmódnak és a módosító elemeknek az igei fejhez viszonyított jobb oldalon való elhelyezésének.

²⁰⁸ A térbeliség szempontjából ugyan marginálisan, de a tárgyra utaló magyar igei inflexiós toldalékokra is gondolnunk kell, ugyanis a magyar *-t* tárgyrag – nem tipikusan – helyhatározói értéket is felvehet: *bejártuk az egész várost* 'abbaimo girato per tutta la città' (3.2.3.3.). A tárgyas ragozás szuffixumainak az olaszban klitikumok felelnek meg. A kérdéskör részletesebb tárgyalására 3.2.3.7.1.1.-ben volt módom. E helyütt arra az ismert tényre utalok csupán, hogy a magyar és az olasz viszonylatában a nem magyar anyanyelvűek számára éppen a kettős igeragozás használata nehezíti meg jelentősen a magyar mint idegen nyelv elsajátítását, az olaszul tanuló magyar diákoknak pedig a klitikumok gördítene jelentős akadályokat útjukba. Mivel azonban e problémakör fejtegetése eltértenne bennünket központi gondolatmenetünk irányvonalától, itt lezárom a témát a korábban elmondottakra hivatkozva.

A két szóban forgó nyelv viszonylatában paraméter-beállítást kell végeznünk. Az olasz anyanyelvűek számára kézzelfoghatóbbá tehetjük a fejkülső szerkezetek építkezésének gyakorlatát, ha az olasz IP szerkezeteket is bevonjuk az összehasonlító bemutatásba, ugyanis a saját nyelvükben (kialakulóban lévő) minta tapasztalata alapján könnyebben általánosíthatják használatát. A magyar anyanyelvűeknek az igekötő ige előtti pozíciója működhet kognitív precedensként az olasz PrepP-k tipikus strukturálódásához hasonló irányú műveletek kidolgozásához. Az sem elhanyagolható, hogy a magyar anyanyelvűek esetében feltehető, hogy találkoztak már más az olaszéval rokon (indoeurópai) idegen nyelvi sémákkal, amelyek támogat(hat)ják az olasz paraméter beidegződését.

Egy funkcionális szemléletű és a két nyelv konvergenciáit előtérbe állító módszerrel arra is érdemes felhívni a diákok figyelmét, hogy mind a magyarban, mind az olaszban az általános tipológiából jól ismert nyelvváltozási trendek körébe illeszthető grammatikalizációs folyamatok keretében alakultak ki és ma is alakulnak ki a P elemek. Formájukban eltérhetnek egymástól mind egy adott nyelven belüli, mind nyelvek közötti viszonylatban, működésüket tekintve azonban megfeleltethetők egymásnak, hisz mind arra szolgálnak, hogy nyelvspecifikusan, de általános térbeli nyelvi mintákat képezzenek le.

Ezeknek az összefüggéseknek a felvázolása és a P elemek kontinuumszerű értelmezésének bevezetése a tanítási gyakorlatba azért is célszerű, mert így elkerüljük a hagyományos nyelvtanok diszkrét kategorizálásra törekvéséből származó nehézségeket. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a prototipikus, formai átalakulással együtt járó, elsősorban diakrón perspektívájú grammatikalizáció mellett léteznek olyan, főleg a szinkroniában tetten érhető változások, amelyek esetében a forráselem nem tűnik el, akkor egy köztes fázisban A és B nyelvi egység formailag egyező/hasonló, de funkcionálisan (részben) eltérő realizálódásai nem lepnek meg, ahogyan a grammatikalizálódó forma és a grammatikalizáció kiinduló szerkezete között létező szemantikai összefüggések sem (l. a magyarban az igekötőként, névutóként és határozószóként egyaránt működő elemeket, az olaszban prepozícióként, partikulaként és határozószóként használatos nyelvi egységeket).

A P elemek univerzálisnak tűnő grammatikalizációs folyamatait (semantikusan) a 65. táblázat mutatja.

65. táblázat. A P elemek grammatikalizációja (Christian Lehmann 1985 és Hopper–Traugott 1993: 107 alapján, saját kiegészítéssel)

A grammatikalizáció iránya	A grammatikalizáció fázisa	Magyar	Olasz
1.	(térbeliségre vonatkozó) fogalmi tartalmú szókészleti elemek (egy másik lexikális egységhez kapcsolódva)	✓	✓
2.	prepozíciós / névutós szókapcsolatok	✓	✓
3.	másodlagos prepozíciók / ragtalan névutók	✓	✓
4.	elsődleges prepozíciók / ragvonzó névutók	✓	✓
5.	esetjelölő agglutinálódott affixum	✓	----
6.	esetjelölő flexiós elem	----	----
7.	zéró morféma	----	----

A forráselemet képező fogalmi lexémát olyan tipológiailag jellemző főnevek képviselik, amelyek tárgyakkal térviszonyok szempontjából meghatározó részeit, illetve testrészeket jelölnek (ezekre hoztunk példákat: 3.2.3.1., 3.3.3.3.2.). Egy szabad kollokáció analitikus szintaktikai szerkezetté válik (szintagmatizálódás): az olaszban prepozíciós szókapcsolatok (3.3.3.3.3.) és azok további grammatikalizációja révén prepozíciók (3.3.3.3.1., 3.3.3.3.2.) jöttek létre, a mai olaszban egy újonnan elindult grammatikalizációs folyamat során igéhez kötődő partikulák alakultak/alakulnak ki (3.3.2.2.); a magyarban a ragos névszó és a névutó közötti köztes kategóriába tartozó formák (*mentén, nyomán és táján* típusú alakulatok, l. 3.2.4.2.) előzik meg a (történetileg először jelentkező) ragtalan (3.2.4.3.), (az ómagyar kortól) ragvonzó névutók (3.2.4.4.) kialakulását, és a szintagmatizálódás körébe sorolandó az igéhez vonódó igekötők (3.2.2.) keletkezése is. A magyar a fenti grammatikalizációs sorban tovább haladt azáltal, hogy egy analitikus szerkezetből szintetikus jött létre (morfologizáció): megjelentek agglutinálódott affixumai

(3.2.3.1.). A grammatikalizáció következő lépéseként a szótó és az affixum egyre szorosabb egységet alkothat, és az agglutináló morfológiai eljárás flexióssá válhat (demorfemizálódás). Az utolsó stádiumban a flexiós egység zéróvá redukálódhat, és eltűnhet. Az utóbbi változások azonban nem feltétlenül következnek be, és a magyar P elemek grammatikalizációja is „megrekedt” a testes határozóragok kifejlődésének fokán.

A legújabb funkcionális kognitív nyelvészeti kutatások elismerik, hogy a prepozíciókká/toldalékokká vált nyelvi elemek is jelentéshordozók. *„A toldalékok jelentése egyszerre sematikus és sematizált: sematikus, azaz kevésbé részletezett és kidolgozott tartalmilag a szavakéhoz képest, mert nem a világban lévő dolgok mentális reprezentációját, hanem azok közti viszonyokat jelölik. Emellett a jelentésük sematizált, ugyanis képi sémák (pl. TARTÁLY, FELÜLET) kapcsolódnak a landmarkként [= alapként] értelmezett fogalmi jelentésükhöz”* (Nishizawa-Kothencz 2014: 53, vö. Tolcsvai Nagy 2013a). A grammatikalizálódott formákban megőrződnek a forráselem bizonyos szemantikai jegyei. Ezért a P elemek jelentésszerkezetének feltárása különösen gyümölcsöző lehet nemcsak a vonzatkutatás terén, hanem az oktatásban is, ugyanis jelentős mértékben segíthet a P elemek funkcionális terének pontosabb körvonalazásában.

4.2.1.1.2.1. Rámutatósos helyjelölés

A beszédhelyzet ismeretében rámutatással is kijelölhető a helyviszony. A deixis univerzális kategória, de formai megvalósulása nyelvenként változó lehet. A térdeixist, azaz a diskurzus külső térbeli körülményeinek nyelvi kódolását elsősorban a mutató névmások valósítják meg.²⁰⁹ Az is minden nyelvben érvényesülő jelenség, hogy a verbális jeleket kísérhetik nem verbális gesztusok (taglejtés, kéz- vagy szájmozdulat, tekintet iránya, fejmozgás stb.). A rámutatás egy meghatározott nézőpontból, egy egocentrikus deiktikus központból mint viszonyítási pontból indul ki, és ez mind a magyar (3.2.3.7.1.3.1., 3.2.3.7.3.2.1.), mind az olasz (3.3.3.6.2.2.) esetében a beszélő helyzete.

²⁰⁹ A személyes névmások is lehetnek deiktikusak, erről l. 3.2.3.7.1.2.

Az olasz nyelvtanokban még fellelhető hármass tagozódás a mutató névmások körében – a beszélőhöz közeli, a hallgatóhoz közeli és a beszédaktus mindkét résztvevőjétől távoli megkülönböztetése – a mai standard nyelvben teljesen elavult, így ez a nyelv is a magyarhoz hasonlóan a beszélő origójához közel és az attól távol eső közötti differenciálódást mutat (3.3.3.6.2.1., 3.3.4.5.1.).

A térben elhelyezett tárgyak viszonyát mindig a nézőpont határozza meg, amely lehet külső (deiktikus) és belső (intrinzikus). Az első esetben a beszélő nézőpontja releváns, a másodikban a térben elhelyezett egyik tárgy jellegzetes formája és térbeli hierarchiája a mérvadó (erre a kérdéskörre még visszatérünk lejjebb a referenciakeretek tárgyalásakor).

4.2.1.1.2.2. Belső vagy felszíni érintkezései helyviszony

4.2.1.1.2.2.1. Topológiai tartomány

A konceptuálisan legegyszerűbb téri ábrázolás a figura és az alap térbeli egybeesését, kontaktusát, a figurának az alapon való bennfoglaltságát vagy az alapon való rajtlevését, mindenképpen a figura és az alap valamiféle közvetlen közelségét szemléltető leírás. Ezzel jellemezhető a topológiai tartomány.

A 3. fejezetben elvégzett grammatikai alapú vizsgálat eredményeképpen nyilvánvaló, hogy a magyar – olasz téri nyelv viszonylatában az egyik legproblémásabb kérdéskör, amelyre kitüntetett figyelmet kell fordítanunk, a topológiai tartomány kódolásának divergenciáiban rejlik.

Abból az unverzálénak számító tényből indulhatunk ki, hogy minden nyelvben van *hol*-kérdés. Ennek értelmében azt a nyelvi konstrukciót, amelyik a „Hol van X?” kérdésre válaszol, a lokalizációs domén alapszerkezetének tekintjük. Természetesen az itt felmerülő struktúrák más funkció(ka)t is szolgál(hat)nak), ugyanakkor a „Hol van X?” kérdésre több válasz is adható, amelyek szerkezetbeli különbségeket is felmutathatnak. Amikor az alapszerkezetre hivatkozunk, egy prototipikus jelenet leképezésére utalunk, például egy kisebb, körülhatárolt és általában mozgatható fizikai tárgynak (a figurának) egy

körülhatárolatlan, rögzített felülettel, például egy másik fizikai tárggyal (az alappal) való érintkezésére, azaz a RAJTALEVÉS sémájára:

260. A csésze az asztalon van. – La tazza è sul tavolo.

Vagy egy fizikai tárgy (a figura) egy körülhatárolt térben, például egy másik fizikai tárgyban (az alapban) való BENNLEVÉS-re:

261. Az alma a tálban van. – La mela è nella ciotola.

A magyarban a lokális alapszerkezet a következő:

262. NP[figura] NP[alap]-P elem VAN

Az alapszerkezetben a VAN a lokális igék képviselője, amelyek pozíció-jelölőként kötelezően választandók,²¹⁰ és gyakran testtartást kifejező igék köréből kerülnek ki (*áll, fekszik, elterül* stb., l. fent). Előfordul hiányos szerkezet használata is (*Hol van a csésze? Az asztalon.*) Levinson–Wilkins (2006) szerint ez nem csupán ellipszisként könyvelendő el, hanem a figura és az alap közötti prototipikus kapcsolat alapértelmezéseként.

Az olaszban a lokális alapszerkezet a következő:

263. NP[figura] ESSERE PrepP[alap]

Ez a nyelv is használ pozíciójelölő, kötelezően alkalmazandó lokális igéket (*trovarsi* ‘található’, *distendersi* ‘elterül’ stb. a létige szinonimájaként).

A lokális alapszerkezetet alkotó elemek a nyelvi formák egy jól behatárolható csoportjából kerülnek ki a szóban forgó nyelvek típusának megfelelően (l. fent a figura és az alap tipikus tulajdonságaira és az ezekkel párhuzamba hozható nyelvi kategóriákra, illetve a statikus igékre vonatkozó megjegyzéseket).

²¹⁰ Feltétlenül fel kell hívni a figyelmet a létige eltérő magatartására, amikor kopulaként funkcionál, és harmadik személyű, jelen idejű és kijelentő módú alakjai fonetikailag nem realizálódnak. Lokalizációs struktúrákban a létige mindig testes alakban jelenik meg.

A specifikusabb lokális relációk leírásánál előfordul, hogy különleges szerkezeteket, körülírásokat használnak a nyelvek, például rezultatív szerkezet alkalmazása:

264a. Az almát átszúrta a nyíl.

264b. ?A nyíl az almában van.

264c. ?Az alma a nyílon van.

A hagyományos grammatika formális szempontjait érvényesítő hozzáállással ellentétes viszonyulást tanúsító elméleti keretben sematikus fogalmi szerkezetekre támaszkodunk (statikus elhelyezkedés, érintkezési helyviszony, bennfoglaltság, függőleges vonalú elhelyezkedés, felszíni kontaktus, valamihez való tapadás, vízszintes felület stb.). Ezek nyelvi leképezése valamilyen térben elhelyezhető élőlényt vagy tárgyat jelölő lexikai elemekkel (névszókkal) és (P kategóriájú) viszonyító elemekkel alkotott kifejezésekkel történik (3.2.3., 3.2.4., 3.3.3.), amelyek szemantikai és morfoszintaktikai kapcsolatot hoznak létre az alapként funkcionáló névszóval. Ezeket az összefüggéseket mutatja a topológiai tartomány részrendszereit ábrázoló táblázat.

66. táblázat. A topológiai tartomány részrendszerei.

Topológiai résztartomány	Az alapként funkcionáló összetevő szemantikai jellemzése	Az alaphoz járuló tipikus nyelvi elemek	
		Magyar	Olasz
BENNLEVÉS (belső tér)	Olyan körülhatárolt tér, fizikai tárgy, amelyben elhelyezkedhet más fizikai tárgy	-BAN/-BEN, KÖZÖTT	IN, DENTRO (A), ALL'INTERNO DI, TRA/FRA
RAJTALEVÉS (belső tér területén kívül eső felület, határoló sáv)	Olyan körülhatárolatlan vagy körülhatárolt fizikai tárgy felülete, amelyen elhelyezkedhet más fizikai tárgy	-N, -ON, -EN, -ÖN	SU, SOPRA
SEMLEGES	Szokásos, rutinos szociális tevékenységek helyei	---	A, (IN)

Az olaszban (de más indoeurópai nyelvekben is, például spanyolban, angolban, németben: Meini 2009: 22, 50) lehetőség nyílik arra is, hogy a figura és az alap térbeli viszonyát általánosan, a topológiai résztartományok szempontjából semlegesen adjuk meg. E szerkezet használata azonban behatárolt, a következő szabályok érvényesek: 1. az alap csak olyan entitásokra vonatkozhat, amelyek szokásos, rutinos szociális tevékenységekhez

kapcsolódnak, 2. mivel ezeket a tevékenységeket általában emberek végzik, a figurának tipikusan [+ humán] jeggyel kell rendelkeznie:

265a. Anna è a scuola. (Anna iskolás vagy tanár, aki rendszeresen az iskolába jár.)

265b. Anna è nella scuola. (Nem tudjuk, mi okból: lehet, hogy rendszeres látogatója az iskolának, de az is lehet, hogy Anna ideiglenesen, valamilyen különleges okból kereste fel az iskolát.)

266a. Anna è in ufficio. (Anna az irodában dolgozik.)

266b. Anna è nell'ufficio. (Nem tudjuk, mi okból: vagy alkalmazottként vagy ideiglenesen látogatóként.)

Az olasz különlegesnek számító és megkötésekkel használható „semleges” helyjelölését leszámítva a topológiai tartomány két konceptuálisan jól elkülöníthető térdimenziót foglal magában, amelyeket röviden *TARTÁLY* (*containment*) és *FELÜLET* (*support*) típusú sémákként tarthatunk számon. A BENNLEVÉS táblázatbeli sematikus fogalmi szerkezete felbontható további altartományokra, például beletartozhatnak a következők:

1. Prototipikusan egy rögzített, teljesen vagy részben zárt háromdimenziós természeti vagy ember alkotta térben (ház, barlang) való elhelyezkedés.

2. Körülkerített (vagy annak felfogható), kétdimenziós sík térben (kert, sivatag) való elhelyezkedés.

3. Az alap (tipikusan valamilyen anyag) teljesen körbefogja, betemeti a figurát (víz, homok).

4. Embercsoportba tartozás (csoport, diákok).

A RAJTALEVÉS szemantikai hálójába a következő jelentések tartozhatnak bele:

1. Prototipikusan vízszintesen húzóódó, de térben elforgatható egyszerű, tagolatlan és körülhatárolatlan nagyobb, háromdimenziós fizikai tárgy (asztal, föld) felületén való elhelyezkedés.

2. Ember alkotta, körülhatárolt háromdimenziós térben (utca, emelet) való elhelyezkedés.

3. Járművön (vonat, repülő) levés.

Mivel a jelentésszerkezet nagymértékben nyelvspecifikus, hisz a nyelvek eltérő strukturálódásuk és kategorizációjuk következtében a tapasztalás különböző aspektusait

állítják előtérbe, az imént felsorolt, nagyjából a magyar nyelv alapján összeállított (vö. Tolcsvai Nagy 2011, 2013a: 184–195) jelentéselemek nem minden nyelv esetében tartoznak a BENNLEVÉS és a RAJTALÉVÉS fogalmi szerkezetébe. Ugyanakkor az is előfordulhat, hogy egyes nyelvekben lehetnek más jellegzetes elhelyezkedésű jelenetek, amelyek tipikus topológiai sémákhoz és kifejezőeszközökhöz rendelődnek.²¹¹ Azt kell tehát behatárolnunk, hogy egy adott nyelvben pontosan melyek azok a relációk, amelyeket az adott nyelv használói a tartály, illetve a felület séma hálózatába tartozóként kezelnek. Sajnálatos módon azonban ilyen irányú kutatások a magyar és az olasz nyelvekre vonatkozóan tudomásom szerint még nem születtek. A szakirodalom megelégszik a P elemek körében megmutatkozó poliszémia jelenségének helybenhagyásával, ami a két nyelv mint idegen nyelv elsajátításában e különösen érzékeny problémának minősülő témában semmiféle fogódzót nem nyújt, sőt azt a benyomást kelti, hogy a P elemek használatának behatárolása szinte leküzdhetetlen akadályokat gördít elénk.

A P elemek poliszémek, bár eltérő mértékben. A magyar igekötők és határozószók kevésbé deszemantizálódtak egységek, mint a névutók és a határozóragok, s az utóbbi kettő közül a todalékok a leginkább grammatikalizálódtak elemek. Az olaszban a partikulák és a határozószók szemantikája a legstabilabb és legkevésbé általános, a prepozíciós szókapcsolatok esetében már jobban tetten érhető a jelentés-kiürülés mozzanata, amely a több szótagú prepozíciók körében egyre erőteljesebben mutatkozik meg, és az egy szótagúak osztályában éri el tetőpontját. Mindazonáltal típusából következően a magyar forma- és viszonyrendszere jóval gazdagabb az olaszénál, és az is kiemelendő, hogy a soktagú esetrendszerén belül a helyhatározói viszonyragok egy külön, jól tagolt alrendszerre alkotnak. Ezért a magyarban a határozóragok poliszémiája általában kevésbé kiterjedt hálót alkot, mint az olaszé, tehát azt mondhatjuk, hogy prototipikusan a magyar superessivus a rajtaleyvés, az inessivus a bennlevés fogalmát fejezi ki (semantikusan), és az olaszban ezeknek megfelelő prepozíciókhoz képest jóval koherensebben. Ugyanakkor a magyar nyelvhasználatban is előfordul, hogy a superessivusi és az inessivusi ragok azonos

²¹¹ A nemzetközi szakirodalomban a „felület” típusú séma megnevezésére használatos angol *support* kifejezés azt sugallja, hogy ebben a nyelvben e szemantikai tartomány meghatározó jegye a „támaszték szerep”, ami a magyarban viszont csak járulékos tulajdonságként van jelen a konceptualizációban.

vagy hasonló jelentést hordoznak (*egyetemen – iskolában, erdőn – erdőben, bulin – buliban*, a földrajzi nevekre vonatkozóan l. lejjebb); erről a témakörrel l. Tolcsvai Nagy Gábor (2013a: 189–195) érdekes elemzését (vö. Kothenz 2007 és Kothenz 2012 diakrón szempontú vizsgálatát is).

Ahhoz, hogy tovább tudjunk lépni a P morféma jelentés alapon szerveződő hálózati strukturálódásának feltérképezésében, hasznos lenne a magyar és az olasz nyelv itt felvázolt mintáinak anyanyelvi beszélőktől vett adataival való szembevetése szemantikai tipológiai keretben. Modellként szolgálhatna a nijmegeni (Hollandia) Max Planck Institute (MPI) for Psycholinguistics egy hosszútávú, egy évtizedes, 40 kutatót felsorakoztató, a téri nyelvre és megismerésre vonatkozó projektje. Kidolgoztak többek között egy a topológiai domén felderítését célzó tesztet, amely módszeresen lefedi e téri tartomány sémáihoz rendelhető jeleneteket anyanyelvi adatközlők körében (Levinson–Wilkins (eds.) 2006). Ebben az értekezésben nem vállalkozhattam már egy ilyen beszélt nyelvi korpusz alapján kivitelezett empirikus kutatásra is, de úgy gondolom, hogy ezen az úton feltétlenül tovább kell majd lépni. Érdekes lenne megvizsgálni, hogy a prototipikus tartály, illetve felület típusú jeleneteken túl az egyes nyelvek milyen más, nem prototipikus relációkat rendelnek a topológiai domén tipikus kifejezőeszközeihez, illetve egy bizonyos nyelvben meddig terjed ki a topológiai tartomány hatóköre, és ezen belül hol van a *TARTÁLY–FELÜLET* közötti határ. Érdekes lenne megfigyelni, hogy a topológiai tartomány centrális szféráját kitevő tipikus *TARTÁLY–FELÜLET* viszonyokon túl milyen periférikus topológiai relációkat jelenít meg a magyar és az olasz; hogy hogyan kódolják azt az ellentétet, amely az egymáshoz tapadó tárgyak és az egymáshoz viszonyítva szabadon álló tárgyak között mutatkozik meg; hogy milyen magatartást mutatnak az olyan különlegesnek tekinthető relációk esetén, mint például amikor az egyik tárgy átszúrja a másikat, vagy amikor az ékszerek elhelyezkedéséről van szó. Az eddigi kutatások kimutatták, hogy a topológiai domén ezen periférikus régiójának kódolásában vannak lényegesebb eltérések a nyelvek között, azaz abban, hogy a különleges helyzetek nyelvi kódolása milyen mértékben idomul a centrális szféra eszköztárához. Egy ilyen kísérlettel lehetőség nyílna arra is, hogy a magyar és az olasz nyelv alapján elért eredményeket érdemben össze tudjuk vetni azokkal a következtetésekkel, amelyek a holland kutatóközpontban születtek a téri nyelvre

vonatközóan tizenkét, több nyelvcsaládból származó és tipológiaiilag eltérő nyelveket felsorakoztató adatbázis alapján.

4.2.1.1.2.2.2. *Toponímia*

A toponímia a földrajzi helymegnevezésre vonatkozó részrendszer. E kérdéskörben nem született még átfogó elemzés sem a magyar, sem az olasz nyelvre vonatkozóan. A helynevekkel használandó (superessivusi vagy inessivusi) ragok kiválasztásában a magyar anyanyelvűek között is ingadozás mutatkozik, így nehéz egyértelmű útmutatást adni használatukra vonatkozóan (vö. 3.2.3.4.). Szilágyi N. Sándor (1996: 27–29) elmélete szerint a térfogalmak és a kulturális gyökerű értékfogalmak összekapcsolódnak a kategorizációban. A magyarban a 'kint'-hez pozitív, a 'bent'-hez negatív jelentések társulnak, ezért járul az erdélyi nyelvész szerint etnocentrikusan superessivusi rag *Magyarország-hoz (Magyarországon)*, míg inessivusi a Magyarországot körülvevő más országok nevéhez (*Olaszországban* stb.) lokalizáció kifejezése esetén. Az olaszban sem lehet (mindig) egzakt szabályokat alkotni arra vonatkozóan, hogy locativusi értelmezésben a földrajzi nevekkkel az *in* vagy az *a* prepozíció, esetleg mindkettő használata tartható-e helyesnek (vö. Farkas 2006: 179–196, Meini 2009). Olasz viszonylatban a nyelvjárási sajátosságok a magyarhoz képest erősebben befolyásol(hat)ják a prepozíciók közti választást.

4.2.1.1.2.3. *Külső, nem érintkezéses helyviszony*

Külső, nem érintkezéses helyviszony jön létre, ha a figura és az alap térben elkülönül, azaz szeparálódik. Ilyenkor szükség van annak jelzésére, hogy az alaphoz képest milyen irányban keressük a figurát. Ebben az esetben univerzálisan valamilyen koordinátarendszer alapján szerveződik a téri nyelv. Az egymástól távol eső figura és alap téri viszonyának kifejezései mindig valamilyen referenciakereten belül értelmezhetők. "A *téri referenciakeret olyan kontextushoz igazított eszköz, amely az adott szituációnak és a közlendőnek megfelelően egy nézőpontot, viszonyítási keretet ad a téri kifejezések értelmezéséhez*" (Pléh et al. 2003: 21). A téri kifejezések különbözően orientált tengelyek

alapján születnek meg, mint például a gravitációs vagy az emberi arc analógiájára szerveződő fronto-dorzális tengely, amelyek evolúciós szempontból is igen kézenfekvőek. Három fő referenciakeretet különböztetünk meg, amelyek mind vertikálisan, mind horizontálisan működtethetők a nyelvben, de amelyeket a nyelvek nem egységesen és nem egyformán aknáznak ki:

1. intrinzikus: a téri relációt az alaphoz viszonyítva határozza meg:

267. A szobor a templom előtt áll. – *La statua si trova davanti alla chiesa.*

Az intrinzikus elnevezés arra utal, hogy egy tárgy vagy annak egy része viszonyítási pontként, alapként jelölődik ki a térben, és a figura az alaptól kiinduló meghosszabbított tengelyen helyezkedik el;

2. relatív: a téri reláció a szemlélő/beszélő szemszögéből, saját testi koordinátáiból kiindulva határozódik meg:

268. Anna a fától balra áll. – *Anna si torva a sinistra dell'albero.*

Ezt a referenciakeretet akkor érdemes használni, amikor az alap jellemzőinél fogva nem rendelkezik olyan résszel, amelynek a vízszintes síkon való meghosszabbításával egy képzeletbeli tengelyen el tudjuk helyezni a figurát (példánkban a *fa*);

3. abszolút: a téri reláció fix támpont alapján jelölődik ki. Mind a szemlélőtől, mind magától a színhelytől függetlenül, egy egyszer s mindenkorra meghatározott egyezményes, semleges tájékozódási pont alapján határozódik meg a figura helyzete:

269. A ház a parttól északra helyezkedik el. – *La casa si trova a nord della riva.*

E három koordináta-rendszernek lehetnek variánsai, de önmagukban is alapvetően lefedik a természetes nyelvekben használt főbb típusokat (vö. Pléh–Lukács 2014: 881).

Az indoeurópai nyelvek és a magyar is intrinzikus és relatív referenciakereteket használ ha kisebb kiterjedésű térben történő helyjelölést kell kódolni, az abszolút

referenciakerethez korlátozott mértékben folyamodnak. Ivády–Felhősi–Pléh (2008: 8–15) összefüggést kerestek egy adott beszélőközösség életmódja és referenciakeret-használata között, és azt találták, hogy az ipari társadalmakban és a városi kultúrában az abszolút referenciakeretre jóformán alig támaszkodnak a nyelvhasználók. Mindez logikusan következik a környezeti adottságokból: abszolút referenciakerethez széles kiterjedésű és kevésbé strukturált térben érdemes folyamodni, tehát állandó lakhellyel rendelkező vidéki, mezőgazdasággal foglalkozó vagy vándorló vadászó, gyűjtögető, életmód mellett. A szabad tér környezeti ingerei hívnak elő abszolút orientációt. A szituációban részt vevő, a környezetben elérhető téri támpontoktól, azok milyenségétől függ a referenciakeretek alkalmazása. Ez párhuzamba állítható a pszichológiából ismert adaptációs kutatások eredményeivel: a környezethez való alkalmazkodásban a fellelhető összes információt hasznosítjuk (Ivády–Felhősi–Pléh 2008: 40).

A külső érintkezéssel helyviszonyok tartományán belül elkülöníthető részrendszereket, azok szemantikai jellemzőit és a nyelvi leképezésükre használt tipikus elemeket a táblázat mutatja.

67. táblázat. A külső érintkezéssel helyviszonyok tartományának részrendszerei.

Térdimenzió	Szemantikai jellemzői	Tipikus magyar kifejezőeszközök	Tipikus olasz kifejezőeszközök
FENT – LENT ellentétesen szerveződő pár	A függőleges irányulás két ellentétes vetülete	FELETT, -N FÖLÜL, FENT ←→ ALATT, -N ALUL, LENT	SOPRA (A), AL DI SOPRA DI, IN ALTO, SU ←→ SOTTO (A), AL DI SOTTO DI, GIU'
ELÖL – HÁTUL ellentétesen szerveződő pár	Az emberi tekintet/haladás irányával megegyező, illetve azzal ellentétes irányuláson alapuló térdimenzió	ELŐTT, ELÖL ←→ MÖGÖTT, HÁTUL	DAVANTI (A), DI FRONTE (A), DI FACCIA (A), DIRIMPETTO (A), INNANZI (A) ←→ DIETRO (A), ALLE SPALLE (DI)
KINNLEVÉS	A belső térrel komplementer külső tér: a belső tér kerületén túltól a végtelenségig terjed	-N KÍVÜL, KINT	FUORI (DI/DA), AL DI FUORI DI, ALL'ESTERNO (DI)

KÖRÜLLEVÉS	Az alapot prototipikusan horizontális irányban körülvevő, az alap kerületén kívül eső terület, amelybe az alap kerülete nem tartozik bele → <i>rajtalevés</i>	KÖRÜL	ATTORNO (A)
KÖZELBEN ↔ TÁVOLBAN LEVÉS	Az alap kerületén kívül eső, azt nem érintő, de a közelében lévő pontszerű elhelyezkedés. ↔ A <i>közel</i> -en kívül eső, meghatároz-(hat)atlan tér	-NÁL/-NÉL, MELLETT ↔ TÁVOL -TŐL	VICINO (A), ACCANTO (A), A FIANCO (DI), NELLE VICINANZE (DI) ↔ LONTANO DA
OLDALIRÁNYÚ ellentétesen szerveződő pár	Az alaptól jobbra vagy balra elhelyezkedő tér	(-TŐL/- TŐL)JOBBRA, JOBBRA ↔ (-TŐL/-TŐL) BALRA, BALRA	A DESTRA (DI), ALLA DESTRA (DI) ↔ A SINISTRA (DI), ALLA SINISTRA (DI)

A nyugati világ térstruktúrájában kitüntetett szerepet élvező térdimenzió a függőleges irányultságú kiterjedés. Fizikai és pszichikai szempontú elsődlegessége a következőkből adódik:

- az álló ember testhelyzete vertikális,
- az emberi test alsó és felső része között fennálló aszimmetrikus viszony,
- a gravitációs erő tapasztalata,
- a föld tipikus orientációja (fenn az ég, lenn a föld).

A függőleges irány univerzális, a hozzá kapcsolódó nyelvi és kulturális elemek azonban eltérhetnek nyelvközi viszonylatban. Értelmezése sematikus: az alaphoz mint

viszonyítási ponthoz képest magasabban, illetve alacsonyabban való elhelyezkedést jelöli.²¹²

Az 'elöl-hátul' antropocentrikus térdimenzió az emberi testfelépítéssel és viselkedéssel függ össze. Az 'elöl' irányába nézünk, az 'elöl' a haladás iránya: ez a környezethez való alkalmazkodás szempontjából előnyös, ugyanis ebből az irányból érkezik a legtöbb információ. Ehhez még az is hozzájárul, hogy a szociális kapcsolatfenntartásban az optimális testhelyzet az egymással szembeni, előrefelé való fordulás.

A függőleges és az 'elöl-hátul' irányultságú térdimenziók pozitív és negatív pólusok szerint szerveződnek: a 'fent'-hez és az 'elöl'-höz pozitív értékek rendelődnek, a 'lent'-hez és a 'hátul'-hoz negatívak, hisz ez utóbbiak az észlelés számára hozzáférhetetlen tereket azonosítanak, ahogyan a szociális interakcióban is hátrányosnak nyilvánulnak (vö. Szilágyi N. 1996: 29-31):

270. A sorban mindenki előtt áll.

271. Maga mögött hagyott mindenkit.

A KINNLEVÉS külső tere a belső tér határvonalán túl elméletileg a végtelenségig nyúló kiterjedést foglalja magába. Értelmezése általában a 'benn'-viszonnyal függ össze, annak ellentétes pólusú párjaként jelenik meg: kinn = nem benn, ami valószínűleg azzal (is) függ össze, hogy a 'kinn' igen kiterjedt téri hatókörében a figura pontos lokalizációja nehézségekbe ütközik. Ugyanebből az okból a 'kinn' térdimenzióját két másik résztartomány árnyalja: a KÖRÜLLEVÉSÉ és a KÖZELBEN LEVÉSÉ. Mindkét esetben az alap határvonalán kívül, de annak közelében elhelyezkedő terület jelöléséről van szó (amelybe értelemszerűen az alap kerülete, széle nem tartozik bele, hisz ez RAJTALEVÉSÉ jelentene: l. fent), de a 'körül' sávyszerűen, a 'közel' pontszerűen létező alapot feltételez. A 'körül'-reláció elméletileg minden irányban kiterjedhet, de prototipikusan a horizontális vektorú térreferencia a jellemző. Ugyanez mondható el a 'közel' ellenpólusaként megjelenő

²¹² A kinetikus térdimenzióban a sematikusság még jobban előtérbe kerül: a *fel* és *le* jelentése „*csupán annyit tartalmaz, hogy az elmozdulás eredményeképpen az elmozduló/elmozdított személy vagy tárgy magasabban, illetve alacsonyabban lesz, mint az elmozdulás előtt volt, arra azonban nincs tekintettel, hogy ugyanakkor a horizontális vektor mentén is elmozdult-e vagy sem*” (Szilágyi N. 1996: 15): *a folyóvíz lefelé folyik.*

'távol' dimenziójáról is. A 'közel–távol' pár deiktikusan értelmezhető, a beszélőhöz mint deiktikus központhoz való viszonyítás révén. A 'távol' 'közel'-en túli viszonylagos értelmezése nemcsak pontszerű, hanem sávszerű elhelyezkedésre is utalhat, sőt ez utóbbi a jellemző, ami azt eredményezi, hogy a 'távol' a 'körül'-lel is oppozícióban áll: a 'körül' az alap kerületén közvetlenül kívül eső terület, a 'távol' pedig az ezt körülvevő tér. A 'távol' bizonyos fokig a 'kinn' jelentését is jobban behatárolhatja: kettejük viszonylatában a 'távol' messzebb van, mint a 'kinn'.

A laterális, oldalirányú a legmarginálisabb dimenzió (valószínűleg az emberi test szimmetrikus felépítésének következtében). Úgy tűnik, e téri részrendszer használatát nagyobb mértékben befolyásol(hat)ják kulturális tényezők (vö. például az írás és olvasás, az autózvezetés kultúráktól függően eltérő irányával). Kifejezőeszközei kétféle orientációt engednek meg:

272a. Anna jobbra van. – Anna è a destra. (Deiktikus orientáció.)

272b. Anna a fától jobbra van. – Anna è alla destra dell'albero. (Intrinzikus orientáció.)

Az egyes térdimenziók eloszlása nem egyenletes és nem egységes, minden nyelv egy sajátos térstruktúrát alakít ki. A külső érintkezéssel helyviszonyok tartományára vonatkozóan kétségtelenül a legérdekesebb kérdésnek az bizonyul, hogy a *kinn* levés, és ezen belül a *körül* levés, de főleg a *közelben* levés, illetve a magyar anyanyelvűek számára az olasz *elöl* levés határait hol vonja meg a két nyelv. Célszerű lenne erre a téri tartományra vonatkozóan is a fenti elemzést empirikus alapokra helyezni, és a magyar és az olasz nyelv mintáinak anyanyelvi beszélőktől vett adataival szembesíteni rendszerezett, szemantikai tipológiai kutatás keretében, de ez már egy következő tanulmány részét képezheti.

4.2.1.2. Mozgás

A térbeliség kinetikai aspektusát a mozgás alkotja, ami egyszerűen helyváltoztatást jelent. A 3. fejezetben részletesen szó volt arról a Leonard Talmy (3.3.1.1. , 1985, 2000a) által bevezetett tipológiai modellről, amely a mozgás eseményszerkezetének strukturálódására és az ennek alapján felállított lexikalizációs mintázatokra vonatkozik. Az amerikai tudós azon jellegzetes módozatok tanulmányozása alapján, amelyekkel a

különböző nyelvek egy mozgás szemantikai komponenseit nyelvspecifikusan leképezik, a nyelveket két csoportra osztotta: igei keretű (*verb-framed*) és szatellit keretű (*satellite-framed*) nyelvekre. Talmy felosztása szerint a magyar (3.2.1.) szatellit keretű, az olasz igei keretű (a világ nyelveinek többsége igei keretű: vö. Levinson–Wilkins (eds.) 2006: 531). Láthattuk azonban, hogy ha a tipológia egyszerre kevés nyelvet összevető módszerét alkalmazzuk, az egyes nyelvek strukturálódását pontosabban tudjuk követni, és ezáltal precízebb tipológiai osztályozást tudunk végezni. Ez történt az olasz esetében, ahol az igehez kötődő, a nyelvben újonnan kifejlődő partikulák mint szatellit elemek elemzése után (3.3.2.) arra a következtetésre jutottunk, hogy a modern olasz nyelv Talmy tipológiai felosztását tekintve nem sorolható egyértelműen sem a *verb-framed*, sem a *satellite-framed* típusba, hanem valahol félúton található a kettő között (3.3.1.1.1.). Ezáltal az elemzésünk tárgyát alkotó két nyelv közelebb került egymáshoz, valamint az olaszok saját anyanyelvük IP szerkezeteinek mintázata alapján és ennek kiterjesztése által könnyebben szembesülnek a magyar igeikötőkkel mint szatellit elemekkel. Ez nem alábecsülendő eredmény, hisz köztudottan az igeikötőrendszer használata a magyar egyik legnehezebben elsajátítható mechanizmusai közé tartozik. A kérdéskörre vonatkozóan a kétpólusú osztályozás elégtelenségére és árnyaltabb kezelésének szükségességére és lehetőségére a szakirodalomban is találunk utalásokat (l. többek között Slobin 2004, Beavers–Levin–Tham 2010).

A statikus elhelyezkedéshez hasonlóan a mozgás is két térbeli tárgy viszonyaként írható le. Ebben a kontextusban a figura a mozgó tárgy, az alap az a tárgy, amelyhez viszonyítva a figura mozgást végez.

Olyannyira viszonyrelációként jelenik meg a helyváltogatás, hogy ha a figura és az alap térbeli viszonya nem változik, a szituációt mind a magyar, mind az olasz a statikus reprezentációk eszközeivel írja le, amelyek között a térbeliség leképezésének periferikus struktúrái is szerepelhetnek:

273. Anna a parkban/Dávid mögött fut. – Anna corre dietro Davide.

274. Anna leelőzte Dávidot. – Anna ha sorpassato Davide.

A mozgás ábrázolása tipikusan együtt jár a célirány (*Goal*) és/vagy a kiindulópont (*Source*) és/vagy az útvonal (*Path*) jelölésével, amely mindig az alap funkciójú összetevőn történik:

275. Anna moziba megy. (*Goal*)

276. Anna kijön a házból. (*Source*)

277. Anna az utcán sétál. (*Path*)

A *Path* (útvonal) az az összetevő, amely a figura helyváltoztatása közben leírt pályáját jelöli. Az útvonal nyelvi kifejtése a mondaton belül történhet mind az igehez kötődően (az olaszban a *Path* igék esetén magában az ige szemantikájában: *salire* ‘felmegy’, illetve partikulákkal: *andare via* ‘elmegy’; a magyarban szatellit igekötőkkel: *bemegy*), mind a névszói csoporthoz társulva (az olaszban PrepP szerkezetek formájában: ((*passeggiare*) *lungo la riva*, a magyarban határozóragos NP struktúrát alkotva: *a parton (sétál)*).

Mindkét általunk vizsgált nyelvben kifejezhető mind a mozgás kiindulópontja, mind a végpontja ugyanabban a mondatban (*Pécsről Budapestre utazott – E’ andato da Pécs a Budapest*); ilyenkor nincs szükség referenciakeret használatára az irányjelöléshez. A deiktikus mozgásigék önmagukban is meghatározhatják a célirányt vagy a kiindulópontot (*későn jött meg / későn ment el – è arrivato tardi / è andato via tardi*). Gyakran előfordul azonban, hogy mozgás leírásakor is valamilyen referenciakeret alkalmazásához folyamodunk, akár önmagában (*A gólyák a nyár végén délre repülnek – Le cicogne volano a sud alla fine dell’estate*), akár a célirány vagy a kiindulópont részeként, illetve ezek mellett (*Elment a ház mögé / Elment a ház mögül – E’ andato dietro la casa / E’ andato via da dietro la casa*).

Tipológiai alapú univerzálé a célirányultságú dominanciát mutató nyelvi kódolás ténye (vö. 3.2.2.3.1.1.), amit a kutatók az emberi gondolkodás cél irányú kognitív preferenciájával hoznak párhuzamba (Marotta 2010: 17; Pléh 2000: 1010, 2001: 164-165; Pléh et al. 2003: 19).

Vizsgálatok sorával mutatták ki azt az immár univerzálénak tűnő nyelvi jelleget, hogy a mozgás irányának és kiindulópontjának a kódolása aszimmetrikus (l. többek között

Johanson–Selimis–Papafragou 2009, Marotta 2010, Papafragou 2010). Ha van választási lehetőség, a nyelvek általában gyakrabban élnek a mozgás irányának kifejezőeszközével a kiindulópont jelölésének rovására. Az irányjelölő elemek nyelvi strukturáltsága finomabb kidolgozású, részletezőbb; ezek gyakrabban kerülnek igei argumentum-pozícióba, míg a kiindulópontot kódoló szerkezetek jellemzően szabad összetevőként jelennek meg a mondatban. A téri kódolásban megmutatkozó poliszémia körében is azt vehetjük észre, hogy a statikus lokalizációt és az irányjelölést elég gyakran ugyanazok a nyelvi eszközök végzik (l. az olasz példáját), együttesen elkülönülve a kiindulópont jelölésétől (l. többek között Pantcheva 2010, Zwarts 2010). Érdekes, hogy a locativusjelölő elemek gyakran ablativusjelölőkre vezethetők vissza: latin *de + retro* → olasz *dietro* 'mögött', latin *de + post* → olasz *dopo* 'után', latin *de + ab + ante* → olasz *davanti* 'előtt'. Amikor azonban grammatikalizálódik a locativusi értelmezés, az ablativusi eltűnik, nyilvánvalóan a poliszémiát elkerülendő, illetve a kiindulópont – lokáció / végpont dichotómia / trichotómia érvényre juttatása érdekében. Nem tipikus, [+ humán] jegyű alap funkciójú összetevő esetén azonban előbukkan az ablativusi alak lativusi értelmezéssel, és ilyenkor a kiindulópont, a lokáció és a végpont kifejezése egybeesik: *Vengo/sono/vado da Anna*. A magyarban a három különböző téri reláció koherensen elkülönül formailag is, a tipikus figura – alap viszony jelölésének paradigmáját követve: *Annától jövök/Annánál vagyok/Annához megyek*. Az e téren az olaszban megmutatkozó következetlennek tűnő nyelvi megjelenítés a szakirodalomban még nem kapott kielégítő magyarázatot.

A kevésbé tanulmányozott témakörök közé sorolható a téri domén keretén belül a mozgás Path (útvonal) összetevője. A térbeliség fő komponenseit magába foglaló hármas (kiindulópont – lokáció – végpont) tagolódáshoz képest úgy tűnik, a Path komponens másodrendű szerepet játszik. Általában locativusi formák kódolják. Az olaszban a *per* prepozíció a tipikus jelölője, de mellette más szerkezetek is szóba jöhetnek:

278. Anna passa / passeggia per il parco.

Anna a parkon keresztül megy / sétál a parkban (a parkon belül).

279. Anna attraversa il parco.

Anna átmegy a parkon.

280. Anna passeggia nel parco.
Anna a parkban sétál.

281. Anna balla sul tavolo.
Anna az asztalon táncol.

5. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK ÉS KITEKINTÉS

A 2. fejezetben láthattuk, hogy a nyelv(i tudás) szoros kapcsolatban áll az egyéb kognitív folyamatok által kialakított világról való tudással, de a környezeti és kulturális tényezők is közrejátszanak. A nyelvek eltérő strukturálódásuk és kategorizációjuk következtében a tapasztalás különböző aspektusait állítják előtérbe. A tipológia olyan elméleti háttérrel nyújt a kutatáshoz, amely a nyelvek sokfélesége mögött segít felfedezni azt, hogy minden gondolkodásmódot és kulturális rendet leképező nyelvi szerveződés változat egy témára (a különbözőség egysége) (2.10.).

Munkámban a magyar és az olasz téri viszonyok kódolásának kérdéskörét elemeztem a szemantikai tipológia keretében. A 3. fejezetben vizsgált rendszerek különböző típusokat képviselnek, ez a körülmény jelentős nehézségeket okoz a két nyelv mint idegen nyelv elsajátításában. Ezek leküzdésére eddig kis számú egybevető nyelvészeti irodalom jött létre magyar–olasz viszonylatban, ennek a hiánynak a felismeréséből és megszüntetésére született meg a dolgozatom. A disszertáció 4. fejezetében „kétarcú” összevetést végeztem, amellyel célom az volt, hogy elősegítsem mind a magyar mint idegen nyelv elsajátítását olasz anyanyelvűek számára, mind az olasz mint idegen nyelv tanulását/tanítását magyar anyanyelvűek számára. Továbbá, hogy a két szóban forgó nyelv mint idegen nyelv oktatásában alkalmazandó tananyagkészítést, tankönyvírást is inspiráljam. A kontrasztív vizsgálat kognitív keretben végzett újragondolása szándékaim szerint előremutató szempontokkal gazdagította a nyelvleírást. Egy az idegen nyelvek elsajátításában alkalmazható új tanítási modell keretében mutattam meg a konceptuális szint bevonásával járó előnyöket. Ebben a szemléletben a két nyelv mintái nyelvhasználati fókuszot kapnak, ahol nem elvont grammatikai elemekből és szerkezetekből indulunk ki, hogy azokhoz rendeljünk néha mesterkéltnek tűnő mondatokat, hanem éppen ellenkezőleg, a nyelv kommunikatív funkciójának előtérbe helyezésével gondolataink, mondanivalónk kifejezésének szükségessége hangsúlyozódik.

A Közös Európai Referenciakeret (*CEFR; Common European Framework of Reference for Languages*, Council of Europe 2001), amely az idegennyelv-oktatásban és a nyelvi

kompetencia értékelésében alapvető útmutató Európában, az interkulturális kommunikatív kompetenciát mint az idegennyelv-tanulás egyik legfontosabb célját jelöli meg. Ehhez a leíró nyelvtan tanítása önmagában nem lehet elégséges, hisz a sikeres célnyelvi megnyilatkozáshoz azon képesség kialakítására és fejlesztésére van szükség, amely lehetővé teszi, hogy valaki hatékonyan tudjon kommunikálni idegen nyelven a saját kultúrájától eltérő kultúrájú emberekkel (Lawrence 2010: 33, O'Dowd 2006: 86, Rózsavölgyi 2013a, 2013b, 2014).

A kultúraközi kommunikációban különösen fontos szerepe van az összehasonlító-elemző tanulásnak/tanításnak. Ahhoz, hogy a diákok megfelelően tudjanak alkalmazkodni egy új nyelvi környezethez, meg kell érteniük az anyanyelvük és a célnyelv közti konceptuális különbségeket, és össze kell tudniuk hasonlítani a nyelvi és a kulturális sémákat. A nyelvi reprezentációban a nyelvek között megnyilvánuló eltéréseknek kognitív hátterük van. A kategorizációs különbségek tudatosításán keresztül nemcsak szavakat és szerkezeteket tanítunk meg, hanem azt is, hogy ezek által az adott idegen nyelv beszélője hogyan osztja fel, hogyan képezi le a világot.

Úgy gondolom, hogy kiindulópontnak mindig az empirikus adatoknak kell szolgálniuk. Strukturálódásuk megértéséhez a nyelvészet feltétlenül segíthet, elsősorban ott, ahol egy bizonyos témakörben tudományos konszenzus van. E tekintetben fő feladatunk az, hogy a nyelv működésének mikéntjére, alapelveire próbáljunk rávilágítani, és ehhez az összefüggések megláttatásán és magyarázatán keresztül (is) vezet az út. A hagyományos nyelvtanok, nyelvtankönyvek erre a küldetésre azért nem alkalmasak, mert egymástól elszigetelve tárgyalják az egymással szorosan összefüggő, illetve a mondat/szöveg szintjén egymással nyilvánvaló összefüggésbe hozható/hozandó grammatikai jelenségeket.

Egy funkcionális – kognitív hátterű nyelvtan fejezeteit ezek értelmében olyan címeknek kellene alkotniuk, mint például „téri viszonyok”, „időviszonyok”, „társas kapcsolatok”, „a birtoklás” stb. A nyelv e fajta funkcionális felosztását pedig a nyelvi formákban leképeződő mentális szerkezetek, a(z eltérő) konceptualizáció felől érdemes megközelíteni. A diákok számára a hagyományos nyelvtanok szerkezetközpontú tárgyalásánál kétségkívül természetesebb az a hozzáállás, amely gyakorlati tapasztalataik alapján megszülető közlési

szándékaikhoz rendel megfelelő kifejezési formákat úgy, hogy figyelembe veszi és elfogadja a másságot a világ kategorikus rendszerezésében is.

Egy a magyar és az olasz mint idegen nyelv oktatásához használandó funkcionális–kognitív alapú nyelvtan „téri nyelv” című fejezetében az értekezésemben elemzett összes nyelvi formának szóba kellene kerülnie, esetleg nem ilyen részletességgel, de azt mindenképpen érzékeltetve, hogy a különböző nyelvi alakulatok hogyan kapcsolódnak egymáshoz egy téri reláció kódolásában. Hasznos lehet a diakroniában végbement főbb változási tendenciák bemutatása, hisz ezek megfigyel(tet)ése kifejezetten támogatja, megkönnyíti és magyarázza a lokalizáció leírásában részt vevő különböző nyelvi elemek összefüggéseinek, együttes használatának megértését, illetve annak felfedez(tet)ését, hogy a szinkroniában is továbbgyűrűz(het)nek ugyanazok a ciklikus folyamatok, amelyek a mai, szintén változásban lévő nyelvállapot kialakulásához vezettek.

A nyelvtanítás gyakorlatában is alkalmazható az a „holisztikus” megközelítés, amelyet a 2.2. fejezetben vázoltam, s amelynek alap gondolata az, hogy a nyelv a kommunikáció eszköze. Ebben a megközelítésben a hangsúly a nyelvi variabilitáson van mind nyelvközi, mind nyelven belüli viszonylatban. Ha ezt elfogadjuk, az azzal jár, hogy a nyelvi szerkezeteket működésükkel, tényleges használatukkal, variációs lehetőségeikkel együtt kell tanulmányoznunk, a grammatikát pragmatikai keretbe illesztve, és a kognitív, a környezeti, a társadalmi és a kulturális tényezők által meghatározott nyelvhasználati aspektusoknak is tág teret szentelve. A nyelv egyes rétegeit nem egymástól elkülönülve kell elemeznünk: a grammatikai elemekhez szemantikai érték rendelődik. A szinkronia és a diakronia pedig egymást kiegészítő leírási módokként jelenhetnek meg.

Azt is megfigyelhettük, hogy a nyelvi jelenségek polarizálása soha nem kifizetődő, sokkal hasznosabb a realitásokhoz jobban igazodó átmeneti kategóriákkal és a prototípuselv alkalmazásával eljárni. *„A graduális nyelvi jelenségek léte ... kétségtelen tény, ... rendszerszerű összefüggésekről beszélhetünk, megpróbálhatjuk interpretálni a ... hagyományos fogalmakat, ... de maguk az összefüggések, amelyekre visszavezetjük őket, graduális ... jellegűek. A megértésnek ez a módja semmivel sem lebecsülendőbb, mint az atomisztikus megközelítés”* (Kálmán 2006: 245).

Az elemzés során több olyan további kutatást ösztönző és igénylő kérdés merült fel, amelyre az értekezés keretében nem tudtam kitérni vagy a jelenlegi szakirodalmi adatok alapján kielégítően válaszolni. A legfontosabbak a következők voltak, amelyek tanulmányozását így tehát további kutatási célként jelölöm meg:

- a térjelölést végző P elemek poliszém jelentéshálózatainak belső szerveződése az elvont értelmű használat felé való kitekintéssel;
- a téri relációk fő szegmensein túlmenő altartományok részletezőbb feltérképezése, különös tekintettel a topológiai domén nyelvspecifikus hatókörére és a periferikus, atipikus téri viszonyok topológiai részrendszerekhez való rendelésére, illetve a külső érintkezéssel helyviszonyok tartományára vonatkozóan a *kinn* levés (és azon belül főleg a *közelben* levés) résztartományának nyelvspecifikus belső szerveződésére;
- (tipológiai szempontból előnyös, nagyobb lélegzetű nemzetközi kutatási adatbázisokhoz kapcsolódó) empirikus adatgyűjtés és elemzés, amely lehetővé teszi a magyar és az olasz nyelv mintáinak anyanyelvi beszélőktől vett adataival való szembesülést rendszerezett, szemantikai tipológiai kutatás keretében;
- a téri viszonyok nyelvspecifikus kategorizálásának pontos behatárolása, ezek alapján szemantikai térképek készítése;
- végül, de nem utolsó sorban az oktatásban kipróbált funkcionális–kognitív módszer tanulságainak levonása, hogy ezek által is továbbléphessünk a nyelv mibenlétének kutatásában.

SZAKIRODALOM

- Abler, William L. 2013. Sapir, Harris and Chomsky in the Twentieth Century. *Cognitive Critique* vol. 7, 29–48. Available online at http://www.cogcrit.umn.edu/docs/abler_v7.shtml (Accessed on January 8, 2013)
- Aissen, Judith 2003. Differential Object Marking: Iconicity vs. Economy. *Natural Language & Linguistic Theory* 21. 435–483
- Alberti Gábor 2006. *A magyar mondatan elmélete és gyakorlata generatív megközelítésben. Generatív grammatikai gyakorlókönyv. Magyar transzformációs generatív nyelvészeti elemzések. III. kötet. A háttérelmélet.* Budapest, HEFOP Bölcsész Konzorcium
- Alberti Gábor – Fóris Ágota 2007. *A mai magyar formális formális nyelvtudomány műhelyei.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- Ameel, Eef – Malt, Barbara C. – Storms, Gert, & Van Assche, Fons. 2009. Semantic convergence in the bilingual lexicon. *Journal of Memory and Language* 60, 270–290
- Andorno, Cecilia 2003. *La grammatica italiana.* Milano, Mondadori
- Anggoro, Florencia & Gentner Dedre 2003. Sex and seniority: The effects of linguistic categories on conceptual judgments and memory. *Proceedings of the Twenty-Fifth Annual Conference of the Cognitive Science Society.* Boston, MA, pp. 6 Available on <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/AnggoroGentner03.pdf> (Accessed on July 19, 2014)
- Antal László 2005. *A formális nyelvi elemzés. A magyar esetrendszer,* Budapest, SZAK Kiadó (A következő korábbi kiadások alapján: 1961. *A magyar esetrendszer.* Budapest, Akadémiai Kiadó; 1964. *A formális nyelvi elemzés.* Budapest, Gondolat)
- Antelmi, Donella 2002. Il verbo senza significato: possibilità di slittamento del contenuto lessicale su elementi di tipo nominale. In *Rivista italiana di linguistica e di dialettologia* 4, 97–117
- Asbury, Anna R. 2008. *The Morphosyntax of Case and Adpositions.* Utrecht, LOT
- Asbury, Anna R. – Gehrke, Berit and Hegedűs, Veronika 2006. One size fits all: Prefixes, particles, adpositions and cases as members of the category P. In Keskin, Cem (ed.) *UiL OTS Yearbook 2006,* 1–17. Available online at <http://parles.upf.edu/llocs/bgehrke/home/PsAsbGehHeg3011.pdf> (Accessed on July 30, 2014)
- Athanasopoulos, Panos 2009. Cognitive representation of colour in bilinguals: The case of Greek blues. *Bilingualism: Language and Cognition* 12 (1), 8 Cambridge University Press, 83–95 doi:10.1017/S136672890800388X
- Atkinson, Rita L. – Hilgard, Ernest R. (eds.) 2005. *Pszichológia.* Harmadik átdolgozott kiadás. Budapest, Osiris Kiadó (A fordítás alapjául szolgáló mű: *Atkinson & Hilgard's Introduction to Psychology.* Fourteenth Edition. Wadsworth, a Thomson Learning Company, 2003)
- Bach, Emmon – Harms, Robert T. (eds.) 1968/1978. *Gli universali nella teoria linguistica.* Traduzione e cura editoriale di Giorgio Raimondo Cardona. Torino, Boringhieri (*Universals in Linguistic Theory.* New York, Holt, Rinehart and Winston)

- Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.) 2011. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék
- Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É Kiss Katalin (szerk.) 2001. *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai.* Budapest, Osiris Kiadó
- Balázsi József Attila 2006. A nyelvtipológia fogalma, legfontosabb kérdései a magyar mint idegen nyelv szempontjából. In Hegedűs Rita – Nádor Orsolya (szerk.) 84–97
- Balogh Judit 2000a. Szófajtan. Az alapszófajok. A főnév. In Keszler Borbála (szerk.) 127–141
- Balogh Judit 2000b. Szófajtan. Az alapszófajok. A névszóragozás. In Keszler Borbála (szerk.) 183–209
- Bañcerowski, Janusz 1999a. A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *Magyar Nyelv* XCV. évf. 2., 188–195
- Bañcerowski, Janusz 1999b. A kognitív nyelvészet alapelvei, *Magyar Nyelvőr* 123/1., 78–87
- Bañcerowski, Janusz 2000a. A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv* 96, 35–47
- Bañcerowski, Janusz 2000b. A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében. *Magyar Nyelvőr* 124/3. 349–352
- Bañcerowski, Janusz 2001. A nyelvtudomány paradigmái. *Magyar Nyelvőr* 125/1. 1–29
- Bañcerowski, Janusz 2002a. A természetes nyelv fogalma a nyelvtudományi paradigmák tükrében. *Magyar Nyelvőr* 126/2. 133–142
- Bañcerowski, Janusz 2002b. Kategóriák, kategorizáció és a szavak mögött rejlő világ (világok). *Magyar Nyelv* XCVIII. évf. 2. 165–173
- Bañcerowski, Janusz 2002c. Néhány megjegyzés a nyelv kognitív felfogásához. *Magyar Nyelvőr* 126/ 4. 459–463
- Bañcerowski, Janusz 2004. A szemantikai kutatások a világ nyelvi képének tükrében. VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus. Előadások. <http://www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/index.html> (Utolsó hozzáférés: 2014. március 14.)
- Bañcerowski, Janusz 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Magyar Nyelvőr* 130/ 2. 187–198
- Bañcerowski Janusz 2008a. A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében. *Magyar Nyelvőr* 132/2. 129-150
- Bañcerowski, Janusz 2008b. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 86. Budapest, Tinta Könyvkiadó
- Bañcerowski, Janusz 2009. A nyelvészeti strukturalizmus és kognitivizmus tézisei és alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 133/3. 253–262
- Bánhidi Zoltán 1972. A magyar tárgyi mondatrész és az angol anyanyelvűek nézőpontja. Gondolatok nyelvészetről és gyakorlatról. *Magyar Nyelv* 48. 429–443
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza.* Budapest, Gondolat
- Bartos Huba 2000. Az inlexiók jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer Ferenc (szerk.) 653–761

- Bassetti, Benedetta 2007. Bilingualism and thought: Grammatical gender and concepts of objects in Italian-German bilingual children. *International Journal of Bilingualism*, Volume 11, Number 3, 251–273
- Bassetti, Benedetta – Cook, Vivian J. 2011. Language and cognition: The second language user. In Cook, Vivian J. and Bassetti, Benedetta (eds.) 143–190. Available online at <file:///C:/Users/Utente/Downloads/BassettiCook2011-libre.pdf> (Accessed on July 19, 2014)
- Beavers, John – Levin, Beth – Tham, Shiao Wei 2010. The typology of motion expressions revisited. *Journal of Linguistics* Volume 46 Issue 2, 331–377
- Beek, Wouter 2006. *Linguistic Relativism: Variants and Misconceptions*. Manuscript, University of Amsterdam. Available online at <http://staff.science.uva.nl/~bredeweg/pdf/BSc/20052006/Beek.pdf> Accessed on May 15, 2014
- Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet (szerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.) *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére [CD-ROM]: Urálisztikai Tanulmányok 18*. Budapest, ELTE Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány
- B. Fejes Katalin 2005. Egy versmondattal koreferencialitásának szerveződése (József Attila: Bánat). In B. Fejes Katalin, *Szintaxis és koreferencialitás*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 75–80
- Bianchi, Giulia 2013. Gender in Italian–German bilinguals: A comparison with German L2 learners of Italian. *Bilingualism: Language and Cognition*, Volume 16, Issue 03, 538–557. doi: 10.1017/S1366728911000745, Published online by Cambridge University Press Accessed on 10 Feb 2012
- Birnbaum, Henrik 1971/1976. Il componente semantico e le stratificazioni della struttura profonda. (1971. The Semantic Component and Stratified Deep Structure. In Birnbaum Henrik. *Problems of Typological and Genetic Linguistics Viewed in a Generative Framework*. Berlin, Boston, De Gruyter Mouton. Janua linguarum, series minor 106. 9-48) In Ramat Paolo (a cura di) 263–303
- Bloom, Paul – Peterson, Mary A. – Nadel, Lynn – Garrett, Merrill F. (eds.) 1996. *Language and Space*. Cambridge, MA, MIT Press
- Bodnár Ildikó 2012. Igei kategóriák jellemzése. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* VII/1, 15–40
- Boroditsky, Lera 2001. Does language shape thought?: Mandarin and English speakers' conception of time. *Cognitive psychology* 43, 1–22
- Boroditsky, Lera 2003. Linguistic Relativity. In Nadel, Lynn (ed.) *Encyclopedia of Cognitive Science*. London, Macmillan Press, 917–921. Available online at <http://www-psych.stanford.edu/~lera/papers/linguistic-relativity.pdf> Accessed on May 11, 2014
- Boroditsky, Lera 2011. How Language Shapes Thought. The languages we speak affect our perceptions of the world. *Scientific American*, February 2011, 63–65. Available online

- at <http://www.scientificamerican.com/article/how-language-shapes-thought/> (Accessed on March 15, 2014)
- Boroditsky, Lera – Gaby, Alice 2010. Remembrances of Times East: Absolute Spatial Representations of Time in an Australian Aboriginal Community. *Psychological Science* 21/ 11, 1635–1639
- Boroditsky, Lera – Schmidt, Lauren A. – Phillips, Webb 2003. Sex, syntax and semantics. In Gentner, Dedre and Goldin-Meadow, Susan (eds.) 61–78
- Boross Viktor 2010. TEST – TÉR – JELENTÉS 1. *Magyar Nyelvőr* 133/1. 62–77
- Bowerman, Melissa – Choi, Soonja 2003. Space under Construction: Language-specific Spatial Categorization in First Language Acquisition. In Gentner, Dedre and Susan Goldin-Meadow (eds.), 387–427
- Bowerman, Melissa – Levinson, Stephen (eds.). 2001. *Language acquisition and conceptual development*. Cambridge, Cambridge University Press
- Bresnan, Joan (ed.) 1982. *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press
- Bylund, Emanuel and Athanasopoulos, Panos 2013. Language and thought in a multilingual context: The case of isiXhosa. *Bilingualism: Language and Cognition*, Volume 17, Issue 02, 431–441. Published online by Cambridge University Press 18 Oct 2013, doi: 10.1017/S1366728913000503
- Calabrese, Andrea 1988. I dimostrativi: pronomi e aggettivi. In Renzi Lorenzo (a cura di) 617–631
- CEFR: *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment* 2001. Council of Europe http://www.coe.int/t/dg4/education/elp/elp-reg/cefr_EN.asp. Magyar változat: KER: *Közös Európai (Nyelvi) Referenciakeret: nyelvtanulás, nyelvtanítás, értékelés* 2002. Európa Tanács http://www.nyak.hu/nyat/doc/ker_2002.asp
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA, MIT Press
- Chomsky, Noam 1979. *Pisa Lectures (GLOW Colloquium)*. Transcript by [anon.] & summary by Koster, Jan. Available online at <http://ling.auf.net/lingbuzz/001865> (Accessed on January 12, 2014)
- Chomsky, Noam 1980. *Rules and Representations*. Oxford, Blackwell
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht, Foris
- Chomsky, Noam 1985. *Generatív grammatika (Beszélgetések Mitsou Ronat-val)*. Budapest, Európa Könyvkiadó
- Chomsky, Noam 1989. *La conoscenza del linguaggio. Natura, origine e uso*. Milano, Mondadori
- Chomsky, Noam 1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris-Századvég
- Chomsky, Noam 2002. *On Nature and Language*. Edited by Adriana Belletti and Luigi Rizzi. New York, Cambridge University Press
- Chomsky, Noam 2004. A biolingvisztika és az emberi minőség. Előadás a Magyar Tudományos Akadémián – 2004. május 17. (Fordította Siptár Péter). *Magyar Tudomány* 2004/12. 1354–1367

- Chomsky, Noam 2007. Biolinguistic Explorations: Design, Development, Evolution. *International Journal of Philosophical Studies*, Volume 15, Issue 1, 1–21
- Cini, Monica (a cura di) 2008. *Verbi sintagmatici in italiano e nelle varietà dialettali. Stato dell'arte e prospettive di ricerca*. Frankfurt am Main, Peter Lang
- Cinque, Guglielmo 1988. La frase relativa, In Renzi, Lorenzo – Salvi, Giampaolo – Cardinaletti, Anna (a cura di) 443–503
- Cinque, Guglielmo 2010. Mapping Spatial PPs: An Introduction. In Cinque Guglielmo – Rizzi Luigi (eds.) *Mapping Spatial PPs. The Cartography of Syntactic Structures. Volume 6*, Oxford, Oxford University Press, 3–25 Available online at <http://dspace-unive.cilea.it/bitstream/10278/2275/1/Mapping%20Spatial%20PPs.pdf> (Accessed on January 12, 2014)
- Cinque, Guglielmo 2012. Cognition, Typological Generalizations and Universal Grammar. Available online at <http://ling.auf.net/lingbuzz/001658> (Accessed on January 12, 2014)
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge, Cambridge University Press
- Comrie, Bernard 1981/1983. *Universali del linguaggio e tipologia linguistica. Sintassi e morfologia* (a cura di Ramat, Paolo). Bologna, il Mulino (*Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology*. Oxford, Basil Blackwell Publisher)
- Cook, Vivian J. – Bassetti, Benedetta (eds.) 2011. *Language and bilingual cognition*. UK: Hove, Psychology Press
- Cook, Vivian J. 2011. Linguistic Relativity and Language Teaching. In Cook, Vivian J. and Bassetti, Benedetta (eds.) pp. 18 Available online at: https://www.academia.edu/662108/Linguistic_relativity_and_second_language_teaching Accessed on July 20, 2014
- Cook, Vivian J. 2004. Bilingual Cognition and Language Teaching. Draft of paper for talk in Taiwan 2004. Available online at <http://homepage.ntlworld.com/vivian.c/Writings/Papers/BilCog&Teaching.htm> (Accessed on July 20, 2014)
- Cordin, Patrizia – Calabrese, Andrea 1988. I pronomi personali. In Renzi, Lorenzo (a cura di) 535–595
- Cordin, Patrizia 2010. *Spazio e aspetto nelle perifrasi con il locativo nelle lingue romanze*. Seminario del dottorato di ricerca, Padova 3 giugno (Előadás a Padovai Tudományegyetem Doktori Iskolájának szemináriumán)
- Cordin, Patrizia 2011. *Le costruzioni verbo-locativo in area romanza. Dallo spazio all'aspetto*. Berlin, De Gruyter
- Croft, William 1999. Some Contributions of Typology to Cognitive Linguistics, and Vice Versa. In Janssen, Theo and Redeker, Gisela (eds.) *Foundations and Scope of Cognitive Linguistics*, 61-93. Berlin, Mouton de Gruyter
- Croft, William 2003. *Typology and Universals. Second edition*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge, Cambridge University Press
- Croft, William 2007. Joseph Harold Greenberg. In *Biographical Memoirs*. Volume 90. Washington, D.C., The National Academies Press, 152–181 Available online at

- http://www.nap.edu/openbook.php?record_id=12562&page=152 (Accessed on May 3, 2014)
- Croft, William 2008. Typology and Universals. In Aronoff, Mark and Rees-Miller, Janie (eds.) *The Blackwell Handbook of Linguistics*, 2nd edition. Oxford, Basil Blackwell. Draft available online at <http://www.unm.edu/~wcroft/Papers/Typology-Blackwell2ed.pdf> (Accessed on May 7, 2014)
- Croft, William 2010. Relativity, linguistic variation and language universals. *CogniTextes* [En ligne], Volume 4, mis en ligne le 17 mars 2010, Consulté le 11 janvier 2014. URL : <http://cognitextes.revues.org/303>
- Croft, William 2012. Grammar: functional approaches. To appear in Wright James D. (ed.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 2nd ed. Oxford, Elsevier. Final draft available at <http://www.unm.edu/~wcroft/Papers/Functionalism-IESBS2ed.pdf> (Accessed on May 7, 2014)
- Croft, William – Poole, Keith T. 2008a. Inferring universals from grammatical variation: Multidimensional scaling for typological analysis. *Theoretical Linguistics* 34–1, 1–37
- Croft, William – Poole, Keith T. 2008b. Multidimensional scaling and other techniques for uncovering universals. *Theoretical Linguistics* 34–1, 75–84 DOI 10.1515/THLI.2008.007 Download date: 7/31/14 12:02 PM
- Crystal, David 1997/2003. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó (A fordítás alapjául szolgáló mű: *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge, Cambridge University Press)
- Csépe Valéria – Györi Miklós – Ragó Anett (szerk.) 2008. *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest, Osiris
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó
- Cubelli, Roberto – Paolieri, Daniela – Lotto, Lorella and Job, Remo 2011. The effect of grammatical gender on object categorization. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 37(2), 449–460. doi: [10.1037/a0021965](https://doi.org/10.1037/a0021965)
- D'Andrade, Roy G. 1995. *The Development of Cognitive Anthropology*. Cambridge, Cambridge University Press
- Dath, Dietmar 2005. Chomsky és a karteziánus nyelvészet. *Valóság* XLVIII/3., 123–124
- Dehé, Nicole – Jackendoff, Ray – McIntyre, Andrew – Urban, Silke (eds.) 2002. *Verb-Particle Explorations*. Berlin / New York, Mouton de Gruyter
- Dehé, Nicole 2002. *Particle verbs in English. Syntax, information structure and intonation*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company
- Dehé, Nicole 2005. The optimal placement of *up* and *ab* – a comparison. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 8, 185–224
- Dékány Éva 2009. The Nanosyntax of Hungarian Postpositions. *Nordlyd Tromsø University Working Papers in Language and Linguistics* 36.1, 41–76 Available online at <http://septentrio.uit.no/index.php/nordlyd/article/view/219> (Accessed on January 12, 2014)
- Dékány Éva Katalin 2011. *A profile of the Hungarian DP. The interaction of lexicalization, agreement and linearization with the functional sequence*. Dissertation for the degree of Philosophiae Doctor at the University of Tromsø. Available online at <http://ling.auf.net/lingbuzz/001418> (Accessed on January 12, 2014)

- Deme László 1959. A nyomatékaltalan mondat egy fajtájáról. Az *ott* határozószó igekötőszerű használata. *Magyar Nyelv* LV. 185-98
- Deutscher, Guy 2010. *Through the Language Glass: Why the World Looks Different in Other Languages*. New York, Metropolitan Books, Henry Holt and Company
- Dér Csilla Ilona 2005. *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok*. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Dezső László 1975. A magyar nyelv típusa. *Magyar Nyelv* LXXI. 3., 268–274
- Dezső László 1976. Problemi di tipologia sintattica. In Ramat Paolo 239–263
- Dezső László 1982. *Studies in Syntactic Typology and Contrastive Grammar*. Budapest, Akadémiai kiadó
- Dezső László 1984. A tipológiai karakterológiáról. *Általános nyelvészeti tanulmányok* XV., 7–12
- Dezső László 1986. *Универсальная грамматика и школа Холодовича*. A szerző által rendelkezésemre bocsátott kézirat
- Dezső László 2004. *A magyar nyelv tipológiai jellemzése*. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó
- Dezső László – Nemsler William 1972. Nyelvtipológia és kontrasztív nyelvészet. In Horváth Miklós – Temesi Mihály (szerk.) *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás*. Budapest, Tankönyvkiadó, 13–44
- Diessel, Holger 2012. Deixis and demonstratives. In Maienborn, Claudia – von Heusinger, Klaus – Portner, Paul (eds.) *An International Handbook of Natural Language Meaning*, Vol. 3. Berlin, Mouton de Gruyter, 2407–2431. Available at https://www.academia.edu/5862885/Deixis_and_demonstratives (Accessed on November 15, 2014)
- Dik, Simon Cornelis 1997. (1st ed. 1989). *The Theory of Functional Grammar, Part 1: The Structure of the Clause & Part 2: Complex and Derived Constructions* (ed. Kees Hengeveld). Functional Grammar Series 21. Berlin, Mouton de Gruyter
- D. Mátaai Mária 1991. Az igekötők. In Benkő Loránd (szerk.) 433–441
- D. Mátaai Mária 1992. Az igekötők. In Benkő Loránd (szerk.) 662–695
- D. Mátaai Mária 1999. A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr* 123/4. 438–464
- D. Mátaai Mária 2002. A névutók és a névutó-melléknevek története. *Magyar Nyelvőr* 126., 72–87
- D. Mátaai Mária 2003a. Az ősmagyar kor. Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 204–234
- D. Mátaai Mária 2003b. Az ómagyar kor. Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 393–430
- D. Mátaai Mária 2003c. A középmagyar kor. Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 632–663
- D. Mátaai Mária 2003d. Az újmagyar kor. Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 739–757
- D. Mátaai Mária 2003e. Az újabb magyar kor. Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 824–931

- Domonkosi Ágnes 2000. A megszólítás és kapcsolattartás változatai és megítélésük a nem tegeződő viszonyokban. *Magyar Nyelvjárások*. Debrecen, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve. XXXVIII, 129–137
- Dressler, Wolfgang U. 1995. Form and Function in Language. In Millar, Sharon – Mey, Jacob L. (eds.) *Proceedings of the First Rasmus Rask Colloquium*. Odense, Odense University Press, 11–36
- Duffield, Nigel 2011. *Grammatica una et eadem est secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur: Reflections on Universal Grammar and the importance — or otherwise — of Language Diversity*. Talk delivered as the Kobe College Megumi Association annual lecture. Available online at: https://www.academia.edu/2457924/Grammatica_una_et_eadem_est (Accessed on 25th April 2014)
- Dugántsy Mária 2001. A magyar igeragozás tárgyi vonatkozásairól. *Folia Uralica Debreceniensia* 8. 121–126.
- Dunbar, Robin 1996. *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*. Cambridge Massachusettes, Harvard University Press
- E. Abaffy Erzsébet 2003. Az ősmagyar kor. Hangtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 106–126
- Éder Zoltán, 1984. A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye. *Magyar Nyelvőr* 108: 63–74
- Éder Zoltán, 1999. *Túl a Dunatájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
- É. Kiss Katalin 1999. Mi tartozik a névutók osztályába? *Magyar nyelvjárások* 37. 167–172
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 2003. *Új magyar nyelvtan*. Budapest Osiris
- É. Kiss Katalin 2003. A szibériai kapcsolat - avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén. *Magyar Nyelvjárások XLI. Köszöntő könyv Nyirkos István 70. születésnapjára*. 321–326
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* C, 15–43
- É. Kiss Katalin 2006. Mondattan. In Kiefer Ferenc (szerk.) 110–149
- É. Kiss Katalin 2008. A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom. *Magyar Nyelv* 105/1., 1–9
- É. Kiss Katalin 2011. A Jókai-kódex tagadó szerkezetei. In Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.) 19–34
- É. Kiss Katalin 2013. Bevezetés. In É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila 8–17
- É. Kiss Katalin 2014. Az ómagyar igeidőrendszer. In É. Kiss Katalin (szerk.) 60–73
- É. Kiss Katalin (szerk.) 2014. *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2011. *Nyelvelmélet és diakronia*. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék
- É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila 2013. *Fejezetek a magyar nyelv történetéből. Egyetemi jegyzet magyar szakos BA-hallgatók részére*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

- Elekfi László 1979. Hogyan utalunk vissza: őket? azokat? *Magyar Nyelvőr* 103/4. 421–426
- Elekfi László 1980a. Névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata. In Imre Samu. Szathmári István, Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–305
- Elekfi László 1980b. Azokat – őket 1. *Magyar Nyelv* 76/2. 176–87
- Elekfi László 1980c. Azokat – őket 2. *Magyar Nyelv* 76/3. 323–331
- Evans, Nicholas – Levinson, Stephen C. 2009. The myth of language universals: Language diversity and its importance for cognitive science. *Behavioral and Brain Sciences* 32, 429–492
- Everett, Daniel L. 2005. Cultural Constraints on Grammar and Cognition in Pirahã. Another Look at the Design Features of Human Language. *Current Anthropology* 46/4, 621–646
- Everett, Daniel L. 2012. *Language: The Cultural Tool*. New York, Pantheon Books
- Everett, Daniel L. 2013. The Role of Culture in the Emergence of Language. To appear in William O'Grady and Brian MacWhinney (eds.) *The Handbook of Language Emergence*. Wiley-Blackwell, pp. 25. Available online at <http://ling.auf.net/lingbuzz/001941> (Accessed on January 12, 2014)
- Farkas Mária 1986. *A hely- és időhatározós szó szerkezetek kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben*. Kandidátusi értekezés, kézirat
- Farkas Mária 2006. *Aspetti teorico-pratici della contrastività linguistica italo-ungherese. Nuovo manuale*. Szeged, SZEK JGYF Kiadó
- Fehér Krisztina 2013. Innátizmus? – egy pszicholingvisztikai kérdés és a szociolingvisztika elmélete-módszertana. In Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában* (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásaiából). Budapest, Gondolat Kiadó, 137–162
- Fekete István – Pléh Csaba 2008. A nyelvi relativizmus és az idegrendszeri plaszticitás. *Magyar Pszichológiai Szemle* 63. 1. 181–211. DOI: 10.1556/MPSzle.63.2008.1.11
- Fillmore, Charles J. 1968/1978. *Il caso del caso. (The Case for Case.)* In Bach Emmon – Harms Robert T. (eds.) 27–132 / 1–88
- Fillmore, Charles J. 1975. *Santa Cruz Lectures on Deixis 1971*. Bloomington Indiana, Indiana University Linguistics Club
- Forgács Tamás 2005. Grammatikalizálódás az igekötők körében. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) *Uráli grammatizáló*, BUM 4. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 88–116
- Forbes, James N. – Poulin-Dubois, Diane – Rivero, Magda R. and Sera, Maria D. 2008. Grammatical Gender Affects Bilinguals' Conceptual Gender: Implications for Linguistic Relativity and Decision Making. *The Open Applied Linguistics Journal*, 1, 68–76
- Gábor Kata – Héja Enikő 2006. Predikátumok és szabad határozók. In Kálmán László (szerk.) 135–153
- Gathercole, Vihman M. (ed.) 2008. *Routes to Language: Studies in Honor of Melissa Bowerman*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates
- Geertz, Clifford 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic Books

- Gentner, Dedre – Goldin-Meadow, Susan (eds.) 2003. *Language in Mind: Advances in the Investigation of Language and Thought*. Cambridge, MA: MIT Press
- Geröcs Mátyás 2011. Aspektus és igekötő. A mondat belső időszerkezete a kései ómagyarban. É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 153–170
- Gervain Judit – Pléh Csaba (szerk.) 2008. *A láthatatlan nyelv*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Gibbs, Raymond W. 1995. What's cognitive about cognitive linguistics? In Casad Eugene H. (ed.) 27–55
- Grandi, Nicola 2008. *Fondamenti di tipologia linguistica*. Roma, Carocci
- Green David W. 2011. Bilingual Worlds. In Cook, Vivian J. and Bassetti, Benedetta (eds.) 229–240
- Greenberg, Joseph H. (ed.) 1963a. *Universals of Language. Report of a Conference held at Dobbs Ferry, New York, April 13-15, 1961*. Cambridge, Massachusetts, The M.I.T. Press. Available online at <https://archive.org/details/universalsoflang00unse> (Accessed on May 3, 2014)
- Greenberg, Joseph H. (ed.) 1963b. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. In Greenberg J. H. (ed.) 1963. 58–91
- Greenberg, Joseph H. 1970/1976. Un approccio quantitativo alla tipologia morfologica della lingua (A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Language. *International Journal of American Linguistics* 26. 181–194). In Ramat Paolo 171–193
- Greenberg, Joseph H. 1977/1979. *Introduzione alla linguistica*. Torino, Boringhieri (Cardona, Giorgio R. fordítása a következő angol eredetiből: *A New Invitation to Linguistics*. Garden City, New York, Anchor Press / Doubleday)
- Gsell, Otto 1982. Las rosas dattan ora – les rösés dà forà – le rose danno fuori: Verbalperiphrasen mit Ortsadverb im Rätoromanischen und im Italienischen. In Sieglinde, Heinz – Wandruszka, Ulrich (eds.) *Fakten und Theorien. Festschrift für Helmut Stimm zum 65. Tübingen, Geburtstag*, 71–85
- Gumpers, John J. – Levinson, Stephen C. (eds.) 1996. *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge, Cambridge University Press
- Györi Gábor 2000. Sematic change as linguistic interpretation of of the world. In Niemeier Susanne – Dirven René (eds.) 71–91
- Halliday, Michael – Alexander, Kirkwood 1985/2004 (Third Edition). *An Introduction to Functional Grammar*. London, Hodder Arnold
- Han, ZhaoHong – Cadierno, Teresa (eds.) 2010. *Linguistic Relativity in SLA: Thinking for Speaking*. Clevedon, UK, Multilingual Matters
- Haspelmath, Martin 1997. *From space to time: Temporal adverbials in the world's languages*. Munich, LINCOM EUROPA
- Hatim, Basil 1997. *Communication across Cultures. Translation Theory and Contrastive Text Linguistics*. University of Exeter Press
- Havas Ferenc 2011a. *A prenominitivitás elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest. Letölthető a következő címen: http://real-d.mtak.hu/408/4/dc_111_10_doktori_mu.pdf (Utolsó hozzáférés: 2014. május 6.)
- Havas Ferenc 2011b. *A prenominitivitás elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre*. Akadémiai doktori értekezés tézisei. Budapest. Letölthető a következő címen: http://real-d.mtak.hu/408/1/dc_111_10_tezisek.pdf (Utolsó hozzáférés: 2014. május 6.)

- Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa 2014. *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest, Tinta Könyvkiadó
- Hegedűs Attila 2013. A morfémák története. In É. Kiss Katalin, Gerstner Károly, Hegedűs Attila 47–73
- Hegedűs Rita 2005. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest, Tinta Könyvkiadó
- Hegedűs Rita 2006. A magyar nyelv funkcionális megközelítésből. In Hegedűs Rita – Nádor Orsolya (szerk.) 112–125
- Hegedűs Rita – Nádor Orsolya (szerk.) 2006. *Magyar nyelvmester. A magyar mint idegen nyelvi és hungarológiai alapismeretek. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 59*. Budapest, Tinta Könyvkiadó
- Hegedűs Veronika 2006. Hungarian spatial PPs. *Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics* 33/2. 220–233 Available online at <http://septentrio.uit.no/index.php/nordlyd/article/viewFile/82/78> (Accessed on January 12, 2014)
- Hegedűs Veronika 2010. The grammaticalization of postpositions in Old Hungarian. Manuscript. Available online at http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz/024_hegedus_digs_kezirat.pdf (Accessed on January 12, 2014)
- Hegedűs Veronika 2014. A névutós kifejezések grammatikalizációja és belső szerkezeti változásai. In É. Kiss Katalin (szerk.) 154–177
- Héja Enikő – Gábor Kata 2008. Vonzatok és szabad határozók elkülönítése a magyarban. In Sinkovics Balázs (szerk.) *Lingdok 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 43–59
- Heltai Péter 1988. Contrastive analysis of terminological systems and bilingual technical dictionaries. *International Journal of Lexicography* Vol. 1(1) 32–40
- Heynick, Frank 2009. From Einstein to Whorf: Space, time, matter, and reference frames in physical and linguistic relativity. *Semiotica*, 45/1–2, 35–64. Retrieved 23 Jan. 2014, from doi:10.1515/semi.1983.45.1-2.35
- Hill, Jane H. and Mannheim, Bruce 1992. Language and World View. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 21, 381–406
- Holló Dorottya 2008. *Értsünk szót! Kultúra, nyelvhasználat, nyelvtanítás*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Holloway, Ralph L. 1983. *Human Paleontological Evidence Relevant to Language Behaviour*. *Human Neurobiology* 2. 105–114
- Honti László 2001. A magyar igeekötő: nyelvünk kései jövevénye? In Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É Kiss Katalin (szerk.) 357–367
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elisabeth C. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge Textbooks in linguistics. Cambridge, Cambridge University Press
- Horváth Laura 2011. Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 205–223
- Horváth László 2003. Az ómagyar kor. Szó szerkezet-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 430–482

- Hrenek Éva 2014. A haza határozószó igekötővé válásáról. Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.) 121–131
- von Humboldt, Wilhelm 1836. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Berlin, Dümmlers Verlag. In von Humboldt Wilhelm 1985. 69–117
- von Humboldt, Wilhelm 1985. *Wilhelm von Humboldt válogatott írásai* (A jegyzeteket összeállította és az utószót írta Telegdi Zsigmond). Budapest, Európa Könyvkiadó
- Iacobini, Claudio – Francesca Masini 2006. The emergence of verb-particle constructions in Italian: locative and actional meanings. In *Morphology* 16 (2), 155–188
- Iacobini, Claudio – Francesca Masini 2007. Verb-particle constructions and prefixed verbs in Italian: typology, diachrony and semantics. In Booij, Geert – Fradin, Bernard – Ralli, Angela – Scalise, Sergio (eds.) *On-line Proceedings of the Fifth Mediterranean Morphology Meeting (MMM5)*. (Fréjus, September 15-18, 2005), University of Bologna, 157–184. URL <http://mmm.lingue.unibo.it/>
- Iggesen, Oliver A. 2013. Number of Cases. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Available online at <http://wals.info/chapter/49> (Accessed on December 4, 2013)
- Itkonen, Esa 2013. Philosophy of Linguistics. In Allan Keith (ed.) 747–775
- Ivány Rozália Eszter – Felhósi Gabriella – Pléh Csaba 2008. A téri referenciakeretek változása az életkorral tipikusan fejlődő és Williams szindrómás gyerekeknél. *Magyar Pszichológiai Szemle* 63/1. 213–250
- Jackendoff, Ray 1983. *Semantics and Cognition*, Cambridge, MIT Press
- Jackendoff, Ray 1987. *Consciousness and the Computational Mind*, Cambridge, MIT Press
- Jackendoff, Ray 1992. *Languages of the Mind: Essays on Mental Representation*, Cambridge, MIT Press
- Jackendoff, Ray 1996. The architecture of the linguistic-spatial interface. In Bloom, Paul – Peterson, Mary A. – Nadel, Lynn – Garrett, Merrill F. (eds.) 1–30
- Jakab Erika 2012. A kognitív aspektus a magyar mint idegen nyelv oktatásában. A nyelvi relativizmusból fakadó kognitív nehézségek bemutatása egy magyar–német kísérleten keresztül. *Hungarológiai Évkönyv* 13. évf. 1. sz. 69–90
- Jakab István 1976. A magyar igekötők állományi vizsgálata, *Nyelvtudományi Értekezések* 91., 3–103.
- Jakobson, Roman 1959. Fordítás és nyelvészet. In Jakobson, Roman 1969, 372–382. A magyar fordítás az On Linguistic Aspects of Translation (A fordítás nyelvészeti vonatkozásai). In Reuben, A. Brower (ed.) *On Translation*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. 232–239. Reprint New York, Galaxy Books 1966. alapján készült
- Jakobson, Roman 1966/1976. Implicazioni degli universali linguistici per la linguistica. (Implications of Language Universals for Linguistics. In Jakobson Roman. Selected Writings vol. II. Berlin, The Hague, Mouton, 580–592) In Ramat, Paolo (a cura di) 155–171
- Jakobson Roman 1969. *Hang – Jel – Vers*. Budapest, Gondolat Kiadó

- Janda, Laura A. 2010. Cognitive Linguistics in the Year 2010. *International Journal of Cognitive Linguistics*, Volume 1, Issue 1, 1–31
- Johanson, Megan – Selimis, Stathis – Papafragou, Anna 2009. Cross-Linguistic Biases in the Semantics and Acquisition of Spatial Language. In Chandlee, Jane – Franchini, Michelle – Lord, Sandy – Rheiner, Gudrun-Marion (eds.) *BUCLD 33: Proceedings of the 33rd annual Boston University Conference on Language Development*, 2 voll. Somerville, MA, Cascadilla Press, Volume 1, 256-265
- Jónás Frigyes 2001. Sarkalatos pontok a magyar mint idegen nyelv oktatási érendszerében. *Hungarológiai Évkönyv* 2. évf. 1. sz. 105–128
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- J. Soltész Katalin – Bán Ervin 1976. Mikor őket, mikor azokat? *Magyar Nyelvőr* 100/3. 257–262
- Kálmán László 2006. Miért nem vonzanak a régebbiek? In Kálmán László (szerk.) 229–247
- Kálmán László – Trón Viktor 2005. *Bevezetés a nyelvtudományba. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XLVIII*. Budapest, Tinta Könyvkiadó
- Kálmán László (szerk.) 2006. *KB 120 A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó
- Kálmán László – Molnár Cecília 2007. De a névmás helyett mi? In Alberti Gábor – Fóris Ágota (szerk.) 35–51
- Kapatsinski, Vsevolod 2014. What is grammar like? A usage-based constructionist perspective. *LiLT* Volume 11, Issue 1, 1–41
- Kaplan, Ronald M. – Bresnan, Joan 1982. Lexical-Functional Grammar: A Formal System for Grammatical Representation. In Bresnan, Joan (ed.) *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 173–281
- Kay, Paul – Kempton, Willett 1984. What is the Sapir – Whorf-hypothesis? *American Anthropologist* 86, 65–79
- Kay, Paul & Regier, Terry 2006. Language, thought, and color: Recent developments. *Trends in Cognitive Sciences* 10/2, 51–54.
- Kenesei István (szerk.) 1989. *A nyelv és a nyelvek*. Budapest, Gondolat
- Kenesei István 2006. Szófajok. In Kiefer Ferenc (szerk.) 80-110
- Kenesei István 2009. A 80 éves Chomsky jelentőségéről. *Magyar Tudomány* 2009/9. 1031–1037
- Kerényi, Carl 1996. *Dionysos: archetypal image of indestructible life* (Bollingen series, 65. Archetypal images in Greek religion, vol. 2. Translated from the original manuscript of the author from the German). Princeton, Princeton University Press
- Kertész András 2000a. A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelv* XCVI/4. 402–417
- Kertész András 2000b. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124/2. 209–225
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- Keszler Borbála – Lengyel Klára 2002. *Kis magyar grammatika*. Budapest, Tankönyvkiadó
- Kibédi Varga Áron 2002. Narráció és kommentár. *Világosság* 2002/2–3., 131–141

- Kiefer Ferenc 1984. A magyar aspektusrendszer vázlata. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV.* 127–149
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) 797–885
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kiefer Ferenc 1996. Az igeaspektus areális–tipológiai szempontból. *Magyar Nyelv* 92/3. 257–268
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kiefer Ferenc 2006a. Eseményszerkezet, aspektus, akcióminőség. In Kálmán László (szerk.) 153–163
- Kiefer Ferenc 2006b. *Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2006. *Magyar nyelv. Akadémiai kézikönyvek.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In: Kiefer (szerk.) 453–518
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az „ő” névmásról. *Magyar Nyelvőr* 119. 285–293
- Komlósy András 1992. Régenek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) 299–527
- Koopman, Hilda 2000. Prepositions, postpositions, circumpositions, and particles. The structure of Dutch PPs. In *The Syntax of Specifiers and Heads. Collected Essays of Hilda J. Koopman.* London/New York, Routledge, 204-260
- Korompay Klára 1991. A névszórágózás. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) 284–318
- Kothencz Gabriella 2007. A -ban/-ben és az -n~-on/-en/-ön jelentésrendszere. *Magyar Nyelv* 103, 432–451
- Kothencz Gabriella 2012. *Cognitive Historical–Semantic Studies on Adverbial Suffixes in Hungarian.* Theses of PhD Dissertation, University ELTE of Budapest. Available online at [https://www.academia.edu/4718576/Cognitive_Historical-Semantic_Studies_on_Adverbial_Suffixes_in_Hungarian -- Theses of PhD Dissertation 2012](https://www.academia.edu/4718576/Cognitive_Historical-Semantic_Studies_on_Adverbial_Suffixes_in_Hungarian_-_Theses_of_PhD_Dissertation_2012)
(Accessed on January 12, 2014)
- Kövecses Zoltán 2005a. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.* Budapest, Typotex
- Kövecses, Zoltán. 2005b. Túl a fogalmi metaforákon. *Áltános nyelvészeti tanulmányok* 21, 71–88
- Kövecses Zoltán 2009. Versengő metaforaelméletek? *Magyar Nyelv* 105/3., 271–281
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kozmács István 2006. Szóképzés. In Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.) 117–136
- Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.) 2006. *Uralisztika. Uráli nyelvészet.* Budapest, Bölcsész Konzorcium

- Kracht, Marcus 2002. On the Semantics of Locatives, *Linguistics and Philosophy* 25, 157–232
- Kracht, Marcus 2003. Against the Feature Bundle Theory of Case. In Brandner Ellen – Zinsmeister Heike (eds.) *New Perspectives on Case Theory*. Stanford, CSLI Publications, 165–190
- Kracht, Marcus 2005a. The Semantics of Locatives in the Uralic Languages, in Fernandez-Vest Jocelyne (ed.): *Les Langues Ouraliennes aujourd'hui. Bibliothèque de l'Ecole des Hautes-Etudes, Sciences Historiques et Philologiques No 340*. Editions Honoré Champion, 145–158
- Kracht, Marcus – Smith Marcus 2005b. *On Sequence of Location and Direction*, UCLA, Manuscript. Available online at <http://www.homes.uni-bielefeld.de/mkracht/html/location8.pdf> (Accessed on January 12, 2014)
- Kroll, Judith F. and McClain, Rhonda 2013. What bilinguals tell us about culture, cognition, and language. *PNAS (Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America)* vol. 110 no. 28 11219–11220. Available online at www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1309472110 (Accessed on May 8, 2014)
- Kubinyi Kata 2008. A magyar morfoszintaxis és a párbeszéd grammatikája. Mikor implicit és mikor explicit az 1-2. személyű tárgy a magyarban? In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 231–241
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. Az alapszófajok. A névmások. In Keszler Borbála (szerk.) 152–175
- Kuhn, Thomas Samuel 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press. Chicago
- Laczkó Krisztina 2001. Névmás és referencia. *Magyar Nyelvőr* 125./1. 103–107
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 127/3. 314–325
- Laczkó Krisztina 2004. A névmási rendszer funkcionális keretben. 1. rész. *Magyar Nyelvőr* 128/. 469–478
- Laczkó Krisztina 2005. A névmási rendszer funkcionális keretben. 2. rész. *Magyar Nyelvőr* 129/. 78–88
- Laczkó Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Budapest, Martin Opitz Kiadó
- Laczkó Krisztina 2008. Deixis a virtuális térben. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 212–221
- Laczkó Krisztina 2009. *Emez emitt, amaz amott: pontosan hol is?* In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.) 234–243
- Ladányi Mária 1995. Az igezők kapcsolhatóságának feltételeiről, *Nyelvtudományi Közlemények* 94, 45–85.
- Ladányi Mária 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In Oszkó Beatrix és Sipos Mária (szerk.) *Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli Grammatizáló*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 7–32
- Ladányi Mária 2008. Van-e genitívusz a magyarban? In Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.) 522–534

- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. *Funkcionális nyelvészet*. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) 17–58
- Lakoff, Robin 1972. Language in Context. *Language*, Vol. 48, No. 4, 907–927. Available at <http://www.jstor.org/stable/411994> (Accessed on July 30, 2014)
- Lakoff, George – Johnson Marc 1980. *Metaphors we live by*. Chicago, Chicago University Press
- Landau, Barbara 1996. Multiple geometric representation of objects in languages and language learners. In Bloom, Paul – Peterson, Mary A. – Nadel, Lynn – Garrett, Merrill F. (eds.) *Language and Space (Language, Speech and Communication)*, Cambridge, MIT Press
- Langacker, Ronald Wayne 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*, Volume I, Theoretical Prerequisites. Stanford, Stanford University Press
- Langacker, Ronald Wayne 1991. *Foundations of Cognitive Grammar*, Volume II, Descriptive Application. Stanford, Stanford University Press
- Langacker, Ronald Wayne 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Cognitive Linguistics Research 42. Berlin, Mouton de Gruyter
- Langacker, Ronald Wayne 2010. Conceptualization, Symbolization, and Grammar. *International Journal of Cognitive Linguistics*. Vol. 1, N. 1, 31–63
- Lawrence, Geoffrey Philip John 2010. *Learning About Otherness: a Comparative Analysis of Culture Teaching and Its Impact in International Language Teacher Preparation*. Doctoral thesis. University of Toronto. Available online at https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/24805/6/Lawrence_Geoffrey_PJ_201006_PhD_thesis.pdf (Accessed on January 12, 2014)
- Lehmann, Christian 1985. Grammaticalization: Synchronic variation and diachronic change. *Lingua e Stile* 20, 303-318
- Lengyel Klára 1997. Töprengés a birtokos névmásokról. *Magyar Nyelvőr* 121. 487–9
- Lengyel Klára 2000. Az alapszófajok. A melléknév. In Keszler Borbála (szerk.) 142–152
- Levinson, Stephen C. 2003. Spatial language. In Nadel, Lynn (ed.) *Encyclopedia of Cognitive Science*. London, Nature Publishing Group, 131–137
- Levinson, Stephen C. – Kita, Sotaro – Haun, Daniel B.M. – Rasch, Björn H. 2002. Returning the tables: language affects spatial reasoning. *Cognition* 84/2, 155–188. doi:10.1016/S0010-0277(02)00045-8
- Levinson, Stephen C. – Meira, Sérgio and the Language and Cognition Group Max Planck Institute for Psycholinguistics. 2003. Natural concepts in the spatial topological domain – adpositional meanings in crosslinguistic perspective: an exercise in semantic typology. *Language* 79/3., 485–516. Available online at http://pubman.mpdl.mpg.de/pubman/item/escidoc:58578:2/component/escidoc:58579/Levinson_2003_natural.pdf (Accessed on January 12, 2014)
- Levinson, Stephen C. 2004a. Deixis. In Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (eds.) *The Handbook of Pragmatics*. Oxford, Blackwell, 97–121
- Levinson, Stephen C. 2004b. *Space in Language and Cognition. Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge, Cambridge University Press

- Levinson, Stephen C. – Wilkins, David P. (eds.) 2006. *Grammars of Space. Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge, Cambridge University Press
- Lindsey, Delwin T. – Brown, Angela M. 2006. Universality of color names. *PNAS* 103 (44) 16608–16613. Available online at www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.0607708103 Accessed on May 14, 2014
- Li, Peggy and Gleitman, Lila 2002. Turning the tables: language and spatial reasoning. *Cognition* 83, 265–294
- Longobardi, Giuseppe 1988. I quantificatori. In Renzi, Lorenzo (a cura di) 645–698
- Lonzi, Lidia 1991. Il sintagma avverbiale. In Renzi, Lorenzo – Salvi, Giampaolo (a cura di) 341–415
- Loewer, Barry 2000. A kognitív tudomány filozófiai kérdései. *BUKSZ Kritikai írások a társadalomtudományok köréből*. (Fordította Farkas katalin) Letölthető a következő címen: http://www.kontextus.hu/Buksz/2000_04/problema/loewer.html (Utolsó hozzáférés: 2014. VII. 20.)
- Lotz János 1976. A {-LAK} bennfoglaló alak helye a magyar igeragozás rendszerében. In *Szonettkoszorú a nyelvről*. Budapest, Gondolat, 179–184
- Lucy, John A. 1996. The scope of linguistic relativity: an analysis and review of empirical research. In Gumpers, John J. – Levinson, Stephen C. (eds.) 37–70
- Lucy, John A. 1997. Linguistic Relativity. *Annual Review of Anthropology*. 26, 291–312
- Lucy, John A. 2000. *Introductory comments*. In Niemeier Susanne – Dirven René (eds.) ix–xxi
- Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba (szerk.) 2003. *A téri megismerés és a nyelv*. Budapest, Gondolat
- Lukács Ágnes – Szamarasz Vera Zoé 2014. Téri nyelv. In Pléh, Csaba – Lukács, Ágnes (szerk.) 2. kötet, 877–917
- Lyons, John 1977. *Semantics 2*, Cambridge, Cambridge University Press
- Malt, Barbara C. – Sloman, Steven A. – Gennari, Silvia – Shi, Meiyi and Wang, Yuan 1999. Knowing versus Naming: Similarity and the Linguistic Categorization of Artifacts. *Journal of Memory and Language* 40, 230–262
- Marotta, Giovanna 2010. Introduction. Why *Space in Language*? The Reasons for a Meeting. In Marotta, Giovanna – Lenci, Alessandro – Meini, Linda – Rovai, Francesco (eds.) *Space in Language. Proceedings of the Pisa International Conference*. Pisa, Edizioni ETS, 11-29
- Martin, Laura 1986. „Eskimo Words for Snow”: A Case Study in the Genesis and Decay of an Anthropological Example. *American Anthropologist, New Series*, Vol. 88, 418–423
- Masini, Francesca 2005. Multi-word Expressions between Syntax and the Lexicon: the Case of Italian Verb-particle Constructions. *SKY Journal of Linguistics* 18, 145–173
- Masini, Francesca 2006. Diacronia dei verbi sintagmatici in italiano. *Archivio Glottologico Italiano* XCI (1), 67–105
- Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- Máté Jakab 1998. *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- McKeon, Richard 1946a. Aristotle's Conception of Language and the Arts of Language (To be concluded). *Classical Philology*, Volume XLI, Number 4, 193–206

- McKeon, Richard 1946b. Aristotle's Conception of Language and the Arts of Language (Concluded). *Classical Philology*, Volume XLII, Number 1, 21–50
- McWhorter, John H. 2014. *The Language Hoax: Why the World Looks the Same in Any Language*. Oxford University Press, USA
- Miller, George A. 2003. *The cognitive revolution: a historical perspective*. *TRENDS in Cognitive Sciences* 7. 141–144
- M. Korchmáros Valéria 1998. *Mondattan I. Deme László egyetemi előadásai alapján*. Szeged, JATEPress
- M. Korchmáros Valéria 2006. *Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtan nem csak magyaroknak*. Szeged
- Meini, Linda 2009. *Dimensioni dello spazio nelle preposizioni. Uno studio empirico sull'italiano L2*. Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press, pp. 240
- Modrak, Deborah K. W. 2001. *Aristotle's Theory of Language and Meaning*. Cambridge, Cambridge University Press
- Moro, Andrea 2006. *I confini di Babele. Il cervello e il mistero delle lingue impossibili*. Milano, Longanesi (English version: Moro Andrea 2008. *The Boundaries of Babel*. Cambridge, MIT Press.)
- Nádasdy Ádám 2007. Hol és hova. In *Magyar Narancs* 2007/03/29. Letölthető: http://seas3.elte.hu/delg/publications/modern_talking/101.html (Utolsó hozzáférés: 2014. január 29.)
- Neumer Katalin 1998. *Gondolkodás, beszéd, írás*. Budapest, Kávé Kiadó. Letölthető: <http://members.upc.hu/neumer.katalin/identitas/neumer-gondolkodas%20beszed%20iras.pdf> (Utolsó hozzáférés: 2014. január 29.)
- Nishizawa-Kothencz Gabriella Szilvia 2014. Rendelkeznek-e a toldalékok jelentéssel? In Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.) 47–55
- O'Dowd, Robert 2006. The Use of Videoconferencing and E-mail as Mediators of Intercultural Student Ethnography. In: Belz, Julie A. – Thorne, Steven L. (eds.) *Internet-Mediated Intercultural Foreign Language Education*. Boston, Thomson & Heinle, 86–121
- Pais Dezső 1959. Az igezők mivoltához és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* 55., 181–184
- Pálvölgyi Kata 2006. Társadalomtudományok és nyelvviség, *Világosság* 2006/2. 17–23
- Pantcheva, Marina 2009. Directional Expressions Cross-linguistically: Nanosyntax and Lexicalization. *Nordlyd Tromsø University Working Papers in Language and Linguistics* 36.1., 7–39. Available online at <http://septentrio.uit.no/index.php/nordlyd/article/viewFile/214/208> (Accessed on January 12, 2014)
- Pantcheva, Marina 2010. The syntactic structure of Locations, Goals, and Sources. *Linguistics* 48/5, 1043–1081
- Pantcheva, Marina 2011. Decomposing Path: The Nanosyntax of Directional Expressions. Ph.D. thesis, University of Tromsø. Available online at <http://ling.auf.net/lingbuzz/001351> (Accessed on January 12, 2014)
- Papafragou, Anna 2010. Source-Goal Asymmetries in Motion Representation: Implications for Language Production and Comprehension. *Cognitive Science*, Volume 34, Issue 6, 1064–1092 DOI: 10.1111/j.1551-6709.2010.01107.x

- Pásztor Emil 2000. Határozószóink szótári világa. *Magyar Nyelv* XCVI/4. 459–465
- Pataki Pál 1984. A francia *subjonctif* és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 207–218
- Pátrovics Péter 2002. Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőségjelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr* 126/4. 481–489
- Pátrovics Péter 2012. Az igeaspektus képe az anyanyelvű és nem anyanyelvű nyelvhasználóknál – Lehetséges-e a nagy aspektuselmélet? In: Bárdosi Vilmos (szerk.) *A szótól a szövegig. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai. Budapest, 2011. június 21-22.* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 207–215
- Pelcz Katalin 2008. *A nyelvmesterek első virágkora 1729-1866: hagyományok és újítások.* PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola Alkalmazott Nyelvészeti Program
- Peredy Márta 2008. Mikor kötelezők a szabad határozók? In Sinkovics Balázs (szerk.) *Lingdok 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 157–181
- Péter Mihály 2008. Az aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104/1. 1–11
- Pethő József 2011. A figura-alap viszony a nyelvben és a nyelvreírásban, *Magyar Nyelvőr* 135/2. 187–194
- Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.) 1990. *Szemiotikai szövegtan I. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése.* Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis: series linguistica, litteraria et aesthetica. Szeged, JGYTF Kiadó
- Petőfi S. János 1990. Szemiotikai textológia – didaktika. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.) 7–17
- Pinker, Steven 2006 (második, javított kiadás). *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Budapest, Typotex (A mű eredeti címe: *The Language Instinct. (How the Mind Creates Language)* 1994)
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. "Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI. 261–277
- Pléh Csaba 1992. *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása.* Budapest, Gondolat Kiadó
- Pléh Csaba – Lányi Gusztáv 1984. A "kognitív forradalom" és a magyar pszichológia. *Valóság* 7. 12–28
- Pléh Csaba 2000. A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In Kiefer Ferenc (szerk.) 951–1020
- Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) 2001. *A magyar morfológia pszicholingvisztikája.* Budapest, BIP – Osiris Kiadó
- Pléh Csaba – Király Ildikó – Racsmány Mihály 2001. Mesterséges téri kifejezések elsajátítása. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) 153–166
- Pléh Csaba – Király Ildikó – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály 2003. A tér a szavak világában. In Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba (szerk.) 7–29

- Pléh Csaba 2013a. *A lélek és a nyelv*. Budapest, Akadémiai kiadó
- Pléh Csaba 2013b. *A megismeréstudomány alapjai. Az embertől a gépig és vissza*. Budapest, Typotex (*Test és lélek* sorozat, sorozatszerkesztő: Kovács Ilona – Pléh Csaba)
- Pléh Csaba – Lukács Ágnes 2014. *Pszicholingvisztika 1-2*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Radkevich Nina V. 2010. *On Location: the Structure of Case and Adpositions*. PhD Dissertation, University of Connecticut. Available online at <http://scholar.harvard.edu/radkevich/files/full-disser-2.pdf> (Accessed on January 12, 2014)
- Rákosi György 2009. Én, magam, önmagam. In Maleczki Márta és Németh T. Enikő (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében*. Szeged, SZTE Általános Nyelvészet Tanszék, 179–196
- Rákosi György 2011. Összetett visszaható névmások a magyarban. In Bartos Huba (szerk.) *Új irányok és eredmények a mondattani kutatásban. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIII*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 351–377
- Ramat, Paolo (a cura di) 1976. *La tipologia linguistica*. Bologna, il Mulino
- Ramat, Paolo 1984. *Linguistica tipologica*. Bologna, il Mulino
- Regier, Terry and Kay, Paul 2009. Language, thought, and color: Whorf was half right. *Trends in Cognitive Sciences* 13/10, 439–46
- Renzi, Lorenzo 1976. Storia e obiettivi della tipologia linguistica. (Histoire et objectifs de la typologie linguistique. In Parret Herman (ed.) *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics*. Berlin – New York, Walter de Gruyter Verlag, 633–637) In Ramat, Paolo (a cura di) 47–79
- Renzi, Lorenzo (a cura di) 1988. *Grande grammatica italiana di consultazione. Volume I. La frase. I sintagmi nominale e preposizionale*. Bologna, Il Mulino
- Renzi, Lorenzo – Salvi, Giampaolo (a cura di) 1991. *Grande grammatica italiana di consultazione. Volume II. I sintagmi verbale, aggettivale, avverbiale. La subordinazione*. Bologna, Il Mulino
- Renzi, Lorenzo – Salvi, Giampaolo – Cardinaletti, Anna (a cura di) 1995. *Grande grammatica italiana di consultazione. Volume III. Tipi di frase, deissi, formazione delle parole*. Bologna, Il Mulino
- Riemsdijk, Henk van 1990. Functional prepositions. In Harm Pinkster – Inge Genee (eds.) *Unity in Diversity: Papers Presented to Simon C. Dik on his 50th Birthday*. Dordrecht, Foris, 229-241
- Rizzi, Luigi 1988. Il sintagma preposizionale. In Renzi Lorenzo (a cura di) 507–535
- Rózsavölgyi Edit 1986. *L'uso del pronome nell'espressione dell'oggetto definito in russo, italiano e ungherese*. Kisdoktori disszertáció, kézirat. Università degli Studi di Verona, 413 p.
- Rózsavölgyi Edit 1989. Distribuzione dei pronomi anaforici nell'espressione dell'oggetto definito. *Quaderni Patavini di Linguistica. Monografie* 6. 307–318.
- Rózsavölgyi Edit – Benucci, Franco 1994. La personalità degli impersonali. In *Giano Pannonio. Annali italo-ungheresi di cultura* 5 (Atti del IV° Convegno italo-ungherese,

- Budapest, 28-30 ottobre 1992). Budapest, Università Eötvös Lóránd di Budapest, 123–177
- Rózsavölgyi Edit 2006. Riflessioni sulla classificazione dei suffissi nominali in ungherese. Indagine morfologica. *Padua Working Papers* N. uno, Scaricabile al seguente indirizzo: <http://www.maldura.unipd.it/ddlcs/> (Ultimo accesso il 12 gennaio 2014)
- Rózsavölgyi Edit 2008. A névmási tárgy az olaszban és a magyarban. Összehasonlító tipológiai elemzés (Pronominal object in Italian and Hungarian. Comparative typological analysis), *Nyelvtudományi Közlemények* 105., 193–218
- Rózsavölgyi Edit 2013a. A *Web 2.0* kihívása az idegennyelv-oktatásban a nyelvhasználói készségek fejlesztése terén (The challenges offered by *Web 2.0* tools in the improvement of L2 students' communication skills). *Hungarológiai Évkönyv* 14., 77–88.
(http://epa.oszk.hu/02200/02287/00014/pdf/EPA02287_hungarologiai_evkonyv_2013_14.pdf)
- Rózsavölgyi Edit 2013b. A nyelvi és az interkulturális kompetencia fejlesztése az *eTandem* keretein belül. In Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.) *MANYE XXIII. Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák I-II*. Budapest, MANYE – Tinta Könyvkiadó, II./383–388
- Rózsavölgyi Edit 2014. Motivare gli studenti in ambiente *Web 2.0*. In Cervini, Cristiana – Valdiviezo V., Anabel C. (a cura di) *Dispositivi formativi e modalità ibride per l'apprendimento linguistico*. Bologna, CLUEB, Collana Contesti Linguistici, pp. 16
<http://clueb.it/libreria/contesti-linguistici/dispositivi-formativi-e-modalita-ibride-per-lapprendimento-linguistico/>
- Salvi, Giampaolo – Vanelli, Laura 2004. *Nuova grammatica italiana*, Bologna, il Mulino
- Sapir, Edward 1929. The Status Of Linguistics As A Science. *Language* 5/4, 207–214. Available online at <http://www.jstor.org/stable/409588> (Accessed on January 20, 2014)
- Sapir, Edward with Swadesh Morris 1990. American Indian Grammatical Categories (1938). In Bright William (ed.) *The Collected Works of Edward Sapir V. American Indian Languages I*. Berlin, Mouton de Gruyter, 133–143. Available online at <https://archive.org/stream/collectedworksof05sapi#page/n0/mode/2up> (Accessed on 20 January, 2014)
- Sárosi Zsófia 2003a. Az ősmagyar kor. Morfématörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 129–173
- Sárosi Zsófia 2003b. Az ómagyar kor. Morfématörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 352–372
- Sárosi Zsófia 2003c. A középmagyar kor. Morfématörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 610–618
- Sárosi Zsófia 2003d. Az újmagyar kor. Morfématörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 719–725
- Sato, Sayaka – Gygax, Pascal M. and Gabriel, Ute 2013. Gender inferences: Grammatical features and their impact on the representation of gender in bilinguals. *Bilingualism: Language and Cognition*, Volume 16, Issue 04, 792-807. doi: 10.1017/S1366728912000739, Published online by Cambridge University Press 29 Jan 2013. Available online at:

- http://doc.rero.ch/record/208999/files/SatoGygaxGabriel_2013.pdf (Accessed on July 20, 2014)
- de Saussure, Ferdinand 1916/1982. *Cours de linguistique générale*. Publié par Charles Bally et Albert Sechehaye. Avec la collaboration de Albert Riedlinger. Édition critique préparée par Tullio de Mauro, Paris, Payot
- de Saussure, Ferdinand 2009. *Corso di linguistica generale* (a cura di Tullio de Mauro). Roma-Bari, Laterza
- Schultz, Emily Ann 1990. *Dialogue at the Margins: Whorf, Bakhtin, and Linguistic Relativity*. Wisconsin, University of Wisconsin Press
- Schwarze, Christoph 1985. ‘Uscire’ e ‘andare fuori’: struttura sintattica e semantica lessicale. In Franchi de Bellis, Annalisa – Savoia, Leonardo Maria (a cura di), *Sintassi e morfologia della lingua italiana d’uso. Teorie e applicazioni descrittive. Atti del XXIV Congresso Internazionale della Società di Linguistica Italiana (Urbino, 11-13 settembre 1983)*. Roma, Bulzoni, 355–371
- Sera, Maria D – Berge, Christian A.H. & del Castillo Pintado, Javier 1994. Grammatical and conceptual forces in the attribution of gender by English and Spanish speakers. *Cognitive Development* 9/3, 261–292
- Shibatani, Masayoshi – Bynon, Theodora (eds.) 1995. *Approaches to Language Typology*, Oxford, Calendon Press
- Simone, Raffaele 1997. Esistono verbi sintagmatici in italiano? In De Mauro, Tullio – Lo Cascio, Vincenzo (a cura di) *Lessico e Grammatica: Teorie linguistiche e applicazioni lessicografiche*. Roma, Bulzoni, 155–170
- Simone, Raffaele 2008. I verbi sintagmatici come costruzione e come categoria. In Cini, Monica (a cura di) 13–31
- Sipőcz Katalin 2003. A magyar mint finnugor nyelv. In Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.) 2003. 21–39
- Sipőcz Katalin 2006. A névszói esetragezés. in Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.) 22–33
- Sipos Lajos 2002. *A Magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*. Budapest, Magyar Könyvklub
- Skalička, Vladimír 1967/1976. Tipologia linguistica e sviluppo linguistico. (Sprachtypologie und Sprachentwicklung. *Janua linguarum, series maior* XXXIII. Vol. III. The Hague, Mouton, 1827–1831) In Ramat Paolo 109–115
- Slobin, Dan Isaac 1991. Learning to Think for Speaking: Native Language, Cognition, and Rhetorical Style. *Pragmatics* Vol. 1, N. 1, 7–25
- Slobin, Dan Isaac 1996. From “thought and language” to “thinking for speaking”. In Gumpers, John J. – Levinson, Stephen C. (eds.) 70–97
- Slobin, Dan Isaac 2003. Language and thought online: Cognitive consequences of linguistic relativity. In Gentner, Dedre – Goldin-Meadow, Susan (eds.) 157–191
- Slobin, Dan Isaac 2004. The many ways to search for a frog: Linguistic typology and the expression of motion events. In Strömquist, Sven & Verhoeven, Ludo (eds.) 219–257
- Slobin, Dan Isaac 2008. Relations between Paths of Motion and Paths of Vision: A Crosslinguistic and Developmental Exploration. In Gathercole, Vihman M. (ed.) 197–221

- Slobin, Dan Isaac – van der Velde, Geert 2005. Thinking for speaking. In *Qualia 2*, jaargang 2. 13–17
- Song, Jae Jung 2001. *Linguistic Typology: Morphology and Syntax*, Harlow, Pearson Education Limited
- Sozzi, Andrea 2008. *La metafora in Aristotele: dal pensiero al linguaggio*. Tesi di Dottorato di ricerca (PhD) XIX ciclo, a.a. 2007/08, Milano, Università Cattolica del Sacro Cuore Milano. Elérhető a következő címen: <http://tesionline.unicatt.it/handle/10280/506> (Utolsó hozzáférés: 2014. VII. 12.)
- Strömquist, Sven & Verhoeven, Ludo (eds.) 2004. *Relating Events in Narrative*. Vol 2. *Typological and contextual perspectives*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates
- Surányi Balázs 2009. Problémaeltolódások a generatív nyelvészetben: mi minimális a minimalizmusban? *Nyelvtudományi Közlemények* 106. 258–265 Elérhető a következő címen: <http://www.nytud.hu/nyk/106/258%20Suranyi.pdf> (Utolsó hozzáférés: 2014. IV. 3.)
- Svenonius, Peter 2006. The emergence of Axial Parts. *Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics* 33/1. 50–77. Available online at <http://septentrio.uit.no/index.php/nordlyd/article/viewFile/85/81> (Accessed on January 12, 2014)
- Svenonius, Peter 2012. Structural Decomposition of Spatial Adpositions. Text of a talk presented at a conference in Bochum. Available at <http://ling.auf.net/lingbuzz/001776> Accessed on January 12, 2014
- Szathmári István 2001. Kognitív nyelvészet. In: *A Dunánál : magyarok a 20. században (1918-2000) CD-ROM*. Budapest: Enciklopédia Humana Egyesület. Online: <http://mek.niif.hu/01900/01906/html/index428.html> (Utolsó hozzáférés: 2014. VI. 18.)
- Szécsi Gábor 2003. *A kommunikatív elme. A nyelvi kommunikáció fogalmi alapjai*. Budapest, Áron Kiadó
- Szelid Veronika Petra 2007. *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban. Kognitív szemantikai elemzés*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
- Szépe György 1967. Noam Chomsky, Cartesian Linguistics. *Filológiai Közöny* 13/1–2. 248–252
- Szépe György 1981. A „magyar mint idegen nyelv” néhány diszciplináris kérdése, in Giay Béla – Ruzsinyák Márta (szerk.) *Magyar nyelv külföldieknek V*. Budapest, MM – NEI, 9–27
- Szépe György 1991. Hátam mögött. In Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.) *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE (Magyar nyelv tudományi Társaság), 613–616
- Szépe György 1999. A magyar morfematikus elemek sorrendjéről. In *Magyar Nyelvjárások* 37, 410–24
- Szépe György 2003. Elmélkedések a névmásokról és a paradigmáról. *Magyar nyelvjárások XLI. Köszöntő könyv Nyirkos István 70. születésnapjára*. 559–563
- Szeverényi Sándor 2006. Igeidő és aspektus, in Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.) 92–110.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot. Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács

- Szili Katalin 1985. Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 7. Budapest.
- Szili Katalin 1995. Az igekötős igék képzéséről: elméleti fejtegetések és gyakorlati vizsgálatok. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 32. Budapest
- Szili Katalin 2000. Lehet-e ezt megtanítani? (Az igekötők tanításának kérdéséhez), *Intézeti Szemle* XXII/1., Budapest, Magyar Nyelvi Intézet, 60–71
- Szili Katalin 2001. A magyar főnévi esetrendszer sajátosságairól (a magyar mint idegen nyelv tanításának szempontjait is tekintve), in Nádor Orsolya – Szűcs Tibor (szerk.) *Hungarológiai Évkönyv* 2/1., 34–51
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest, Tinta Könyvkiadó
- Szili Katalin 2006. A magyar mint idegen nyelv tanítása az ezredfordulón (Feladatok, kihívások és válaszok). In Hegedűs Rita – Nádor Orsolya (szerk.) 145–160
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131. 1–17
- Szűcs Tibor 1996. A magyar mint idegen nyelv grammatikája – kommunikatív keretben. In Székely Gábor – Cs. Jónás Erzsébet (szerk.) *Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében. VI. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia 1996. április 2-4. Nyíregyháza*, 1. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 136–141
- Szűcs Tibor 1999. *Magyar-német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában (a magyar mint idegen nyelv és kultúra közvetítésében)*. Pécsi Nyelvészeti Tanulmányok (PBS) 4. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- Szűcs Tibor 2004. A közel-távol szembenállás jelentősége a magyar nyelv rendszerében. *Hungarológiai Évkönyv* 5., 163–173
- Szűcs Tibor 2005. Kontrasztok a nyelvtan és a szókincs együttesében. *THL2 (Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture – A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata, BBI)* 2005/1., 7–21. Letölthető: <http://www.epa.hu/01400/01467/00005/pdf/007-021kep.pdf> (Utolsó hozzáférés: 2014. VII. 12.)
- Szűcs Tibor 2006. A kontrasztív nyelvészet szerepe a magyar mint idegen nyelv tanításában. In Hegedűs Rita – Nádor Orsolya (szerk.) 97–112
- Szűcs Tibor 2009. A kontrasztív nyelvészet és a fordításkritika viszonyáról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* LIII./1., 61–70
- Takács Edit 2012. A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 136/3., 325–335
- Talmy, Leonard 1985. Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. In Shopen, Timothy (ed.) *Language Typology and Syntactic Description, vol. 3: Grammatical Categories and the Lexicon*, Cambridge: Cambridge University Press, 57–149
- Talmy, Leonard 1991. Path to realization: a typology of event conflation. In Sutton, Laurel A. – Johnson, Christopher & Shields, Ruth (eds.), *Papers of the Seventeenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, Berkeley: Berkeley Linguistics Society, 480–520
- Talmy, Leonard 2000a. Fictive motion in language and “ception.” In Talmy 2000. Vol. I. 99–178

- Talmy, Leonard 2000b. *Toward a cognitive semantics. Volume 1: Concept structuring systems. Volume 2: Typology and process in concept structuring*. Cambridge, The MIT Press
- Talmy, Leonard 2005. Interview: A windowing to conceptual structure and language. Part 1: Lexicalisation and typology [Written interview by Talmy on his work conducted by Iraide Ibarretxe Antuñano]. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 3. 325–347
- Talmy, Leonard 2009. Main verb properties and equipollent framing. In Guo, Jian-Sheng, et al. (eds.) *Crosslinguistic Approaches to the Psychology of Language: Research in the Tradition of Dan Isaac Slobin*. New York, Psychology Press, 389–402
- Tálos Endre 1980. A magyar inkluzív személynévmásai. *Magyar Nyelv* 76, 70–72.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére. *Magyar Nyelvőr* 124/2., 226–238
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–494
- Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2008. Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80. Budapest, Tinta Könyvkiadó
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134/2., 211–233
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* XCV/2., 154–165
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000a. Kérdések a koreferenciáról. In Dobi Edit – Petőfi S. János (szerk.) *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió*. Officina Textologica 4. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 11–35
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000b. Vázlat az ő – az anaforikus viszonyáról. *Magyar Nyelv* 96/3. 282–295
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. RAJTA és BENNE: Két rokon helyviszony jelentéstanáról. In Kovács István – Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.) *A csitári hegyek alatt: Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra, Arany A. László Polgári Társulás, 215–225
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013a. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Osiris
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013b. Az igekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 109. 187–226
- Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) 2008. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language: a usage-based theory of language acquisition*. Cambridge, MA, Harvard University Press
- Tomasello, Michael 2005. *Le origini culturali della cognizione umana*. Bologna, Il Mulino (a következő angol kiadás alapján: *The Cultural Origins of Human Cognition*. Harvard University Press, 1999.)
- Tompa József 1985. *Kleine ungarische Grammatik*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Tversky, Barbara – Clark Herbert H. 1993. Prepositions are not places. *Behavioral and Brain Sciences* 16, 252–253

- Vajda József 1972. A kontrasztív elemzés szerepe a nyelvészeti kutatásokban. In *Létünk* II. évf. 3–4. sz. Letölthető: http://adattar.vmmi.org/cikkek/1369/08_vajda_a_kontrasztiv1972.pdf Utolsó hozzáférés: 2014. VI. 18.
- Vanelli, Laura 1995. La deissi. In: Renzi, Lorenzo – Salvi, Giampaolo – Cardinaletti, Anna (a cura di) 261–375.
- Veres-Guáspiel, Agnieszka 2011. A tegező és a nemtegező formák használata a magyar és a lengyel egyetemisták nyelvében. Néhány felmerülő kérdés. *THL2* 2011. 1–2. 38–55
- Vicario, Federico 1997. *I verbi analitici in friulano*. Materiali Linguistici n. 20. Milano, Franco Angeli
- Vicario, Federico 2008. Verbi sintagmatici e organizzazione di spazio cognitivo. In Cini, Monica (a cura di) 31–41
- Vinay, Jean-Paul and Darbelnet, Jean 1958/2000. A Methodology for Translation. In Venuti, Lawrence (ed.) 84-93 (eredeti megjelenése: Vinay, Jean-Paul & Darbelnet, Jean 1958. *Stylistique Comparée du Français et de l'Anglais*. Didier-Harrap)
- Wacha Balázs 1989a. A folyamatos – nem folyamatos szembenállásról. *Általános nyelvészeti tanulmányok* XVII., 279–328
- Wacha Balázs 1989b. Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In Rác Endre (szerk.) 219–282.
- Wacha Balázs 2001. Időbeliség és aspektualitás a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések*. 149. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Wandruszka, Mario 1991. „Wer fremde Sprachen nicht kennt...” Das Bild des Menschen in Europas Sprachen. München, Piper, 157–162
- Wéber Katalin 2008. A magyar nyelvészség mint összöveg. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 241–251
- Wéber Katalin 2011. „Rejtelmes kétféleség”. *A kétféle igeragozás elkülönülése a magyar nyelvben. Megkülönböztetésük a magyar nyelvészeti hagyományban és gyermeknyelvi megnyilatkozások longitudinális korpuszvizsgálata alapján*. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Program, Alkalmazott Nyelvészeti Doktoriskola, Bölcsészdoktori értekezés
- Whorf, Benjamin Lee 1956. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Edited by John B. Carroll, New York and London, MIT Press and John Wiley & Sons, Inc. Available online at <http://www.archive.org/details/languagethought00whor> (Accessed on January 19, 2014)
- Whorf, Benjamin Lee 1956. An American Indian model of the universe (circa 1936). In Whorf, Benjamin Lee 57–65
- Whorf, Benjamin Lee 1956. The relation of habitual thought and behavior to language (1939). In Whorf Benjamin Lee 134–160 (Orig. pub. In *Language, Culture and Personality*. Essays in Memory of Edward Sapir. Leslie Spier, ed. Menasha, Wisc.: Sapir Memorial Publications Fund.)

- Whorf, Benjamin Lee 1956. Science and linguistics. (1940). In Whorf Benjamin Lee 207–220 (Orig. pub. in *Technology Review* 42, 229–231)
- Whorf, Benjamin Lee 1956. Language, mind and reality (1941). In Whorf Benjamin Lee 246–271
- Wienold, Götz & Schwarze, Christoph 2002. *The Lexicalization of Movement Concepts in French, Italian, Japanese and Korean: Towards a Realistic Typology*. Arbeitspapier Nr. 112. Konstanz, Fachbereich Sprachwissenschaft der Universität Konstanz
- Winawer, Jonathan – Witthoft, Nathan – Frank, Michael C. – Wu, Lisa – Wade, Alex R. and Boroditsky, Lera 2007. Russian blues reveal effects of language on color discrimination. *PNAS* vol. 104, no. 19, 7780–7785 Available online at www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.0701644104 (Accessed on May 8, 2014)
- Zaicz Gábor 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. A magyar nyelv kézikönyvei XII. Tinta Könyvkiadó
- Zemplén Gábor – Gervain Judit 2008. Miért (nem) empirikus tudomány a generatív nyelvészet? In Gervain Judit – Pléh Csaba (szerk.) 134–169
- Zsilinszky Éva 2003. Az ősmagyar kor. Szókészlettörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 173–204
- Zsoldos Olga 2011. *Portugál ige – Spanyol ige – Magyar ige. Két tanulmány az egybevető nyelvészet tárgyköréből*. Budapest, Typotex
- Zwarts, Joost 2010. A hierarchy of locations: Evidence from the encoding of direction in adpositions and cases. *Linguistics* 48/5, 983–1009. Available online at <http://www.hum.uu.nl/medewerkers/j.zwarts/EncDir.pdf> (Accessed on January 12, 2014)

**LA CODIFICA LINGUISTICA DELLE RELAZIONI DI SPAZIO IN
UNGHERESE E IN ITALIANO.
ANALISI CONTRASTIVA SU BASI TIPOLOGICHE**

1. Argomento. Obiettivi, fonti, approccio, procedimento

Nel presente lavoro viene studiata la strutturazione del dominio spaziale nelle lingue ungherese e italiana. L'argomento tocca diversi ambiti scientifici quali la linguistica cognitiva – che a sua volta si trova a rapportarsi oltre che con la linguistica, anche con la psicologia, le neuroscienze e l'antropologia –, la tipologia linguistica e quella contrastiva. Si confrontano due lingue tra loro lontanissime su basi tipologiche estendendo gli ambiti tradizionalmente riconosciuti della linguistica contrastiva su basi tipologiche verso il cognitivismo.

Come si realizza tale connubio? Nell'ambito di una disciplina scientifica che ha cominciato a svilupparsi all'incirca vent'anni fa: la tipologia semantica (*semantic typology*). Essa si discosta sostanzialmente dalle indagini contrastive su basi tipologiche della tradizione incentrate sui componenti morfologico e sintattico della lingua avendo il suo campo di elezione nello studio del significato²¹³ considerato l'unica matrice della comunicazione e quindi del significante. Tale prospettiva ha conseguenze notevolissime sul rapporto tra forma e sostanza nel linguaggio. Sono i parametri semantici che vengono proiettati sulle strutture grammaticali e lessicali che in questo modo si rendono disponibili a un'analisi volta a scoprire la concettualizzazione di un determinato campo semantico, nel nostro caso quello dello spazio, di una comunità linguistica.

La semantica comparativa come approccio scientifico non ha ancora una lunga tradizione, solo in alcuni domini semantici circoscritti come quelli dei colori e delle espressioni etnobotaniche oppure nell'ambito della terminologia riguardante le relazioni

²¹³ Naturalmente al piano semantico è legato al polo opposto quello fonologico, ma quest'ultimo non viene affrontato nel presente lavoro.

familiari e parentali abbiamo qualche idea su quali possano essere i fattori determinanti la variazione interlinguistica tra idiomi genealogicamente lontani tra di loro.

Un ampliamento dell'orizzonte della linguistica contrastiva su basi tipologiche, anche senza lasciare completamente indietro il terreno a noi familiare, si rende necessario ai fini di arricchire, in un nuovo e più ampio quadro, il carattere fondamentale strutturale della disciplina con l'atteggiamento funzionale del cognitivismo. Cognitivo fa riferimento al fatto che la nostra interazione con il mondo sia mediata dai processi mentali. Si tratta di un cambiamento di prospettiva rispetto alle tradizioni millenarie nel pensiero occidentale sulla lingua arrivando ad abolire la distinzione categorica fra l'esperienza fisica e la sua rappresentazione mentale e linguistica. Con visione olistica di tutte le capacità cognitive umane il linguaggio viene considerato uno strumento per organizzare e veicolare le informazioni provenienti dall'esperienza fisica percettiva e motoria del corpo umano. L'uso linguistico, invece che la sua forma, indissolubilmente legato al soggetto umano, diventa il banco di prova più importante per le nuove teorie nell'ambito delle quali la concettualizzazione acquisisce un ruolo cruciale dopo che le ricerche degli ultimi anni (v. per esempio Levinson–Wilkins 2006) hanno evidenziato il fatto che il linguaggio e la cognizione spaziali sono condizionati dalle convenzioni culturali delle singole comunità linguistiche.

Espandendo in questo modo gli orizzonti della linguistica tipologica si ottiene un inquadramento più preciso dei limiti posti alla variazione interlinguistica. Inoltre, l'integrazione nell'analisi di tutti i livelli linguistici senza esclusioni e il riconoscimento del fatto che sintassi e lessico non rappresentino due moduli a se stanti bensì costituiscano un *continuum* all'interno del sistema lingua possono rivelarsi molto fruttuosi per la valutazione dei fenomeni sotto esame. Indagini di questo tipo sono ancora poco diffuse e riportate solo sporadicamente nella letteratura specialistica, pur se ne è stata sollecitata la necessità (Szűcs 2009: 69–70).

Lo spazio fisico rappresenta uno dei concetti primari e più concreti della vita di un essere umano. Le esperienze riguardanti il corpo e l'orientamento nello spazio precedono

ogni forma di cognizione, compresa la capacità linguistica e nello stesso tempo hanno un ruolo determinante nel creare i nostri schemi di pensiero. Per questo motivo si tratta di un argomento ricorrente negli studi proposti sul rapporto esistente tra pensiero e lingua, oltre che nel campo della psicolinguistica, ma nell'ambito della linguistica solo negli ultimi anni è stato dedicato interesse al "linguaggio spaziale" e soprattutto nell'ambito della teoria cognitiva sulla scia dei lavori di studiosi come Lyons (1977), Lakoff–Johnson (1980), Jackendoff (1983, 1987, 1992), Talmy (1985) e Landau (1996).

La creazione e l'organizzazione di un sistema di concetti riguardanti lo spazio sono inevitabili per qualsiasi essere avente una base fissa e capace di muoversi. Inoltre, non vi è alcun dubbio che nella cognitivtà umana le rappresentazioni spaziali siano alla base di diversi impieghi specifici del linguaggio. In questa prospettiva la metafora acquisisce un ruolo centrale. Non è più intesa come una semplice figura retorica propria del linguaggio poetico bensì rappresenta l'espressione linguistica più importante nella comunicazione in quanto più di tutte le altre è in grado di attivare un processo di comprensione nel destinatario di qualcosa di nuovo in base a qualcosa di noto riconoscendo il rapporto di somiglianza esistente tra due entità diverse tra loro. Tramite l'utilizzo delle metafore cognitive le diverse comunità linguistiche possono mettere in evidenza aspetti differenti della stessa realtà effettiva (cf. Bańczerowski 1999b, 2000a, 2000b, 2002a, 2002b, 2002c, 2004, 2006, 2008b; Kövecses 2005a, 2005b, 2006, 2009; Kövecses–Benczes 2010; Langacker 2009, 2010; Tolcsvai Nagy 2013a, 2013b).

Le lingue umane dispongono di caratteristiche semantiche universali che si riflettono in universali linguistici (Bach–Harms 1968/1978; Birnbaum 1971/1976; Comrie 1981/1983; Ramat 1984; Shibatani–Bynon 1995; Song 2001; Cinque 2012). Vi è per esempio un'esigenza in tutte le lingue a codificare il sistema spazio. Troviamo nello stesso tempo delle variazioni interessanti e non casuali tra i vari idomi rispetto a quali aspetti della realtà vengono formalizzati e in che modo. Si presume che oltre ai fattori biologici (in primo luogo la percezione) debbano essere presi in considerazione aspetti comunicativi e più prettamente linguistici che indirizzano la scelta di che cosa effettivamente vada codificato (Tversky–Clark 1993). La concettualizzazione delle relazioni spaziali è specifica di ogni

lingua in quanto ogni lingua pone il sistema cognitivo in una prospettiva particolare (Kövecses–Benczes 2010: 95-100) e nella formulazione linguistica ogni idioma sceglie degli strumenti di espressione a seconda del proprio tipo. La variazione empirica delle lingue illustra le diversità culturali e suggerisce che ci siano differenze interlinguistiche significative anche a livello concettuale. La rappresentazione linguistica del mondo esterno deve sempre essere interpretata nel contesto culturale (Bańcerowski 1999a, 2006, 2008b).

Dal punto di vista dell'apprendimento di una lingua straniera tutto ciò significa che gli studenti devono sapere che non ci si può aspettare che la lingua straniera corrisponda alla propria (o ad altre lingue conosciute) nè in riferimento alla forma linguistica superficiale nè in quello della concettualizzazione che si cela dietro alla configurazione strutturale. Gli apprendenti devono dunque accettare di adattarsi al diverso ed essere in grado di confrontare gli schemi culturali oltre che linguistici di L1 e L2 per poter comprendere le differenze di concettualizzazione e di adeguare la propria prestazione alle esigenze di L2 non soltanto dal punto vista linguistico ma anche da quello della congruenza pragmatica (cf. Holló 2008: 81).

L'idea della dissertazione scaturisce dalla mia esperienza di docente di lingua ungherese a studenti di madre lingua italiana all'università degli Studi di Padova. Nel corso di 29 anni di attività ho avuto modo di appurare nella pratica quotidiana, andando oltre alle ipotesi teoriche, quali siano gli ambiti della lingua ungherese che risultano/possono risultare critici per gli studenti di madre lingua italiana. Ai fenomeni considerati ostici tradizionalmente, quali il meccanismo dell'armonia vocalica, l'uso dei prefissi verbali, la scelta tra i due tipi di coniugazione, deve essere senza dubbio associata la questione della codifica delle relazioni spaziali. La problematicità di quest'ultima, diversamente dalle prime, può risultare palese in quanto anche in italiano esiste un sistema linguistico atto alla codifica delle relazioni spaziali. Non appare dunque immediata la difficoltà che un madrelingua italiano deve affrontare nel momento in cui deve orientarsi nel sistema spazio ungherese adoperando espressioni linguistiche ben formate e perfettamente adeguate al contesto comunicativo. La complessità del fenomeno deriva dal fatto che l'elaborazione linguistica dell'informazione spaziale non si sviluppa tramite una forma grammaticale

isolata e nemmeno da una classe grammaticale specifica, ma piuttosto si distribuisce in sintagmi di varia provenienza morfologica all'interno di tutta la frase.

Le grammatiche nello stesso tempo non forniscono un quadro adeguato della questione. Vi si trovano dei riferimenti in diversi punti della trattazione ma l'argomento non viene illustrato nella sua interezza e in tutta la sua complessità, le indicazioni spesso peccano di incompletezza. Non esiste dunque una descrizione valida ed uniforme sulla quale fare affidamento nell'insegnare/imparare la codifica linguistica delle relazioni spaziali ed è impossibile operare un confronto serio in quest'ambito tra due lingue se non cambiamo paradigma.

In Italia questo tema non è stato ancora studiato. In Ungheria la dissertazione di candidato delle scienze intitolata *A hely- és időhatározós szó szerkezetek kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben* (Analisi contrastiva dei sintagmi locativi e temporali in ungherese e in italiano) di Mária Farkas, redatta nel 1986, può costituire una premessa per il presente lavoro in cui vorrei gettare una luce nuova sulla questione espandendo il panorama teorico contemporaneo concernente gli studi di tipologia semantica e proponendo un metodo didattico nuovo impostato a partire dagli spunti teorici di tipo cognitivista.

Per l'analisi contrastiva sono stati impiegati le grammatiche dell'ungherese e dell'italiano redatte negli ultimi anni oltre che i dati della letteratura specialistica più recente; tutto il materiale rappresenta le lingue standard moderne.

I miei obiettivi sono stati i seguenti:

5. La rappresentazione precisa del linguaggio spaziale nell'ungherese e nell'italiano, ovvero delimitare il repertorio linguistico genealogicamente e tipologicamente determinato al quale le due lingue possono attingere nel momento della codifica delle relazioni spaziali.
6. La variazione che si evidenzia in base al confronto degli elementi linguistici costituenti i due repertori e delle strutture base delle due lingue suggerisce che si possa aspirare a delle generalizzazioni empiricamente valide a un livello più astratto, quello della

strutturazione semantica e della concettualizzazione. Tale prospettiva va dunque contemplata nell'analisi.

7. Dal punto di vista teorico, in base al confronto dei due linguaggi spaziali tra di loro da una parte e tra loro e i dati emergenti dalla letteratura specialistica dall'altra possiamo confermare o confutare i risultati finora proclamati nel campo della tipologia semantica.
8. Dal punto di vista pratico, il confronto dei due linguaggi spaziali rende possibile avanzare delle proposte concernenti le strategie applicabili nel campo della didattica delle relazioni spaziali ad apprendenti che studiano le due lingue oggetto di questo studio come lingua straniera in un percorso di studio che tenga conto degli studi prodotti.

2. Quadro teorico di riferimento

La mia tesi ha dunque carattere interdisciplinare: si presenta come un percorso che parte da radici filosofiche, psicologiche, cognitive e linguistiche per arrivare a un'applicazione didattica delle teorie. Tale impostazione ha richiesto una definizione di cornice teorica, entro la quale collocare l'intero lavoro, più elaborata e ampia rispetto a quella a cui ci si è abituati.

Invece di fornire una descrizione enciclopedica delle varie discipline – linguistica cognitiva, tipologia e linguistica contrastiva – che insieme costituiscono quella prospettiva „integrata” da cui vengono osservati e analizzati i fenomeni linguistici e cognitivi in questione, lavoro ormai svolto egregiamente da molti studiosi (v. per esempio Abler 2013; Bańcerowski 1999b, 2002a, 2002b, 2002c, 2009; Croft 2003, 2008, 2010, 2012; Croft–Poole 2008a, 2008b; Dezső 1975, 1976, 1982, 1984, 1986, 2004; Dezső–Nemser 1972; Gibbs 1995; Grandi 2008; Havas 2011a, 2011b; Horváth 2011; Janda 2010; Kertész 2000a.; Kövecses–Benczes 2010; Miller 2003; Ramat 1976, 1984; Renzi 1976; Skalička 1967/1976; Szathmári 2001; Szelid 2007; Szűcs 2009b; Tolcsvai Nagy 2013a; Vajda 1972), ho scelto di mettere a confronto le teorie in questione, cercando di delineare un quadro chiaro dei punti di contatto e delle differenze esistenti sia in ottica diacronica sia

in quella sincronica. Una riflessione che concerne l'attuabilità del loro possibile sintonizzarsi completa il tutto e rappresenta una novità.

La trattazione si basa sulla dicotomia dei concetti dell'universalismo e del relativismo poiché gli studi sulla lingua da sempre si sono sviluppati attorno a queste due posizioni opposte. La teoria della relatività linguistica enfatizza la variazione interlinguistica, al contrario, l'idea universalista mette in evidenza l'esistenza di principi generali ricorrenti in ogni lingua.

Nella linguistica contemporanea i due punti di vista sono riflessi in due filoni teorici fondamentali: 1. i modelli di impronta strutturalista che rappresentano oggi il concetto dell'universalismo, 2. le scuole di pensiero che si definiscono funzionaliste e che si schierano a favore dell'idea del relativismo. Tra i primi occupa un posto privilegiato la grammatica generativo-trasformativa sviluppata da Noam Chomsky negli anni cinquanta del Novecento (cf. Chomsky 1965, 1980, 1985, 2002, 2007; É. Kiss 2008; Fehér 2013; Máté 1998; Surányi 2009). Gli studi più autorevoli in quest'ambito sono quelli di Chomsky stesso il quale tenta di costruire una grammatica universale che manifesti l'esistenza di una facoltà di linguaggio innato comune a tutti gli esseri umani il cui nucleo sia costituito da un contenuto grammaticale essenzialmente sintattico. In questa concezione le lingue avrebbero la possibilità di variare soltanto a livello superficiale e in base a dei parametri tendenzialmente binari precostituiti geneticamente.

L'antagonista per eccellenza di questa corrente di pensiero è la linguistica cognitiva (cf. többek között Kövecses–Benczes 2010; Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008; Szilágyi N. 1996; Tolcsvai Nagy 2013a) che è andata affermandosi dagli anni ottanta del Novecento come paradigma alternativo ad approcci al linguaggio di tipo più formale, dai quali si distingue anche per la convinzione che il linguaggio non sia autonomo, ma piuttosto intimamente correlato alle altre facoltà cognitive umane. Essa condivide con la grammatica generativa l'assunto di base che non ci possa essere conoscenza senza l'esistenza di una rappresentazione mentale che funga da intermediario nella relazione epistemologica tra soggetto e oggetto. Ma la linguistica cognitiva è interessata alla nostra conoscenza del mondo ed al modo in cui il linguaggio contribuisce ad essa, il paradigma generativista

invece è legato a una concezione computazionale. Ambedue fungono da punto di partenza per diversi indirizzi di pensiero che in parte possono discostarsi dalle loro matrici ma nella sostanza ne sono qualificati.

L'analisi contrastiva gioca un ruolo cruciale sia nella corrente di pensiero dell'universalismo sia in quella del relativismo in quanto in ambedue i casi il confronto interlinguistico costituisce la base dell'indagine. Tutto ciò logicamente porta alla tipologia linguistica che rappresenta il punto d'incrocio delle due concezioni, una tappa intermedia obbligatoria sulla strada che porta alla realizzazione degli obiettivi. La tipologia linguistica ha dunque dei tratti che l'accomunano sia con i principi dell'universalismo sia con quelli del relativismo. Con il primo condivide la finalità ossia la ricerca di principi comuni caratteristici di ogni lingua umana, mentre con il secondo ha in comune l'impostazione empirica della ricerca che si fonda sull'elaborazione linguistica del soggetto di esperienze concrete provenienti dal mondo esterno, che contempla anche la constatazione delle diversità strutturali illimitate delle lingue umane.

Nella linguistica moderna l'approccio universalistico ha dato vita a due tradizioni nel campo dell'investigazione degli universali linguistici (sintattici): una tipologica e l'altra generativa. Sia la tipologia sia la corrente generativa hanno come obiettivo principale la ricerca dei limiti delle possibili lingue umane e tutt'e due privilegiano il livello (morfo)sintattico di analisi.²¹⁴ La ricerca delle caratteristiche generali concernenti la natura del linguaggio umano come tale le accomuna e le differenzia tutt'e due dalla linguistica contrastiva; le divide però il fatto che la scuola generativa offre interpretazioni deduttive basate su assiomi, mentre il metodo scientifico della tipologia è al contrario induttivo.

E' in aumento il numero degli studiosi che nella disputa tra universalismo e relativismo rappresentano una posizione intermedia e nelle indagini atte a chiarire il rapporto esistente tra pensiero e linguaggio non intendono forzare una scelta tra i poli estremi di una dicotomia (v. per es. Regier–Kay 2009; Everett 2005, 2012, 2013). In quest'ottica la

²¹⁴ Come detto sopra, la tipologia semantica il quadro teorico nell'ambito del quale va inquadrato il presente lavoro, nasce dalla constatazione della necessità di ampliare gli orizzonti di ricerca anche verso il componente semantico che tradizionalmente era trascurato.

linguistica è considerata non tanto lo studio del linguaggio quanto dell'interazione sociale degli esseri umani.

La linguistica cognitiva, a differenza del modularismo chomskyano, ha una visione olistica di tutte le capacità cognitive umane e dunque in questa prospettiva il linguaggio è collegato alla conoscenza del mondo costruita tramite altri processi cognitivi, oltre che a fattori culturali e ambientali. La cognizione, il linguaggio e la cultura possono essere connesse nel modo più evidente attraverso il significato: i significati vengono costruiti con processi mentali, li si comunica con l'aiuto del linguaggio e la cultura può essere intesa come un insieme di significati adottati da una comunità linguistica (Kövecses–Benczes 2010: 220). Non a caso l'analisi semantica risulta essere un campo privilegiato per la linguistica cognitiva, che cerca di svelare con l'ausilio delle espressioni linguistiche gli schemi mentali e la strutturazione concettuale dettati da una determinata visione del mondo. La tipologia linguistica, che è uno dei settori di ricerca più vivaci della linguistica contemporanea, fornisce per tutto ciò uno sfondo teorico teso ad individuare i principi generali sottostanti alla variazione interlinguistica che non è frutto del caso ma obbedisce a parametri tendenzialmente universali. In tale ottica le diverse strutture delle lingue del mondo vengono viste come variazioni sul tema, uniformi nella loro diversità.

Un'alleanza fruttuosa tra la tipologia e la linguistica cognitiva è testimoniata dalle ricerche svolte recentemente nell'ambito della tipologia semantica all'interno della quale la prospettiva della linguistica contrastiva ben si adatta al quadro del cognitivismo (v. per esempio Bowerman–Choi 2003; Bowerman–Levinson (eds.) 2001; Croft 1999, 2003; Evans–Levinson 2009; Haspelmath 1997; Levinson–Meira 2003; Levinson–Wilkins 2006; Tomasello 2003). Si auspica di dare vita ad ulteriori indagini le quali in una prospettiva interdisciplinare ma con metodi scientifici unificati saranno in grado di svelare il processo complesso della concettualizzazione nella ricostruzione del mondo pur attraverso lingue differenti e di offrire un panorama più completo sulla realizzazione del componente semantico nelle forme linguistiche. La tipologia e la linguistica cognitiva sono accomunate da una base empirica che serve per la comparazione interlinguistica mediante la quale si verificano le proprietà caratteristiche delle lingue umane.

I parlanti di lingue diverse hanno a disposizione gli stessi processi cognitivi innati per costruire la visione del mondo ma poiché il modo in cui se ne avvalgono è diverso il risultato della rappresentazione (linguistica) sarà inevitabilmente diverso. In seguito alle differenze che si verificano nei procedimenti di categorizzazione e di strutturazione le lingue mettono in evidenza aspetti diversi dell'esperienza del mondo e ci si chiede se la lingua, a sua volta, non finisce di influenzare essa stessa la visione del mondo, ovvero il pensiero (cf. Anggoro–Gentner 2003; Boroditsky–Schmidt–Phillips 2003; Boroditsky–Gaby 2010; Boroditsky 2001, 2003, 2011; Cubelli et al. 2011; Sera et al. 1994; Winawer et al. 2007).

Le ultime ricerche ci indirizzano verso una posizione intermedia tra le ipotesi universaliste e quelle relativiste e ci inducono a contemplare un'idea dell'„universalismo relativo” (Kövecses–Benczes kifejezése, 2010: 217). Gli studi svolti proprio nel campo della codifica delle relazioni spaziali sembrano confermare la validità di tale supposizione: se è vero che alcuni principi cognitivi universali governano l'organizzazione linguistica, è altrettanto vero che principi culturali e linguistici possano condizionare la cognizione (Lucy 1996, 1997, 2000; Levinson– Kitaa– Hauna–Rasch 2002; Levinson– Meira and the Language and Cognition).

3. Analisi della realizzazione formale del linguaggio spaziale nell'ungherese e nell'italiano in base alle grammatiche degli ultimi anni e ai dati della letteratura specialistica più recente, con particolare riguardo agli aspetti della didattica dell'ungherese come L2

Per poter asserire qualsiasi cosa sul linguaggio spaziale, che sia in riferimento a una o più lingue, dobbiamo disporre del repertorio formale determinato genealogicamente e tipologicamente al quale le lingue in questione attingono nel momento della codifica delle relazioni spaziali. Come già detto sopra, il linguaggio spaziale come categoria unica e indivisibile non esiste nelle grammatiche sebbene dal punto di vista funzionale tale trattamento sia giustificato e perfino auspicabile in quanto rende possibile illustrare nel suo insieme la strutturazione complessa di un dominio semantico organizzato in sottodomini.

Il primo compito dunque deve essere quello dell'inquadramento preciso e minuto dei mezzi formali che sono a disposizione nelle due lingue per poter realizzare linguisticamente la descrizione di eventi di localizzazione e di dislocazione spaziali. Nel capitolo terzo ho proceduto quindi alla raccolta e alla classificazione di tutti gli elementi linguistici che possono occorrere nelle espressioni spaziali. Trattandosi di un'analisi di impostazione tipologica ho dovuto in ogni caso confrontarmi con le grammatiche redatte in base a dei principi universali e la letteratura specialistica rilevante per i dati pertinenti per l'argomento della mia tesi in quanto sono questi che costituiscono tradizionalmente il materiale di partenza del lavoro del tipologo.

Tale operazione ha evidenziato il fatto che quella complessità semantica di cui si parlava sopra si sposa con un'articolazione macchinosa a livello formale in quanto l'informazione spaziale è codificata da più unità linguistiche correlate di varia provenienza morfologica e disposte in diverse parti della frase. Devono essere prese in considerazione anche categorie, come quelle verbali, che tradizionalmente venivano trascurate a favore delle sole adposizioni (e avverbi) (cf. Nishizawa-Kothencz 2014: 51). La descrizione di una relazione spaziale può essere paragonata alla creazione di un *puzzle* dove ogni tassello deve tornare al suo posto in modo da rendere il quadro completo e ben visibile.

Ho osservato, inoltre, a quali tipi di concetti astratti possono dar vita gli stessi mezzi linguistici usati nella codifica di una relazione di spazio fisico. Come già detto nel punto 1., la trasposizione di significati concreti a livello astratto per riuscire a comprendere e veicolare concetti più astratti ha un'importanza fondamentale nell'ottica cognitiva. Il meccanismo delle metafore non è arbitrario; si creano delle reti semantiche organizzate seguendo una categorizzazione operata sulla base della teoria del *prototipo*, elaborata negli anni settanta dalla psicologa Eleanor Rosch, e il principio di somiglianza di famiglia (cf. Wittgenstein). Il *prototipo*, inteso come miglior rappresentante della categoria, raffigura il significato base su cui si fondano quelli metaforici (cf. Tolcsvai Nagy 2013a: 232–255).

L'ungherese ha un „linguaggio spaziale” molto ricco, dispone cioè di numerosi mezzi specializzati per la descrizione dello spazio. In questo modo la codifica del dominio semantico in questione avviene direttamente con forme linguistiche univoche. Di fronte a

una strutturazione precisa e reticolare eseguita con molti strumenti dedicati troviamo un sistema più schematico e dai contorni meno definiti dell'italiano.

Nel corso del terzo capitolo ho cercato di allargare il confronto fondamentale strutturale con la prospettiva funzionale e cognitiva applicando all'analisi la teoria del *prototipo* e procedendo con una categorizzazione linguistica che contemplasse le unità linguistiche sotto esame su un *continuum* più rappresentativo delle loro proprietà dal carattere in alcuni casi categorico e in altri graduale nel processo di grammaticalizzazione in cui sono coinvolte. La grammaticalizzazione, il fenomeno cioè che vede forme linguistiche libere perdere gradualmente il loro significato lessicale oltre che la loro autonomia sia fonologica, sia morfosintattica fino a diventare forme non più libere ed aventi un valore grammaticale, trova la sua applicazione tradizionalmente negli studi di stampo diacronico. Tuttavia nella linguistica contemporanea è diventato uno dei concetti fondamentali anche della tipologia e come fattore esplicativo ha un ruolo cruciale nelle analisi grammaticali (cf. Dér 2005). Ad essa è legata la nozione della polisemia per la quale i diversi significati di una stessa parola sono correlati tra loro, in modo da formare reti semantiche organizzate intorno ad un senso primario. I nuovi valori semantici nel corso della grammaticalizzazione convivono per un periodo più o meno lungo con quelli vecchi. Questa sovrapposizione che è la conseguenza dell'estensione semantica del vocabolo per cui i diversi significati etimologicamente e semanticamente correlati della parola polisemica si conservano nella lingua spiega in modo naturale aspetti che nelle grammatiche descrittive tradizionali improntate a una categorizzazione discreta impostata su valori binari risultavano problematici e non trovavano una soluzione soddisfacente (v. la classificazione non univoca di elementi che tipicamente veicolano relazioni di spazio: in ungherese la stessa parola è classificata come avverbio, come preverbo e posposizione; in italiano la stessa unità linguistica funge a volte da avverbio e a volte da preposizione o nelle costruzioni verbo-locativo dell'italiano contemporaneo da particella locativa).

Ho impostato l'analisi su un punto di vista funzionale: i vari mezzi grammaticali delle lingue per quanto possano diversificarsi dal punto di vista formale, possono essere tutti considerati varianti di uno stesso espediente in quanto tutti, indistintamente, servono a

rappresentare, pur attraverso percorsi specifici per ogni lingua, degli schemi mentali generali, nel nostro caso concernenti eventi di localizzazione e di dislocazione nello spazio (cf. Iggesen 2013).

Prendendo a riferimento l'intera proposizione, dal punto di vista morfologico si individuano due tipi di elementi linguistici che concorrono nella codifica delle relazioni spaziali: uno di natura verbale e uno di carattere non verbale. Quest'ultimo gruppo può essere ulteriormente diviso in morfemi legati strutturalmente al verbo (preverbi ungheresi, prefissi verbali italiani e particelle locative nelle costruzioni verbo-locativo dell'italiano) o al nome (suffissi, posposizioni, preposizioni), infine in unità lessicali indipendenti (avverbi).

Ho avuto modo di illustrare e affinare nell'ambito del confronto italo-ungherese il modello tipologico proposto da Leonard Talmy (1985, 2000a, 2000b, 2009) per l'analisi dell'espressione degli eventi di dislocazione spaziale. Lo studioso americano individua in un evento basilico di dislocazione quattro componenti concettuali distinte: il moto stesso, la figura che rappresenta l'entità dislocata nello spazio, lo sfondo che definisce la regione di spazio rispetto alla quale la figura viene dislocata e infine il percorso che determina la traiettoria seguita dalla figura durante la dislocazione. In base ai mezzi di espressione che le varie lingue adoperano nella rappresentazione dei componenti concettuali appena elencati Talmy divide le lingue in due gruppi: quelle cosiddette *verb-framed* che lessicalizzano il percorso all'interno del verbo – come nel caso delle lingue romanze – e quelle *satellite-framed* che lessicalizzano il percorso all'interno di un satellite (di natura non verbale) – come nel caso delle lingue germaniche e dell'ungherese.

Si è visto che utilizzando il metodo dell'analisi tipologica applicato a poche lingue per volta si arriva a una classificazione più precisa che riflette in modo più fedele la reale strutturazione linguistica. Ciò si verifica nel caso dell'italiano. Dopo aver esaminato i cosiddetti verbi sintagmatici (d'ora in poi VS), ovvero costruzioni verbali formate da un verbo, normalmente di moto, seguito da una particella con significato locativo-direzionale in italiano (*andare fuori, correre via* ecc.) e classificando la particella locativa di queste

espressioni come satelliti, sono giunta alla conclusione che questa lingua romanza non può rientrare in modo categorico né nel tipo *verb-framed*, né in quello *satellite-framed* bensì si trova a metà strada tra i due poli. La necessità di dover ammettere la possibilità di classificare le lingue non tanto riconducendole discretamente ad un solo tipo quanto piuttosto collocandole lungo un *continuum* ideale caratterizzato da una maggiore o minore prossimità a uno dei due poli possibili viene ribadita anche nella letteratura specialistica (cf. Slobin 2004; Talmy 2009; Beavers–Levin–Tham 2010).

Dal punto di vista didattico tale analisi ha il vantaggio di avvicinare tra di loro le due lingue a confronto. I madrelingua italiani sulla scia dell'esperienza diretta delle strutture VS della propria lingua si confronteranno con più facilità con il sistema dei preverbi ungheresi fungenti da satelliti come le particelle locative italiane.

In riferimento agli elementi di natura non verbale delle espressioni locative, seguendo la più recente concezione della linguistica contemporanea ho postulato un'unica categoria delle adposizioni, la categoria P²¹⁵ che raccoglie tutte le unità linguistiche che sono/possono essere coinvolte nella codifica di un evento di localizzazione/dislocazione spaziale e indipendentemente da come si realizzino morfologicamente nelle varie lingue ma anche all'interno della stessa lingua (suffissi di Caso, posposizioni, preposizioni, prefissi verbali o altre particelle o elementi clitici legati al verbo).

Per la lingua ungherese sono state proposte motivazioni di due ordini che stanno alla base dell'attualizzazione della concezione appena delineata (Hegedűs Veronika 2014): uno diacronico e uno sintattico; accanto a questi ne ho aggiunto uno terzo di carattere pratico. Considerati gli aspetti pedagogici dell'apprendimento dell'ungherese come L2 l'introduzione della categoria P nell'analisi porta il vantaggio di rappresentare le espressioni locative ungheresi non come forme linguistiche particolari e inesistenti nell'italiano bensì come varianti di uno schema comune anche alla lingua madre degli apprendenti.

²¹⁵ La denominazione deriva dai termini – „preposizione” e „posposizione” – utilizzati nella letteratura specialistica per fare riferimento alla posizione sintattica (iniziale o finale rispetto alla testa) delle adposizioni.

Per quanto riguarda la famiglia linguistica indoeuropea molti studiosi si sono pronunciati a favore dell'origine comune degli elementi P (in italiano sono i seguenti: prefissi, particelle, preposizioni e avverbi) (per esempio Lehmann, Christian 1982/1995; Lehmann, Winfred P. 1974) e giungendo alla conclusione che in seguito a dei processi di grammaticalizzazione gli avverbi liberi, grazie alla loro mobilità sintattica, legandosi a nomi sono diventate preposizioni, mentre unendosi ai verbi in posizione preverbale hanno dato origine a prefissi, in quella postverbale a particelle.

In italiano i prefissi, la produttività dei quali rispetto al latino è assai ridotta, e soprattutto le particelle locative delle costruzioni VS, che in seguito alla progressiva opacizzazione delle forme prefissate vi stanno subentrando, sono elementi dallo status incerto collocabili tra la categoria degli avverbi e quella delle preposizioni. Non è sempre facile farli rientrare nelle classificazioni morfologiche tradizionali, fatto che sosterebbe ulteriormente la stessa origine di questi elementi. La diffusione delle costruzioni VS rientra in una tendenza evolutiva che porta verso le costruzioni verbali analitiche in italiano (Antelmi 2002), sviluppo in cui prevalgono i fattori tipologici e strutturali a quelli areali (Iacobini–Masini 2006; Simone 2008; Vicario 1997).

La trattazione delle costruzioni VS manca completamente nelle grammatiche italiane nonostante il fatto che si tratti di espressioni piuttosto consolidate nelle varietà romanze della penisola italiana e non soltanto nei dialetti, soprattutto settentrionali, bensì anche nell'italiano standard. Le cause probabilmente sono da ricercare nei diversi gradi di lessicalizzazione/grammaticalizzazione e nelle diverse tipologie di modificazione semantica di questi costrutti che rendono ardua una categorizzazione discreta e binaria applicata dalle grammatiche di impostazione tradizionale.

Sembra lecito affermare in riferimento a tutt'e due le lingue che costituiscono l'oggetto del presente lavoro, che l'origine comune dei vari elementi formali che concorrono nella resa del linguaggio spaziale renda conto delle correlazioni esistenti tra di loro a livello strutturale. L'identità funzionale dei suffissi e delle posposizioni locative come delle preposizioni è spiegabile col fatto che essi si sono grammaticalizzati da avverbi i quali,

accanto a un nome sono diventate preposizioni nell'italiano, posposizioni nell'ungherese, e alcune di queste ultime si sono ridotte ulteriormente e agglutinate al nome stesso. Nel ruolo di modificatore verbale troviamo invece preverbi nell'ungherese e particelle nell'italiano. Questa tendenza evolutiva nel campo degli elementi che esprimono le relazioni spaziali è ancora in atto nella sincronia (v. nell'ungherese il processo di preverbalizzazione degli avverbi e delle posposizioni, nell'italiano la diffusione delle costruzioni SV e quindi l'affermarsi nella lingua delle particelle locative). Tale processo di grammaticalizzazione, come ho già avuto modo di rilevare, si sviluppa gradualmente e gli elementi che vi partecipano vanno collocati su un *continuum* i cui due poli nel caso delle espressioni locative sono costituiti da una parte dalla categoria degli avverbi, dall'altra da quella dei suffissi/preposizioni. Le posposizioni, i preverbi, i prefissi e le particelle rappresentano forme intermedie in evoluzione e come tali vanno caratterizzati indicando se mostrano tratti più tipicamente avverbiali o hanno delle proprietà che li avvicinano di più alla categoria dei suffissi/preposizioni. La gradualità osservata a livello strutturale va di pari passo con una progressiva desemantizzazione degli elementi in questione.

Introdurre nell'analisi la grammaticalizzazione come fattore esplicativo presenta il vantaggio di trovare una spiegazione semplice e naturale a fatti che nelle grammatiche descrittive tradizionali non potevano essere interpretati; inoltre, fenomeni che a prima vista sembrano privi di qualsiasi punto di contatto possono essere ricondotti a dei processi linguistici comuni. Una tale generalizzazione può essere molto utile nel campo della didattica linguistica.

Nel corso del lavoro a più riprese ho avuto occasione di rilevare come in molte questioni non ci sia un consenso generale nell'ambiente accademico e spesso le nostre conoscenze teoriche sulla lingua siano carenti. Le varie correnti di linguistica non sono in grado di spiegare con rigore scientifico la totalità dei fenomeni empirici. Tipicamente rilevano alcuni aspetti che vengono in seguito studiati in modo approfondito, ma per fare ciò spesso serve un apparato teorico e tecnico elaborato ed eccessivamente complesso. Sorge spontanea la domanda: alla didattica delle lingue ungherese e italiana come L2

quanta e quale teoria linguistica va applicata e in che modo? Ho cercato di rispondere a questa domanda nel capitolo 4.

4. Proposte pratiche concernenti la didattica delle espressioni locative nell'ambito dell'apprendimento dell'ungherese come L2 a madrelingua italiani e dell'italiano come L2 a madrelingua ungheresi

Se consideriamo la didattica come un campo di applicazione dei risultati della linguistica, anche in questo ambito vanno adottati i criteri dell'interdisciplinarietà e del rinnovamento soprattutto metodologico. Di solito purtroppo lo sviluppo della didattica delle lingue non segue di pari passo quello scientifico. Va riconosciuto che la concezione funzionalista sta prendendo sempre più piede nel materiale didattico dell'ungherese come L2 (Hegedűs Rita 2005, 2006) e nella metodologia dell'insegnamento dove gli aspetti comunicativi vengono messi in primo piano (Jónás 2001). Nello stesso tempo l'approccio cognitivo manca ancora della sua applicazione in questo campo benché ne sia stata caldeggiata l'attuazione (Szili 2006b: 148, Jakab 2012: 69, Tolcsvai Nagy 2013a: 351–356).

In base al quadro teorico delineato nel punto 2. e al confronto delle espressioni spaziali dell'ungherese e dell'italiano esposto nel capitolo 3. vorrei avanzare delle proposte concernenti le strategie che si possono adottare nell'insegnamento delle relazioni spaziali ad apprendenti delle due lingue oggetto di questo studio come L2. L'analisi prevalentemente formale del capitolo 3. ha reso possibile un confronto prettamente funzionale nel 4. in quanto ho potuto riferirmi a forme e strutture senza dover interrompere il filo logico della trattazione con spiegazioni *ad hoc*. Il metodo didattico delineato a grandi linee è di ispirazione cognitiva e tiene conto dei risultati degli studi prodotti finora. Il mio contributo riguardante l'apprendimento delle espressioni spaziali idealmente potrà essere utilizzato anche in altri ambiti. Poiché la corrente di pensiero (cognitiva) che fa da sfondo al percorso didattico suggerito ha una base empirica e poiché essa aspira a una descrizione naturale degli eventi avvicinandosi alla lingua dal lato delle funzioni e non partendo da nozioni aprioristiche, risulta essere più vicina all'esperienza quotidiana degli studenti.

Come già detto sopra, ogni essere umano – in base alla sua dotazione biologica – classifica le entità della realtà effettiva come schemi mentali relativamente semplici; per esempio, ogni essere umano ha una concezione dello spazio all'interno del quale distingue la localizzazione dalla dislocazione. Nel momento della formulazione linguistica i contenuti mentali devono essere adeguati alla strutturazione grammaticale specifica di una singola lingua seguendo una categorizzazione condizionata dalla visione del mondo di una determinata comunità linguistica (cf. la teoria *thinking for speaking* di dan Slobin 1991, 1996a, 2003, 2005). Quindi si è costretti a una scelta: quali aspetti del contenuto mentale possono essere tralasciati in quanto marginali per una determinata comunità linguistica e quali invece vanno formalizzati, eventualmente enfatizzati?

Se accettiamo che le categorie linguistiche attraverso le quali il contenuto mentale è accessibile mettono in evidenza prospettive diverse dell'esperienza umana, dobbiamo accettare che nel momento in cui ci accingiamo ad apprendere una lingua straniera il primo compito, più importante del memorizzare le parole e le strutture grammaticali, sarà quello di comprendere in base a quali categorie viene suddiviso il mondo nella lingua nuova. Il meccanismo cognitivo del *thinking for speaking*, quello cioè che precede il momento stesso in cui si parla e organizza il flusso delle parole, non coincide necessariamente nelle varie lingue e la differenza tra due idiomi può essere anche significativa. Se questo è il caso lo studente sarà in grado di utilizzare in modo adeguato L2 solo se prima di tutto si rende conto della categorizzazione di L2 perché a queste categorie nuove dovrà abbinare le strutture linguistiche di L2.

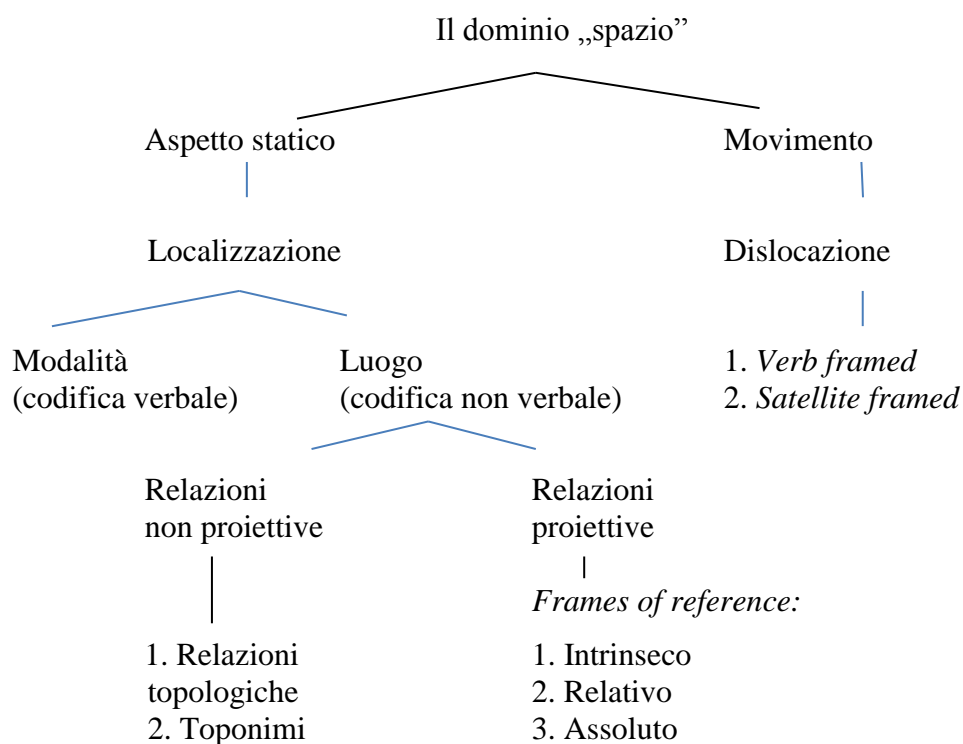
Le ricerche più recenti hanno rilevato una correlazione tra la variazione che si trova nella strutturazione linguistica da una parte e l'interpretazione dello spazio e addirittura il comportamento dell'essere umano dall'altra (Levinson–Wilkins 2006). Questo ci indica che il modo in cui l'uomo interpreta lo spazio non è universale come si pensava prima e le (eventuali) generalizzazioni vanno operate a un livello più profondo e astratto della concettualizzazione.

Un significato ha sempre una controparte concettuale partendo da schemi preconettuali di base del tipo contenitore/superficie, parte/tutto, figura/sfondo, percorso

ecc. Il contenuto lessicale va allora integrato con l'informazione riguardante la modalità della concettualizzazione. La semantica fa da ponte tra facoltà cognitiva e capacità linguistica e rende possibile la reinterpretazione della grammatica in chiave cognitiva. E' il significato a consentire la generazione linguistica in categorie primitive e in regole sintattiche. Le strutture grammaticali sono considerate schemi di costruzione che si realizzano tenendo conto sia del significato sia della forma (Langacker 2010).

E' noto che lo spazio non viene interpretato come un dominio semantico unico ma viene suddiviso in sottodomini (v. figura 1). Sembra dunque opportuno, anche dal punto di vista metodologico, partire nell'indagine dai singoli sottodomini anche se i vari segmenti possono sovrapporsi (per esempio i *frames of reference* ovvero i sistemi di coordinate possono avere un ruolo importante nella descrizione sia della localizzazione sia nella dislocazione spaziali).

Figura 1. La suddivisione concettuale del dominio „spazio” (elaborazione mia in base a Levinson–Wilkins 2006: e Tolcsvai Nagy 1999)

Prima di iniziare la trattazione dell'argomento della codifica dello spazio in classe è importante quindi fare qualche osservazione sulla sua concettualizzazione e mettere a confronto il sistema di L1 e L2. Vale la pena di procedere in base alla figura 1. Notiamo che le distinzioni concettuali di primo livello, quelle più grossolane, sono le stesse in tutte le lingue; individuiamo così una base comune da cui partire per analizzare gli ulteriori livelli gerarchicamente organizzati. Più in basso andiamo nella scala gerarchica della figura 1. prendendo in considerazione aspetti sempre più dettagliati e organizzati in maniera sempre più specifica e più facilmente troveremo delle differenze tra due lingue.

I due sottodomini principali dello spazio inteso come sistema di riferimento sono costituiti dall'opposizione della disposizione statica da una parte e dall'essere in movimento dall'altra. In riferimento alla localizzazione vale per tutte le lingue il fatto che la sua modalità viene resa da espressioni verbali, mentre la designazione del luogo avviene tramite unità linguistiche appartenenti a classi morfologiche non verbali. Un'altro aspetto generalizzato a livello interlinguistico riguarda la distinzione concettuale tra le relazioni spaziali che coinvolgono due entità in contatto fisico tra loro (quindi si tratta sostanzialmente di un rapporto di contenimento o di collocazione su una superficie) da una parte e quelle in cui le due entità non hanno contatto dall'altra. In quest'ultimo caso ci si deve servire di qualche sistema di coordinate (*frame of reference*) con l'aiuto del quale si individua la localizzazione di un oggetto rispetto ad un altro. E con ciò arriviamo all'ultimo tratto universale dell'organizzazione del linguaggio spaziale, ovvero il fatto che la spazialità è un concetto relazionale nelle lingue umane: viene sempre resa, che si tratti di localizzazione o di dislocazione, tramite la descrizione di un rapporto esistente nello spazio tra due oggetti.

Le divergenze si notano nell'ambito dei sottodomini più specifici nella parte inferiore della figura 1. Esse interessano sia la concettualizzazione sia la sua resa formale. Per quanto concerne la concettualizzazione, si possono trovare delle differenze interessanti in riferimento a quali situazioni rientrino in una lingua o nell'altra nell'ambito di una precisa relazione spaziale, per esempio „contenimento”, e soprattutto, oltre alle scene prototipiche a quali altre periferiche viene estesa tale etichetta, ovvero dove si trova il confine tra quello

che è ancora considerato „contenimento” e quello che non lo è più. In quest’ambito troveremo senz’altro delle differenze, anche notevoli tra varie lingue e gli apprendenti stessi possono essere coinvolti nell’esplorare la variazione.

Nel corso del capitolo 4. ho avuto modo di sottolineare quanto possa essere utile dal punto di vista glottodidattico l’analisi contrastiva su basi tipologiche di L1 e L2. Oltre ad influenzare positivamente la scoperta da parte degli studenti del funzionamento di L2 favorisce una maggiore consapevolezza della propria lingua madre.

5. Osservazioni finali e prospettive future

La lingua ungherese e quella italiana rappresentano due tipi linguistici diversi. Questa circostanza fa sì che i madrelingua italiani trovino difficile l’apprendimento dell’ungherese e viceversa, gli ungheresi vedano come compito faticoso appropriarsi della lingua italiana. Finora sono stati prodotti pochi studi nell’ambito della comparativistica tra le due lingue e in particolare con un obiettivo glottodidattico. Il lavoro da me proposto vuole colmare in parte anche questa lacuna. Uno dei miei obiettivi infatti è stato quello di proporre un percorso didattico rispetto alla trattazione delle relazioni spaziali, ma estendibile ad altre aree linguistiche, che possa facilitare l’apprendimento della lingua attraverso un esercizio di riflessione metacognitiva che sviluppi, negli studenti, consapevolezza e padronanza delle strutture linguistiche. Inoltre, i miei risultati possono con ogni probabilità essere utilizzati nella progettazione e nella realizzazione di materiale didattico relativo alle due lingue analizzate.

Il Quadro comune europeo di riferimento per la conoscenza delle lingue (*CEFR; Common European Framework of Reference for Languages*, Council of Europe 2001), la principale guida in Europa per valutare le abilità conseguite da chi studia una lingua straniera, stabilisce come obiettivo più importante dell’apprendimento il raggiungimento della competenza comunicativa interculturale. Per ottenere ciò non basta insegnare/imparare la grammatica (descrittiva) poiché si deve instaurare un complesso di abilità che rendano gli studenti capaci di agire in modo efficace ed appropriato

nell'interazione con altri che sono linguisticamente e culturalmente diversi. Se partiamo dall'assunto che comunicare, tra parlanti di lingue diverse, vuol dire mettere in relazione diverse rappresentazioni della realtà, la competenza comunicativa interculturale significa essere in grado di sapere decodificare le differenze di tipo culturale che si rispecchiano nella concettualizzazione linguistica e saper interpretare e produrre messaggi adeguati al contesto comunicativo (Lawrence 2010: 33, O'Dowd 2006: 86, Rózsavölgyi 2013a, 2013b). In questo può essere molto utile adottare nella didattica un approccio comparativo e basato sui risultati della tipologia semantica, come ho avuto modo di mostrare nel presente studio.

E' mia convinzione che ci si debba confrontare prima di tutto con i dati empirici i quali devono costituire il punto di partenza nell'analisi linguistica come nella sua applicazione pratica, didattica. La teoria linguistica può aiutare la comprensione della strutturazione linguistica là dove nella trattazione di un argomento c'è consenso nell'ambito accademico (cosa non scontata). Il compito principale del docente di L2 a mio avviso è quello di illuminare le modalità di funzionamento della lingua e questo può essere ottenuto facendo capire (anche) le correlazioni esistenti tra forme, forme e strutture, forme, strutture ed enunciato. Ma prima di tutto, come ho proposto in questo lavoro, si deve partire dalla concettualizzazione e categorizzazione specifiche di ogni singola lingua in quanto esse hanno riflessi linguistici significativi. Abbiamo osservato che le lingue marcano grammaticalmente (ad esempio attraverso l'uso di un morfema dedicato oppure di una costruzione sintattica) alcuni aspetti delle relazioni spaziali, mentre altri rimangono sottintesi. Studiare le strategie linguistiche di marcatura delle categorie ci rivela aspetti importanti dell'attività di classificazione umana e ci aiuta a comprendere meglio i meccanismi implicati nel processo della categorizzazione stessa e gli aspetti *language-specific* e *culture-specific* del ragionamento categoriale.

Una grammatica di impostazione funzionale-cognitiva dovrebbe contenere capitoli dai titoli del tipo „linguaggio spaziale”, „linguaggio temporale”, „relazioni sociali”, „relazioni possessive” ecc. Il presente lavoro ha cercato di delineare ciò che nell'ambito di una tale suddivisione la sezione „linguaggio spaziale” dovrebbe contenere, magari non così

dettagliatamente e magari con qualche semplificazione, ma in ogni caso evidenziando chiaramente come tutte le strutture linguistiche coinvolte nell'espressione degli eventi di localizzazione/dislocazione spaziale si ricollegano sia a livello formale sia a quello semantico. Abbiamo osservato come la presentazione delle principali linee di cambiamento linguistico (storico) possano facilitare e spiegare le correlazioni esistenti tra i mezzi formali che veicolano significati di spazio e come il concetto di cambiamento linguistico non sia legato alla diacronia. Nelle varie classificazioni e categorizzazioni ho operato con il concetto di *continuum*, interpretato sia diacronicamente che sincronicamente: diacronicamente come processo di mutamento linguistico attraverso il quale elementi lessicali assumono col tempo valori e funzioni propri di elementi grammaticali; sincronicamente come categorizzazione scalare e non discreta di costituenti locativi di provenienza morfologica non verbale, classificazione che permette di postulare categorie intermedie, a vario grado di grammaticalizzazione e senza confini netti. Questo approccio ha il vantaggio di meglio adattarsi ai dati empirici (cf. Kálmán 2006: 245).

Mi sono proposta di espandere il panorama teorico contemporaneo che concerne la definizione e l'applicazione di una disciplina scientifica, la tipologia semantica, sviluppatasi essenzialmente negli ultimi vent'anni dal connubio della linguistica tipologica e quella cognitiva. Nel capitolo 2. l'ho collocata nel contesto più ampio delle scienze linguistiche illustrando i suoi contatti con altri filoni di pensiero e mettendo in evidenza il suo carattere interdisciplinare. Nei capitoli 3. e 4. invece ho avuto modo di illustrare la sua applicabilità sia nelle indagini linguistiche che nel campo più prettamente pratico della glottodidattica rispettivamente.

Nel corso della trattazione sono emerse alcune questioni che non ho potuto approfondire nell'ambito del presente lavoro e altre che, in base ai dati della letteratura specialistica oggi a nostra disposizione non hanno trovato una spiegazione adeguata. In seguito elenco le più importanti fra queste, che auspico di poter indagare in lavori futuri:

- esplorazione dell'organizzazione interna polisemica delle reti semantiche degli elementi P locativi con particolare attenzione ai significati astratti;

- mappatura più dettagliata dei sottodomini delle relazioni spaziali con particolare riguardo 1. alla delimitazione della regione d'effetto del sottodominio topologico e 2. all'ambito del sottodominio della localizzazione „esterna” tra le relazioni proiettive;
- realizzazione di una ricerca empirica impostata nel quadro della tipologia semantica che renda possibile il confronto dei dati raccolti in base alle grammatiche dell'ungherese e dell'italiano con quelli prodotti da parlanti nativi, collegandosi anche a progetti internazionali di più ampio respiro in modo da poter operare generalizzazioni tipologiche adeguate nella questione della codifica delle relazioni spaziali;
- infine, l'utilizzo sempre più ampio del metodo funzionale-cognitivo nella glottodidattica potrà senza dubbio fornire delle indicazioni istruttive sulla validità dell'impostazione basata sui principi della tipologia semantica.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Itt szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik segítséget nyújtottak az értekezés elkészítésében.

Elsőként témavezetőmnek, Dr. Szűcs Tibornak, aki mindig készen állt arra, hogy hasznos tanácsaival és útmutatásaival támogasson, és akinek építő jellegű megjegyzései, javaslatai és észrevételei rendkívül sokat jelentettek számomra.

Hálás vagyok a Padovai Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete (*Dipartimento di Studi Linguistici e Letterari*) igazgatójának, Michele Cortelazzo professzor úrnak, az Intézet oktatásért felelős vezetőjének, Laura Vanelli professzornőnek, a Nyelvészeti Intézet (*Dipartimento di Linguistica*) volt igazgatójának, Alberto Mioni professzor úrnak, a Modern nyelvek, irodalmak és kultúrák (*Lingue, letteratura e culture moderne*) és az Idegennyelvi és kulturális közvetítő (*Mediazione linguistica e culturale*) szakirányok elnökének, Carmen Castillo Peña professzornőnek, a Nyelvi Központ (*Centro Linguistico di Ateneo*) korábbi igazgatónőjének, Maria Emanuela Raffi professzornőnek és jelenlegi vezetőjének, Dr. Fiona Clare Dalziel-nek, hogy lehetővé tették számomra doktori tanulmányaim lefolytatását.

Név szerint nem említem őket, hisz hosszú lenne a sor, de köszönettel tartozom barátaimnak és kollégáimnak, akik támogató figyelmükkel, biztatásukkal sokszor álltak mellettem.

Meg kell említenem hallgatóimat a Padovai Tudományegyetem Magyar Tanszékén, akiknek lelkesedése, kíváncsisága, érdeklődése mindig is kutatásra, a magyar nyelv “titkaiban” való elmélyedésre ösztönöztek/ösztönöznek, így közvetve ők is hozzájárultak a dolgozat megírásához.

Végül, de nem utolsó sorban hálával tartozom családomnak: szerető támogatásuk nélkül nem tudtam volna elkészíteni a disszertációm.